HALİL İNALCIK

SEÇME ESERLERİ - II

DEVLET-İ 'ALİYYE

OSMANLI İMPARATORLUĞU ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR-I

KLASİK DÖNEM (1302-1606):
SİYASAL, KURUMSAL VE EKONOMİK GELİŞİM

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

Devlet-i 'Aliyye

Osmanlı İmparatorluğu

Üzerine Araştırmalar - I

klasik dönem (1302-1606)

siyasal, kurumsal ve ekonomik gelişim

Halil İnalcık

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

Devlet-i 'Aliyye
Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar - I
HALİL İNALCIK
editör: EMRE YALÇIN
görsel yönetmen: BİROL BAYRAM
düzeltmen: ESEN GÜRAY
dizini hazırlayan: BORA BOZATLI
grafik tasarım uygulama: TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
istiklal caddesi, no: 144/4 beyoğlu 34430 istanbul
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Önsöz

Bu üç ciltte Osmanlı tarihi alanında altmış yılı aşan bir sürede yapmış olduğum araştırmalarımı, belli bir bakış ve kronoloji çerçevesinde toplayıp okuyucularıma sunmayı düşündüm. Esere *Devlet-i ’Aliyye* adını koyduk, zira Osmanlılar kendi devletlerini *Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye* diye adlandırmıştır.

Seçmeler için bu üç cildi plânlarken Osmanlı Devleti'nin bir beylikten Orta-Doğu ve Balkanlar'ı hükmü altına alan güçlü ve köklü bir imparatorluk haline gelişi ve altı yüzyıl dayanışı sürecini açıklamayı tasarladık. Bu süreci anlamak için yalnız politik olayları incelemek yeterli değildir. Bugün tarihçiden siyasî olaylar altında toplumsal–ekonomik alt-yapı gelişimlerinin incelenmesi istenmektedir. Alt-yapı koşullarına gelince, nüfus hareketleri, göçler, kitlelerin temel ihtiyaçları, tarım ve ticaretin bu ihtiyaçları karşılama şekilleri, şehirleşme ve herşeyden önce sorunları açıklamada tarihî geçmişten gelen geleneksel zihniyet ve kurumlar çerçevesinin tespiti, tarihçiden beklenen gerçek tarihsel analizdir.

Bu üç ciltte bu konuları, çeşitli zamanlarda çıkmış araştırmalarımı bir araya getirerek, olabildiği kadar genel bir tablo halinde sunmayı denemekteyim. Bu nedenle, okuyucunun boşluklar görmesi kaçınılmaz. I. ciltte Klasik Dönem'e (1300-1600) ait yazılar, II. ciltte 19. yüzyıl sonlarına kadar gelen yeni dönem üzerindeki yazılar bir araya getirilmiştir. Okuyucu III. ciltte İngilizce bazı araştırmalarımı bulacaktır. Önemli gördüğüm bu makaleleri, şimdiye dek güvendiğim bir çevirmen bulamadığımdan aynen yayınlamak zorunda kaldım.

Yarım yüzyıldır araştırmalarımızda Osmanlı tarihini bu çerçevede anlamak ve anlatmak için ana kaynaklara, ziyadesiyle bürokratik bir devletin bize bırakmış olduğu muazzam devlet arşivine yönelmek gerekiyordu; arşiv çalışmalarım yanında minnet ve saygıyla anmalıyım ki, Hocam Fuat Köprülü, İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve özellikle Ömer Lütfi Barkan'ın bu alanda araştırmaları bize yol açmıştır; eserin dipnotlarında okuyucu bunu bol bol görecektir.

Bu kitabın ilk bölümü, 2003'te editörlüğünü yaptığımız *Osmanlı Uygarlığı* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı yayını, cilt I, 2003, s. 31-227)

eserinde okuyuculara sunulmuştur. Orada “Osmanlı Tarihinde Dönemler, Devlet–Toplum–Ekonomi” başlığı altında çıkan bölüm, burada ilâveler ve düzeltmelerle ayrı bir bölüm halinde yayınlanmaktadır.

Bu kitabı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları arasında *Halil İnalcık - Seçme Eserleri* serisinde yayınlarken, teşviklerini esirgemeyen sayın Ahmet Salcan'a, tarih bilgisi ve titiz çalışmasıyla değerli yardımlarını gördüğüm editör Emre Yalçın'a burada teşekkürlerimi ifade etmek benim için bir ödevdir. Kitabın hazırlanmasında ve basımında Kültür Yayınları personelinin değerli mesaisini de şükranla anmalıyım.

Halil İnalcık

Ankara, 2008 Kasım

A

KURULUŞ ve KLASİK DÖNEM

(1300-1606)

Anadolu'ya Oğuz/ Türkmen Göçleri,

Anadolu Selçuklu Sultanlığı

Dünya tarihinin ve Türk tarihinin en büyük sorularından biri, 14. yüzyılda Batı-Anadolu'da ortaya çıkan bir Türkmen beyliğinin yarım yüzyıl içinde Tuna'dan Fırat'a kadar uzayan bir imparatorluk halinde gelişmesi sorusudur. Ancak, Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu, ilk siyasî çekirdeğin ortaya çıkışı ile Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu sorusunu, birbirinden ayrı iki tarihi süreç olarak ele almak gerekir. İmparatorluğun kuruluşu problemi, Macaristan'dan İran ve Orta-Asya'ya kadar uzayan geniş bir coğrafyadaki koşulların incelenmesini gerektirir. Burada ilkin, Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu sorusunu inceleyeceğiz.

Osmanlı Beyliği'nin ortaya çıkışını, 13. yüzyılın ikinci yarısında Orta-Anadolu'daki gelişmeler ve Batı-Anadolu'da Bizans toprakları üzerinde gazî Türkmen beyliklerinin kuruluşu süreci içinde incelemek gerekir. Bu süreci, üç temel etken belirlemiştir: İlkin bir demografik devrim, Oğuzların, yani Türkmenlerin Anadolu'ya sürekli yoğun göçleri ve Selçuklu saltanatının kuruluşu, ikinci olarak Mogol istilâsı ve egemenliği altında Türk-İslâm gazâ hareketinin yeni bir ivme kazanması ve nihayet Denizli, Antalya, Ayasoluk ve Bursa'nın milletlerarası pazarlar durumuna yükselerek Türkiye'nin dünya ticâret yolları üzerinde önemini korumuş olması.

Oğuzların/Türkmenlerin batıya büyük göçleri başlıca iki aşamada olmuştur; birincisi, Türkmenlerin Selçuklular önderliğinde 1020'lerden başlayarak Azerbaycan'ı istilâ etmeleri ve Anadolu'ya akınları ve nihayet Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın 1071'de Malazgirt zaferiyle Bizans Anadolu'sunu istilâya açmasıdır. Bizans direnci yıkıldıktan birkaç yıl sonra Türkmenler Ege Denizi'ne kadar tüm Anadolu'yu istilâ ettiler. Rum ahali kıyılara kaçıyor veya şehirlerde yeni gelenlerle uzlaşma içinde yaşamlarını sürdürüyorlardı. Bu istilâ Anadolu tarihinde kesin dönüm noktalarından biridir. İran'da Büyük Selçuklu Devleti'nin çöküşü ve Harzemşahlar'ın yükselişi döneminde 12. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'ya yeni bir Türkmen göçü kaydedilmiştir. Asıl ikinci büyük göç, 1220'lerden sonra doğudan gelen yıkıcı, acımasız Mogol istilâsı sonucu, Türkmenlerin Orta-Asya'dan ve yoğun yerleşme merkezleri olan Azerbaycan'dan Anadolu'ya göçleridir. Göç, her sınıftan dehşet içindeki ahali için bir çeşit kavimler

göçü niteliğini aldı. Selçuklu sultanları ve İran İlhanlı (Mogol) hakanları altında İran bürokrasisi Oğuz boylarını, vergi kaynağı olan tarım alanlarından uzaklaştırmak için, batı sınırlarına sürmeye çalışıyorlardı. F. Sümer'e göre, Mogol baskısı altında Maveraünnehir, Horasan ve Azerbaycan'dan gelen ikinci büyük göç sonucu Anadolu'da kırsal kesimde ve şehirlerde Türk nüfusu eskisine göre çok daha yoğun bir hal almıştır. Bu göçmenler arasında şehirli halk, ulema, tüccâr ve sanatkârlar da vardı. 13. yüzyılda Anadolu, bir Türk yurdu görünüşü almıştır. 1279'da Doğu-Anadolu'dan geçen Marco Polo, Anadolu'yu *Turkmenia* diye anar. Türkmenlerden önemli bir kısmı, elverişli buldukları yerlerde köyler kurarak yerleşik hayatı yeğlemekte idiler. Eskişehir Mogol valisi Caca oğlu Nureddîn Bey'in 1272 tarihli vakfiyesindeki köy adları, daha bu tarihten önce, Osmanlıların bu ilk yerleşme bölgesinde birçok Türkmen boyunun köyler kurduğunu göstermektedir. Bölgede Çepni, Bayat, Eymir, Avdan, Kayı/Oğuz/Türkmen boy adlarını taşıyan köyler buluyoruz.

Türkmen boylarının Anadolu'ya yoğun göçü, 1230 tarihinde Mogolların Azerbaycan'da geniş otlakları gelip almalarıyla başlar. Meraga, Arran ve Mugan ovalarındaki Türkmenler zengin güzel otlakları boşaltmak zorunda kalmışlardır. Türkmenlerin Anadolu'da eskiden beri yoğun olarak yerleştikleri bölgeler, Sivas–Amasya–Bozok bölgesi ile Toros dağ silsilesi ve Bizans topraklarına komşu Batı-Anadolu dağlık bölgeleridir. Bu Türkmenler, ağır vergiler koyan merkezî bürokratik idareye her zaman karşı idiler. Türkmenlerin Selçuklu idaresine karşı büyük ayaklanması, Vefâiyye tarikatından Türkmen şeyhi Baba İlyas ve onun aksiyon adamı Baba İshak idaresinde 1240'taki ayaklanmadır. Üç yıl sonra Mogol kumandanı Baycu Anadolu'yu istilâ edecektir. Bu korkunç Türkmen ayaklanması Anadolu tarihine yön veren büyük olaylardan biridir. Vefâiyye tarikatından Baba İlyas'ın soyundan gelen Âşık Paşa, Muhlis Paşa ve onların halifeleri Babaîler, *uc*lara, yani batı sınır bölgelerine göçerek özellikle Osmanlı uc bölgesinde toplum ve kültür hayatında kesin bir rol oynayacaklardır. Bunlardan biri, Vefâiyye–Babaî şeyhi Ede-Bali, eski Osmanlı rivâyetlerinde Osman Gazî'nin yakın mürşîdi olarak Osmanlı hânedânının kuruluşunda önemli rol oynamış görünmektedir.

Anadolu Selçuklu Devleti 1235'te Mogolların üstün egemenliğini tanımak zorunda kalmış, asıl Mogol egemenliği 1243'te Mogol generali Baycu'nun kalabalık bir Mogol ordusu ve Mogol–Türk aşiretleriyle Anadolu'yu istilâsı

ile gerçekleşmiştir. 13. yüzyılın ikinci yarısında Orta-Anadolu'da Mogol baskısı gittikçe güçlenmiş ve Türkmenlerin bu baskı altında Batı-Anadolu'da Bizans topraklarını istilâsına yol açmıştır. Batı uclarında Bizans'a karşı ilk zamanlarda en güçlü beyliği kuran Germiyanlılar, 1240'ta henüz Malatya bölgesinde idiler, 1260'larda batıya göçüp Kütahya bölgesine yerleştiler. Osman'ın babası Ertuğrul da aşiretiyle bu tarihlerde Eskişehir–Sakarya bölgesine göçmüş olmalıdır. Türkmenlerin 1277'de Mısır sultanı Baybars'ın yardımıyla Mogol egemenliğine son verme girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Mogol kontrolü, Mogol valilerinin ve İranlı bürokratların Anadolu'da doğrudan doğruya idareyi ele almaları ile son ağır aşamasına erişmiştir. Batı'da gazî Türkmen beyliklerinin, bu arada Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu süreci, bu gelişmeler ile doğrudan doğruya ilgilidir. Anadolu'da Mogollara direnen başlıca güç olarak Türkmenler, İslâm gazâ ideolojisini benimseyerek Mısır Memlûkleriyle işbirliğine girmiş ve böylece Anadolu Türklüğünün Mogollara karşı bağımsızlık hareketlerinde siyasî önderliği ele almışlardır.

Türkmenlerin batıya göç hareketleri, Mogollarla çekişmenin temposuna göre zaman zaman kuvvetlenmiş veya azalmıştır. İlhanlı hükümdarlarının, Türkmen ayaklanmalarını bastırmak için yaptıkları seferler, çoğu kez Türkmen beylerinin boyun eğmesi sonucunu vermişse de, bu baskı zayıfladığı zamanlarda bağımsızlık hareketleri baş göstermiştir.

Al-'Umarî 14. yüzyıl başlarında Denizli bölgesinde 200.000 çadır, Kastamonu ucunda 100.000 çadır, Kütahya'da 30.000 çadır Türkmen nüfusu bulunduğunu kaydetmiştir. Selçuklu serhad bölgelerinde bu Türkmen nüfusunun yoğunluğu bilgilerini Bizans kaynakları da desteklemektedir.

Kastamonu'dan aşağı Sakarya bölgesine kadar uzanan yerlerde yoğun Türkmen varlığı ve 1290'larda ortaya çıkan olaylar, Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu ile doğrudan doğruya ilgilidir. Biz bu olayları çağdaş Bizanslı ve Selçuklu kaynaklarından izleyebilmekteyiz.

Selçuklu Devleti'nin sınır bölgeleri, Akdeniz, Karadeniz ve batı *uc*u olarak üç serhad bölgesi olarak örgütlendirilmişti. Her bölgenin başında, Selçuklu sultanının gönderdiği bir *emîr* (bey) bulunuyordu. Bu *uc*larda daha 13. yüzyıl içinde, Denizli (Tonguzlu), Karahisar (Afyon), Kütahya, Kastamonu, Amasya, klâsik İslâm-Türk medeniyetinin yerleştiği merkezler

olarak gelişmişti. Daha ileride dağlık bölgelerde yarı-göçer savaşçı Türkmenler, çağdaş kaynaklardaki deyimiyle *Etrâk-i Uc* egemendi. Onlar, hinterlandda egemen olan Orta-Doğu kozmopolit kültürün, gelişmiş bir şehir hayatının ve merkezî devlet siyasetinin etkisinden uzak idiler. Uclarda, dinsel yaşamda, dervişler ve Orta-Asya Türk gelenekleri (Yeseviyye ve Babaîyye) egemendi. Uc toplumunda savaşçı elemanlar, Alplar, Alp-erenler kendini İslâmî gazâya adamış, kutsal ganimetle yaşayan uc gazîleri idi; dinsel ve toplumsal yaşama, heterodoks dervişler, genel *abdal* adıyla tanınmış Türkmen babaları yön veriyordu.

1261 tarihini, Anadolu'da Mogollara karşı geniş Türkmen hareketinin başlangıcı saymak yerindedir. Bu hareket, Türkmen beyliklerinin, bu arada Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu sürecini başlatmıştır. Bu tarihten başlayarak Anadolu iki siyasî bölgeye ayrılmıştır. Biri, İran İlhanlı Mogol devletinin ve onların kuklası Selçuklu sultanların egemen olduğu doğu kısmı, öteki uc Türkmenlerinin egemen olduğu batı kesimi. Selçuklu batı sınır bölgesinde kurulmuş Eşref oğulları, Hamid oğulları, Sahib Ata oğulları, Germiyan (Alişir) oğulları ve Çoban oğulları (Kastamonu) ve Selçuklu sınırları ötesinde Bizans toprakları üzerinde fetihle kurulmuş Batı uc beylikleri (Menteşe, Aydın, Saruhan, Karesi ve Osmanlı beylikleri) Türkmen egemenliğinde yarı bağımsız Anadolu'yu temsil ediyorlardı. Orta Toroslar bölgesinde, Kilikya–Çukurova'daki Küçük Ermenistan'a karşı Memlûk sultanları ile beraber sürekli gazâ yapan Karaman Türkmenleri vardı, onların Konya'ya karşı ilk saldırıları 1261 yılına rastlar. Aynı yılda Selçuklu sultanı II. İzzeddîn Keykâvûs, Mogolların destek verdiği rakibi karşısında yenilerek yandaşları ile birlikte, uc Türkmenleri yanına sığındı ve sonunda Bizans'a kaçmak zorunda kaldı. Keykâvûs'un batıya kaçışı ile ilgili bir olay, Balkan tarihi ve Balkanlar'da İslâmlaşma ile yakından ilgilidir. Rumeli'de faal Baba Saltuk, Batı'ya göçen Babaîlerdendir, onun Dobruca'daki zâviyesi heterodoks dervişlerin merkezi olmuştur (II. Bayezid 1484 Akkerman seferinde onun türbe ve zâviyesini onarmıştır.) Keykâvûs'u destekleyen Türkmenlerden 40 kadar Türkmen obası, kendisine Bizans topraklarında katılmış ve Bizans imparatoru tarafından Dobruca'da yerleşmelerine izin verilmiştir. Sarı Saltuk'ın Türkmenleri, Baba-Dağı bölgesinde yerleşmiş ve güçlü Altınordu emîri Nogay'ın koruması altına girmişlerdi. Nogay, Müslüman'dı ve Sarı Saltuk'un etkisi altında idi. Paul Wittek'e göre, bu Türkmen grubu, Keykâvûs'a bağlılıkları dolayısıyla Keykâvûs/Gagavuz

adını almışlardır. Balkan Türklerinin büyük destanı *Saltuknâme*'de Baba Saltuk, aynı zamanda Balkanlar'da İslâmiyeti yaymak için savaşan bir alp-eren gazî olarak gösterilir. Sonraları, 14. yüzyıl sonlarında Osmanlılar bu bölgeyi kontrolleri altına alınca, Dobruca uc kuvvetlerinin ve heterodoks hareketlerin, özellikle Babaî-abdal dervişlerin Balkanlar'da başlıca faaliyet merkezi olacaktır. 1299'da Nogay ölünce, bu Türkmen grubu koruyucularını kaybettiler. Keykâvûs halkının bir bölüğü, Anadolu'ya geri gelmeye çalıştı ise de, çoğu yok edildi. Kalanlar ise, Hıristiyanlaşarak *Gagavuz* adı altında varlıklarını bölgede sürdürdüler (Gagavuz lehçesinin Anadolu Türkçesi olduğu linguistlerce tespit edilmiştir).

Mogol İlhanlı bürokrasisinin merkezî kontrol ve mâlî sistemine karşı olan yarı göçer Türkmen boyları, Mogolların tahta geçirdikleri kukla Konya sultanlarına çoğu kez karşı idiler. 1284'te Mogolların, Sultan Mes'ûd'u (1284-1296) Konya tahtına oturtmaları ve onun saltanat rakibini destekleyen Germiyan uc Türklerine karşı harekâta girişmeleri üzerine Türkmenler gözlerini batıya, Bizans topraklarına çevirdiler. Sonuçta, Batı-Anadolu Germiyan *subaşıları* tarafından fethedildi; böylece bölgede 1270-1310 yılları arasında Menteşe, Aydın, Saruhan, Karesi gazî Türkmen beylikleri doğdu. Güneyde Teke Türkmenlerinin desteklediği sahil beyi Menteşe'nin kurduğu beylik, bölgede kurulan ilk beylikti (1269). Bu beylikler, Osmanlı Beyliği gibi, Selçuklu sınırları ötesinde Bizans topraklarında fetihle ortaya çıkmış yeni bir Türkmen beylikleri halkası oluşturuyordu. Batı-Anadolu'da ortaya çıkan bu beyliklerden Osmanlı Beyliği bu beyliklerin en güçlüsü ve zengini haline geldi (1334'te İbn Battuta'nın gözlemi) ve öteki beylikleri işgal etmeye başladı (ilkin 1345'lerde Karesi Beyliği'ni işgal ettiler). Osmanlı Beyliği kuruluş süreci ve kültürü itibariyle ötekilerden farksızdır. Ege'de gazâ öncüsü öteki beylikler, birer denizci gazî beylik (*guzât fi'l-bahr*) halinde geliştiler ve Ege Denizi'nde Latin kolonilerine karşı gazâ seferlerine giriştiler. Osmanlıların önemli bir donanmaya sahip olmaları ise 1330'lardadır. Bu tarihte Kantakuzinos, Orhan'ın donanmasından söz eder. İç-Anadolu'ya dönüp egemenlik kurmaları (1354'te Ankara'nın işgali) 14. yüzyıl tarihinin temel gelişmelerinden biridir. 14. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlıların Rumeli'ye geçip Balkanlar'da Bizans mirasını ele geçirerek bir imparatorluk durumuna yükselmesi başlıca iki temel olaya bağlıdır: Gazâ geleneği ve Türkmenlerin kitle halinde göçü.

Osman ve Beyliği

Gazâ ve Osman Gazî'nin Ortaya Çıkışı

İslâm dünyasında, özellikle Anadolu'da gazâ ideolojisinin ve hareketlerinin ön plana çıkmış olması, bir yandan Mogolların Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nı bozguna uğratarak (1243) Anadolu'da egemenlik kurmaları, öte yandan Mısır, Suriye ve Anadolu'ya karşı Batı'dan haçlı saldırılarıdır (1291'de Papalığın İslâm ülkelerini abluka emri, Rodos ve Ege adalarında Bizans yerine Latin aslından Hıristiyanların yerleşmesi). Bu durum karşısında İslâm dünyası kendini bir ölüm kalım mücadelesi karşısında buldu. İran ve Anadolu'da yerleşen İlhanlı Mogol hanlığı Suriye'yi istilâ girişimlerinde bulunuyor ve Papalık ve Bizans ile diplomatik ilişkilere giriyordu. İşte bu durum karşısında İslâm dünyasında kutsal savaş, gazâ, bir ölüm kalım sorunu olarak ortaya çıktı. Anadolu'da uc Türkmenleri, Mogollara ve Bizans'a karşı bu gazâ hareketinin ön safında mücadeleye girerken, Mısır'da Salâheddîn Eyyubî'nin devleti yerine Memlûk askerî rejimi geliyor (1250-1517) ve Kıpçak Türklerinden Baybars (1260-1277) kumandasında Mogolları Suriye'de ağır bir bozguna uğratıyordu (Ayn Calut, 1260). 1277'de Baybars ordusu ile Kayseri'ye gelip Türkmenlerle işbirliği halinde Anadolu'da İslâm egemenliğini yeniden kurma girişiminde bulundu. İşte, Batı-Anadolu'da gazî Türkmen beyliklerinin kuruluşunu, 1260-1300 döneminde en yüksek düzeye çıkan bu gazâ etkinlikleri çerçevesinde ele almak gerekir. O zaman Osman Gazî, Kastamonu uc emîri Çoban oğullarının emri altında (Pachymeres'te) Bizans'a karşı en uzak serhadde savaşan bir boy-beyi ve aynı zamanda bir alp idi. Pachymeres ile eski Osmanlı rivâyeti karşılaştırılınca şu tablo ortaya çıkmaktadır: Kastamonu Uc beyleri Bizans'a karşı gazâ hareketini gevşek tuttukları halde Osman, ucların en ileri bölümünde gazâyı son derece bir atılganlıkla sürdürmüş, bu yanda gazî alpların gerçek önderi durumuna yükselmişti.

Anadolu'da ortaya çıkan tüm beylikler tipik patrimonyal devletçiklerdir. Patrimonyal devlette ülke ve reâya hânedân kurucusunun atadan mirası, mülkü gibi algılanır. Bu nedenle beylikler kurucusunun adını almıştır: Aydın-ili, Menteşe-ili, Saruhan-ili gibi. Osmanlı Devleti de kurucusunun adıyla Osmanlı Beyliği diye anılmıştır. Gerçekte ilk savaşçı grup; gazâ liderinin, kutsal savaş ve ganimet için etrafına alplar ve nöker/yoldaşlar

toplamasıyla ortaya çıkar (bu konu için bkz.s. 26-33, “Alplar, Nökerler (Yoldaşlar).”) Nöker/yoldaşların mutlaka kan akrabalığına dayanan bir klandan, boydan gelmesi şart değildir. Daha ziyade dışardan gelen “garîbler”, ganimet için savaşmaya gelen yabancılar, kullar olabilir. Orhan'ın imamı İshak Fakı'ya (Fakîh) kadar inen en eski rivâyette, Osman Gazî'nin yoldaşları, bu biçimde onun bayrağı altında toplanan çeşitli kökenden insanlardır. *Oruc Tarihi*'nde yazıldığı gibi, “bu Osmânîler garîbleri sevicilerdir” ve bu gelenek Osmanlı tarihinde sonuna kadar devam etmiştir. Hânedâna bağlanan yabancılar, daima sultanın yakınları olmuştur. Bu savaşçı grubu birleştiren etken, bir yandan “doyum”, ganimet olmuşsa, öbür yandan kutsal savaş, gazâ olmuştur. Savaş grubunda kızıl börk giyip gazîliğe özenen ve alpların hizmetine giren aşiret Türkmenleri ise çoğunlukta idiler.

Osman Gazî'nin, *gâziyân* için gösterdiği son büyük hedef, İznik olacaktır. Anadolu Selçuklu saltanatının kurucusu Selçuklu Süleymanşah'ın (1078-1086) pâyitahtı olup 1097'de Haçlıların aldığı İznik'tir. Osman'ın Köse Mihal ve Samsa Çavuş ile işbirliği yaptığı Mudurnu–Göynük “doyum” seferi ve fethettiği Sakarya'nın geçit şehirleri, Lefke, Mekece ve Geyve (1304) İznik'in fethine hazırlıktır. İznik, bu *uc* Türkleri için tekrar İslâma kazandırılması gerekli bir kutsal amaçtı. Eski menâkibnâme rivâyetinde, Selçuklu Kutalmışoğlu Süleymanşah; Osman'ın dedesi olarak benimsenmiştir. Başka deyimle, gazâ, İslâmî kutsal savaş, Osman'ı ve onun gibi bu *uc*da, savaşan alplar ve alp-erenleri harekete geçiren, “doyum” akınlarına anlam kazandıran kutsal ideolojidir. Başlangıçta Aygut Alp, Turgut Alp, Konur Alp, Hasan Alp, Akça Koca, Samsa Çavuş gibi *uc* liderleri bağımsız hareket ediyorlardı. Zamanla onlar, Osman Gazî'nin “yoldaş”ları oldular; zira Osman Gazî, çağdaş gözlemci Pachymeres'in kanıtladığı gibi, bu *uc*da en atılgan, en başarılı gazâ öncüsü durumuna gelmişti. Öbür yandan rivâyetin anlattığına göre, *uc* toplumunda, Babaî dervişlerin en saygın kişisi Vefâiyye halifelerinden Ede-Bali, Osman'a teberrükte bulunmuş, Tanrı'dan gazâ önderliği beşâretini vermiştir (Ede-Bali'nin bu *uc*da Vefâiyye halifesi olduğunu çağdaş bir kaynak, Elvan Çelebi *Menâkibnâme*'si açıklar, bkz. s. 22-23). Ede-Bali'nin Hânedâna Tanrı'nın dünya egemenliği bağışladığı hakkında çok rastlanan rüya motifi ise, kuşkusuz sonraları eklenmiş bir hikâyedir. Osman'ın ve sonra gelen Osmanlı sultanlarının Vefâiyye şeyhleriyle yakınlığı tarihî bir gerçektir.

Türk–Mogol geleneğine göre *anda* veya ritüel yeminle gerçekleşen nökerlik/yoldaşlık kurumu böylece İslâmî gazâ ideolojisiyle kaynaşıyor, Osman Gazî'yi ucların en ileri kutsal savaş lideri durumuna yükseltiyordu. Kuşkusuz, bu durum, Osman'ın kariyerinde siyasî formasyon yolunda ilk aşamadır. Osman geleneksel rivâyette daima Osman Gazî diye anılır ve onun torunları da en ziyade bu unvanla övünürler (bkz. s. 24-25 “Gazâ ve Gazîlik”).

Birinci aşamada Osman Gazî'nin harekât üssü Söğüd'dür. Devletin doğuşunda ikinci aşama, Karacahisar (Eskişehir'e 7 km uzaklıkta) fethidir. Rivâyete göre bu fetih, onu gazîlikten uc beyliğine yükseltmiştir. Osman Gazî döneminde tüm Anadolu Türkmen beyleri, Selçuklu sultanının bir menşûrla atadığı beyler/emîrler durumunda idiler ve onlardan hiçbiri sultan unvanını almaya cesaret edemezdi. Böyle bir hareket, meşrû hükümdara, Selçuklu sultanına ve İlhan'a karşı isyan anlamına gelirdi. Selçuklu Devleti kadrosunda, sınır bölgelerinde, Kastamonu ve Ankara'da sultanın menşûru ile atanmış “sipâh-bed” veya “sipeh-sâlâr” unvanı ile emîrler vardı. Onların emrinde sınırın en ileri kesimlerinde yerel Türkmen uc beyleri, gazâ faaliyeti gösterirlerdi. Osman Gazî bu uc beylerinden biri, Kastamonu bölgesi sipah-sâlârı olan Çoban oğullarına bağlı idi (Pachymeres). Demek ki, Osman için o zaman şöyle bir hiyerarşi mevcuttu: Osman, Kastamonu emîrine, o da Selçuklu sultanına, Sultan da İran'daki İlhan'a bağımlı idi. Siyasî otorite, bu bağımlılık zinciri içinde meşrûluk kazanırdı. Menâkibnâme geleneğinde, Osman Gazî'nin Karacahisar fethi üzerine (1288) Selçuklu sultanından bir menşûr ile resmen sancak beyliği unvanı aldığı iddia edilmiştir. Bu gerçek veya sonradan eklenmiş bir iddia olabilir. Osman oğlu Orhan Gazî'nin 761/1360 tarihli vakfiyesinde Osman Gazî, *Bik* (Bey) diye anılmıştır. Herhalde Osman, daha sağlığında, beylik iddiasında bulunmuş olmalıdır. Eski rivâyette, Karacahisar fethinden sonra bu bağlamda, Osman'ın devlet politikasına ait kararları üzerine ilginç bir bölüm ayrılmıştır (Âşıkpaşazâde 9. Bab). Kardeşi Gündüz ile konuşmasında Gündüz yağma akınlarına devam önerisinde bulunur. Buna karşı Osman der ki: “Bu nevâhîlerümüzü yakıp yıkıcak, bu şehrümüz kim Karacahisardur, ma'mur olmaz. Olası budur kim, komşularımız ile müdârâ dostlukların edevüz.” Osman, Germiyan tarafından gelen yağma akınlarına karşı bölge Hıristiyanlarını koruma görevini üstlenmiş, fetholunan yerlerde yerli Hıristiyan halkı, köylü ve şehirliyi *istimâlet* ile yerlerinde bırakıp

korumuştur. “İstimâlet”, hoşgörü ile kendi tarafına kazanma anlamınadır. Osmanlı kaynakları, istimâletin, Osmanlı fetihlerinde ve devletin kolaylıkla yayılışında önemini vurgularlar. Âşıkpaşazâde (Bab 13) diyor ki: “Bu dört pâre hisarları (Bilecik, Yarhisar, İnegöl, Yenişehir) kim aldılar, vilâyetinde adlü dâd ettiler, ve cemî' köyleri yerlü yerine gelüp mütemakkin oldılar. Vakitleri kâfir zamanından daha eyü oldı belki. Zira bundaki kâfirlerin rahatlığını işidüp gayri vilâyetlerden dahi adam gelmeye başladı.” Geyve fethinde (20. Bab) “halkını emn ü amân ile inandurdılar”. Rum halkı, İslâmın “zimmet” hukuku dairesinde koruma, Rum Ortodoks rahiplerinin ayrıcalıklarını tanıma, Osmanlı egemenliğinin hızla yayılış sırrını açıklar. İslâm devletinin egemenliğini kabul eden gayrimüslimler, “zimmî” haklarını kazanır, onların canını malını himaye ve dinlerini icrada serbestlik, devlet için dinî bir borçtur. Osmanlılar bir yeri zorla fethe girişmeden önce, üç kez teslim önerisinde bulunurlar, kabul edilirse *amân* verirler, şehirlere *amânnâme* veya *'ahdnâme* ile güvenceler tanırlardı. Pachymeres, Türkmen akınları karşısında yerli Rum halkın panik halinde kaçtığını anlatır. Toprağı yurdluk olarak alan Osmanlı alpları ve yoldaşları, geçimleri için Rum köylüsünün yerlerinde kalmasına muhtaçtı. *İstimâlet* politikası zorunlu idi.

Osman'ın faaliyet döneminde Karacahisar fethinden sonra ikinci aşama, 699/1299 yılında Eskişehir batısında Bilecik, Yarhisar, Yenişehir ve İnegöl tekvurlarının hisarlarını fethettiği zaman gerçekleşmiştir. Rivâyete göre, o zaman Osman kendi adına hutbe okutmuş, bağımsızlık iddiasında bulunmuştur. Öyle görünüyor ki, *Menâkibnâme*, bu aşamada Osman'ı, öbür Türkmen beyleri gibi bağımsızlığa hak kazanmış bir İslâm hükümdarı gibi göstermeye çalışmaktadır. *Menâkibnâme*, Osman'ın 699/1299 yılında Karacahisar'da kendi adına hutbe okuttuğunu, bağımsızlık iddiasında bulunduğunu, kendi töre/kanûnunu ilân ettiğini (15. Bab), kadı tâ'yin ettiğini, özetle bağımsız beyliğini bir Türk-İslâm saltanatı gibi teşkilâtlandırma işine giriştiğini anlatmaktadır. Başka deyimle, *Menâkibnâme*'yi yazan (Yahşi Fakîh) veya anlatan (Orhan'ın imamı İshak Fakîh) bağımsız Osmanlı Devleti'nin bu tarihte doğduğu bilincindedir. Şimdiye kadar tarihçiler onu izleyerek bu tarihi, devletin gerçekten ve hukuken kuruluş tarihi olarak kabul etmişlerdir. Öz Türk geleneğinde devletin kuruluşu, her şeyden önce, egemenliğini Tanrı'dan aldığına inanılan karizmatik bir liderin ortaya çıkışına bağlıdır (Orhun yazıtları).

Tabii, liderin ülkesi, vergi ödeyen geniş bir halk kitlesi, yani reâyası gerekli koşullar olarak düşünülür. Bu tip devlet (patrimonyal devlet) hakkında Yazıcızâde Ali (*Târîh-i Âl-i Selçuk*, 30a, yazılışı II. Murad devri) bu koşulları şöyle anlatır: “Pâdişâhların devleti ve hörmeti nöker ve il ve memleketledir. Eğer nöker ve il ve raiyyet olmayacak olursa pâdişâhlık mümkün değildir” (nöker, lidere *anda* ile bağlanmış, ona ölüme kadar sadık yoldaş demektir. İl ve memleket, vergi veren tâbi halkın oturduğu ülke anlamındadır). Çoğu kez önemli bir zafer, Tanrı desteğinin açık bir işareti kabul edilerek, karizmatik liderin ortaya çıkmasında ve bir hânedân kurma yolunda kesin olay sayılır.

Bu eski rivâyet, Osmanlı Devleti için başlangıçtan beri bağımsızlık iddia eden sonraki Osmanlı sultanları zamanında eklenmiş olmalıdır. Herhalde, Bilecik–Yenişehir bölgesinin fethi, Osman'ın siyasî kariyerinde kesin bir gelişme aşamasını ifade eder. 1299'da varılan bu aşama üzerine, 1300-1304 yıllarında Osman, doğrudan doğruya Bizans Devleti'nin Bithynia'da iki önemli merkezini, İznik ve Bursa'yı abluka altına alacaktır.

Herhalde, 1288-1299 döneminde Anadolu'da ortaya çıkan olaylar göz önünde tutulmadan Batı-Anadolu'daki ve Osman'ın bölgesindeki gelişmeler anlaşılmaz. 1284-1288 dönemi Selçuklu Anadolu'sunda bir kargaşa dönemidir. 1284'te Argun Han, Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev'i idam etmiş ve yerine Gıyâseddîn Mes'ûd'u birinci defa Selçuklu tahtına oturtmuştu. Ona karşı Karaman ve Eşref oğlu kuvvetleri Konya'yı aldılar ve Keyhüsrev'in iki oğlunu tahta oturttular. Türkmen beylerini cezalandırmak için Argun Han, oğlu Keyhatu'yu (Geyhatu) büyük bir Mogol ordusuyla Anadolu'ya gönderdi. Keyhüsrev'in oğulları yakalanıp ortadan kaldırıldı. Sultan Mes'ûd'la birlikte Keyhatu Konya'ya girdi. 1288'de Germiyanlılar dahil, Türkmen beyleri Sultan Mes'ûd'a itaat ettiler. İşte bu bağlamda Osman Gazî, Karacahisar'ı fethetmiş görünüyor. Keyhatu'nun gelişiyle, Orta-Anadolu'da Mogol askerî ve mâlî kontrolü her zamankinden daha kuvvetle yerleşmiştir. Konya Selçuklu pâyitahtında artık bürokrasi tümüyle İlhan'ın İran'dan gönderdiği İranlı bürokratların eline geçer. Osman'ın komşusu güçlü Germiyan Beyliği, İlhanlı tehdidi altında Osman'a karşı harekete geçecek durumda değildir ve Osman'ı Mogollardan ayıran tampon beylik durumundadır. 1291-1292 döneminde Keyhatu'nun Uc Türkmenlerine karşı sert tedip harekâtına tanık oluyoruz. Konya'da Sultan Mes'ûd, tamamıyla Mogollar elinde güçsüz bir oyuncak durumundadır.

1298'de İlhan, III. Alâeddîn Keykubâd'ı onun yerine Konya tahtına oturtacaktır. 1302'de Mes'ûd ikinci defa Selçuklu tahtına gelecek, onun ölümüyle (1308) birlikte Anadolu'da Selçuklu saltanatı son bulmuş olacaktır. Görülüyor ki, Osman Gazî'nin 1288'den bu yana *uc*da Bizans'a karşı gittikçe artan saldırılarını, gerisinden önleyecek bir güç kalmamıştır. Komşusu güçlü Germiyanlılar, Orta-Anadolu olaylarıyla oyalanmakta, Selçuklu sultanı gücünü tamamıyla kaybetmiş bulunmakta ve Mogol hanları kendi aralarında taht kavgaları ve Anadolu'ya gönderdikleri askerî valilerin isyanları ile uğraşmaktadır. 1299-1300 yıllarında İlhan, Mogol vali Sülemiş'e karşı Anadolu'ya birbiri arkasından ordular göndermek zorunda kalmıştır.

1299-1301'de Mogol kontrolünün zayıflamasından yararlanan Osman ve tüm öteki uc beyleri Bizans şehirlerine karşı genel bir saldırıya geçmişlerdir. 1302'de Osman gelip İznik'i kuşatmıştır. Osman öldüğü zaman (1324), beylik öteki beylikler gibi oldukça geniş bir bölgeyi egemenliği altına almış, şehirleri, ordusu ve de bir bürokrasisi olan bir devletçik haline gelmiş bulunmakta idi.[1] Özetle diyebiliriz ki, Osman Bey zamanında Osmanlı Beyliği; Aydın Beyliği, Karaman Beyliği gibi tam teşkilâtlı bir beylik olarak kurulmuş, Bizans'a karşı önemli başarılar kazanmış ve oğlu Orhan hiç itiraza uğramadan onun yerine beylik tahtına oturmuştur. Arap seyyahı İbn Battuta, 1334'te Bursa'yı ziyaret ettiğinde Orhan'ı şöyle tanıtıyor. “Bu sultan Türkmen hükümdarlarının en büyüğü, servet, toprak ve askerî kuvvetler bakımından en ileride olanıdır. Elinde olan kaleler yaklaşık yüz kadardır, kendisi zamanının büyük kısmını devamlı bu kaleleri ziyaret edip, durumlarını gözden geçirip ıslâh etmekle geçirir... Babası İznik şehrini yirmi yıl abluka altında tutmuştur, alamadan ölmüş, adı geçen oğlu Orhan, şehri 12 yıl daha kuşatarak almıştır. Kendisiyle orada buluştum, bana büyük meblağda para gönderdi.” Bu tasvir, Osman'ın ölümünden ancak 10 yıl sonrasına aittir. Özetle, Osmanlı Beyliği, kesinlikle gazî Osman Bey tarafından kurulmuş, Orhan zamanında bir sultanlık halinde gelişmiştir. Sultan unvanı alan ilk Osmanlı hükümdarı Orhan'dır (1336).

Bizans Devleti ile ilk savaş:

Bapheus (Koyunhisar) Savaşı (1302)

Osman'ın bir hânedân kurucusu durumuna gelmesi, 1302'de bir Bizans ordusuna karşı zaferi ile ilgilidir. Bilecik–Yenişehir bölgesinin fethinden

(1299) sonra Osman Gazî, Bithynia'da Bizans'a ait iki merkezi, İznik ve Bursa'yı almak için harekete geçmiştir. İznik üzerine yürümeden önce gerisini koruma altına almak için Bursa ovası tarafında Marmaracık ve Koyunhisar'ı itaat altına alır ve 1302'de Avdan dağlarını Kızılhisar vadisinden geçip İznik ovasına iner ve şehri kuşatır. Osman'ın İznik kuşatması ve imparatorun şehri kurtarmak için Heteriarch Muzalon kumandasında gönderdiği orduya karşı kazandığı Bapheus Zaferi hakkında çağdaş Pachymeres ve *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman* etraflı bilgi verirler. Osman'ı tarih sahnesine çıkaran bu önemli olay üzerinde bu iki kaynağın karşılaştırılmasıyla şu sonuçlara varmaktayız:

Anonim Osmanlı tarihinin verdiği ayrıntılara göre ilkin, İznik'e götüren vadi girişinde stratejik Köprühisar (bugün aynı adla geniş Göksu ırmağı üzerindedir) alındı. Osman'ın kuvvetleri İznik üzerinde, ilkin ovada etrafı tahrip ve yağma ettiler. Osmanlı ordusuna karşı kaleden düşmanın yaptığı çıkarmalar püskürtüldü. Fakat İznik'i her yandan kuşatmak olanaksızdı. Etrafı bataklıktı ve göle açılan kapı İstanbul ile temasa ve oraya ulaşmaya imkân veriyordu. Osman çekilmeden önce şehri sürekli abluka altında tutmak ve açlıkla teslim almak amacıyla dağ tarafında bir "havâle" kulesi yaptı ve Draz Ali kumandasında küçük bir kuvvet yerleştirdi (Bugün dağ eteğinde Draz Ali Köyü ve Draz Ali Pınarı hâlâ aynı adla görülür: Osmanlı kaynağı bu pınarı da zikreder). İznikliler imparatora haberci gönderip şayet yardım gelmezse teslim olmak zorunda kalacaklarını bildirdiler. "Çün Islambol Tekfuru bu hâle vakıf oldu, hayli gemi cem' edüb içine çok eşkerler koyub gönderdi kim varalar gazîleri İznik üzerinden ayıralar... gazîler dahi ol kâfirler çıkacak kenerda pusuya girip pinhan olup durdular. Bu yanadan kâfirler dahi gemilerin sürüp varıb Yalak-Ovası'nda ol kenara iskele urub bir gece çıkmağa başladılar. Kara yere döküldüler. Her biri atların ve esbabların çıkarmağa çalışırken gazîler dahi gâfilen Allah'a sığınıb tekbir getürüb cümle... hamle edüb at salıb kâfirler arasına koyulub kılıc urdular... gemi içinde olanlar gemilerin alub göçüb gitmek ardınca oldular."

Bir imparatorluk ordusuna karşı kazanılan bu zafer, Osman'ı bölgede karizmatik bir bey durumuna getirmiştir. Çağdaş kaynak Pachymeres onun bu zaferle şöhretinin Paflagonya (Kastamonu) bölgesine kadar yayıldığını ve gazîlerin onun bayrağı altına koşuştuklarını kaydeder. 15. yüzyıl sonlarında tarihçi Neşrî, onun beyliğini ve bağımsızlığını haklı olarak bu

tarihe kor. Bapheus (Koyunhisar) savaşı Osman'a bir hânedân kurucusu karizmasını kazandırmış, kendisinden sonra oğlu Orhan itirazsız beylik tahtına geçmiştir. Biz 27 Temmuz 1302 tarihini Osmanlı hânedânının, dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin kesin kuruluş tarihi olarak kabul edebiliriz.

İznik'i kurtarmak için İmparator II. Andronikos, gayrimeşrû kızı bir prensesi, Mogol İlhanlı Hanı Gazan'a zevce olarak teklif etti. Gazan'ın ölümü (1304) üzerine bu prenses Gazan'ın halefi Ülceytü (Olcaytu) Han'a önerildi. Pachymeres'e göre, han 40.000 kişilik bir ordu göndereceğini vaat etmiş. İzniklileri cesaretlendirmek için imparator, kız kardeşi Maria'yı bu haberle İznik'e gönderdi. Fakat Ülceytü'den bu yardım gelmedi; Osman, 1304'te İznik'e doğudan gelecek her türlü yardımı kesmek üzere Sakarya üzerinde başlıca Bizans kalelerini, bu arada Lefke, Mekece ve Geyve'yi fethetti.

Böylece, 1300'lerde Osman, Bithynia'da Bizans egemenliğini ciddi olarak tehdit eden önemli bir siyasî-askerî güç olarak ortaya çıkmıştır. Pachymeres gibi Osmanlı yazarı Yazıcızâde de, 1300'den sonra Osman'ın şöhretinin uzak İslâm memleketlerine yayıldığını ve her taraftan “göç göç ardınca Türk–evleri gelip dolduğunu” kaydeder. O zaman olayları izleyen Pachymeres'in kaydı, Bizans'ın Osmanlı tehdidini ne kadar ciddi karşıladığını gösterir.

Gazî Beylikler, Uc Toplumu ve Kültürü

Osmanlı Beyliği, uclardaki Türkmen beylikleri tarihinin bir parçası olarak ele alınmalıdır. Kutsal savaş, gazâ, gazî/alp liderler etrafında, çoğu zaman bu liderlerin adını taşıyan grupların ortaya çıkmasını sağlar. Gazîler, başarı gösteren ünlü liderler, beyler etrafında toplanırlar, onun bayrağı altına koşarlar. Türkmen göçerlerin hâkim olduğu Selçuklu uclarında bu liderler çoğu zaman boy beyleridir. Fakat devlet kuran bu beylerden birçoğunun eski Selçuklu emîrleri arasından çıktıklarını biliyoruz (Yazıcızâde). Bu gazî beyler, merkezî hükümete genellikle vergi vermezler, yahut tâbiiyetlerini göstermek üzere sözde bir şey gönderirler. Uc hayatı büyük tehlikelerle dolu olup şahsî girişim ister. Zira serhaddîn öte tarafında aynı ruhla hareket eden Hıristiyan serhad teşkilâtı, batı ucunda Bizanslı *akritai* vardır. Bu dönemde Bizans, bu sınıra Altınordu Emîri Nogay'ın ölümünden sonra başsız kalan savaşçı Alanları ve Kıpçak Kumanları getirip yerleştirmiştir (Pachymeres). Etnik bakımdan uc cemiyeti çok karışıktır. Buraya hareket

kabiliyeti büyük göçerlerle merkezden kaçan siyasî muhalifler, rafızîler, maceracûlar kaçıp sığınmışlardır. Hinterlandda egemen muhafazakâr yüksek medeniyet şekilleri (teoloji, saray edebiyatı, şerî hukuk) karşısında ucda mistik ve eklektik, henüz kalıplaşmamış bir hak kültürü (rafızî tarikatlar, mistik ve epik bir edebiyat, örfî ve millî hukuk) hâkimdir.

Eski Osmanlı rivâyetlerinde Osman Gazî'nin hayatına ait kayıtlar bu hayat tarzını kuvvetle aksettirmektedir. Osmanlılar, *Oruc Tarihi*'ne göre (s. 3) “Gâzîlerdir ve gâliplerdir, fî sebîlillâh hak yoluna durmuşlardır, gazâ malını cem' edüp Hakk'a harc edicilerdir ve Hak'tan yana gidicilerdir. Din yoluna gayretlüdürler, dünyaya mağrûr değillerdir. Şerîat yolunu gözedicilerdir, ehl-i şirkten intikam alıcılardır”. 1354'te gazîler esir Selânik başpiskoposu G. Palamas'a, İslâm egemenliğinin sürekli batıya doğru yayılışını, Tanrı'nın iradesi, bir alın yazısı olarak tasvir etmişlerdir. Osmanlılar, kendilerini Allah'ın kılıcı saymakta idiler ve bu görüş Palamas'a ait kayıtların ortaya koyduğu gibi, yalnız onların arasında değil, Bizanslılar arasında da yayılmıştı. İleride Martin Luther de, Osmanlılar hakkında aynı şeyi düşünecek, Allah'ın onları, Hıristiyanları günahlarından dolayı cezalandırmak için gönderdiğini söyleyecektir. Eski Osmanlı rivâyetlerinde alplar, alp-erenler, ahîler Osman Gazî'nin en yakınları olarak gösterilir. Rivâyette Osman, bir ahî şeyhi olması da kuvvetle muhtemel olan Şeyh Ede-Bali'nin irşadı ve beline gazâ kılıcını bağlaması ile (bu tam bir ahî âdetidir) gazî olmuş, gazâ akınlarına başlamıştır. Alplar Orta-Asya Türklerindeki kahramanlık geleneğine bağlıdır. Çağdaş bir kaynak (*Garîbnâme*) alp olmak için dokuz şart arar: Şecâat, kol kuvveti, gayret, iyi bir at, hususi bir kıyafet, ok yay, iyi bir kılıç, süngü, uygun bir yoldaş.

Uclarda en parlak gazâ başarılarını 1330-1345 yılları arasında Aydın oğlu Umur Bey temsil etmiştir. İzmir Beyi olarak gazâyı deniz seferleriyle devam ettiren Umur'a karşı, Ege Denizi'nde Hıristiyan hükümetler bir haçlı seferi için ilk anlaşmayı 6 Eylül 1332'de aralarında imzaladılar. Yirmi kadırgalık bir donanma vücuda getirildi. 1334'te Ege'de birçok Türk gemisi batırıldı ve Edremit körfezinde Karesi Beyi Yahşi Bey'in donanması mahvedildi. 28 Ekim 1344'te İzmir limanındaki hisar, Birleşik Haçlı kuvvetleri tarafından baskınla zaptedildi. Umur burayı almak için yaptığı bir savaşta şehit düştü (Mayıs 1348). Kardeşinin akıbetini gören yeni Aydın Beyi Hızır Bey gazâ politikasını bıraktı ve ticâretin getireceği faydaları tercih etti. Papalık yoluyla ilgili Hıristiyan hükümetleriyle barış yaptı ve

onlara ülkesinde serbest ticâret imkânı sağlayan tam bir kapitülasyon, *amân-nâme* verdi (17 Ağustos 1348). Bununla Hıristiyanlara karşı savaşa son verdiğini bildiriyor, onları himaye edeceğini, gümrük vergisinin nisbetini değiştirmeyeceğini; Rodos şövalyeleri, Venedik ve Kıbrıs'ın beylik arazisinde konsoloslarının yerleştirilmesine ve limanları serbestçe kullanmalarına müsaade edeceğini vaat ediyordu.

1330'larda Al-'Umarî; Karesi, Saruhan, Menteşe ve Aydın beylerini deniz gazâlarıyla tanınmış beyler, *guzât f'il-bahr* olarak tasvir eder; aralarında daimi olarak cihad yapan bir bey olarak Umur Bey'i ayrı tutar. Bu beylikler, Ege Denizi'nde Hıristiyan Ligası tarafından durdurulunca bu gazâ fonksiyonunu kaybedecektir. Rodos şövalyeleri gibi onlar da Doğu–Batı ticâretinin nimetlerini tercih edeceklerdir. Gazî uc beylikleri olmaktan ziyade hinterlanddaki klâsik İslâm cemiyetinin hayat tarzı, müesseseleri onlarda hâkim olacaktır. O zaman gazânın önderliğini, ucların en ileri safında bulunan ve Rumeli'ye geçerek yerleşen Osmanlılar alacaktır.

Osmanlı Devleti bir gazî devleti olarak doğmuş ve bu geleneği sürdürmüştür. Fâtih Mehmed, 1461'de Trabzon dağlarına yaya tırmanırken şöyle demiştir: “Bu zahmetler Allah içindir. Elimizde İslâm kılıcı vardır. Eğer bu zahmeti ihtiyar etmesevüz, bize gazî demek lâyık olmazdı.” Osmanlı hükümdarları, Orhan'dan itibaren *gazîler sultanı* (*sultanu'l-guzât va'l-mucâhidîn*) unvanını benimsemişlerdir. Menşeindeki *uc* gazî geleneği, Osmanlı'nın bütün tarihine hâkim olmuş, sonraları Evrenos gibi gazî Osmanlı uc beyleri, menşeindeki uc gazâ geleneğini, akınlarda ortaklaşa hareket etmekle göstermişlerdir. Kantakuzinos, bir gazâ seferine çıkan beyin komşu beyliğin gazîlerini saflarına severek kabul ettiğini belirtir. Bununla beraber aralarında rekabet ve savaşlar da eksik olmamıştır. Öte yandan eski Türk *ülüş* geleneğine göre bey, ülkesini oğulları arasında taksim ederdi. Yarı bağımsız olan bu beyler üzerinde merkezdeki bey, *ulu-bey* sıfatıyla devletin birliğini sağlardı. Fakat kardeşler arasında iç-savaş eksik değildi. Daha büyük tehlikeler karşısında Osmanlılarda birlik daha iyi muhafaza olunabilmiştir.

Gazî beyler Batı-Anadolu'nun zengin ovalarında yerleştikten ve sahilde Ayasolug (Altoluogo, bugün Selçuk), Balat (Milet) gibi uluslararası ticâret limanlarını ele geçirdikten sonra ülkeleri ticâret ve kültür bakımından gittikçe gelişen ve İslâm kültürünün yüksek şekillerini benimseyen ufak

birer sultanlık haline gelmişlerdir. 1330 yıllarında Al-'Umarî ve İbn Battuta'nın söyledikleri bunu açıkça göstermektedir. Bu şehirler; güzel çarşıları, sarayları ve camileriyle İbn Battuta'nın takdirini çekmiştir. Ona göre (Gibb çevirisi, s. 449) Denizli yedi camii ve güzel çarşılarıyla Anadolu'da "en güzel ve büyük şehirlerden biri" idi. Karesi oğullarının merkezi Balıkesir (Bizans'ın Paleiocastron'u) "güzel pazarları olan kalabalık güzel bir şehir" ve nihayet Bursa "güzel pazarları ve geniş caddeleri olan büyük önemli bir şehir"di. Batı-Anadolu'da Ayasolug ve Balat, Levant ticâretinin iki büyük merkezi idi. 14. yüzyıl ortalarında bu iki şehre Venedik konsolosları yerleşti. Venedik, beyliklerle ticârete hayatî bir önem vermekteydi. Ayasolug'da Türklerin tepede kurdukları şehir asıl ticâret merkeziydi. Buraya dünyanın her tarafından tüccâr gelmekteydi. İtalyanlar bu pazarlarda Anadolu'nun tabii ürünlerini –pamuk, pirinç, buğday, safran, balmumu, yün, kenevir, üzüm, şap, mazı– ve esir satın almakta idiler. Diğer taraftan bu pazarlarda, meselâ Denizli'de dokunan değerli pamuklular ve Balıkesir'de dokunan kıymetli ipek kumaşlar buluyorlardı. İran ve Anadolu üzerinden gelen ham ipek ve ipekli kumaşlar da Büyük Menderes yoluyla Ayasolug'ta Batı tüccârına eriştiriliyordu. Buna karşılık Batılı tâcirler Anadolu'ya başlıca ince kıymetli yünlü kumaşlar ithal etmekteydiler. Buna kalay, kurşun eklenmelidir. Genişleyen bu ticâreti kolaylaştırmak gayesiyle Balat, Ayasolug ve Manisa'da Türkmen beylerinin Napoli paraları tipinde Latince harflerle *gigliati* denilen gümüş paralar bastırdıkları bilinmektedir.

İbn Battuta (s. 442) Birgi'de Aydın oğlu'nun sarayını ve ipek elbiseler giymiş gulamlarını anlatır. Bütün bu beyler yanında, İslâm hukuk âlimleri, fakîhlerin haiz olduğu büyük nüfuz ve itibarı belirtir (s. 429, 435, 448, 450). İlk vezirler, hinterlanddaki büyük merkezlerden gelen bu fakîhler arasından seçilmekteydi. İlk Osmanlı vezirleri ve devleti teşkilâtlandıran hukuk adamları, Sinanüddîn Yusuf, Alâeddîn Paşa, Çandarlı Halil hep böyle ulemadan idiler. Orhan Bey 1331'de İznik'te bir medrese açmış, Bursa hisarındaki manastırı medrese haline getirmişti. Onun Bursa'da hisar eteğinde yaptırdığı site; cami, imâret, hamam, han, bu güne kadar şehrin en canlı merkezi olarak kalmıştır.

Bu Türkmen beyliklerinde gelişen kültürün en belirgin vasfı, İslâm kültürü içinde öz Türk kültür geleneklerini devam ettirmeleridir. Bu bakımdan en anlamlı olanı, Türkçenin devlet dili ve yazılı edebiyat dili olarak kabul edilmesidir. Bu Türkmen beylerinin emriyle Farsçadan ve

Arapçadan klâsik eserlerin Türkçeye çevrildiğini biliyoruz. Türkçeye çeviri faaliyeti devam ederken, 14. yüzyılın ikinci yarısında Şeyh oğlu Mustafa ve Ahmedî gibi yazarlarla bu edebî faaliyet, yaratıcı bir aşamaya erişmiştir. Bu beyliklerde Arapça ve Farsça vakfiyelerle beraber Türkçe yazılanlar bilhassa dikkati çeker. Beylikler devrinde Batı-Anadolu'da meydana getirilen mimari eserlere gelince; en mühimleri Birgi'de Ulu Cami (1312) ve Bursa'da Orhan Camii'dir (1340). Yüzyılın ikinci yarısında mükemmel örnekler yaratılmıştır: Manisa'da Ulu Camii, Ayasolug'da İsa Bey Camii (1375), Peçin'de Ahmed gazî Medresesi (1375), İznik'te Yeşil Camii (1379) yüksek bir sanat zevkini yansıtır. Bezemede Selçuklu mimarisine nazaran sadelik, fakat planda yenilikler bu yapıları karakterlendirir. Yerli Bizans ve Akdeniz sanatıyla kaynaşarak yeni bir sanat sentezi ortaya çıkar.

Babaî Dervişleri Osmanlı Uc'unda

Mogol kuvvetleri, Batı-Anadolu'da göller bölgesi ve Denizli'ye tedip seferleri yaptıkları halde, Osmanlı ucuna erişmek için Germiyan topraklarını çiğnemeleri gerekirdi. Öte yandan uclar, genellikle esir ve ganimetle zenginleşmiş bölgeler sayılıyor, Orta-Anadolu'dan, Azerbaycan'dan, bu arada Konya'dan âlimler ve dervişler geçimleri için zâviye kurmak, sadaka toplamak için uclara geliyorlardı. Orta-Anadolu'da 1240'larda Selçuklu Devleti'ne karşı Vefâî dervişlerinden Baba İlyas etrafında Türkmen ayaklanması şiddetle bastırıldı. Babaî dervişleri, ucların en uzak noktalarına, bu arada özellikle Osmanlı topraklarına kaçıp sığınmış görünmektedir.

Uclara sığınan bu tarikat adamlarından biri olan Ede-Bali hakkında şimdi güvenilir bilgilere sahip bulunuyoruz. Hüdavendigâr livası tahrîr defterinde, yani resmî bir kaynakta, Ede-Bali'nin (Ede Şeyh) Bilecek'teki zâviyesine Osman Bey tarafından Kozağacı köyünün vakıf verildiğini okuyoruz. Vakıfları arasında Söğüd'de yaşayan üç esir kâfir zikredilmiştir. Bu kayıtta, Ede Şeyh'in oğlu, *Âşıkpaşazâde Tarihi*'nde zikrolunduğu gibi (Atsız yay. 96) Mahmud'dur. Böylece, eski rivâyetlerin tümünün efsaneden ibaret olmadığı anlaşılır.

1300'lerde yazılmış *Elvan Çelebi Menâkibnâmesi*, bize Şeyh Ede-Bali'nin Vefâiyye halifelerinden biri olduğunu, “dinsizleri ve kâfirleri İslâmiyete kazandırdığını”, Hacı Bektaş'tan dünya saltanatına heves etmemeyi öğrettiğini kaydeder. Bu son kayıt önemlidir. Zira Babaîler, genelde yerleşik

devletin kontrolü ve baskısına isyan eden savaşçı dervişlerdendir. Genelde dervişler, devlete bağlı olup sultandan vakıf kabul eden uyumlu (*conformist*) dervişler ile devlete karşı olan (Şeyh Bedreddîn, Otman Baba gibi) bağımsız ve isyana hazır (*non-conformist*) iki gruba ayrılır. Âşıkpaşazâde'nin tüm *Abdalân-i Rûm* adı altında tanımladığı babalar, Anadolu'da yayılmış büyük bir grup oluşturmuşlardır. Onlar, “kutbiyye” inancında olup her devirde *kutba'l-aktâb* sayılan bir kutsal velinin, Orta-Asya şamanları gibi cezbe halinde Tanrı ile sürekli ilişki içinde olduğunu ve saltanat işlerinin de onların kontrolünde bulunduğunu iddia ederler. Toplumda, özellikle göçer Türkmenlerin, haksızlığa uğrayanların hakkını almak için gerekirse devlete karşı isyanında öncülük ederler. Şeyh Bedreddîn (1416), Otman Baba (Fâtih dönemi), Şah-Kulu (1526-1527) bu tip dervişlerdendir. Fâtih döneminde sultanın büyük iltifatına erişen Vefâiyye şeyhi Seyyid Velâyet ise, tamamıyla farklıdır. O, Osmanlı hânedânıyla Vefâiyye tarikatı arasında sıkı bağlılığı kendi kişiliğinde temsil etmiştir. Vefâî şeyhleri, aşırı Abdal–Kalenderî dervişlerden farklı olarak, Şerîata saygılı dervişlerdi. Elvan Çelebi, bu noktayı belirtir.

Baba İlyas soyundan derviş tarihçi Âşıkpaşazâde, kendisi Vefâiyye'den olup Seyyid Velâyet'in kayınpederi idi ve tarihinde Vefâiyye şeyhi Ede-Bali'ye olağanüstü bir yer vermiş, hânedânla aile ilişkisini belirtmeye özen göstermiştir. Onun anlatımında Ede-Bali, Osman Gazî'nin şeyhi, mürşidi ve İslâm hukukunu ilgilendiren önemli sorunlarda danışmanıdır. Osman adına hutbe okunması meselesi ortaya atıldığında Tursun Fakîh, “Osman Gazî'nün kayınatası Ede-Bali'ye” danıştı. Keza, Orhan Gazî, yaya askeri örgütlenirken Ede-Bali'nin reyini aldı. Ede-Bali'nin akrabaları ahîler, o zaman beylikte nüfuzlu kişilerdi. Vefâî şeyhleri, hânedânın nüfuz ve otoritesini destekleme gayretiyle, Osmanlı sultanlarına Tanrı'nın teyidini kazanmış kutsal bir *velî* (bu arada Gazî Hüdavendigâr unvanı taşıyan I. Murad'a) sıfatı verirler.

İlk döneme ait tahrîr defterlerinde dağda kırda boş toprakları şenletip zâviye kuran, sonra bunu vakıf olarak sultanlara onaylatan Kalenderî Babaî dervişlere ait birçok kayıtlar bulmaktayız. Defter kayıtlarından ilginç bir misâl şudur: Saruhan'da dağ eteğinde Şucâ' Abdal, Sinan, İsmail, Mustafa, Ali, Kaygusuz ve başka dervişlerle birlikte sipahiden bir yer tapulamışlar, “taşın ağacın arıdıp yurd edinip ihya etmişler, zâviye kurmuşlar ve sultandan şenlettikleri yer için vakıf beratı almışlar”. Yer açıp zâviye kuran

ve vakfa bağlayan bu dervişleri, Ö.L. Barkan, yerleşim yerleri yaratan “kolonizatör” dervişler saymaktadır. Sultanlar bu vakıfları daima, “âyende ve revendeye” (gelip geçen yolculara) hizmet koşuluyla verirler. Osman Gazî, Mudurnu seferinde Beştaş zâviye şeyhinden yol hakkında bilgi almıştır (bkz. çeşitli haritalarda Beştaş dağı). Derviş bir zâviye kurar, etrafındaki öbür dervişlerle toprağı işler, tarla açar, bahçe yapar, geliriyle kendileri geçinir ve yolculara üç gün kalmaları koşuluyla, barınma ve yeme içme sağlarlar. Fütüvvet kurallarını izleyen ahî zâviyeleri, bu gibi zâviyelerin başında gelir. Misafirlik geleneği, yalnız ahî zâviyeleri için değil, gelip geçen yolculara hizmet etme koşuluyla sultandan berat almış tüm zâviyeler için değişmez bir kuraldır. Toprağı işlemede, hasat ve harcamada zâviye mensupları her şeyi ortaklaşa (iştirâk üzere) yaparlar, komünal bir hayat yaşarlar. Herkes çalışmak zorundadır (Bayramiyye'de bu nokta özellikle belirtilir). *Fütüvvet*, yani centilmenlik ve kardeşlik disiplini içinde ortaklaşa çalışma, yolcu ve fakirlere hizmet, dinî bir hayır işi sayılmaktadır ve bu nedenle vakfa bağlanmaktadır. Zâviye etrafında zamanla nüfus yerleşmekte, köyler meydana çıkmaktadır. Anadolu ve Rumeli toponimisi, pek çok köyün menşeinde bu biçimde derviş zâviyeleriyle ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Sultanların bu gibi yeni yerleşmelere vakıf statüsü vermeleri, vergilerden affetmesi, Anadolu ve Rumeli'de Türk yerleşme-kolonizasyon sürecini kolaylaştıran başlıca bir yöntem olarak önemlidir.

Gazâ ve Gazîlik

13. ve 14. yüzyıllarda Anadolu'da İslâm dinini, sûfîlik, fütüvvet ve gazâ kurallarını halka öğretmek için Türkçe yazılmış bir literatür bulmaktayız. Bunlar, kuşkusuz o zaman toplumdaki belli gereksinimlere yanıt vermek ve belli grupları aydınlatmak ve eğitmek amacını güdüyordu. Selçuklu şehirlerinde, özellikle Konya'da egemen Fars dili ve edebiyatı karşısında basit bir Türkçe ile yazılmış bu gibi eserler, çoğu kasaba ve köylere yerleşmiş Türkmen halkına, bu arada *ucât*'ta (uclar), geniş gazî kitlelerine hitap etmekte idi. Uc toplumuna hitap eden bu didaktik eserlerin bir bölümü, sırf İslâm dininin günlük ibadet ve yaşama ait din kurallarını öğretmek amacını güdüyor (*ilm-i haller*), yahut ahîler için *fütüvvet* âdâbını anlatıyor, veyahut dervişlere tarikat esaslarını ve erkânını açıklıyordu. Bir bölümü de gazîlik kurallarını açıklayan, yahut savaş heyecanını yükselten destan nev'inden eserlerdi. Bu eserlerde bir gazîde bulunması gerekli

özellikler belirtilir. Gazînin “niyeti” samimi olmalı, İslâm dini ve Müslüman halk için savaştığını unutmamalı, gazâda *tama' ve riyâ* olmamalı, yani hareketlerinde dinî hayır düşüncesinden uzaklaşmamalı, gazâya sırf ganimet için gitmemeli. Bu son madde, yukarıda açıkladığımız gibi gazânın dinî-ideolojik niteliğini vurgulayan temel koşuldur (Yakınlarda Batı'da bazı yazarlar, bu noktaları görmezlikten gelip, *gazâ*'yı sırf ganimet için haydutluk (*banditry*) sayma eğilimindedirler).

Türk geleneğinde savaş-eri olarak *gazî*de bulunması gerekli on karakter sayılır: cesaret, yılmazlık, kendine güven, güçlülük ve savaşganlık, atılganlık, dayanıklılık, yerinde metanetle durma, sabırlılık, fırsatları kollama, yoldaşına vefâ vasıflarıdır; bunlar *Dede Korkut*, *Dânişmendnâme* gibi Türk destanlarında kahramanların vasıflandırılmasında belirlenmiştir.

Osmanlı toplumunda her sınıftan dindar halk, gazâyı ciddiyetle benimsemektedir. Bursa'da Hoca İbrahim adlı bir zengin, 1476 yılında Fâtih Sultan Mehmed'in Macarlara karşı seferinde “ol gazânın savabında ben dahi bile olayın” diye 20,000 akça ile 20 süvariyi ûlufe ile tutmuş ve sefere göndermiştir.[2]

II. Bayezid, Anadolu halkına gönderdiği bir fermanda, timar ve başka mükâfatlar vaat ederek Tuna'da Uc Beyi Bali Bey'in Lehistan'a akınına katılmaya davet etmiştir. Osmanlı sultanları son pâdişaha kadar *gazî* unvanını en başta tercih ettikleri bir unvan olarak kullanmışlardır.

13. yüzyılda bir yandan Haçlılara, öte yandan Mogollara karşı bir ölüm-kalım savaşı veren İslâm memleketlerinde gazâ ruhu, toplumları ayaklandırmakta idi. 13. yüzyılda bu gazâ heyecanı Memlûk sultanlığında ve Anadolu'da Türkmenler arasında doruğa erişti. Haçlı ve Mogol kıskacı arasında yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan bu iki İslâm memleketinde askerî rejimler hâkim oldu; Mısır ve Suriye'de Kıpçak aslından askerî bir aristokrasi, Memlûkler saltanatı ele geçirirken, Anadolu'da gazî Türkmen devletleri yükseldi ve 14. yüzyıl sonlarında bu devletçiklerin tümü, Osmanlı hânedânının şemsiyesi altında birleşti.

Genel olarak gazî, ahret için sevap kazanma amacıyla savaşan Müslüman olarak tanımlanır. Burada gazâ'nın dinî-İslâmî niteliği üzerinde durulmuştur; gazî için kitalde elde edilen ganimet, dinî bir mükâfattır. Osmanlı menâkibnâmelerinde gazâ ve ganimetin (doyum) kutsallığı, helâl

niteliği özellikle belirtilir. Hıristiyan Batı'da yazılan eserlerde, gazâ; kital ve yağmayı meşrû göstermeye yarayan bir araç olarak algılanmakta, böylece belli bir toplum için onun özel anlam ve fonksiyonu gözardı edilmektedir.

İslâm prensiplerine göre genellikle gazâ, *farz-i kifâye'*dir, yani ancak bazı koşullar yerine getirildiği takdirde yapılması gereken bir dinî ödevdir. Fakat İslâm ülkesi hayati bir tehlike altına düşerse, gazâ, emîrü'l-mü'minîn tarafından *farz-i 'ayn* ilân olunabilir. O zaman her Müslüman yetişkin er için gazâ zorunlu bir ödevdir, sefere gidemeyen bu ödev karşılığı hazîneye bir ödeme yapmak zorundadır. 1444'te Haçlılar, Rumeli'yi istilâ edip Varna'ya geldiklerinde ve 1686'da Osmanlı ülkesi dört bir yandan istilâya uğradığında, gazâ zorunlu sayılmış, *nefîr-i âm* ilân edilmiş, Müslümanlar toptan savaşa çağrılmıştır.

Alplar, Nökerler (Yoldaşlar)

Osman, beyliği ailenin öbür üyeleriyle birlikte idare eder görünüyor. Karacahisar subaşılığını (komutanlığını), kardeşi Gündüz Alp'a vermişti. Önemli siyasî kararlarda amcası Dündar'a danışırdı. Osman, güdülecek siyaset konusunda tartışmaya girdiği amcasını okla vurmuş, öldürmüştür. 1302'de Bursa hisarını abluka için yaptırdığı havale kulelerinden birini kardeşi oğlu Aktimur'a verdi. Osman, oğlu Orhan'ı kendi sağlığında deneyimli kumandanlar Akça Koca, Konur Alp, Köse Mihal ile seferlere gönderiyor, kendisinden sonra onun beyliğini hazırlıyordu. Hasta olan Osman son yedi yılında beyliği oğlu Orhan'a bırakmıştı. Osman ölünce (1324) beylik üzerinde kararsız bir dönem yaşanmış; ve sonunda, seferlerde ordunun başında bulunan Orhan, ahîlerin de desteğiyle beyliğe gelmiştir.

Orhan 1324'te beylik tahtına oturunca, kardeşi Alâeddîn Bey'in bir kenara çekildiği, kendisinin ve sonra da evlâdının Kite'ye bağlı Fodura köyünde barış içinde yaşadıkları resmî kayıtlardan anlaşılmaktadır. Orhan'ın ölümünde (1362) beylik için Murad ile kardeşleri arasında çatışma çıkmış ve Murad onları ortadan kaldırmak zorunda kalmıştır. Eski Türklerde, beyliği ancak Tanrı bağışlar inancı vazgeçilmez bir gelenekti. Herhangi bir hanlık veraset kanûnu yoktu. Kurultay kararı veya bir savaş sonucu zafer, Tanrı'nın *kut*'una mazhar olunduğuna bir işaret sayılır; yaş veya vasiyet, beylik/hanlık için bir kural kabul edilmezdi. Aslında, her oğula bir *yurdluk* verilerek ülkenin beyin oğulları arasında bölüşülmesi, Avrasya'da Türk–Mogollar arasında süregelen aile hukukundan kaynaklanmaktaydı. Osman

ve Orhan fethedilen toprakları oğullarına ve alplara *yurdluk* (apanaj) olarak dağıtmakta ve en önemli *uc*a büyük oğul atanmaktaydı. Ülkeye feodal bir karakter veren bu gelenek, Osmanlılarda merkeziyetçi bürokrasi güçlendikçe sembolik bir düzenleme biçiminde kalacaktır. Bununla beraber, Fâtih'ten sonra da devleti sarsan şehzâdeler mücadelesinin temelinde bu Avrasya egemenlik ve ülke anlayışının devamını görüyoruz.

Âşıkpaşazâde'nin naklettiği eski menâkibnâme rivâyetine göre, Osman'ın seferlerinde *alplar* ve yarar “yoldaş” ve “nökerleri” savaş önderleridir. 1299'da Osman, Eskişehir'den Bilecik ve Yenişehir'e kadar geniş bir ülke sahibi olunca, “İnönü'nü oğlu Orhan Bey'e, Yarhisar'ı Hasan Alp'a verdi, bu dahi bahadır yoldaş idi”. İnegöl'ü Turgut Alp'a verdi, oraya “Turgut-ili derler”, Osman ile sefere giden öteki alplardan, Saltuk Alp, Konur Alp'ın adı geçer. Bu alp ve nökerlerin çocuk ve torunları, sonraki dönemlerde önemli makamları işgal edecekler ve bir çeşit Osmanlı aristokrasisi oluşturacaklardır. Bu çeşit *timar* ve *yurd*ların kaldırılması oldukça geç bir zamandadır.

Osman, Samsa Çavuş, Akça Koca ve Gazî Abdurrahman'ı Sakarya seferinde Orhan'ın yanına verdi, “yarar yoldaşdur diye”. Bunlardan her biri bir ucda sürekli akına atanmıştır. “Samsa Çavuş ve cema'âtı yoldaşlığa yarar kişilerdi.” Orta-Asya bozkır imparatorluklarında, Türklerde alplar, Mogollarda *noyanlar* (çoğulu *noyad*) soylu ailelerden gelen kumandanlardı. Mogollarda noyanlar, aristokrat ailelerden *ba'atur* veya *bagatur* (Türkçe bahadır) unvanı taşırlardı. Osmanlılarda alplar, aynı zamanda *bahadır* unvanı taşırlar. Bu alplar, her biri kendi yurdluğunda, kendi kumandası altındaki gazîlerle kendi uc bölgesinden akın yapar. Başlangıçta alplar, Osman Gazî ile müttefik olarak sefer yapmakta idiler. Öyle anlaşılıyor ki, Osman Gazî 1299-1301 yıllarında önemli başarılar kazanıp karizmatik bir başbuğ durumuna gelince alplar, onun yakın “yoldaşları” oldular, yani onun hizmetine girdiler. Sakarya seferinde Samsa Çavuş, itaat eden Lefke ve Çadırlu bölgesini kendine yurd istediği zaman Osman Gazî buna karşı çıkmıştır.

Nökerlik/Yoldaşlık, gazâ önderine *anda* (and) ile bağlanma yoluyla kurulur ve *gâziyân* birliği böylece ortaya çıkar görünmektedir. Tutsak düşen Harmankaya Tekfuru Köse Mihal, Osman'ın nökeri olmuş, akınlarda ve öteki Rum tekfurlarıyla Osman arasındaki ilişkilerde daima ona sadakatle

hizmet etmiş, sonunda İslâmiyeti de kabul etmiştir. “Köse Mihal dâim onun bile olurdı. Ekseri bu gazîlerün hidmetkârları Harman Kaya kâfirleriydi.”

İnegöl'ü fetheden Turgut Alp'a bu bölge bir *yurd* olarak verilmişti. Bölgenin o zaman *Turgut-ili* diye anılması, bu bakımdan kayda değer (bu feodal yapı için Aydın-ili, yahut Rumeli'de Osmanlı'ya tâbi Bulgar kralının ülkesi için kullanılan Şişman-ili, Konstantin-ili burada anılmalı). Mogollarda noyanlara ait otlak bölgesi *yurd*, Mogolca *nutug* diye bilinir. Nutug'un tanımlanması şöyledir: “Şu veya bu göçer birliğini geçindirecek noyana ait arazi.” Selçuklularda ve Osmanlı klâsik döneminde, *yurd* veya *yurdluk* bir göçer-ev grubunun reisine özerklikle verilen bir arazi ünitesi olarak tanımlanmaktadır. Başka deyimle, *yurd*, soylu bir bahadıra ait *apanaj* niteliği taşır. Osman “alınan vilâyetleri guzâta taksim” etmekte idi. 1320'lerde Kara-Çepiş hisarı, Konur Alp'a, Absu (Pachymeres'te Hypsu) hisarı Akça Koca'ya verilmişti. Bu feodal apanaj sistemi, daha sonra Rumeli'de gazâ yapan uc beyleri, Evrenuz Gazî, Mihal oğulları, İshak Bey oğulları, Paşa-yiğit oğulları için uygulanacaktır. Osman döneminde beyliğin bu feodal yapısı karşısında Orhan döneminde ulema sınıfından vezirler idareyi ele geçirdiği zaman, merkeziyetçi bürokratik rejim hinterlandda egemen olacaktır.

Âşıkpaşazâde, Hacı Bektaş'tan söz ederken Anadolu'da dört *müsafir* (dışardan gelmiş) *ta'ife*'den (*cema'ât*) söz eder: *Gâziyân*, *Ahiyyân*, *Abdâlân* ve *Bâciyân*. Bir yoruma göre, şeyh Evhadüddîn Kirmânî'nin kızı Kadın Ana Fatma Hatun, Ahî Evren (Nâsirüddîn Mahmud) ile evlenmiş olup Anadolu'da kadınlar arasında ahîliğe denk Bâciyân ta'ifesini kurmuştur. Genelde, şeyhler neslinden zâviye yöneten hatunlar, meselâ Hüdavendigâr sancağında bir vakıf idare eden Tâcî Hatun, *Bâciyân* cema'âtından sayılırlar. İbn Battuta Anadolu'da Müslüman kadınların erkeklerden kaçmayışlarını, saygılı oluşlarını hayretle kaydetmiştir.

Rum Abdalları ve ahîlerle yan yana ayrı bir *ta'ife* olarak zikredilen *Gâziyân*, Osman döneminde gördüğümüz alplardan başkası değildir ve bu alplar belli nitelikler taşıyan bir gruptur. Baba İlyas'ın torunu Âşık Paşa (1271-1332) *Garîbnâme* (*Ma'arifnâme*) adlı eserinde (bitişi 1310) alpların dokuz niteliğe sahip olmaları gerektiğini vurgular. Âşık Paşa'nın *gâziyân* kelimesi yerine, İslâm'dan önce Avrasya toplumundaki bahadır önderler için kullanılan *alp* terimini kullanmış olması ilginçtir. Alp, “varlığı korumak için

ay ve yılda birbirleriyle kol kola savaş” yapan bahadırlardır. Onun paraleli, nefsiyle mücadelede bulunan alp-erendir.

Garîbnâme'ye göre *alp* adını almak isteyen kişi için gerekli dokuz nesneden ilki, “muhkem yürek”, yani cesaret sahibi olmaktır. “Yagı görüp sinmiya”, cesurluk, askeri ayakta tutan “direktir” (alp'ın liderliği). İkincisi, *alp*ın kolunda kuvvet olmalı (fiziksel güç). Herkes onun gücünü görür ve sayar.

Üçüncüsü, alp gayret ve hamiyet sahibi olmalıdır. Dördüncü koşul, eyi bir at sahibi olmalıdır.

Osmanlılarda *sipahilik*, soyluluk koşuludur. Osmanlılar, Balkanlar'da Hıristiyan süvari askerini soylu sayıp timar vermişler, fakat yaya askeri (voynuklar) reâya saymışlardır. Genelde, gayrimüslim reâyaya ata binme yasağı vardı. Beyler arasında en değerli peşkeş attı. *Garîbnâme*'ye göre, alpın atının, karnını örten bir zırhı olması gerekir. Zırh, karşıdan heybetli bir görünüş gösterir ve hayvanı kılıç ve ok darbesinden korur. Düşman alpı atından tanır.

Beşinci koşul, alpın zırhlı olmasıdır. Alplık zırhla belli olur.

Osmanlılarda, timarlı sipahi daima *cebelü*, yani zırhlı sipahidir. Büyük timar sahiplerinin zırhı, *bürüme* zırhtır.

Avrasya tarihinde, göçer halklar arasında imparatorluk kuran, yerleşik halkları egemenliği altına sokan gerçek askerî birlik, zırhlı süvari ordusudur. Şu zamana kadar ki, Şah İsmail'in 40.000 zırhlı süvarisi Selim'in top ve tüfeği karşısında bozguna uğrayacaktır (1514). Başta alpların “kol kola savaşması” gereği belirtilmiştir. Bu, Âşıkpaşazâde'de belirtildiği gibi, gazîler arasında yoldaşlığa işaret etmektedir.

Altıncı ve yedinci koşullar, alpın silâhları, yani yay ve kılıcıdır.

> *Katı yay çekmek ve uzatmak ere*
> *K'ey hünerdür kim kime Tengri vire*

“*Katı yay*”, kemikle berkitilmiş uzun menzilli yaydır, Osmanlı'ya Hıristiyan askeri karşısında üstünlük sağlayan bir silâhtır. Bu oku çekip

uzatmak özel bir hüner ister. Alplık için gerekli yedinci ve sekizinci koşul, kılıç ve süngü sahibi olmaktır.

Yalunuz ok yay ile alp olamaz

Ok ile ol alplık adın alamaz

Kılıc, alpın en değerli silâhıdır, onun “altını ve incisidir”.

Kılıç üzre and anunçün içilür

Alplar arasında *anda* (and), Avrasya halkları arasında savaş birliğini, nökerliği (yoldaşlığı) oluşturan ritüeldir. Osman Gazî ile alplar, garibler arasında ölüme kadar sadakat bağı, *and içmek* (kanlarını bir kapta karıştırıp içmek veya karıştırmak, kan kardeşi olmak) veya kılıç üzerinde yemin merâsimi ile gerçekleşiyordu. Ganimet ve fethedilen topraklar, *anda* ile öndere bağlı olan alplar arasında yurdluk olarak paylaşılıyordu.

Bütün bunlar gözümüzde alpı ok, yay, kılıç ve mızrakla silâhlanmış, zırhlı süvari olarak canlandırır. Bu süvari, gerçekten alp olmak için bedenen güçlü, yüreği cesur bir yiğit olmalıdır. Bunun yanında, *Garîbnâme*'nin belirttiği başka önemli bir koşul, alpın arkasında yürüyen kafadarı, yani yoldaşı olmalıdır. Yoldaş hakkında:

Pes bu alplık yalnız olmaz yâr gerek

Yar içün ol baş-u-can oynar gerek

Yoldaşlığın özel bir merasimle gerçekleştiğini yukarıda işaret etmiştik. Yoldaş olan alplar “kol kola” savaşmalıdır.

Âşık Paşa özetle alp kişiyi şöyle tanımlar

Kimde varsa bu dokuz nesne tamâm

Alp adıyla anı okur hâss-u-âm

Alp-eren, alp gibi savaşta değil, kendi nefsine karşı cihad yapan kişidir. Hazret-i Peygamber'in dediği gibi:

Nefisle savaşma cihâd-i ekberdir

Alp-eren için dinî nitelikler şöyle özetlenir: Alp-eren, dünya sevgisi havâsına kapılmamalı. Cimrilik, fısk-u-fesâd gibi kötü huylardan kaçınmalı.

Bu huylar havayîlikten doğar; “Din Alpı” bunlara karşı uğraş vermek zorundadır. Din direği olan böyle bir alp önünde halk yüzünü yere sürmelidir.

Âşık Paşa dinde alp (alp-eren) olmanın dokuz ruhânî koşulunu özetler: Bu koşullar; vilâyet, riyâzet, kifâyet (nefsini basmak), ışk (nefsini dünya ilgilerinden kurtarıp bağımsız olma), tevekkül, Şerîat bilgisi, ilm, himmet (başkasına özveriyle yardım etme), doğru yâr (eshâb, arkadaş; dervişler) edinme.

Bu dokuz sıfatı nefsinde toplayan alp-eren halkın kılavuzudur.

Yâ kişi dünya içinde er gerek
Yâ din içre hâkim ü server gerek

Kutlu kişi, bu ikiden, alp veya alp-erenden biri olmaktır.

Âşık, *ışk*, sırf Tanrı muhabbeti ile bütün ömrünü harcar:

Ey Hudâyâ, ışktan ayırma bizi

Âşıkpaşazâde'de *alp* ve gazî özdeş terimlerdir. Kuşkusuz birincisi Avrasya hakanlıklarında *alp*, bagatur/bahadır diye anılan kahraman savaşçıyı, lider tipini, ikincisi ise alpın daha çok İslâmî gazâ ile kaynaşmış tipini vurgular. Âşık Paşa'nın gördüğü gibi alp, 13. yüzyıl Anadolu'sunda ideal profesyonel savaşçı kişidir. Âşık Paşa'nın bu anlatımı, *ahiyyân* için ahlâk ve edep kurallarını tespit eden *fütüvvet* kurallarına denktir. Âşık Paşa'nın alp tasviri, Osman Gazî ve onunla birlikte savaşan yoldaş alpların, genellikle Anadolu'da uclardaki gazîlerin tasviridir. Bu alp veya gazî tasvirini, *Battalnâme*, *Dânişmendnâme* ve *Dede Korkut* gibi Anadolu destanlarındaki kahraman tasvirine eş buluruz. Eski Osmanlı menâkibnâmesinde “Âşık Paşa dedikleri aziz” öteki ulema arasında saygıyla anılır. Kırşehir'de görkemli türbesi, bugün de bir ziyâretgâhdır. O, Mevlevîlerin değil, Babaîlerin, alp-erenlerin pîridir.

Anadolu *uc* bölgelerinde kızıl börk giyen, gazâ ve ganimet akınlarına katılan, böylece akıncılığı meslek edinen Türkmenler, kabile bağları dışında *gâziyân* örgütüne katılmış, böylece yeni bir yaşam tarzı sonucu kendi aşiret grubundan kopmuş, sosyal bakımdan farklılaşmış oluyorlardı. İslâmî kutsal

ganimet için her yandan, her menşeden gelen “garîb”ler, başbuğa *anda* ile bağlanırlar, onun nökeri veya *yoldaşı* olurlardı.

Anda, yani *and içme* sonucu önderle nöker arasında ölünceye kadar süren bir bağlılık, *yoldaşlık* kurulmuş olurdu. Orta-Asya Türk–Mogol toplumunda nökerlik, Batı feodalizminde *commendatio* veya *hommage* (Almanca *mannschaft*) *anda* ile kıyaslanabilir. Marc Bloch'a göre[3] *commendatio*, şef ile hizmet yüklenen arasında “feodal dönemin tanıdığı en güçlü sosyal bağlardan birini” oluştururdu.

13. yüzyıl Mogol toplumunda nöker, soylu kişilerin, bagaturların evinde ve seferde yanından ayrılmayan hizmetkârı ve silâh arkadaşı olarak tanımlanır.[4] Esir olan nöker, kendine tâbi olanlarla birlikte şefin hizmetine girer. Çoğu tutsak edilip *anda* ile başbuğa hayat boyu bağlı silâh arkadaşı (*comrade-in-arm*) olur. Menâkibnâmede Köse Mihal bu tipi canlandırır.

Böylece, Avrasya steplerinde olduğu gibi, *alp* etrafında gazâ-akın birlikleri oluşmakta, her biri uc'un bir bölgesinde gazâ faaliyetinde bulunmaktadır. Osman Gazî de, kuşkusuz başlangıçta bu alplardan biri idi. Onu ötekiler arasında seçkin duruma getiren özellik, bir Vefâî–Babaî tarikat halifesi olarak uc'a gelen Şeyh Ede-Bali'nin yakınlık ve “berekâtı” olmuştur. Çağdaş Bizans tarihçisi Pachymeres Osman'ı, Bizans topraklarına karşı akın yapanlar arasında en atılgan önder olarak tanıtmaktadır. Uc'da gazîler, yani alplar, ganimet seferlerinde en başarılı önderin bayrağı altına giderler. *Menâkibnâme*'ye göre Osman “Yarhisarı Hasan Alp'a verdi; bu dahî bir yarar yoldaş idi”. Osman Gazî'nin kariyerinde alplıktan sonra ikinci aşama, gazâ seferlerinde bayrağı altında alpları toplamasıdır. Onlar bu atılgan öndere, Köse Mihal gibi *nöker/yoldaş* oldular. Osman Gazî'nin *gâziyân*ı gibi, öteki uc beyliklerinde de ilk askerî-siyasî çekirdek, benzeri bir süreçte ortaya çıkmış olmalıdır.

Osman Gazî döneminde askerî-sosyal sistemde nökerlik/yoldaşlık, alplık gibi egemen bir kurum olarak görünmektedir. 1302'de Osman'ın Sakarya seferinde Lefke (bugün Osmaneli) ve Çadırlu tekfurları Osman'a itaat ettiler ve “Osman Gazî'ye hâss nöker” oldular. Osman, tutsak düşen Harmankaya Tekfuru Köse Mihal'i affedip âzâd etti. “Köse Mihal dahi heman can ü dilden Osman Bey'e etbâ'iyle nöker olup gerçek muhibbi oldu.” “Köse Mihal dayım onun bile olurdı. Ekseri bu gazîlerün hidmetkârları Harman

kaya kâfirleriydi.” Nöker, (Mogolca nökör, çoğulu nököd) Avrasya feodal sisteminde yaygın bir kurumdur. *Nökerlik* kurumu, Osmanlı Devleti'nin gelişme çağında kul sistemine vücut vermiş görünmektedir. Yeniçeriler, bey-kulları (gulâm-i mîr), timarlı sipahilerin hizmetkârı *gulâmlar*, hep nöker durumundadırlar.

Öte yandan uc Türkmen toplumları dahil, Anadolu Türk halkının tüm sosyal hayatını düzenleyen pragmatik bir sosyal-etik sistemden (*fütüvvet*) ve buna dayanan bir model örgütten söz etmek mümkündür. Bu model, gâziyân, ahiyyan, abdâlân ve bâciyan için ortak bir modeldir. Araştırıcılar, kökleri bakımından bu modeli, İslâm öncesi İran, Orta-Asya Türk–Mogol dünyası ve Roma idaresindeki Suriye ve Mısır'da rastlanan “gençler birliği” geleneğine kadar izlemektedirler. Yiğitlik/centilmenlik, dayanışma, özveri, alçakgönüllülük gibi etik nitelikler ve üç kademeli bir örgütlenme (*şeyh*, *ahî*, *yiğit* yahut *şeyh*, *derviş*, *tâlib*) modelin genel çizgileri olarak ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı Uc'unda Örgütleyici Öğeler:

Ahîler ve Fakılar

Uc toplumunda Osman Gazî'nin manevî destekleyicisi, hukukî ve sosyal hayatı örgütleyici olarak ahîleri ve fakıları görüyoruz (fakı, İslâm ilimlerinde, özellikle hukukta uzman *fakîh*'in kısaltılmışıdır).

Osman bir bölgeyi ele geçirdikten sonra bu ülkeyi nasıl örgütleyeceğini ahîlerden ve fakılardan sormaktadır. Fakılar, İslâm hukukunu, İslâm kurumlarını bilen insanlar olarak gazî önderi yönlendirici bilgiler sağlamaktadır. İlk Osmanlı beyleri Osman ve Orhan tarafından ahîler ve fakılara verilmiş birçok vakıf köy ve çiftlik, tahrîr defterleri kayıtlarıyla bize kadar gelmiştir. Bu dönemde vakıfların büyük bir kısmı fakılara verilmiştir. Bu kayıtlarda, daha bu zamanda, Türkmenlerin köylere yerleştiklerini biliyoruz. Köye yerleşen bir grubun, İslâm kurallarına göre yaşamlarını düzenlemek için bir köy imamına, bir din adamına ihtiyacı vardı. İşte, fakıların en aşağı kademede olanları bu köy imamlarıdır. Daha yukarıda kadılar, vezirler gelmekteydi. 1330'larda Osmanlı ülkesini gezen İbn Battuta seyahatnâmesinde bu çeşit köy imamlarından söz eder.

Osman döneminde bu fakıların en meşhuru Tursun Fakîh'tir. Söğüd yakınında türbesi bugün bir ziyaretgâhtır. Eskiden daha çok ahîlerin önde geldiği sanılıyordu. Fakat tahrîr defterlerindeki vakıf kayıtları gösterdi ki, fakılar daha ağır basmaktadır. Meselâ, Osman ve Orhan dönemi vakıflarını içeren Fâtih dönemine ait bir evkaf defterinde (Osmanlı Arşivi, MM 16016, 13-17) Söğüd kazasında vakıflar şu görevliler arasında bölüşülmüştür:

Kadı	İmam	Zâviye Sahibi Şeyh	Fakı	Sûfî
1	1	3	8	1
(Söğüd kadısı)	(İbrahim Fakı)	(Ede Şeyh, Süleyman Tursun)	(Hacı Eşref, Ahmed, Ali, Ömer, Murad, Yusuf, Turbegi, Timur)	(İsâ)

İleri gelen fakılar, Sünnî İslâm hukukunu bilen insanlar olarak toplumda önemli rol oynamışlardır. Osman dönemine ait fakılar arasında Ede-Bali, Tursun Fakîh adlarını biliyoruz. Bize ilk Osmanlı tarihini nakleden İshak Fakîh ve onun oğlu Yahşi Fakîh vakıf almış bu fakılardan ikisidir. Demek ki, vakıfların kanıtladığı gibi, daha Osman Gazî zamanında İslâm hukukunu bilen kişilerle devlet kuran bey arasında sıkı ilişkiler kurulmuştur. Beyliği teşkilâtlandırma, dinî-sosyal hayatı düzenleme bakımından bu fakılar son derece önemli bir rol oynamışlardır. Din adamlarının ilk dönemlerde devletin örgütlenmesinde beylere danışmanlık yapmış olmaları, ilk vezirlerin de onlar arasından seçilmiş olması olayını açıklar (ilk vezirlerden Sinanüddîn Yusuf kuşkusuz ulemadandır). Çandarlı Kara Halil, ulema menşeinden vezirlerin en ünlüsüdür. Onun çocukları, 1453'e kadar devlet içinde otorite bakımından pâdişahla kıyaslanacak bir mevkie sahip oldular.

Ahî Evren

Selçuklu sultanları Bagdad halifesi ile yakın ilişkide olup kendilerini, resmî yazılarda, halifenin bir menşurla tâ'yin ettiği sultanlar durumunda görür, halifenin yardımcısı (*zahîr*, *mu'în*) gibi unvanlar kullanırlardı. Anadolu'da ahîlik teşkilâtının temelini oluşturan fütüvvet hareketinin başlangıcı, Halife Nâsır'ın sultanlar yanında girişimlerine bağlanmaktadır. Türkiye ahî teşkilâtının kurucusu Evren (Evran), 13. yüzyıl başlarında Bagdad'dan Anadolu'ya gelen bir grup ulema ve sufîler arasında idi. Bu âlimler, fütüvvet erbabının dostu I. Alâeddîn Keykubâd'ın (1221-1237) himayesi altında idiler. Oğlu II. Gıyaseddîn Keyhüsrev tarafından zehirlenen Alâeddîn'den sonra Nâsirüddîn hapse atıldı. Şehirde en kalabalık

işçi grubu debbagların şeyhi olan Nâsirüddîn'in Babaîlerle ve Türkmenlerle yakınlığı vardı. Ahî Evren, tasavvuf ve felsefe üzerinde eserleri olan bir âlimdir. Asıl adı Hoylu Şeyh Nâsırüddîn Mahmud'dur. Hocası ve kayınpederi fütüvvet akımının büyük şeyhi ünlü sufî Evhadü'd-dîn Kirmânî'dir. Kirmanî'nin Anadolu'da birçok şehirde halifeleri ve zâviyeleri vardı.

Mogollarla işbirliği yapan ve Fars kültürüne tutkun Selçuklu seçkin sınıfına hitap eden Celâleddîn Rumî ile halk adamı Ahî Evren arasında düşmanlık vardı. Bu düşmanlık Mevlanâ'nın şeyhi Şems-i Tebrizî'nin katliyle (1247) ilişkilidir. Nâsirüddîn'in ahîleri, Mogollarla mücadeleye giren II. İzzeddîn Keykâvûs'u destekliyorlardı, Keykâvûs 1254'te Kırşehir'e gitti. Mogol kuvvetleri onu yenilgiye uğrattılar (Sultan Hanı Savaşı, 1256). Anadolu'da isyanı bastırmaya çalışan Mogolların soykırımından Nâsırüddîn de kurtulamadı. Onun, Kırşehir emîrliğine atanan Mevlevî Caca oğlu Nureddîn Bey'in şehirde yaptığı katliamda hayatını kaybettiği (1261) anlaşılmaktadır. Tokat, Sivas, Kayseri gibi büyük şehirlerde Mogollar, karşı çıkan esnafı, bunlar arasında savaşçı kalabalık debbag esnafını katlettiler. Ahîlere ait zâviyeler, Mevlevîlere verildi. Bunun üzerine ahîler uzak *uc* bölgelerine, Türkmenler arasına göç ettiler.

Osman Gazî'nin şeyhi Ede-Bali'nin, Kırşehri'nden (bugün Kırşehir) *uc*a göçenler arasında bulunduğu ileri sürülmüştür. Keza, Orhan Gazî ile Bursa kuşatmasında hazır bulunan Abdal Musâ da ahîlerle beraber *uc*a göçen dervişlerdendir.

Türkmen halkı için Türkçe *Garîbnâme* adlı eseri yazan Âşık Paşa da Kırşehirli'dir. Bütün bu olaylar, Osman Gazî zamanında Sultan-önü *uc*unda rastladığımız ahîler ve abdal/kalendirîlerin, Orta-Anadolu'da 1256'da patlak veren Mogol–Türkmen mücadelesinin serpintileri olduğu olgusunu ortaya koymaktadır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde ahîlerin ve fütüvvet akımının kesin bir rol oynadığı kuşku götürmez. Debbagların pîri sayılan Ahî Evren 32 çeşit esnafın pîri sayılır. Gerçekten dericilik, Anadolu Türk sanatlarının en önemlisi sayılır. Eskinin geleneksel yaşamında ev eşyası, hayvan takımları, vb. deriden yapılırdı. Fâtih Mehmed kendi cami külliyesini yaptığı zaman yanında sarrâclar için büyük bir sarrâchâne yaptırmıştır. Şehirlerde debbaglar en kalabalık, devlet karşısında en güçlü, bağımsız işçi

grubunu oluşturmakta idi. Kanunî Süleyman'ın itaatsizlik gösteren kapıkulu askerine karşı debbagları anarak tehdit ettiği rivâyet edilmiştir. Evliya Çelebi'ye göre, İstanbul'da debbaghanede 5.000 kadar debbag vardı. 1651 esnaf isyanında ilkin “sarrâchâne ahîleri” bayrak kaldırdılar. Kırşehir'de Ahî Evren (Evran) tekkesi post-nişîni (şeyhi) tüm imparatorlukta her şehirde ahîlerin reisi sayılan ahî babalara icazetnâme göndererek makamlarını onaylardı.

Ahîlik ve “Fütüvvet”

1334'te Anadolu'yu gezmiş olan İbn Battuta memleketin her yerinde kendisini zâviyelerinde misafir eden ahîleri görmüştür.[5] “Bu ahîlere,” diyor, “Anadolu Türkmen yurdunda her bölgede, şehir ve köyde rastlanır. Dünyanın hiçbir köşesinde, yabancılara yakınlık göstermekte, onların yiyecek vesair gereksinmelerini karşılamakta, zorbaların ve polis hizmetindekilerin veya onlara katılan serserilerin zulümlerini önlemekte, hatta onları ortadan kaldırmakta gösterdikleri ciddî çabaları bakımından onlarla kıyaslanabilecek kimse yoktur. Onların dilinde ahî şöyle bir kimsedir. Ahî, kendi sanatında çalışanları, evlenmemiş gençleri ve bekâr yaşamı seçmiş olanları bir araya toplayıp onların önderi olmayı kabul eden bir kimsedir. Buna *fütüvvet* de denir. Ahî, bir zâviye bina eder, onu halı, kandiller ve başka gerekli eşya ile döşer. Zâviyede onunla beraber olanlar, gündüz çalışırlar ve ikindi namazından sonra ortaklaşa kazançlarını getirirler, bu para ile zâviyede yenecek meyve ve başka yiyecekler satın alınır. Şayet o gün şehre bir yolcu gelmişse, kendisini zâviyede konuk ederler, satın aldıkları şeyleri ikram ederler ve ayrılış gününe kadar konuk onların yanında kalır. Bir konuk gelmemişse, kendileri yiyecekleri beraber yerler ve yemekten sonra ilâhi ve raks ile sema' yaparlar. Ertesi gün işlerine gider ve ikindiden sonra ortaklaşa kazandıkları parayı getirir ahîye teslim ederler. Zâviye üyelerine *fityân*, başlarına, evvelce söylediğimiz gibi, *ahî* denir. Dünyanın hiçbir yerinde davranışlarında onlardan daha centilmence davranan kimse görmedim. Şîraz ve İsfahan halkı, davranışları bakımından onlarla kıyaslanabilir, fakat onlar yolculara daha çok şefkat, yakınlık ve itibar gösterirler.”[6] “Kendilerine *fityan* denen gençlerin ellerinde uzun birer hançer vardır ve başlarında bir zira' uzunlukta beyaz keçeden külah (sonraları yeniçerilerde göreceğiz) taşırlar. Odada sıralarını alınca her biri külahını çıkarır, önüne kor. Başında ipekten güzel bir takke kalır.” Arap seyyahını konuklamak için birbirleriyle kavga edecek kadar yarışırlar. O,

Anadolu halkını din ve ahlâk bakımından mutaassıp bulmaz. Bayramda silâhlı genç ahîleri merasimlerde sultanın askeriyle beraber yürür görmüştür. Ahîler arasında zengin ve fakir olan vardır. Kayseri'de ahî Emîr Ali'nin zâviyesine şehrin büyükleri dahildir, hayli görkemli olan zâviyesinde her sene toplanırlar. Bir yerde sultan yoksa ahî o yerin valisi gibi hareket eder ve davranışları beyler gibidir.

İbn Battuta, Anadolu'nun en ma'mur büyük şehirleri arasında Denizli'yi (Tonguzlu) sayar, orada çoğu Rum kadın işçilerin dokuduğu ünlü işlemeli pamuklu kumaşlardan söz eder. Öbür büyük şehirler arasında Konya'yı, geniş caddeleri, çarşıda oturan esnafı ayrı ayrı ziyaret etmiştir. Konya'da ahî bir kadıdır. Çin'e kadar dış memleketlerde aranan halılarıyla ünlü Aksaray'ı, “Anadolu'nun en güzel ve varlıklı şehirlerinden biri” olarak tanıtır.

Arap seyyahı, ahîlerin, Hazret-i Ali'ye kadar giden pîrleri olup fütüvvete tâbi olduklarını, özel bir libas giydiklerini belirtir.

İbn Battuta'nın verdiği ilginç ayrıntılar arasında, bu uclarda İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden gelmiş ulema ve sufîlerden söz edilir (Milas'ta fakîh Al-Harezmî, Kastamonili vâiz Alâeddîn, Egirdir'de fakîh Müslihiddîn, Antalya'da Suriye'den Şihâbeddîn, Amasya'da velî Ahmed Rifâî soyundan şeyhler, Birgi'de Muhyiddîn, Bursa'da fakîh Mecdeddîn al-Konevî ve Abdullah al-Mısrî, İznik'te Alâeddîn Sultanyükî).

İbn Battuta, Birgi Sultanı Mehmed'in sıcaklar dolayısıyla her yaz yaylaya çıktığını işitti. Orada onun tipik bir Türkmen çadırında oturduğunu gördü, sonra şehre indiklerinde sarayında konuk oldu. Arap seyyahın hayranlığını çeken sarayda, ipekli libaslarıyla yirmi Rum içoğlanı gördü, kendisine altın ve gümüş kaplarda şerbet sunuldu. Sultanın doktoru bir Yahudi idi. Sultan, Arap seyyahını ulema ile çevrili olarak ziyaret etti ve birtakım hadisler hakkında soru sordu.

1354'te esir düşen Selânik başpiskoposu Gregorios Palamas da Orhan'ı yazın dağlık serin bir vadide buldu. Türkmen büyüklerinin yaylaya çıkma âdeti Osmanlı döneminde de süregelmiştir. (Sonuç çıkarmakta acele eden batılı oryantalistler, bundan Orhan zamanında bile Osmanlıların göçer oldukları neticesini çıkarırlar). Osman Gazî'nin Söğüd, Karacahisar ve Yenişehir'i beylik merkezleri yaptığı, beylik döneminde şehirde oturduğu, ailesinin bir ara Bilecik'te yerleştiği hakkında *Menâkibnâme*'de aktarılan

bilgiler herhalde doğrudur. Özetle, İbn Battuta, 1334'e doğru Batı-Anadolu beyliklerini, sultanlar idaresinde pazarları ve dinî-sosyal kurumlarıyla Müslüman nüfusun yaşadığı şehirlere sahip, refahlı, iyi örgütlenmiş birer toplum olarak tasvir etmektedir. Bazı bölgelerde, eşkıya nedeniyle güvenliğin olmadığını da işaret eder.

İbn Battuta'nın Orhan'ın ülkesi hakkında verdiği ayrıntılar ilginçtir. Unutmayalım ki, bu ziyaret Osman'ın ölümünden (1324) on yıl sonradır. “Bursa,” diyor “güzel çarşıları ve geniş yollarıyla büyük ve önemli bir şehir olup her yandan bahçe ve akarsularla çevrilidir... (kaplıcaya yakın) bir zâviye vardır, orada gelen hastalara kaldıkları üç gün sürece barınak ve yiyecek verilir. Bu zâviyeyi, Türkmen beylerinden biri inşa etmiştir.”

“Şehirde *fityanın* büyüklerinden feta ahî Şemseddîn'in zâviyesine indik. Onunla birlikte olmamız aşure gününe rastladı. Şemseddîn o gece büyük bir ziyafet vererek ordunun başlıca komutanlarını ve şehrin ileri gelenlerini davet etti. Kur'an okunduktan, fakîh ve vâ'iz Konyalı Mecdeddîn vaazını verdikten sonra sema'a başladılar. Gerçekten ulvî bir gece idi.” Arap seyyahın Mecdeddîn hakkındaki tanımlaması, onun tipik bir abdal derviş olduğunu kanıtlar: “Bu vâiz Mecdeddîn sulehadan olup... sırf alnının teriyle kazandığı ile geçinir ve kimseden sadaka kabul etmez. Kalacak yeri yoktur; üstünde ancak çıplaklığını örtecek kadar libas vardır. Kabristanda uyur, topluluklarda verdiği vaazlarda halkı cehennem azabıyla uyarır, öyle ki birçokları her toplantıda onun önünde tövbe ederler.” “Bursa Sultanı” İhtiyârüddîn Orhan Bek Sultan Osmancuk'un oğludur. *Cuk*, küçük demektir. Bu sultan servetçe, ülkesi ve askerî kuvvetleri itibariyle Türkmen beylerinin en büyüğüdür. Yüze yakın kalesi vardır, o sürekli bu kaleleri dolaşıp durumlarını teftiş eder ve her birinde birkaç gün kalır. Söylendiğine göre bir yerde hiçbir zaman bir aydan çok kalmaz. O, kâfirlere karşı sürekli savaştadır ve onları kuşatma altında tutar... [Osman'ın] Mezarı, eskiden Hıristiyanlara ait bir camidedir. İznik'i yirmi yıl kadar kuşatma altında tuttuğu söylenir; o şehri alamamış oğlu Orhan on iki yıl daha kuşattıktan sonra almıştır. (İznik kuşatması 1302'de başlamış ve şehir Orhan'a 1331'de teslim olmuştur).

Seyyahımız, İznik yolunda Kürele köyünde ahîlerden birinin zâviyesinde kaldı. “İznik'te,” diyor, “şimdi Sultan'ın hizmetindeki birkaç kişiden başka ahali yoktur. Bunların başında Orhan'ın eşi Bayalun Hatun yaşamaktadır.

Kendisi 'salihe, fazıla' bir hanımdır.” Hatun, İbn Battuta'yı kabul edip hediyeler gönderdi. Arap seyyahı, seyahatine devamla Geyve'de, Yenice'de, Mudurnu'da, Bolu'da yolu üzerindeki tüm şehir ve kasabalarda ahî zâviyelerinde kaldı. O, ahîleri daima *fetâ* (Türkçe karşılığı *yiğit*) unvanıyla anar.

Fütüvvet ve Esnaf

Fütüvvet, ahîlik “âdâbı”, yani belli ahlak ve davranış kuralları, yüzyıllar boyunca Anadolu Türk halkının millî karakterini belirlemiştir. Bugün sosyal antropologların Türk köy ve kasabalarında sıradan Türk insanının davranışları üzerinde tespit ettikleri özellikler, olağanüstü bir konukseverlik, güç durumda olanların yardımına koşma, özveri ve dayanışma, *emece* denilen tarlada hep birlikte ortak çalışma, büyüğe saygı, hırsızlıktan, cinsel tacizden ve başkası aleyhinde kötü söz söylemekten dikkatle kaçınma (eline, beline, diline hâkim olma), yiğitlik ve civanmertlik hepsi fütüvvetnâmelerde telkin edilen ideal insan sıfatlarıdır. Köylerde gençler, geceleri *yârân* veya konuk odasında toplanıp bu fütüvvet kurallarını öğrenirler. Bu *yârân*, misafir odaları eski zâviyeleri anımsatır.[7] Bu âdet bugüne kadar gelmiştir. Fütüvvet, ahîlik, keza kasaba ve şehir nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan esnafın davranışlarını belirlemiştir; ahî zâviyelerinde genç işçilere, alçakgönüllülük, sosyal dayanışma, özveri, ustaya itaat gibi esnaf lonca örgütünün gerektirdiği bir ahlâk eğitimi verilirdi. Osmanlı zanaatları çırak–kalfa–usta eğitimiyle öğrenildiğinden, fütüvvet âdâbı, sosyo-ekonomik yapının temel ahlakî işlevini yerine getirmekte idi.

İşçilerin ahlakî-sosyal ve iş disiplini, *fütüvvetnâmeler* ve ahî zâviyelerince sağlanırken, şehrin üretim koşulları, esnaf teşkilâtı ile devletin işbirliği sayesinde ayarlanırdı. Bu koşullar, siyasî iradenin her an esnafa müdahalesini gerektirirdi. Ortaçağın dış pazara mal göndermeyen kasaba ve küçük şehir ekonomisi, Osmanlı esnaf teşkilâtını ve etik koşullarını belirlemiştir. Küçük şehirde, yerel mal üretiminin şehir ihtiyacına göre ayarlanması gerekirdi. Talep sınırlıdır, bu nedenle fazla üretim fiyatın düşmesine ve esnafın zarara uğramasına yol açar. Noksan üretim ise, fiyatın fazla artışına neden olur ve tüketicinin zararınadır. Bu nedenle şehrin nüfusuna göre üretimin ayarlanması gereklidir. İşte bu koşullar, kasabada esnaf teşkilâtının temel ekonomik sistemini belirler. Ortaçağ esnaf

teşkilâtında her sınıf mal üreticisinin sayısı, yani üretimi şehrin nüfusuna göre ayarlanmıştır. Meselâ, Beypazarı'nda 10 fırın ustasına izin verilmişken, İstanbul'da 150 ustaya izin verilmiştir. Talep arttığı zaman kenar mahallelerde *koltuk* denilen kaçak ustalar ortaya çıkar. Bu kaçakları yasaklamak için esnaf devlete başvurur. Esnaf ustaları, esnafın seçiminden sonra pâdişah beratıyla onaylanırdı. Devlet, genellikle beratlı esnafı desteklerdi. Böylece esnafla devlet arasında gittikçe kuvvetlenen sıkı bir işbirliği ortaya çıktı. Osmanlı'dan önce bu işlevi, şehirde esnafın lideri olan güçlü zengin ahî babalar yerine getirirlerdi. Öbür yandan mal kalitesini koruma, esnafın çırak–kalfa–usta nizamı, imtihanlarla sağlanırdı. İç-örgüt böylece, devlet kontrolü dışında idi. Osmanlı döneminde devlet, ihtisab kanûnları ile mal kalitesini belirlemiş ve pazarda muhtesip teftişi ile kontrolünü artırmıştır. Bununla beraber esnaf kendi iç nizamlarını oldukça korumuştur; her esnaf kendi usta ve idarecilerini kendisi seçerdi. Seçimden sonra kethüdâ, yiğit-başı, pâdişah beratı aldıktan ve devlet bürolarında saklı defterlere kaydolunduktan sonra loncada gerçek otorite ve yetki sahibi olurdu.

Ahîliğin ahlâk ve erkânını tespit eden ve Ömer Sühreverdî'nin eserleriyle sûfî inanışlarıyla zenginleşen fütüvvetnâmeler, Anadolu'nun her tarafına yayıldı, şehirlerde ve köylerde fütüvveti benimseyen ahî zâviyeleri kuruldu. Sultanlar ve özel kişiler, vakıflar yaparak bu zâviyeleri desteklediler. Osman ve Orhan dönemlerine ait vakıf kayıtları, Osmanlı ülkesinde erkenden birçok ahî zâviyesinin kurulmuş olduğunu göstermektedir. Selçuklu sultanları Mogol egemenliği altında ülkede siyasî güç ve kontrolü kaybettiklerinden, şehirlerde ahîler, yalnız ekonomik-sosyal yaşamda değil, kamu güvenlik sorumluluklarını da yüklendiler. İbn Battuta bazı büyük şehirlerde baş ahînin bir sultan gibi davrandığına tanık olmuştur. Meselâ, sof imâlatı ve ticâretiyle zengin bir şehir haline gelen Ankara'da Ahî Şerefeddîn şehrin kamu işlerinde egemendi.

Orhan (1324-1362):

Avrupa'da Yerleşme

Bir Dönüm Noktası:

Pelekanon (Eskihisar) Savaşı (1329), İznik Düşüyor

1329 tarihi, Osmanlı tarihinin dönüm noktalarından birisini belirler. Osmanlılar, 1305-1329 döneminde Adapazarı'nda ve Sapanca'nın doğusunda yerleşiyor, Bursa, İznik ve İzmit'i abluka altında tutuyorlardı; İznik açlıktan düşmek üzere idi. Bu durum, Bizanslılara bir ölüm-kalım noktasına gelindiği inancını verdi. Osmanlılar, Orhan döneminde (1324-1362) İznik ovasını tümüyle ele geçirdikten sonra İstanbul'a en yakın iki mühim şehri, İznik ve İzmit'i almak için son bir atılım yapacaklardır.

Kuşkusuz, 1329 Pelekanon Savaşı, İstanbul'un fethi gibi, Bizans ve Osmanlı tarihinin dönüm noktalarından biridir. Beylik, bu savaşı kazandıktan sonra 1331'de İznik'i, ondan altı sene sonra da İzmit'i alacaktır. Bu arada Gebze ve Hereke dahil, sahildeki tüm küçük hisarlar, Osmanlı'nın eline geçecek,

böylece, Anadolu tarafından Türkler İstanbul Boğazı'na dayanmış olacaklardır. Yarımadada sınır o zaman Pendik kuzeyinde Aydos hattı üzerindedir.

İki taraf orduları, 1329 baharında Gebze limanının yakınında Pelekanon denilen yerde, bugün Eskihisar yakınında düzlükte karşı karşıya gelecektir. Osmanlı ordusunda bizzat Orhan kumandayı ele almıştır. Karşı tarafta Bizans ordusuna İmparator III. Andronikos kumanda etmektedir. Andronikos'un düzenli ordusu 2000 kişidir ve buna düzensiz eyâlet askeri de katılmaktadır.

İmparator buraya, İznik'i kuşatmadan kurtarmak için gelmiştir. İznik, 30 yıldır abluka altındadır. Bursa'nın fethinden (6 Nisan 1326) sonra Osmanlıların baskısı tehlikeli bir hal aldığı için İznik teslim olmak durumundadır.

İmparator, ordusuyla Üsküdar'a geçip Pelekanon'a geldi. Açık maksat, İzmit Körfezi'nin öbür tarafına geçip Yalakdere Vadisi'nden inerek İznik'i

kurtarmaktı. Bunu öğrenen Orhan, imparator gelmeden Eskihisar'daki tepeleri ele geçirdi. Bizans ordusu denizi geçmeye bırakılmayarak, Pelekanon'da yenilgiye uğratıldı, imparator yaralandı, kaçtı.[8]

Bu savaşın Bizans kaynaklarından tam tarihini de biliyoruz. Savaş, 1329 yılı Mayıs sonu Haziran başına rastlar. Bu zaferin ilk sonucu, İznik'in teslim olmasıdır. Böylece, Osmanlılar 1300'den beri Osman Gazî'nin amaçladığı gayeye erişmiş oldular. Bursa ile İznik'in düşmesi artık Osmanlı Beyliği'nin doğrudan doğruya Bizans'ı tehdit eden bir güç haline geldiğini göstermekte idi.[9]

İzmit düşüyor

Roma ve erken Bizans dönemlerinde imparatorluğun dört büyük şehri arasında sayılan İzmit, tepede güçlü kalesiyle zaptı güç bir şehirdi. Çağdaş kaynak Kantakuzinos'un verdiği ayrıntılara göre, İzmit bir zamandan beri Osmanlı kuvvetleri tarafından abluka altında idi. Osmanlılar, Bursa ve İznik gibi İzmit'i de aç bırakarak teslime zorlama taktiğini uyguluyorlardı. 1333 yılında Bizans imparatoru, şehre erzak yetiştirmek için bir donanma ile İzmit'e geldi. Bunun üzerine şehir önünde çadırlarında oturan Osmanlı abluka kuvvetleri çekilmek zorunda kaldılar. İmparator şehre erzak verdi, cesaretlerini tazeledi ve üçüncü gün İstanbul'a döndü. 1333 yılı Ağustos ayında Orhan Gazî'nin 36 gemiyle İzmit üzerine yürüdüğü haberi alındı. Bu saldırı beklenmiyordu. Kantakuzinos, İstanbul'dan az sayıda askerle kıyıdan yürürken imparator da donanma ile İzmit'e doğru harekete geçti. Osmanlı kuvvetleri geceleyin sahile çıkartma yaptılar. Keşif kuvvetleri Kantakuzinos'un askerleriyle karşılaştılar. Kantakuzinos'a göre, Orhan Gazî'nin seçkin kuvvetleri başlangıçta iyi dayanmış. İmparator da iki gemisiyle gelmiş ve sahile çıkartma yapmış. Birlikte Osmanlılara saldırıp onları kaçırmışlar ve sahildeki beş gemilerini zaptetmişler.

Kantakuzinos bu gibi karşılaşmalarda daima kendi tarafını başarılı gösterme eğilimindedir. Öteki kaynaklar Gregoras ve kısa kronikler, imparatorun Orhan'la bir anlaşma imzaladığını ve İzmit ve öteki şehirlere saldırı durdurulursa, yılda 2.000 altın harâc ödemeyi kabul ettiğini belirtirler.

Böylece bir bakıma Bizans, Osmanlılara bir harâcgüzâr devlet durumuna düşmektedir. Bizans'la Osmanlılar arasında bu ilk antlaşmadır. Bizans'ın

kesinlikle Osmanlı sultanına harâc ödeyen bir bağımlı devlet haline gelmesi, sonraları Sırp–Bizans ittifakına karşı I. Murad'ın (1362-1389) kazandığı 1371 Çirmen Savaşı'ndan sonra 1372 yılında gerçekleşecektir.

1337'de Bizans İmparatoru Andronikos, Arnavutluk'taki asilere karşı ordusuyla uzak bir sefere çıkmıştı ve İzmit'in yardımına gelmesi ihtimali yoktu. Bizans imparator ailesinden bir prenses, İzmit bölgesini elinde tutuyordu. Sahilde iki hisar ona tâbi idi. Bunlardan biri, Osman Gazî'nin 1302 yılında Muzalon idaresinde bir Bizans ordusunu denize döktüğü Yalak-Ova idi. İkinci hisar onun kardeşi Kalayon'a ait bulunuyordu. İznik'e giden yol üzerindeki sırtta bulunan bu hisar (Bapheus), Koyunhisar'dır; 1302 yılında Osman Gazî'nin saldırısına karşı koymuştu. Orhan Gazî döneminde, Sakarya üzerinde, Absu'da (Pacyhmeres'te *Hypsu*) Şehzâde Süleyman idaresinde bir *uc* kurulmuştu. Sapanca Gölü kıyısında Akça Koca'nın İzmit'e akın merkezi olan Beşköprü'de de başka bir *uc* vardı. Pendik tarafında, Aydos'ta İstanbul'a karşı diğer bir *uc*da Abdurrahman Gazî kumandası altında, gazîler faaliyetteydiler. 1337 yılında İzmit kuşatmasında bu uclardaki tüm gazîler gelip, Orhan Bey'in ordusuna katıldılar. Ordu bu bölgeye ulaşmadan önce, İzmit kuşatmasını arkadan tehdit edebilecek Yalak-Ova'daki iki hisar ele geçirildi. Orhan Bey, ordusuyla İzmit Kalesi önüne geldiğinde, gazîler gelip ona katıldılar. Kaledekiler açlık çekiyordu. Ablukaya daha fazla dayanmanın imkânsızlığını anlayan Bizanslı prenses teslim kararı aldı (1337).

Orhan'la teslim koşulları görüşüldü. Varılan anlaşmaya göre, Bursa ve İznik tesliminde olduğu gibi, Rumlardan isteyenler İstanbul'a gidebilecekler ve onlar kaleyi terk ederken, Osmanlı kuvvetleri kaleye gireceklerdir.

1337 yılında artık Osmanlı Beyliği'nin sınırları, Gebze ve İzmit'i de içine alarak Karadeniz'e kadar uzanıyordu. Bursa, İznik ve İzmit gibi Bizans'ın üç büyük şehrini ele geçirmesi, Osmanlı'nın varlığını artık tamamen bağımsız bir devlet olarak sürdürecek güce ulaştığını gösteriyordu.

Orhan Gazî, Hicrî 736, yani 1336 yılında gümüş sikke bastırarak, bağımsızlığını ilân etti.

Osmanlılardan sultan unvanını alan ilk bey, Orhan Gazî'dir. Ondan önce bütün beyler *emîrü'l-kebîr* yahut *bey* unvanını kullanırdı. 1336 yılında

İlhanlı hükümdarı Ebu Said'in İran'da ölmesi ve çocuğunun olmaması imparatorluğun dağılmasına neden olmuştu.

O zaman Anadolu'daki bütün emîr ve beyler *sultan* unvanını almaya başlamışlardır. Ondan önce alamazlardı. Çünkü bu, hem Konya'daki Selçuklu sultanına hem de İlhanlı sultanına karşı bir isyan anlamına gelirdi.

Batı'da Çanakkale Boğazı'na Doğru Genişleme:

Karesi Beyliği'nin İlhakı

Osmanlılardan önce Rumeli'ye akınlarda Karesi (yer adı Bizans dönemindeki *Akireus* şehir adından gelmiş olmalı) beyleri öncülük etmişlerdir. Karesi Beyliği batıda Edremit körfezi, Bergama, Troya ve Güney-Marmara kıyılarında Aydıncık (Edincik), doğuda Balıkesir'i (*Paleiocastron*) içine alıyordu. Karesi beyleri, Çanakkale Boğazı ötesinde Rumeli'de gazâ akınlarında en ileri hatlarda faaliyette idiler. Edremit körfezinden 1330'larda Yahşi Bey'in, daha sonra Troya taraflarında bulunan Süleyman Bey'in Gelibolu yarımadasına ve Trakya'ya 1340'larda akınlar yaptığı biliniyor (Kantakuzinos).

Osmanlı idaresi altında Rumeli'de yerleşme ve Trakya fetihlerinde, Karesi beyleri hizmetinde akın yapan Ece Bey, Evrenos Gazî, Hacı İlbeyi gibi Karesi gazîleri öncülük edeceklerdir. Osmanlılar, Karesi beylik topraklarını 1334-1361 yılları arasında parça parça işgal etmiş görünmektedir. Süleyman Paşa'nın sağlığında (öl. 1357) Osmanlılar, Marmara güney kıyılarında Aydıncık (bugün Edincik) ve Kemer Limanı (Eskiçağ kalıntıları) deniz üslerine ve Gelibolu karşısında Lapseki'ye sahip bulunuyorlardı. Süleyman Paşa, Gelibolu yarımadasında fetihlerini bu üslerden hareket ederek gerçekleştirecektir. Onun sancak merkezi sahilden uzak Biga kasabası idi. Eski çağların yüksek surlarıyla korunan Biga yarımadasında Kara-Biga (Biga-Hisarı) ise, 1371'e kadar Bizans elinde kaldı.

Osmanlılar Avrupa'da

Rumeli'de yerleşme

Osmanlıların Avrupa'da yerleşmesi, tarih literatüründe sallarla geçiş efsanesinden hâlâ kurtulamamıştır. Oysa, bu büyük olayın ayrıntıları çağdaş kaynaklardan biliniyor. Sal hikâyesi, Karesili gazîlerin zaman zaman sal ile veya küçük gemilerle karşı sahile yaptıkları akınların bir yankısı olmalıdır. Osmanlı rivâyetlerinde (bkz. *Düstûrnâme*) tutsak yapılan ve Müslüman olan Rum'un, Gelibolu Rum Valisi Asen'in üç oğlundan biri olduğu kesinlik kazanmıştır. O, kardeşleriyle geçinemeyerek Osmanlılara sığınmış, Müslüman olmuş, Osmanlıların Avrupa'da yerleşmesi olayında yardımcı olmuştur. Gerçekte, Rumeli'de yerleşme, İstanbul'un fethi gibi, tarihte yeni bir dönem açan bir olaydır. Boğazların ötesinde bir Osmanlı yerleşmesi olmasaydı, Osmanlı Devleti öteki beylikler gibi küçük bir Türkmen devleti olarak tarihe karışmış olacaktı. Sultan Orhan'ın büyük oğlu Süleyman Paşa'nın gayretiyle, Osmanlılar, 1352'de ilkin Tsympe (Türkçede Cinbi) Kalesi'ni ele geçirmişler, iki yıl sonra, büyük stratejik önemdeki Gelibolu'yu işgal etmiş ve beş yıl içinde Trakya'nın güney bölgesini fethederek, Anadolu'dan asker ve halk getirip yerleştirmişler (bkz. Orhan'ın Süleyman için vakfiyesi); böylece kısa zamanda Avrupa yakasında güçlü bir köprü-başı kurmuşlardır. Bu köprü-başı, Osmanlıların Avrupa'da Viyana önlerine kadar yayılan imparatorluklarının başlangıcıdır.

Süleyman Paşa'nın bu başarısının arkasındaki tarihi gelişmeleri şöyle özetlemek mümkündür: 1329-1344 yıllarında İzmir'den donanması ile Trakya'ya deniz seferleri yapan Aydın oğlu Umur Bey, Balkan fetihlerini hazırlayan ilk büyük gazî beydir. O, bu seferlerinde, İstanbul'da V. Ioannis Paleologos'a karşı imparatorluk iddiasıyla Trakya'da faaliyette bulunan Kantakuzinos ile işbirliği yapıyordu. Bu sayede, hafif donanmasını kıyıya çekiyor, Kantakuzinos'un müttefiki olarak Sırp ve Bulgar topraklarına akınlar yapıyor, gemileri ganimet dolu olarak İzmir'e dönüyordu.

Umur Bey'e karşı Bizans, 1344'te bir Haçlı donanmasını harekete geçirdi. Güçlü Haçlı donanması, Aşağı-İzmir Kalesi'ni ele geçirdi ve Umur'un donanmasını yaktı. Umur, bu kaleyi geri almak için yaptığı savaşta, 1348'de şehit oldu. (Kayda değer ki, bu şehadeti İbn Battuta Suriye'de işiterek İslâm

dünyasının üzüntülerini paylaştı). İzmir'in düşmesinden sonra, Batı'da gazâ hareketinin önderliği Osmanlılara geçti. Şimdi, gazî grupları Osmanlı bayrağı altına koşuyor ve Çanakkale Boğazı üzerinden Trakya'ya akına gidiyorlardı. Umur gazî, ölmeden önce, müttefiki Kantakuzinos'a Orhan'la ittifak yapmasını tavsiye etmiştir. Türk yardımı, Kantakuzinos için, hem İstanbul'daki rakipleri, hem de Edirne ve İstanbul'u almayı tasarlayan Sırp Kralı Stefan Duşan'a karşı en etkin askerî yardımı oluşturmaktaydı. Gerek Umur, gerekse Orhan, Kantakuzinos'la ittifak yapmayı Rumeli'ye akın için gerekli görüyorlardı. Kantakuzinos da Anadolu'dan umudunu kestiğini belirtiyor, Türklerle işbirliği yaparak Trakya'yı korumak ve Trakya–Tesalya–Mora'da Bizans İmparatorluğu'nu pekiştirmeyi planlıyordu. Osmanlılar, 1345'te Karesi Beyliği'nin büyük kısmını işgal ederek Çanakkale Boğazı'na ulaşmışlardı. Karesili gazî beyler; Ece Bey, Gazî Evrenos, Hacı İlbeyi, Gazî Fazıl, Osmanlıları Çanakkale'nin öbür yakasında yerleşmeye teşvik eden gazîlerdi.

Kantakuzinos, 1346'da kızı Theodora'yı Orhan'a eş olarak verdi, Osmanlı'yla ittifakı pekiştirdi. 1347'de Orhan'ın yardımıyla İstanbul'a girdi ve Ioannis V. Palaeologos ile ortak imparator ilân edildi. Bu tarihte, gerçekte Bizans, Orhan'ın himayesi altına girmiş sayılabilir. Şimdi, İmparator Kantakuzinos, Sırp Kralı'na karşı Osmanlı kuvvetlerini kullanarak Trakya'da, Bizans egemenliğini koruyabiliyordu. Bizans'a yardıma koşan Süleyman Paşa, 1352 yılında, Trakya'da ilerleyen bir Sırp ordusunu bozguna uğrattı. Süleyman Paşa, Edirne'ye geldi, Kantakuzinoslar tarafından kurtarıcı olarak karşılandı.[10] Süleyman Paşa'nın 1352 zaferi, kendisine Rumeli'de yerleşme imkânını sağlamıştır. Dönüşte, Süleyman Paşa, ertesi sene yapılacak sefer için Boğaz'ın Avrupa yakasında, Tsympe (Cinbi) Kalesi'nde, bir kısım Osmanlı askerini bırakmış, kaleyi bir köprü-başı durumuna getirmiştir. Kantakuzinos'un, bu kaleyi Osmanlı askerlerinden boşaltmak için önerdiği büyük paralar Süleyman tarafından reddedilmiş, aksine o, bu köprü-başını, Anadolu'dan getirdiği yeni kuvvetlerle güçlendirmiştir. Türk yerleşmesi İstanbul'da büyük telâş uyandırmış, Rumlar, Bizans pâyitahtının hem Kocaeli'de, Anadolu tarafından; hem Avrupa'da Trakya tarafından kuşatılmakta olduğuna tanık olmuşlardır.

Bu arada Süleyman Paşa, merkezi Biga'ya yakın Kemer Limanı'nda 3000 kişilik bir kuvveti gemilere bindirmiş ve karşı kıyıda Kozludere'ye (bugün

Kozludere bu vadide bir çeşmenin adı) çıkarma yapmış, Bolayır'ı fethetmiştir. 1354'te, beklenmedik bir tabii olay, 1 Mart'ı 2 Mart'a bağlayan gece meydana gelen şiddetli bir deprem sonucu, Gelibolu ve civar kalelerin surları yıkıldı. Osmanlı kuvvetleri derhal bu kaleleri işgal ettiler. Depremi, bütün çağdaş kaynaklar kaydetmiştir. Olayı, Tanrı'nın lütfu olarak yorumlayan Osmanlılar, Rumeli'yi kesinlikle boşaltmamaya karar verdiler, yeni kuvvetler ve Karesi'den gelen göçmenler Boğaz'ın Avrupa yakasına geçmeye başladılar. İstanbul'da halk isyan ederek, bu durumun suçlusu saydıkları Kantakuzinos'u tahtı bırakmaya zorladı. O zaman, Osmanlılar için elverişli bir durum da, Sırp Çarı Stefan Duşan'ın ölümü ve Sırp İmparatorluğu'nun parçalanmasıdır (1355). Böylece, Osmanlılar karşısında en büyük rakip ortadan kalkmış bulunuyordu.

Bu olağanüstü olaylar ve Süleyman Paşa ile Karesili gazîlerin azim ve kararı sonucu, Türklerin Balkanlar'da yerleşmesi artık kesinleşmiş bulunuyordu. Bu durum karşısında Bizans İmparatoru V. Ioannis bütün ümidini Avrupa'dan gelecek bir Haçlı seferine bağlamış bulunuyordu. İmparator, 1355 yılı sonuna doğru Papa VI. Innocentus'a elçiler göndererek Roma Kilisesi'yle birleşme vaadinde bulunuyor ve âcilen bir Haçlı ordusunun yola çıkarılması için yalvarıyordu. 1357 yılında olaylar birden Osmanlılar aleyhine döndü.

Orhan'ın 12 yaşındaki oğlu Halil, 1357 yazında Foçalı Rum korsanlar tarafından İzmit Körfezi'nde esir edildi. Bu arada, Rumeli fâtihi Şehzâde Süleyman Paşa'nın ölümü haberi geldi. Bu olaylar, Osmanlı–Bizans ilişkilerinde yeni bir durum oluşturmuştur. İhtiyar ve hasta olan Sultan Orhan, oğlu Halil'in kurtarılması için İmparator V. Ioannis Palaeologos'a başvurdu. Bizans diplomasisi, durumdan azami yararlanmaya çalıştı, Orhan'a bir anlaşma imzalattı. Buna göre Orhan, Bizans topraklarına karşı her türlü saldırıyı durduracak, oğlunu kurtarmak için Foça'ya gönderilecek gemilerin bütün masraflarını üzerine alacak, imparatorun o zamana kadarki borçlarını affedecekti. Orhan, aynı zamanda Trakya'da Kantakuzinos'un oğlu Mattheos'a yardımdan vazgeçmeyi ve İmparator Ioannis'i desteklemeyi vaat ediyordu.

Bu anlaşma ile Osmanlılar, Rumeli'de Osmanlı topraklarını genişletmek için şimdiye kadar Kantakuzinos ailesi ile yaptıkları işbirliği politikasından vazgeçiyor, önemli bir bekleme ve gerileme dönemine girmiş

görünüyorlardı. Gerçekten, 1359'da Halil kurtarılıncaya kadar, Rumeli'de Osmanlı'nın yayılma faaliyetleri durdu.

Bu arada 1358'de, Osmanlı müttefiki Mattheos Kantakuzinos, Dimetoka'da Sırp yardımıyla imparator güçleri tarafından sıkıştırıldı ve esir edildi. Böylece Bizans, Trakya'da durumu kendi lehine çevirmiş bulunuyordu. Orhan'la yapılan anlaşmada imparatorun eski borçlarından söz edilmektedir. Bu kayıt, Bizans'ın daha bu tarihte, Osmanlı'ya harâc ödemeye başlamış olduğunu kanıtlamaktadır. Gerçekten, 1334'te İzmit'i rahat bırakmak karşılığı imparator, yıllık bir harâc ödemeyi kabul etmişti. Kesin olarak biliyoruz ki, Bizans 1371 Meriç Savaşı'ndan sonra, Osmanlılara yıllık 15.000 *hyperpera*, yani yaklaşık 7.500 Venedik altını harâc vermeye başlamış, tam bir Osmanlı bağımlısı durumuna düşmüştür. Bu arada Bizans diplomasisi, aynı zamanda Osmanlı'ya karşı en etkin bir silâh olarak Batı'dan bir haçlı donanmasını harekete geçirmek için çabalarını yoğunlaştırmakta idi.

Gazîler yeni durum karşısında, *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman*'da belirtildiği gibi, ümitsizlik içinde idiler. Fakat Karesili gazî beyler, Trakya'yı boşaltmaya kesinlikle karşı idiler. Cinbi ve Gelibolu fethinden sonra, Karesi'den halk, Rumeli'ye geçip yerleşmeye, köyler kurmaya başlamıştı. Süleyman'ın ölümü üzerine Orhan, onun yerine oğlu Şehzâde Murad'ı deneyimli bir kumandan olan lalası Şahin'le beraber Gelibolu'ya gönderdi. 1357-1359 arasında Halil kurtarılıncaya kadar, Murad hareketsiz bekledi.

Orhan, fidye olarak 30.000 Venedik altını ödedi. Halil kurtarıldı. İstanbul'a getirilip, Ioannis'in küçük kızı Irene ile nişanlandı ve imparator tarafından İzmit'e getirildi. İmparator, Halil'in, Orhan'dan sonra, tahta geçmesi vaadini de aldı. Bizans böylece, Halil'in şahsında Osmanlılarla bir barış ve denge dönemi açmayı arzuluyordu. Çağdaş Bizans tarihçisi Gregoras'a göre, Orhan bu düzenlemeyi kabul etti. Rumeli'deki Şehzâde Murad ise, bu politikaya karşı idi ve Karesili gazî beyler ve lalasıyla birlikte, gazâ ve yayılma politikasında kararlı idi. Trakya'da Bizans'a karşı savaş ve başarı kendisine taht yolunu açacaktı. Çağdaş Bizans tarihçisi Gregoras, Halil gelinceye kadar iki yıl Trakya'da askerî harekâtın durduğunu doğrulamaktadır. Bu arada şu noktayı belirtelim ki, Türk–Mogol geleneğini izleyen Osmanlılarda, hükümdarlık için bir veraset kanûnu

yoktu. Kimin tahta geçeceğini olaylarla Tanrı'nın iradesi belirlemelidir. Murad, büyük oğul olarak, en ileri *uc*a, ordunun başına gönderilmişti. Bu durum kendisi için, hukuken olmasa da fiilen saltanatı garanti etmekteydi. Ama bu ancak Rumeli'de onun gerçekten büyük bir fetih başarısıyla gerçekleşebilirdi.

Bu iki yıl içinde Anadolu'dan Rumeli'ye göç devam edecek, Rumeli *uc*u güçlenecektir. Orhan'ın Süleyman için Bolayır'da yaptırdığı imârete ait 1360 tarihli vakfiyede bu bölgede Türkçe adlar taşıyan birçok köy ve çiftliğin kurulmuş olduğunu görüyoruz. Yunan kaynakları da bu göçü kanıtlamaktadır. Osmanlı Rumeli'si böylece birkaç yıl içinde oldukça geniş bir bölgede ortaya çıkmış bulunuyordu. Gregoras, Süleyman'ın sağlığında devletin genel politikasını yönlendirdiğini ifade etmektedir. Öbür yandan, onun ölümü ve Bizans idaresinin Haçlı çabaları her şeyi tehlikeye sokmaktaydı. Durum gerçekten Osmanlı Devleti'nin geleceği bakımından tehlikeli idi. Bizans, Orhan'la anlaşma düzenlerken öbür yandan, Rumeli'ye acele bir Haçlı kuvveti gönderilmesi hususunda ümitliydi.

Bizans, haçlılar yardımıyla denizden Boğazları kesmek, Rumeli'deki Türkleri Anadolu'dan ayırıp yok etmek stratejisini izlemekteydi. Osmanlılar için cidden kritik bir durum ortaya çıkmıştı. Bu plan, 14.-15. yüzyıllarda bütün haçlı projelerinde izlenen bir plan olacaktır.

İmparator Ioannis, kiliselerin birliği vaadiyle Papa VI. Innocentus'un (1352-1362) Türklere karşı bir haçlı seferi düzenlenmesi çabalarına Gelibolu'nun düşmesinden hemen sonra 1355'te başlamıştı. İlkin beş kadırgalık bir donanmanın derhal harekete geçmesini, arkasından geniş ölçüde bir haçlı ordusunun gönderilmesini istiyordu. Bunun için imparator, oğlu Manuel'i Avignon'a, papanın yanına rehin olarak göndermeyi bile kabul ediyordu. Ertesi sene imparator, Levant'ta kolonileri olan devletleri, Venedik ve Ceneviz Cumhuriyetleri ile Rodos Şövalyelerini Osmanlılara karşı harekete geçirmeye çalıştı.

Fakat bütün bu çabalar boşa gitti. Haçlı birliğinin en güçlü devleti Venedik, Dalmaçya sorunu yüzünden Macaristan ile 1357 baharında yeniden savaşa başlamıştı. Senato, Bizans için durumun ciddiliğini anlamıyordu. İstanbul'dan Venedik balyozu durumun ağırlığını bildirmekte; İstanbul Rumları'nın Venedik'in himayesi altına girmeyi bile düşündüklerini yazmakta idi. Papa ise, temsilcisi Nuncio Pierre Thomas'ı Macaristan'a ve

İstanbul'a göndererek bir Haçlı seferi için faaliyete geçmişti. Sonradan Hıristiyan Avrupa'da bir Haçlı kahramanı olarak kutlanan Thomas, büyük gayret gösterdi. Papa'nın talimatıyla ilkin Buda'ya giderek Venedik ve Macaristan arasında barışı sağlamaya çalıştı. Papalık daha bu tarihte Osmanlı ilerlemelerinin Avrupa için tehlikesini fark etmişti; İstanbul'un kilidi sayılan Gelibolu'nun geri alınması için bir haçlı kuvvetini harekete geçirmeye çalışıyordu. Osmanlılara karşı bu ilk haçlı seferi Thomas'ın çabalarıyla 1359'da gerçekleşecektir.

Sazlı-Dere Savaşı (1361): Edirne Düşüyor

Bizans, Avrupa için hem siyasî hem ekonomik bakımdan çok önemli sayılıyordu. Her şeyden önce, İstanbul İslâm'a karşı son direnç kalesi olarak düşünülüyordu. Öbür taraftan, Bizans'ın ticâreti, ekonomisi o zaman Latin milletlerin, yani Venedik, Ceneviz ve Fransızların elindeydi. İstanbul düşerse, doğudaki kolonileri düşebilirdi. Bu sebepten Papa ikinci kez, 1359'da Pierre Thomas'ı 20 kadırgalık bir deniz kuvvetiyle İstanbul'a gönderdi. Bizans donanması ile bu donanma Çanakkale Boğazı'na iniyor ve Türklerin geçit yeri olan Lapseki'ye çıkarma yapıyordu. Osmanlılara karşı bu ilk haçlı seferi için iki kaynağımız var. Birincisi, sonradan aziz mertebesine yükseltilen Pierre Thomas'ın hayatı hakkında Philippe Mezière'in yazdığı eser; ikincisi *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman*'daki kayıttır. Osmanlı rivâyetinin bu haçlı seferiyle ilişkisi şimdiye kadar bilinmiyordu. Savaş hakkında bu iki kaynak birleşiyor, birbirini tamamlıyor: Osmanlı kuvvetleri pusuya girmiş, çıkarılan Haçlı askeri üzerine birden saldırıyor, düşman bozgun halinde gemilerine kaçıyor.

Bizans ve Haçlılara karşı bu başarı, Osmanlıların Avrupa'da kalmalarını kesinleştirmiştir.

Literatürde Osmanlıların Edirne fethi için 1363, 1364, 1369 tarihleri verilir, yahut 1371 Çirmen Savaşı sonucu, alındığı ileri sürülür. Aşağıda anlatılacağı üzere, Sırplar ve Bizans, 1371'de Edirne'yi Osmanlılardan geri almak için gelmişler ve yenilmişlerdir. Gerçekte Edirne, ondan on sene önce, 1361'de Şehzâde Murad ve lalası Şahin tarafından fethedilmiştir. Yukarıda anlatıldığı üzere, 1352'de Süleyman Paşa, Bizans İmparatoru Kantakuzinos'un müttefiki olarak Sırpları yenmiş, Edirne'yi ve Trakya'yı bir Sırp istilâsından kurtarmıştı. O zaman Balkanlar'a hâkim Sırp Kralı Stefan Duşan, Trakya ve İstanbul'u alarak bir Sırp–Grek İmparatorluğu kurmayı

tasarlıyordu. Sırpları püskürten Süleyman Paşa, Kantakuzinos ile beraber Edirne'ye girmiştir. Osmanlı tarihleri, bu arada Chalcocondyles, bu olayı Edirne'nin Süleyman Paşa tarafından fethi olarak kaydederler. Bu tabii yanlıştır.

Araştırıcıları yanıltan ikinci nokta; Murad'ın Edirne'yi sultan olduktan sonra fethettiği hatasından kaynaklanıyor. Bizans kısa kronikleri, Ankara Alâeddîn Camii kitabesi ve çağdaş İtalyan tarihçi Villani, Orhan'ın Mart 1362'de öldüğünü ve Murad'ın o tarihte Osmanlı tahtına oturduğunu kesinlikle bildirmektedirler. C. Jirecek, Edirne'in Sultan Murad tarafından ancak bu tarihten sonra fethedilmiş olabileceğini düşünüyor; fetih tarihi olarak 1363 yılını veriyor. İ. H. Uzunçarşılı, Murad'a karşı Anadolu'da ortaya çıkan isyanlar dolayısıyla, Edirne fethinin daha sonra, 1364-1365 yıllarında olabileceğini tahmin etmektedir. E. Zachariadou ve onu izleyenler fetih tarihini daha sonraki yıllara 1369'a kadar ertelemektedirler. Jirecek ve ötekilerini yanıltan nokta, Murad'ın *sultan olduktan sonra* Edirne'yi fethettiği inancıdır. Bu hatayı, Neşrî ve öbür Osmanlı kaynakları da yapmıştır. 1357'de Süleyman Paşa'nın ölümü üzerine Orhan, oğlu Murad'ı lalası Şahin'le beraber Rumeli'ye göndermişti.

Şehzâde Murad ve lalası Şahin 1361 tarihinde Edirne'yi almışlardır. Yani Murad bu fethi, şehzâdeliği zamanında başarmıştır.

Osmanlılar için Halil'in esareti dolayısıyla iki yıl (1357-1359) bir duraklama dönemi idi. Bu iki yıl Bizanslılar Osmanlıları Trakya'dan Anadolu'ya geri atmak için savaşmışlar, Osmanlılar ise tutunup karşı saldırı için hazırlanmışlardır. Bu zaman içinde Anadolu'dan yeni göçlerle Rumeli'deki köprü-başı berkitilmiş, o tarafta yeni bir atılım için yeni kuvvetler toplanmıştı. 1357'de Süleyman Paşa'nın ölümünde Trakya'da sınır, batıda Keşan–İpsala arasında Yayla Dağı'ndan Marmara tarafında Tekirdağı güneyinde Bakacak Tepesi ve Hora'dan geçmekte idi. Tekirdağı ve İpsala, henüz bu sınırın ötesinde kalıyordu. Akınlar bu sınır ötesinde Edirne'ye kadar genişletilmişti. (Rumeli Beylerbeyliği'nin çekirdeği böylece Süleyman Paşa zamanında kurulmuştur. Paşa-sancağı terimi de o zaman ortaya çıkmış olmalıdır. Edirne fethinden ve Murad tahta geçtikten sonra Edirne'de yerleşen Lala Şahin, Paşa unvanıyla ilk Rumeli Beylerbeyi olacaktır.) Hıristiyan güçler donanmalarıyla Boğaz'a egemen olduklarından Rumeli'deki Osmanlı varlığı daima tehlike altında idi.

1359'da Halil kurtarılır kurtarılmaz, Şehzâde Murad ve Lala Şahin kumandasında Osmanlıların Trakya'da sistemli fetih harekâtı başlamıştır. Bunu Rum ve İtalyan kaynakları belirtmektedir. Şimdi akıncılar, İstanbul surları önünde görünüyor. Osmanlı kaynakları da 1359'da başlayan büyük taarruzu belirtirler ve gazîlerin İstanbul yolu üzerinde Çorlu Hisarı'nı aldıklarını kaydederler. Çorlu, İstanbul ve Edirne'ye giden yolların kavşak noktasında stratejik bir konumdadır. O zaman İstanbul'da kendini gösteren panik, İtalya'ya kadar yankı yapmıştır (Villani Kroniği). Murad ve Lala Şahin, Çorlu'yu aldıktan sonra, İstanbul–Edirne yolu üzerinde başlıca hisarlar üzerine yöneldiler. Asıl amaç, Edirne idi. Osmanlı kumandanı, Edirne üzerine yürürken gerisini güvenceye almak ve İstanbul'dan gelebilecek bir kuvveti durdurmak için bu hisarları ele geçirmek zorunda idi. Bu harekât hakkında Osmanlı kaynakları ayrıntılı bilgi sağlamaktadır.[11] 1361 baharında Murad ve uc beyleri tüm kuvvetleriyle Edirne üzerine yürüdüler. Edirne'deki Bizans komutanı Osmanlı ordusunu Sazlı-Dere'de karşıladı, yenilip Edirne'ye kapandı. Gece Meriç üzerinden İstanbul'a kaçtı. Şehir halkı kaleyi Murad'a teslim ettiler (1361 baharı).

Daimî Ordu: Pencik Uygulaması ve Yeniçeri Ordusunun Kurulması

Edirne'nin fethinden (1361) sonra Rumeli'de güneyde Selânik doğrultusunda *Via Egnatia* üzerinde Karesili gazî bey Evrenos (Evrenuz) Gazî'nin, Meriç vadisinde Hacı İlbeyi'nin hızlı fetihleri sonucu savaş esirleri büyük artış gösterdi. Gazîlerden Sultan için esir başına beşte bir *pencik* (*penc-i yek*) alınmaya başlandı. Bu önemli gelir kaynağının hazine için kaybolmaması için Karamanlı Mevlânâ Kara Rüstem uyarıda bulundu. Genelde, her türlü ganimeti asker elinde bırakmak, cömertlik, siyaset kitaplarında en iyi politika sayılırdı. I. Murad Çandarlı'nın arzı üzerine “Tanrı buyruğu ne ise et” emrini verir. Bunun Şerîatta yeri olduğu ulemaca onaylandığından, Kara Rüstem'e Gelibolu geçidinde *pencik* toplama yetkisi verildi. *Pencik* her beş esirden biri, yahut esir beş değilse değerinin beşte biri olarak toplanmaya başlandı. Bu “iki dânişmend”in getirdiği yeniliğin askerin hiç de hoşuna gitmediği anlaşılıyor. Rumeli'den akından dönenler bu vergiden kaçmak için esirleriyle Anadolu'ya başka yollardan geçmeye başladılar. Bunun üzerine Gazî Evrenos'a, *pencik*in sınırda toplanması için emir gönderildi ve dinî niteliğini göstermek üzere tahsil işi için bir kadı atandı. Çandarlı, devlet elinde toplanan çok sayıda *pencik* oğlanlarından sultan kapısında yeni bir asker, *yeniçeri* yapma fikrini buldu. Oğlanlar,

Bursa civarında Türk köylerine gönderildi ve Türkçeyi öğrenip İslâmlaşmaları sağlandı. Sonra bunlar bir kışlada toplanıp sultanın emrinde bir “yoldaş” ordu, yeniçeri ordusunu oluşturdular.

Anadolu'da Osmanlı Yayılışı

1354'te Sivas Sultanı Eretna oğullarına ait önemli bir iktisadî-siyasî merkez olan Ankara'nın zaptı ile Osmanlılar, ilk kez eski Selçuklu–Mogol sahasında bir yayılma hareketinde bulunuyorlardı. Başka bir deyişle bu fetih, uclardan İslâm hinterlandına doğru yayılışın başlangıcını ifade ediyordu. Fakat bu genişleme, Osmanlıları Anadolu'da Eretna oğlu ve onun müttefiki kuvvetli Karaman oğlu ile ciddi bir mücadeleye sürükledi. Güneyde Türkmen *uc* beylerinin en kudretlisi olup Mogollara karşı uzun bir mücadeleden sonra Selçuklu sultanlarının eski pâyitahtı Konya'da kesin olarak yerleşen Karaman oğulları kendilerini, *Saltanat-i Rûm*'un, yani Selçuklulara ait Anadolu Sultanlığı'nın vârisi ve diğer *uc* beylerinin hâmisi sayıyorlardı. Rumeli'de gazâ başarıları ile olağanüstü kuvvetlenen Osmanlılar, Anadolu'da aynı iddia ile Karamanlıların karşısına çıktılar. Karaman oğullarının Konya Selçuklu pâyitahtını ele geçirmiş olmalarına karşı Osmanlılar İznik'e sahip olmaları dolayısıyla Selçukluların vârisi olduklarını iddia ediyorlardı. Kroniklerde Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleymanşah'ın Osman'ın dedesi olduğu iddiası bununla ilişkilidir. Özetle, Anadolu'da Selçuklu Devleti'nin mirası üzerinde Osmanlı–Karamanlı rekabeti 1354-1469 döneminde bu iki Türk devletini karşı karşıya getirecektir. Mısır Memlûk sultanları Mogollara karşı Anadolu Türkmen beylerini, özellikle Karaman oğullarını himayeleri altında görüyorlardı. I. Murad ve I. Bayezid, Memlûk sultanları ile dostça diplomatik ilişki kurmaya ve Memlûkleri tarafsız kılmaya daima dikkat ettiler. Memlûkler ve Osmanlılar her ikisi Haçlı saldırıları karşısında kaldıkları için, II. Mehmed (1451-1481) dönemine kadar dostça ilişkiler ve dayanışma halinde kaldılar. Batı-Anadolu'da gazî beylikler, 1300-1344 yılları arasında Doğu-Akdeniz'de Latinlere (Venedik, papaya bağlı Rodos şövalyeleri, Ceneviz ve Kıbrıs Krallığı) karşı denizde ciddi bir tehlike oluşturdukları için haçlı seferleri Ege Denizi'nde bu beyliklere yönelmiş, dolayısıyla Suriye ve Mısır hayli rahatlamıştı. Memlûkler bu beyliklerle yakın ilişki içinde idiler (Al-'Umarî ve Kalkaşandî). Güçlü Osmanlı Devleti'nin 1390'dan bu yana bu beylikler yerini alması Memlûkler için daha yararlı olacaktır. Timur (1370-1404) İmparatorluğu yükselinceye

kadar doğudan, İran'dan Osmanlılar için bir tehlike ortaya çıkmadı. Osmanlı'ya karşı bu dönemde başlıca rakip Karaman oğulları idi. I. Murad, Hamid ve Germiyan Türkmen beyliklerini, barışçı yoldan veya tehditle ve gerektiğinde harple ilhak etti veya tâbi hale getirdi. Osmanlılar, Balkanlar'da gazâ ile meşgul olduklarından Anadolu'da savaşsız amaçlarına erişmeyi tercih etmekte idiler. Zira bir Müslümanın, hele bir gazînin diğerine silâh kullanması dinin yasakladığı bir şeydi (Kur'an, Nisâ suresi, ayet 90). Böyle bir şey, Osmanlıların gazî şöhretini gölgelendirirdi. Onun için onlar tehdit veya zorla yaptıkları ilhakları meşrû göstermeye çalışmışlardır. Karamanlılarla Osmanlılar arasında her iki tarafın hâkim olmaya çalıştıkları Hamid oğulları ve Germiyan arazisini Osmanlılar, şer'an satın alma ve çeyiz suretiyle ele geçirdiklerini iddia edeceklerdi. Karaman oğulları, Ankara gibi eski Selçuklu arazisine dahil bir merkezi ve Hamid-eli arazisinin işgalini hiçbir zaman kabul etmek istemediler. Karaman–Osmanlı mücadeleleri özellikle Hamid-ili mirası üzerinde toplanmıştır.

Osmanlılar, Karaman oğulları ve genellikle öteki Müslüman devletlerine karşı savaş açarken, bunu Şerîat'a uygun göstermek için ulemadan fetvâ alacaklardır. Küffara karşı gazâ ile meşgul bulunurken geriden saldırarak gazîlerin ödevine engel olanlara karşı savaş *farz-i ayn* görülüyor, Karaman oğulları ve öteki beyler âsî sayılıyordu. Bu görüş, Osmanlı kaynaklarında her defasında tekrarlanmıştır. II. Murad, Karaman oğlu'na karşı 1444'te açacağı seferi, İslâm âlemi ve özellikle Şahruh yanında meşrû göstermek için, tarafsız Mısır ulemasından fetvâ almıştır. Osmanlılar, özellikle Karaman oğullarının Hıristiyanlarla ittifak etmeleri noktası üzerinde durmuşlardır ki, Batı kaynakları bu işbirliği girişimlerini belgelemektedir.

Osmanlılar, Anadolu'da ikinci yayılma yönü olarak, İran İpek Yolu üzerinde kontrol kurmayı amaçlıyordu. Onlar, Ankara'yı 1354'te almakla kalmadılar; Ankara veya Bolu üzerinden hareketle doğuda Tokat, Amasya bölgesindeki emîrleri, Sivas'ta Eretna oğulları yerine geçen Sultan Kadı Burhaneddîn'e karşı himaye iddiasında bulundular (Esterâbâdî, *Bazm u Razm*'de ayrıntılar). Osmanlı üstünlüğüne karşı Anadolu'da Karaman oğulları idaresinde kendini gösteren direnme, nihayet 788/1386'da I. Murad'ın Konya üzerine yürümesi ve burada bir meydan muharebesini kazanması sonucu bertaraf edildi. O sırada Balkanlar'da Sırp, Bulgar, Bosna Slav devletleri arasında Osmanlı egemenliğine karşı ayaklanma ve birleşme oldu. 790/1388 kışında Çar Şişman'ın Bulgaristan'ı işgal edildikten sonra,

ertesi bahar Murad, Sırplara karşı Kosova ovasına indi. Kosova ovasında kazanılan zafer (15 Haziran 1389) Osmanlıların Balkanlar'da da üstün bir kuvvet olarak kalacaklarını ispat etti. I. Murad Sırplara karşı 1389'da Balkanlar'a geçtiği zaman, Kadı Burhaneddîn'in kumandanları Osmanlılara karşı saldırı için tam fırsat olduğunu ileri sürdüler. Fakat Kadı, bunu, İslâmı zayıflatmak ve küffarı kuvvetlendirmek demek olacağını söyleyerek reddetti. Bununla beraber Murad'ın Kosova'da şehit düştüğü haberi erişir erişmez, Burhaneddîn, Mürüvvet Bey eliyle Kırşehir'i, Karaman oğlu Beyşehir'i, Germiyan oğlu da Osmanlı işgali altındaki toprağını geri aldı.

Osmanlı sultanları, siyasî gayelerle, İslâm aleminde gazî şöhretlerini korumaya ve kuvvetlendirmeye son derecede önem vermekte idiler. Rumeli'de büyük gazâ başarılarından sonra doğu İslâm hükümdarlarına fetihnâmeler, ganaîmden hisse ve esirler gönderirlerdi. Yıldırım Bayezid'in 1396'da Nikebolu'da (Niğbolu) haçlı ordusuna karşı kazandığı zaferden sonra Kahire, Bagdad ve Tebriz'e gönderdiği esir şövalyeler sokaklarda dolaştırılmış ve Osmanlılar için büyük gösterilere vesile olmuştu. Osmanlı sultanlarının gazî şöhreti, onlara siyasî büyük yararlar sağlıyordu.

Timur'un etrafındakiler, Osmanlı sultanına karşı saldırıyı uzun zaman iyi görmediler. Timur, Ankara'da Bayezid'i tutsak aldıktan (1402) sonra, haçlılar elinden İzmir'i geri alarak kendisi de bir gazâ gösterisi yapma gereğini duydu. 1420'ye doğru I. Mehmed, Timur'un halefi Şahruh'un tehditlerine karşı mektubunda, gazî sıfatının üzerinde duruyor ve gazâ için "küffara" karşı hareket etmek üzere olduğunu bildiriyordu. II. Murad da Karaman oğlu'na karşı seferini zorunlu ve meşrû göstermek için, Şahruh'a yazdığı mektupta onun geriden saldırarak gazâya engel olduğunu beyan ediyordu (bu olayların ayrıntıları ve kaynaklar için bkz. "Mehmed I" ve "Murad I", *MEB İslâm Ansiklopedisi*).

I. Murad Hüdavendigâr'ın

(1362-1389) Balkan İmparatorluğu

Bizans imparatoru V. Ioannis'in yardım sağlamak için İtalya'da Papa'yı ziyareti (1369-71) ve Makedonya'daki Sırp prenslerinin Meriç üzerine gelerek son ortak saldırısı (26 Eylül 1371, Çirmen Savaşı) başarısızlıkla sonuçlandı, Bizans ve Balkan hükümdarları birbiri ardından harâcgüzâr olmayı ve Osmanlı himayesini tanıdılar. Daha 1372'de İmparator V. Ioannis Palaeologos hiçbir umut kalmadığını görerek, I. Murad ile bir bağımlılık anlaşması yaptı, harâc ödemeyi ve onun vasali olarak Anadolu'daki seferlerine katılmaya razı oldu. Oğlu IV. Andronikos, Osmanlı himayesini sağlamaya muvaffak oldu, bir ara Osmanlı'nın onayı ile tahtı ele geçirdi (1376) ve karşılığında 1366'da kaybedilen Gelibolu'yu Osmanlılara iade etti (1377).

Böylece, Sultan Murad, 1380'e doğru Anadolu ve Rumeli'de vasal beylerden ve prenslerden oluşmuş bir imparatorluğun başında bulunuyordu. Bu bağımlılık şu koşullar altında gerçekleşiyordu: Osmanlılar ilk yardım veya ittifak ilişkilerini, birtakım ödevler yükleyerek bir tâbilik haline çevirmekte idiler. Tam bağımlılık halinde Osmanlı hükümdarı bu beylerden veya prenslerden oğullarını rehine alıyor, yıllık harâca bağlıyor, seferlere bizzat gelmelerini veya oğulları kumandasında bir yardımcı kuvvet göndermelerini istiyordu. Bununla birlikte, bu vasal devletleri hükmü altında tutmak için *uc* beylerinin sürekli baskısı kalkmış değildi. İtaatten ayrıldıkları an, toprakları *dâra'l-harb*, yani düşman ülke oluyor, ülkeleri akıncıların dehşet saçan akınlarına sahne oluyordu. Esasen, I. Murad devrinde üç doğrultuda Balkanlar'ın başlıca yolları ve merkezleri Osmanlılar tarafından işgal edilmiş bulunuyordu: Orta kolda Meriç vadisi, sağ kolda Tunca vadisini izleyerek Balkan dağları eteklerine daha 1366 yıllarında varılmıştı. Oradan Sofya ve Niş 1385'te zaptolundu. Güneyde Evrenuz idaresindeki *uc*da 1383'te Serez düştü ve Selânik kuşatması başladı. Selânik, 1387 Eylül'ünde *'ahdnâme* güvenceleriyle teslim oldu. Balkan devletlerinin parçalanmış ve birbirine rakip olmaları, Osmanlıları müttefik veya hâmi olarak bulmaları, ilerlemeleri kolaylaştırıyordu. Meselâ, 1365-66'da Bulgaristan'ın Macaristan ve Eflak tarafından istilâya uğraması, Karadeniz kıyılarında Savoie Dükü V. Amadeo'nun haçlı donanması tarafından saldırıya uğraması, Bulgar kralını Osmanlıların bir müttefiki

haline getirdi. Kral Şişman, vaktiyle Kantakuzinos'un yaptığı gibi, Türk yardımını kabul etmiştir. 1366 yılında Bulgar–Türk işbirliğine ve Tuna üzerinde Türk askerlerinin Bulgarlarla birlikte harekâtına ait tarihi kayıtlar vardır. Eflak beyi Vladislav da 1373'te Türk ittifakını aramış ve Macarlara sırt çevirmiştir. Gazâ bir hareket prensibi olmakla beraber, Osmanlılar egemenliklerini yaymak için fırsatları kaçırmıyor ve bazen uzlaşıcı bir siyaset gütmekte tereddüt etmiyorlardı.

Osmanlılar, Balkan anarşisi içine birleştirici dinamik bir kuvvet olarak meydana çıktıkları zaman, Bizans ve Balkanlar yalnız siyasî bakımdan değil, sosyal ve dinî bakımdan da derin bir kargaşa ve parçalanma içinde idi. Merkezî otoritenin zayıflaması ve iç-savaşlar (Bizans iç-savaşı, 1341-1347, 1373), eyâletlerde senyörlerin toprak ve köylü üzerinde sıkı ve keyfî kontrolü sonucunu vermişti. Zayıf Bizans idaresi, eski askerî *pronija* topraklarını kilise ve senyörlerin elinden alıp merkezî kontrol altına sokmaya boşuna çalışıyordu. Toprak üzerinde merkezle yerel büyükler arasında bu mücadele kuşkusuz Balkan tarihinin temel sorunudur. Toprağa bağlı köylü, *paroikos*, senyöre ürün vergisinden başka birtakım angarya hizmetleri yapmak zorunda idi; odun ve saman sağlaması, öküzleriyle senyör için haftada iki veya üç gün hizmet, bunların en yaygın ve en ağırı idi. Topraklarından kaçma ve senyörler arasında köylüyü toprağına çekmek için rekabet ve mücadele, bu kötü koşulların doğurduğu bir durum idi. Osmanlı idaresi gelince, köylüyü himaye politikasını izleyerek âdeta bir sosyal devrimin temsilcisi oldu (bkz. s. 245-247, “Kırsal Kesim: *Çift-Hane* Sistemi”. Ayrıca dönemin ayrıntılı bir anlatımı için bkz. “Murad I”, *TDV İslam Ansiklopedisi*).

Kosova savaş meydanında vurulup düşen (1389) Gazî Hüdâvendigâr yerine hemen orada oğlu Bayezid tahta çıkarıldı ve kardeşi Ya'kub, bir iç-savaşı önlemek için idam edildi.

Yıldırım Bayezid'in Merkeziyetçi İmparatorluk

Girişimi, Timur Darbesi

Genel Durum (1389-1421)

I. Murad'ın ölümü (1389) haberi üzerine, Anadolu beyleri yeniden ayaklanmış, Bizans bazı yerleri, bu arada Selânik'i geri almıştı. Yıldırım Bayezid, acele Anadolu'ya geldi, Batı-Anadolu'daki gazî beylikleri, yani Aydın, Saruhan, Menteşe, Hamid ve Germiyan'ın kalan kısımlarını bir yıl içinde işgal ederek kendi ülkesine kattı. Sonra, Karaman oğlu üzerine yürüyerek onu barışa zorladı (1391). Kastamonu beyi Candar oğlu Süleyman'ı ezdi ve beyliğini işgal etti. Fakat daha ilerde Amasya bölgesinde, karşısına Sivas Sultanı Kadı Burhaneddîn güçlü bir rakip olarak çıktı. Bayezid, Anadolu'da egemenliğini kurduktan sonra Eflak Voyvodası Mircea'ya karşı harekete geçti. Mircea, Macar himayesi altında Tuna'nın beri tarafında Silistre ve Dobruca'yı ele geçirmişti. Bayezid, Tuna Bulgaristanı'nı ve Dobruca'yı işgal etti (Trnovo'nun kesin işgali Temmuz 1393). Rumeli'deki bütün vasal hükümdarları Kara-Ferye'de (*Verria*) huzuruna çağırdı. Böylece, onlar üzerinde zayıflamış olan metbûluk haklarını kuvvetlendirmek ve Venedik'e temâyül eden Palaeologları cezalandırmak istiyordu. Palaeologlar, Theodor ve Manuel kaçmaya muvaffak oldular. Bayezid, Selânik'i geri aldı (21 Nisan 1394). Bir taraftan da akıncılarını Mora'ya, kaçak Theodor'a karşı gönderdi ve İstanbul'u abluka altına aldı (1394). Şehri uzun bir abluka ile teslim almayı umuyordu. Ondan sonra karşı saldırıya geçen Macarları ve Eflak'ı cezalandırmak üzere Macaristan'a bir sefer yapmak zorunda kaldı. Bizzat kumanda ettiği ordu, güney Erdel'i çiğnedikten sonra Eflak'a girdi ve Argeş'de Mircea'ya karşı çetin bir savaş verdi (1394). Oradan Tuna'yı Nikopolis'te (Niğbolu) beri tarafa geçti ve Bulgar Kralı Şişman'ı tevkif ve idam ederek Bulgar krallığını ortadan kaldırdı. Bu son hareketler, Avrupa'da heyecan yarattı. Macar Kralı Sigismund idaresinde bütün Batı-Avrupa'dan gruplar halinde şövalyelerin katıldığı bir haçlı ordusu harekete geçti. Venedik donanması Çanakkale Boğazı'nı tutarken bu haçlı ordusu Nikopolis (Niğbolu) önüne kadar ilerledi ve kaleyi kuşattı. O zaman Bayezid, Bizans önlerinde idi. Kuşatma altındaki Nikopolis'e, 10.000 seçkin süvarisiyle yetişti ve haçlı ordusunu tam bir bozguna uğrattı (25 Eylül 1396). Bu zafer, tüm Avrupa'da korku yarattı, İslâm âleminde gazî sultanın nüfuz ve şöhretini en yüksek noktasına

çıkardı. Bu satvetle Anadolu'ya dönen Yıldırım, ertesi sene Konya'yı işgal ve Karaman oğlu Devleti'ne son verdi (1397 sonbaharı). 1398'de Sivas'ı alarak Kadı Burhaneddîn'in ülkesini işgal etti ve Fırat vadisinde Memlûklerin arazisine girerek Malatya ve Albistan şehirlerini aldı. Böylece Yıldırım, bir taraftan İslâm âleminin en büyük sultanı Memlûk sultanına meydan okurken, öbür yandan Timur'un kendi egemenlik sahası saydığı Doğu-Anadolu'ya, Erzincan'a kadar uzanmış oluyordu. İstanbul'u son derecede sıkıştırdığından İmparator II. Manuel bizzat Avrupa'ya giderek yeni bir Haçlı seferini harekete geçirmeye çalıştı. 1398'e gelindiğinde gazîler Sultanı Yıldırım Bayezid, Anadolu ve Rumeli'de küçük devletleri ortadan kaldırarak kısa zaman içinde merkeziyetçi bir imparatorluk kurmuş oluyor, batıda ve doğuda büyük güçlere karşı mücadeleye girmiş bulunuyordu. Timur'la Bizans ve Fransa Kralı arasında elçiler gidip geldi. Nihayet Timur Ankara civarında Çubuk ovasında, Bayezid'in vasallarından kurulu henüz kaynaşmamış imparatorluk ordusunu ezdi ve Yıldırım'ı esir etti (28 Temmuz 1402).

“Fetret” ve Kalkınma (1402-1421)

Bayezid, elindeki kuvvete ve zaferlerine güvenerek Murad devrindeki vasal beyliklerden kurulu imparatorluğu, merkezî bir idare altına koymaya ve gerçek merkeziyetçi bir imparatorluk haline getirmeye çalışıyordu. Yıldırım, hızlı ve şiddetle hareket etti. Balkanlar'da Macaristan'a meydan okudu, Gelibolu'da tahkimli bir deniz üssü meydana getirerek Çanakkale Boğazı'nda kontrol kurdu ve Ege Denizi'nde Venedik'e meydan okudu; İstanbul'u almak, böylece Anadolu ve Rumeli'yi birbirine bağlayacak Ebedi Şehir'i, imparatorluğunun merkezi yapmak düşüncesinde idi. O, yalnız Avrupa Hıristiyan âlemini tehdit etmekle kalmadı, aynı zamanda Timur'a ve Memlûklere karşı çıktı. Halifeden resmen *Sultanu'l-Rûm* unvanını aldı ve tüm Anadolu üzerinde Selçukluların vârisi olmak istedi. İçerde gelişmiş mâliye yöntemleri ve merkezî bir hazine sayesinde, ülkenin her tarafında devlet kontrolünü kurmaya çalışan bir bürokrasi onun zamanında gelişti. Bu merkezî idare usullerine karşı *uc* geleneklerini korumak isteyen çevrelerin tepkisi, gazîlere hitap eden anonim tarihlerde açıkça ifade edilmiştir. Eyâletlerde sultanın merkezî mutlak otoritesini kurmaya yardım eden *kul* (gulam) sistemi, Bayezid zamanında üstün bir hale geldi. Ordu-idare başındakiler saray içoğlanlarından seçildi, hatta eyâletlerde timarların çoğu, kul sisteminden yetişenlere verildi. Kapıkulu askeri 7.000'e çıkarıldı. Bu

gelişmeler karşısında eski yerel aristokratik aileler ona cephe aldılar. Aşırı merkeziyetçiliğin doğurduğu tepki, Bayezid'in düşmesine sebep olan nedenlerin başındadır; fakat sonradan bu kullar, merkezî imparatorluğun ihyasında büyük bir faktör olacaklardır. Timarlılar ve kapıkulu, şehzâde/çelebiler arasında taht için mücadele yıllarında (1402-1413), “fetret” döneminde yerlerinden emin olamazlardı. Onların kazanılmış eski hak ve mevkilerini, ancak merkezî ve istikrarlı bir idare garanti edebilirdi. Onlar, devletin birliği için 1413'te I. Mehmed'i ve sonra 1421'de Düzme Mustafa'ya karşı II. Murad'ı tuttular. Ucların bölücü eğilimlerine karşı sultanın merkezî ve mutlak otoritesini savundular. Özetle, imparatorluğun yeniden birliğe kavuşmasında en büyük rolü, kapıkulları ve merkezî bürokrasi oynadı.

Öbür yandan, Bayezid zamanında Antalya üzerinden Arabistan ve Hind ticâreti, Amasya–Tokat üzerinden İran ipek ticâreti, Bursa, Edirne gibi Osmanlı merkezlerini uluslararası ticâret merkezleri durumuna getirmiş bulunuyordu. Bu şehirlerdeki tüccâr için devletin birliği çok önemliydi. Anonim tarihler *bazirgân*ların, Bayezid zamanında pâdişahın hükümetini kontrol etmelerinden de şikâyetçidirler. Nihayet, Timur'dan sonra Osmanlılar, Anadolu'da zayıflamış olmakla beraber, Rumeli'de eski kuvvetlerini korumakta idiler, hatta *uc* beylerinin bağımsız faaliyetleri sonucu bazı ilerlemeler de oldu. Osmanlılar, Rumeli'deki güçleriyle Anadolu'da üstünlüklerini yeniden kurdular.

Yıldırım Bayezid ve Timur:

Ankara Savaşı (28 Temmuz 1402)

Yıldırım Bayezid (1389-1403) şehzâdeliğinde Kütahya'da musâhib şâirleri himayesi altına almış ve Germiyan beyleri zamanındaki edebî hareket, Osmanlı döneminde gelişerek devam etmiştir. Yıldırım'ın Anadolu hanedanlarını bertaraf ederek kurduğu Anadolu–Rumeli merkeziyetçi imparatorluğu, Timur darbesiyle yıkılmış ve Germiyanlı şâirler, Süleyman Çelebi ve Mehmed Çelebi'nin saraylarında iyi kabûl görmüşler, böylece Osmanlı klasik edebiyatının kurucuları rolünü üstlenmişlerdir. Bu bölümde ilkin, Ankara Savaşı ve bu Çelebilerin macerası anlatılacaktır.

Cengiz Han'ın dünya imparatorluğunun vârisi olma iddiasıyla ortaya çıkan Timur Bek, *uc* gazâ bölgesinden gelen Bayezid'in Anadolu'da egemen olmasını kabul edemiyor, onu küçümsüyor, himaye ve yardım öneriyor, İlhanlı geleneğini ileri sürerek Bayezid'e kendine bağımlı bir *uc* beyi muamelesi yapıyordu. Eski İlhanlı valisi Eretna'nın Sivas–Amasya–Erzincan bölgesinde Bayezid'in yaptığı fetihleri[12] Timur kendi egemenlik bölgesine tecavüz sayıyordu. Böylece, ilk çekişme Doğu-Anadolu üzerinde başladı. Bayezid'in bununla kalmayarak Doğu-Anadolu Karakoyunlu Türkmen beyi Kara Yusuf'u ve Irak sultanı Ahmed Celâyirî'yi himaye etmesini Timur bir meydan okuma saymakta idi. Timur, 1393 seferinde, Ahmed Celâyirî'den Irak'ı almış, 1400'de gelip Sivas'tan Osmanlıları çıkarmış, Suriye'yi istilâ etmiş, Memlûk sultanlarını kendisine bağımlı yapmıştı. Bununla beraber, büyük bir haçlı ordusunu Niğbolu'da bozguna uğratan (1396), *Gâzî* Sultan ile karşılaşmada tereddüt ediyordu. Timur aynı zamanda tüm İslâm dünyasının hâmiliği iddiasında idi. Bir taraftan Fransa kralı ve öteki Hıristiyan devletlerine elçiler gönderirken,[13] beri tarafta Yıldırım'a gazâda yardıma gelmek istediğini yazıyordu. Yıldırım'ın Anadolu'da egemenliğini tanımadığından, yanına kaçan Germiyan, Kastamonu, Karaman ve öteki Türkmen beylerini himayesi altına almıştı. Kendine büyük güveni olan Yıldırım, mektuplarında meydan okumaktan, ölçüsüz hakaretler yağdırmaktan geri kalmıyor, ona “kudurmuş köpek” (*kelb-i 'akûr*) demekten çekinmiyor ve kendisinin kâfirlere karşı gazâ ile meşgul olduğunu belirtiyor, “bu tarafa gelmezsen üç talak ile zevcelerin boş olsun”, (“in len ta't fe-zevecâtike tawâlik selâsâ”), “ben de sana karşı çıkmazsam zevcelerim üç talâk ile boş olsun” diye ağır bir dil kullanıyordu.

[14] Timur, bu meydan okumayı unutmayacak ve Bayezid'i tutsak aldığı zaman bunu hatırlatacaktır (bkz. s. 80-82. Bu sözleri, 'Arabşah da Timur tarihinde tekrarlar ve Bayezid'in “cesur, sabırsız olduğunu, konuştuğu zaman kendini kaybettiğini” kaydeder. Neşrî (I, 369) Bayezid'in “gâyet gayretlü ve tîz-nefes” olduğuna işaret eder). 1402'ye gelindiğinde çatışma kaçınılmaz bir hal aldı. Niğbolu bozgununun intikamını almak için Timur'dan yararlanmak isteyen Batı Hıristiyan devletleri ve Bizans, 1398'den beri Timur ile ilişki içinde idiler. İstanbul'u kuşatma altında tutan Bayezid'e karşı imparator II. Manuel, Timur'un egemenliğini tanıdığını, Bayezid'in aldığı harâcı Timur'a ödemeye hazır olduğunu bildirmekte idi. [15]

İbn 'Arabşah, Timur'un Anadolu'da Mogol (Tatar) gruplara adam göndererek, onları Bayezid'e karşı kazanmaya çalıştığını ayrıntılarıyla anlatır. Timur'un Tatar beylerine hitabı ilginçtir: onlarla aynı soydan olduğunu belirtiyor, vaktiyle Tatarların Anadolu'ya egemen olduğunu, Eretna'nın sultanlığını hatırlatıyor, vaktiyle Türkmenlerin, Tatarların kölesi olduğunu söylüyor, Osman oğlu aradan kalkarsa kendilerini orada tekrar egemen yap-

mayı vaat ediyor ve savaşta kendi saflarına katılmalarını istiyordu. Gerçekten, savaşın başlangıcında “Tatar hâyin oldu” (Neşrî, I, 350). Bayezid tutsaklığında, Timur'dan Tatarları Anadolu'dan alıp götürmesini isteyecek ve Timur bunu kabul edecektir.[16]

Timur, Karabağ kışlağında Bayezid'den gelen Osmanlı elçisine, Osmanlılar “dâim Frenklere karşı gaza yaptıklarından”, ona karşı yürümek “Frenklerin kuvvetlerinin artmasına” neden olur, bu nedenle “Rûm diyarı üzerine yürümek” yanlısı değilim, yanıtını verdi. Fakat, Bayezid'in Karakoyunlu Kara Yusuf'u himaye etmekte ısrarını bir meydan okuma olarak görüyordu.[17] Son kez barış için şu koşulları ileri sürdü: 1) Kara Yusuf'u idam, 2) yahut Timur'a teslim, 3) veyahut yanından uzaklaştırmak. Bunu kabul ederse, baba oğul oluruz, “gazâlara” yardım ederiz, dedi ve 7 Şaban 805'te (12 Mart 1402) Karabağ'dan Anadolu'ya hareket etti. Bayezid'e haber gönderip koşullarını tekrarladı. Bayezid'den tekrar elçi geldi; Osmanlı sultanının özürleri, Timur'ca kabul edilmedi; Timur, “savaş için hazır ol” mesajıyla elçiyi geri gönderdi. Sivas sahrasında, Bayezid'in elçileri önünde ordusuna geçit resmi yaptırdı;[18] oradan tekrar barış önerdi; bu kez eski Erzincan beyi Taharten ailesinin teslimini istedi. Bayezid'in büyük bir ordu ile hareket ettiği haberi geldi. Timur'a adamları Bayezid'in güçlü ordusu ve zaferlerini hatırlattılar. Fakat memleketinde yıldızlara göre *Sâhib-Kirân* unvanı taşıyan Timur'un “Tanrı tarafından müeyyed” olduğuna inanılıyordu.

Bayezid, Timur'u Anadolu sınırında karşılamak üzere Doğu-Anadolu yollarına düşmüştü. Timur ise, güneye yönelip Ankara'ya ulaştı. Bayezid stratejik manevrada kaybetmişti; acele geri döndü, yorgun argın askeriyle Çubuk ovasında elverişsiz susuz bir yerde konakladığı zaman, Timur ordusunu en iyi koşullarda konuşlandırmış, Bayezid'i bekliyordu. İbn 'Arabşah, Timur'un bu strateji üstünlüğünü belirterek, “Süratli dönüşte yorgunluk, susuzluk, havanın çok sıcak olması, sultanın sinirliliği, askeri bitkin hale getirmişti, hemen hemen hepsi hastalanmıştı” diyor.

Savaş nizamı, kalp ve cenahlar düzenlendi. Timur'un, zincirli filleri üzerinde oturttuğu *neft-endâzlar* ateş saçıyordu. Şâmî'ye göre, Yıldırım askerini, “*çıtag*”ları (Türkmenler, Mogollarca çıtag, yerleşik aşağı bir halk) ve “kâfir”leri (Sırp müfrezesi ve Hıristiyan timarlıları) şöyle bir harp

düzenine koymuştu: “Efrenci, Las oğlu'nun Efrenc askeri”ni sağ kola, kendisi oğlu Süleyman'ın *Rûm* (Anadolu) askeriyle sol kola, öbür oğulları Musâ, İsâ, Mustafa'yı arkaya yerleştirdi.

Şâmî'ye göre, savaş, Timur askerinin, “*nefir, boru, nakkâre*lerin” tiz feryadları arasında, saldırısıyla başladı; “Rumîlerin” (Osmanlılar) sol kolu bozuldu. Timur, o zaman velîahd Emîrzâde Muhammed'e kesin saldırı izni verdi; Bayezid ordusunda bozgun göründü. Timur'un öbür emîrleri de sağ ve soldan harekete geçtiler. İhtiyar Timur halvetine çekilmiş, *münâcatta* idi. Bayezid'in “o ucu bucağı olmayan ordusu dağılmaya başladı”. Osmanlı kaynakları bozgun nedenini şu şekilde açıklar:[19] Tatarlar ve Timur yanına sığınmış Anadolu beylerinin Bayezid ordusundaki askerleri kendi beyleri yanına kaçtılar; (“her vilâyetin leşkeri kendü beylerine döndüler”). Bayezid, “kendü kuluyla (yeniçeri) kaldı”. Bozgunu gören Bayezid'in oğulları da, esir düşmemek için vilâyetleri askeriyle firar yolunu tuttular. Arkalarından Bayezid, “atını depip kul arasından taşra çıkdı”. Timur'un kuvvetleri etrafını çevirip esir ettiler, yakalayıp bağladılar, Timur'un çadırına getirdiler. Timur onu “*ta'zîmle*” karşıladı, çadırına götürdü. Şâmî'ye göre, Bayezid Timur'un huzuruna getirilince, bağlarının çözülmesini emretti. Bayezid, Timur huzurunda yeri öpmek için davranınca, Timur “kendisini i'zâz ve ikrâmla” yanına oturttu ve tekdir yollu, “Filvâki', Tanrı'nın takdirine ve muktaziyâtına mâni' olmak mümkün değildir” dedi. “Bu fenalığı kendine sen yaptın, kaç defa haddini tecâvüz ettin, intikam almak bana vâcib oldu. Rum memleketleri üzerinde bayraklarımızın dalgalanmasını istemedim; bu da Efrenc'e karşı girişmiş olduğun gazâda muzaffer olduğun içindi; hatta sana yardım etmek, mal ve asker vermek istedim. Senden ancak şunu istedim: 1. Kemah kalesinin teslimi, 2. Taharten ailesinin teslimi, 3. Kara Yusuf ailesinin sınır dışı edilmesi, 4. Anlaşma için bir elçi göndermen. Gururun yüzünden Tanrı'nın hükmüne karşı geldin. Ben sana iyilikten başka bir şey yapmayacağım.”[20] Şâmî'ye göre, Bayezid, “tevâzu' ve aciz makamında” kabahatlerini itiraf etti, “Cezamı buldum, kerem ve büyüklük sizindir; ben ve çocuklarım bendelikten ayrılmaz, canla başla hizmette kusur etmeyiz” dedi ve “Orduda olan çocuklarım Musâ ve Mustafa hayatta iseler, lütfen bana getirilsin” diye ilâve etti.[21] Musâ'yı bulup getirdiler, emîr onu bağışladı, hil'at giydirdi.[22]

Zafer akebinde Timur, Emîrzâde Muhammed'i, Süleyman Çelebi peşinde, yağma ve Bayezid'in hazinesini ele geçirmek üzere Bursa üzerine gönderdi.

Öte yandan, “Dîvân emînleri mal tahsili” için zengin “Engüri” (Ankara) üzerine gidip yağma malı getirdiler. Timur kendisi Sivrihisar'a geldi; çadırlar kuruldu “ 'Ayş u 'işret ettiler, güzel sesli çeng çalanlar, barbut çalanlar, ay yüzlü sâkîler, ... câriyeler diz çöküp kadeh sundular, mugannîler güzel parçalar okudular”. Oradan Seyidgazi'den geçip Kütahya'ya indiler, aman malı alup şehre zarar vermediler. Germiyan'ın ziyafetleriyle ünlü pâyitahtında işret meclisi kuruldu.

Timur: Anadolu Beyleri, Osmanlı

ve Bizans Üzerinde Egemen

Timur, Anadolu'da Bayezid'in ortadan kaldırdığı beylikleri ihyâ etti. Özellikle, Karaman oğlu'na Osmanlı işgalinde bulunan Sivrihisar, Beypazarı'nı, İsfendiyar'a Kastamonu ile Çankırı ve Kalecik'i bağışladı. Her tarafta Bayezid'in ortadan kaldırdığı küçük büyük hanedanlara “yarlıg”lar vererek kendi egemenliği altına aldı.

Ankara savaş meydanından kaçan Süleyman Çelebi, *Rumeli*'ye (Asra-Yaka) geçmek üzere babasının yaptırdığı Güzelce-Hisar'a (Anadolu Hisarı) sığındı. Anadolu Hisarı'na yakın bir dağda (Yoros tepesi veya Aydos Dağı?) çarpışmalar üzerine Timur bu tarafa kuvvet gönderdi. Süleyman'a iki adam gönderip huzuruna çağırdı.[23] Aynı zamanda, Bizans İmparatoru'na da iki adam gönderip egemenliğini kabul ile cizye ödemesini ve savaştan önce yapılan anlaşmaya göre Rumeli'ye geçmek üzere gemi hazırlamasını istedi. İstekleri yerine getirilmezse, ordunun o tarafa geleceğini bildirdi. Tehdit, Bizans'ta ve Avrupa'da dehşet uyandırdı. İmparator'a 500 kişilik bir kuvvet göndereceğini vaat etti. İstanbul'a giden Timur'un adamı, imparatorun elçisiyle döndüler. İmparator “ 'ahd u mîsâk” ile kulluğu kabul ettiğini, cizye ve bac ödemeye hazır olduğunu, emirlerini beklediğini bildiriyor ve elçi ile çok sayıda altın para (*flori*) ve armağanlar takdim ediyordu. Daha Ankara Savaşı'ndan önce Timur'un elçileri İstanbul'a gelmiş (1401 Ağustos), Avrupa'da bulunan yaşlı imparator Manuel yerine VII. Ioannis ve Pera Cenevizlileri, daha o zaman Timur'a bağımlılıklarını ve Osmanlı kuvvetlerinin Rumeli'den karşıya geçmelerini önleyeceklerini vaat etmişlerdi. Bayezid'in ölümü ve ülkesinin parçalanması Bizans'ta sevinçle karşılandı.

Süleyman Çelebi'ye giden adamlar, Çelebi adına şeyh Ramazan ile zengin armağanlarla geri geldiler. Şâmî'ye göre Bayezid'in büyük oğlu Süleyman Çelebi, Timur'un “çâkeri” olmayı kabul ile babası Bayezid'in suçlarını affetmesini istiyor; her ne zaman emrederse gecikmeden huzuruna geleceği hakkında söz veriyor ve “kulluk kemerini” bağladığını yineliyordu. Timur, geçmiş geçmiştir, diyerek anlaşmazlığın ortadan kalktığını bildirerek, Ramazan'ı bağımlılık alâmetleri “kemer ve külâh” ile geri gönderdi. Timur'un Akdeniz kıyılarına, Antalya ve Teke'ye gönderdiği emîrler, tüm

bölgeyi yağma ve “viran” edip; büyük ganimetlerle döndüler. Kış yaklaşınca Timur, şehzâde ve kumandanlara Anadolu'nun çeşitli bölgelerini kışlak tayin etti. Kendisi İzmir'e yakın Tire'de kışlamaya geldi.

Timur İzmir'i Hıristiyanlar elinden almaya, bu suretle Yıldırım'ın başaramadığı fetih işini kendisi yapmaya karar verdi. Aşağı-İzmir'deki kale Haçlılar elinde olup tepedeki kalede (Kadife-Kale) Müslümanlar oturuyordu. Aşağı kale, üç yandan denizle çevrili olup denizden her türlü yardımı alıyordu. Önceleri, Bayezid'in babası I. Murad ve Bayezid kendisi yedi yıl kuşatma altına aldıkları halde kaleyi alamamışlardı. Timur, Yazdî'nin ifadesiyle, İslâm'a yediremediği bu duruma kendisi son vermek üzere hareket etti.[24] Teslim teklifini kabul etmemeleri üzerine kuşatma başladı. Kuşatmada, “mancınık ve 'arrâde ve nazâyir (?)” kullanılmakta idi. Deniz tarafında birbirine yakın “pâye”ler yükseltildi ve üzerine kütükler atılarak kaleye geçmek üzere köprüler yapıldı. Böylece, kale karadan ve denizden kuşatılmış oldu.

“İslâm Gazîleri” tekbîr ile saldırırken “ra'd ve mancânîk ve 'arrâde” kalenin burç ve surlarını “paramparça etti”. Bu arada Yazdî, Timur'un *gâzî* sıfatını belirtmeye özenir; “Sâhib-kirân-i müeyyed-i dîndâr” her an “mücâhidleri” izlemiş,[25] kale içinde binalar yerle bir olmuş; gelen Haçlı gemilerindeki asker bu hali hayretle görerek kaleye yardım yetiştirememişlerdi; kuşatma iki hafta sürdü. İzmirliler kuşatmayı “hayranlıkla” izlediler.[26]

Timur, “cihâda” devam etmek ve düşmanın tekrar gelip kaleyi onarmalarını önlemek üzere İzmir Müslümanlarına silâh verdi.[27] Bu sırada Süleyman Çelebi'nin elçisi Ramazan Çelebi tekrar geldi, pîşkeşleri ile Bayezid'in oğullarının büyüğü olarak, Osmanlıların itaat ve kulluğunu sundu. Bursa'da yerleşen İsâ Çelebi de elçisi ulemadan Kutbeddîn'i gönderdi. Timur, onu iyi karşıladı, İsâ, bağımlılığını pîşkeş vererek sundu. Timur, o sırada Cenevizliler elindeki Foça kalesi üzerine Muhammed Sultan'ı gönderdi. Kaledekiler aman dilediler ve harâc ödemeyi kabul ettiler. Bundan sonra Emîr, Akşehir'e dönme emri verdi, orada bırakmış olduğu Bayezid'in hastalık haberini aldı, doktor gönderdi (kayda değer ki, Yazdî, Ildırım (Yıldırım) Bayezid için *kayser* unvanını kullanır).[28] Yolda iken, kumandanları bazı kaleleri ele geçirdiler (1403 Şubat). Timur Akşehir yolunda iken, Konya'dan Karaman oğlu Mehmed geldi (onu Yıldırım'dan

kurtarmış ve beyliğini, Kırşehri, Sivrihisar, Beypazarı ilâvesiyle bağışlamıştı), kendisini dostça karşıladı. Henüz yolda iken, Yıldırım'ın vefatını (14 Şa'bân 805/8 Mart 1403) öğrenen Timur, "çok üzüldü",[29] Bayezid'e ait bütün ülkelerin ve kendisine bağımlı beylerin kendi hükmü altına girdiğini ilân etti[30]. Akşehir'de babasının yanında bulunan Musâ Çelebi'ye "hil'at, kemer, kılıç ve tîrkeş" vererek ağırladı ve "pâyitaht olan Bursa hükümetini kendisine bağışladı, eline "yarlığ-i a'lâ muvaşşah be-al-tamga" verdi.[31] Musâ Çelebi'den, babasının na'şını Bursa'ya götürmesini istedi. Timur o zaman "Hulâgû Han hükümeti"ne, yani Azerbaycan'a ekli olarak, İstanbul'a kadar Rûm (Anadolu) ülkesini, Mısır ve Şam (Suriye) idaresini "Al-Tamgalı Yarlıg" ile Emîrzâde Ömer'e verdi.[32] Bir ara, Rumeli'ye geçmeyi, Gelibolu'da yerleşmeyi düşündüğü, kaynaklarda zikredilir. Tüm Anadolu'yu ve Bizans'ı hükmü altına alan Timur, büyük ganimetlerle pâyitahtı Semerkand'e dönmeye karar verdi. Timur'un Anadolu'da kurduğu egemenliği, oğlu Şahruh'un yeniden canlandırma girişiminde bulunduğu, bu girişimin Osmanlı'da Oğuz Han soykütüğü –Oğuzculuk– akımına yol açtığı aşağıda görülecektir.

Bir Arap Musâhib, İbn 'Arabşah:

Timur Üzerinde Kayıtları

Timur ve Osmanlılar üzerinde göz tanığı önemli bir kaynak İbn 'Arabşah'tır. İbn 'Arabşah (öl. 854/1450?) 1392'de Timur tarafından Şam'da esir edilip Semerkand'e götürüldü, 1412'de Çelebi Sultan Mehmed'in yanına geldi, onun musâhibi ve şehzâde hocası olarak Çelebi'nin ölümüne (1421) kadar Osmanlı hizmetinde kaldı. 1421'de vatanı Şam'a döndü. Çelebi Sultan için *Câmi'ü'l-Hikâyât* ile Abî Leys al-Semerkandî'nin *Tefsîr*'ini Türkçeye çevirdi. İbn 'Arabşah *'Acâ'ibu'l-Makdûr fî Nawâ'ibu't-Timur* adlı Arapça eserinde (bitimi 839/1435, yay. Kahire 1285 H.) Çelebi Sultan hizmetinde, Bayezid ve Timur hakkında Osmanlı rivayetlerini duymuş ve eserine nakletmiş görünmektedir.[33]

İbn 'Arabşah'ın anlattığına göre,[34] Timur, Sivas'ta Eretna oğlundan saltanatı ele geçiren Kadı Burhaneddîn'den kendi egemenliğini tanımasını istemiş, bunun üzerine Kadı, Memlûkler ve Yıldırım Bayezid'e yaklaşmış, çok geçmeden Kadı'nın ve Sultan Berkuk'un ölümü üzerine (1398)

Sivaslılar Yıldırım Bayezid'i çağırmışlar. Bayezid, şehri işgal edip oğlu Süleyman'ı yerleştirmiş.

Bayezid, Timur'a meydan okuyan mektubunda (bkz. s. 72) “gelmezsen eşlerin senden üç kez boş olsun, ben de senden kaçarsam eşlerim üç kez boş olsun” diye yazıyordu. Timur bu nâmeyi alınca, “İbn Osman aptal bir delidir” demiş (İbn 'Arabşah), kadından böyle söz etmek Timur nezdinde büyük suçtu. İbn 'Arabşah ilâve eder: Timur Avnik'te bu mektubu alınca, Bayezid'e karşı hareket etmeye kesinlikle karar verdi. Stratejik önemi olan Kemah kalesini saldırı ile ele geçirdi (Şevvâl 804/Mayıs 1402). Timur, gâzîler sultanı Bayezid'e saldırmasını haklı göstermek için, son mektubundaki saldırgan sözleri asla unutmadı. Bayezid'e mektubunda, kendisinin iyi bir dil kullandığını, sadece Ahmed Celâyirî ile Kara Yusuf'u korumaktan vazgeçmesi isteğinde bulunduğunu kaydetti. Onlar, Bayezid'i yanlış yola sevkettiler, iddiasında bulundu. Bayezid, Timur'a nâmelerinde Timur adını, kendisinin altınla yazılmış adı altında koymuş; Timur bundan çok alınmış, Bayezid'in haddini aştığını söylemiş.

Osmanlı elçileri geri döndüğünde, Bayezid 1394'ten beri İstanbul kuşatmasında idi. “Şüphesiz bu şehri fethetmek üzere idi, tüm askeri yanında idi”, hemen kuşatmayı bırakıp bütün ülkede vali ve komutanlara haber gönderip bu ölüm kalım seferine hazırlandı.

İbn 'Arabşah, öbür kaynakları yineleyerek Bayezid'in, Timur'u Sivas ötesinde, Osmanlı ülkesi dışında karşılamak kararı vererek, büyük bir strateji hatası yaptığını belirtir (deneyimli komutan Rumeli Beylerbeyi Kara Timurtaş bu karara karşı idi). İbn 'Arabşah'a göre, Bayezid hasad mevsimi olduğundan Timur'un mahsulü almasını istemiyordu.

Bayezid'in İslâm dünyasında büyük ünü vardı. Haçlılara karşı zaferi (1396) üzerine, esir ettiği şövalyeleri Mısır ve başka İslâm memleketlerine göndermişti (Mısır'da Kahire'de halk, şövalyeler zincirlerle bağlanmış geçerken, “Allah Bayezid'e yardım etsin” diye onu kutluyordu). 1365'te Kıbrıs kralının İskenderiye'yi yağma edip yakması, tüm İslâm dünyasında derin yankılar yapmıştı (Anadolu'da çağdaş *Takvîm,* olayı büyük olaylar arasında kaydetti). Timur, acımasız savaş ve fetihlerinde, daima İslâm dünyasını temsil eden üstün güç, Osmanlı sultanı gibi *gâzî,* Allah tarafından “teyit edilmiş” (*müeyyed*) hükümdar olma iddiasında idi. Bu nedenle saldırıya geçmeden önce, Niğbolu galibine karşı İslâm dünyası karşısında

hareketini haklı göstermek için dikkatli davranıyor; Bayezid'i hak, hukuk ve kutsal inançları çiğnediği için yeriyordu.

Öte yandan Timur resmen, kendi devletini Cengiz Han'ın Mogol devletinin devamı olarak algılıyor, fiilen Cengiz soyundan hanların egemenliğine tanık olmak üzere sikke ve hutbede onların da adını koyuyordu. Şahruh zamanında da, Herat'ta Cengiz soyundan hanlar vardı. Uluğ Bey zamanında bu devam etti. Timur ve halefleri bu suretle, meşru hükümdarlığın daima Cengiz Han soyuna ait olduğu inancına sadık kaldıklarını gösteriyorlardı (Cengiz soyundan son han 1449'da). Timur, geleneği sürdürerek, Cengiz Han soyu ile ilişkiyi belirtmek üzere *gurkân* (*dâmad*) unvanını kullanıyordu.[35]

I. Mehmed (1413-1421): Merkeziyetçi

Hükümranlığın Yeniden Kuruluşu

"Çelebi" veya Yunanca *krytsez* (genç efendi) kelimesinden gelen "Kirişçi" lakabıyla tanınan I. Mehmed, 788 (1386) veya 789 (1387) yılında dünyaya geldi. I. Bayezid'in Devlet Hatun adlı bir cariyesinden doğma dördüncü oğludur. Fetret Dönemi'nde kardeşi Süleyman (1402-1411) ve Musâ (1411-1413) Edirne'den Rumeli topraklarını kontrol ederken 804-816 (1402-1413) yılları arasında Anadolu'da Tokat, Amasya ve Bursa'ya hâkim oldu. 805-806 (1403-1404) ve 813-816 (1410-1413) yıllarında Batı-Anadolu ve Bursa'yı hâkimiyeti altına aldı, kendi hükümdarlığı döneminde Osmanlı Devleti'nin iki parçasını birleştirmeyi başardı.

Babasının sağlığında, Haziran 1399'da Amasya, Tokat, Sivas ve Ankara'yı da içine alan, daha önce Eretna hanedanının toprakları olan Rum vilâyetine vali olarak gönderildi. Mustafa 1402 yılında Timur tarafından yakalanıp Semerkand'a götürüldü.[36] Mehmed'in Süleyman, Musâ, Îsâ ve Kasım'ın da aralarında bulunduğu altı kardeşi vardı. 1402'de Musâ babasıyla birlikte Timur tarafından yakalandığında Kasım Bursa'daki sarayda bulunuyordu. Süleyman, Îsâ, Mehmed ve Musâ ise "Dârussaltana" olarak kabul edilen Bursa'yı ve Rumeli'nin merkezi Edirne'yi ele geçirmek için birbirleriyle mücadeleye giriştiler.

Timur'un Aralık 1402-Ocak 1403'teki İzmir kuşatması esnasında Süleyman'a, Boğaz'ın öte yakasındaki topraklar üzerinde hâkimiyetini belirleyen bir yarlık verildi.[37] Kütahya'ya görüşmek üzere çağrılan Mehmed ise bu emre itaat etmedi veya edemedi. Tokat ve Amasya bölgesindeki Türkmen beylerine karşı Mehmed'in ilk faaliyeti, bazı Osmanlı tarihleri içinde yer alan *Menâkibnâme*'de destansı bir üslupla anlatılmıştır.[38] Görüldüğü kadarıyla, hükümranlığını kabule karşılık olarak bu beylerin topraklarındaki mülkiyeti kendisinin tasdik etmesiyle neticelenen bir uzlaşma söz konusuydu. İleride Osmanlı merkeziyetçiliği yeniden tesis edildiğinde mirasa dayalı bu mülk-timar konusu önemli bir problem haline gelecektir. Bu mahallî hanedanların kontrolündeki Türkmen veya Tatar kuvvetleri Mehmed'in ordusunda önemli bir güç oluşturuyorlardı. 1413'te Musâ'ya karşı olan savaşta yanında Tatar ve Türkmen tümenleri vardı.[39]

Kara Devletşah, Kubâd oğlu, Mezid Bey ve Taşan ailesi,[40] Ankara Savaşı'ndan sonra Timur'un hükümranlığını kabul eden ve Osmanlı hâkimiyetine meydan okuyan yerel hanedanlardı. Mehmed de Timur'un hükümdarlığını kabul etti ve böylece Tokat, Amasya bölgesindeki hükümranlığını meşrulaştırdı. Burada rakiplerine karşı otoritesini kurma mücadelesinde ulema ve şehir eşrafı tarafından desteklendiği görülürken[41] yerel beylerin Tatar ve Türkmen tâbileriyle ona karşı ne bir hükümdar nüfuzu vardı ne de bunlar Osmanlı şehzâdesinin sahip olduğu meşruiyeti haizdi.

Eski Türk geleneğine göre, bir hükümdarın çocuklarından her birinin babasının yerine geçme hakkı vardır ve veraseti düzenleyen bir kanun olmadığı için onun meşruiyeti tartışılamaz. *Menâkibnâme*'nin açıkça ifade ettiği gibi,[42] meşru tanınmak için mücadele eden şehzâdelere halkın çoğunluğu, Allah'ın yardımının işareti olarak yorumladıkları savaşı kazanma zorunda olduklarını söylerdi. Her ne kadar ilk başlarda Mehmed kendinden büyük kardeşi Süleyman'ın ulu otoriteyi temsil ettiğini kabul etse de,[43] yaşta büyüklük prensibi bağlayıcı değildi.

Osmanlı şehzâdeleri (çelebiler) arasında cereyan eden 1402-1413 yıllarındaki mücadele, Ahmedî'nin *Menâkibnâme*'sinden takip edilebilir. Bu kaynağa göre, karşılaşmalarının çoğunda Îsâ Çelebi, Batı-Anadolu beyleri ve Kastamonulu İsfendiyar'ın ittifakını elde etmesine rağmen Mehmed'e yenildi ve Mehmed Bursa'yı aldı.[44] Ardından onu yakalayıp Eskişehir'de öldürdü. Aynı yıl Mehmed, Süleyman Çelebi ile yaptığı mücadele sonrasında Bursa ve Ankara'yı kaybetti. Tokat–Amasya üssüne çekilmek zorunda kaldı ve Musâ'yı Rumeli'ye gitmeye teşvik etti.[45] Musâ, Eflak Voyvodası Mircea'nın davetini kabul ederek 1406'da Eflak'a deniz yoluyla ulaştı.[46] Musâ'nın Doğu-Balkanlar'daki başarıları Süleyman'ı Rumeli için Bursa'yı terk etmeye mecbur etti. Şubat 1410'da Yanbolu savaşındaki ilk zaferinin ardından Musâ iki defa yenildi.[47] Sonunda Şubat 1411'de ani bir saldırı ile Edirne'yi ele geçirdi ve Süleyman'ı öldürdü. Süleyman'ın Anadolu'dan ayrılmasının ardından Mehmed Bursa'yı yeniden ele geçirmişti.[48] Ancak Mehmed ile olan anlaşmasına uymayan Musâ, bağımsız hareket etmeye başladı, uc beylerinin savaşçı politikalarını benimseyerek vasal devletleri kendinden soğuttu, onlar da Mehmed'in tarafına geçti.[49] Mehmed Musâ'ya karşı 1411'de iki başarısız teşebbüste

bulunduktan sonra uc beyleri ve vasal devletlerin ittifakıyla Temmuz 1413'te rakibini yendi ve saf dışı bıraktı.[50] *Menâkibnâme*'ye göre 1402'den başlamak suretiyle Süleyman sekiz yıl on ay on yedi gün, Musâ iki yıl yedi ay yirmi gün ve Mehmed yedi yıl on bir ay hükümdarlık yapmışlardır.

Timur'un hükümranlığı altında yeniden eski beyliklerini ele geçiren Candar oğulları, Karamanlılar, Germiyan, Saruhan ve Aydın beyleri, Osmanlı şehzâdelerinin başşehir kabul edilen Bursa'yı elde etme mücadelesine fiilen katıldılar. Onların bu mücadelelerdeki politikaları –Bizans, Eflak ve Sırbistan'ınkiler gibi– Ankara Savaşı'ndan sonra oluşan statünün devam ettirilmesine yönelikti. Her bir Osmanlı şehzâdesi kendi adına onların otonomi veya bağımsızlıklarına saygılı davranacağını göstererek, destek veya tarafsızlıklarını kazanmaya çalıştı. Timur'un ayrılışı, Anadolu hanedanlarının Osmanlı güç ve üstünlüğünün henüz sarsılmaz bir gerçek olduğunu anlamalarını sağladı. Hatta bazıları, varlığını devam ettirme pahasına, Bursa'yı hangi şehzâde ele geçirdiyse, onun hükümranlığını kabul etti.

Bizans ve Balkanlar'daki vasal devletler I. Murad (1362-1389) ve I. Bayezid (1389-1403) dönemlerinde harâc ödüyorlardı. Ankara Savaşı'nın ardından bağımsız hale geldiler ve bazı topraklarını geri aldılar. Fetret Dönemi'nin karışık ortamında bir Osmanlı şehzâdesini diğerine karşı destekliyor ve sığınma hakkı veriyor, kendi üzerlerinde hükümranlık iddia edecek kadar güçlü hale gelen ve sultanlık hakkı iddia eden herhangi birine karşı diğer Osmanlı şehzâdelerini kullanıyorlardı. Dolayısıyla Eflak Voyvodası Mircea ve Bizans İmparatoru II. Manuel'in politik manevraları Osmanlı şehzâdeleri arasındaki mücadeleyi ciddi şekilde etkiliyordu. Musa uc beyleriyle kaybedilen toprakları alma siyasetini benimsiyor ve daha çok akınlarla meşgul oluyordu, buna karşı diğer şehzâdeler Süleyman ve Mehmed bazen uzlaşarak bazen de taviz vererek Hıristiyan hükümdarlarla bağlantılarını kesmiyorlardı.

Fetret Dönemi boyunca Bizans merkezî bir rol oynadı ve rakip Osmanlı şehzâdelerinin itimadını korudu. Bu durum, Süleyman Çelebi ile 1403 antlaşmasından sonra Bizans'ın Anadolu ve Rumeli arasındaki geçişleri kontrol etmesi gerçeğine dayanır. Osmanlılar genel olarak 1403 antlaşmasını bu şekilde yorumluyordu. 1403'te Süleyman Anadolu'ya geçip Bursa'daki Mehmed üzerine yürümeye karar verdiğinde, küçük kardeşi

Kasım ve kız kardeşi Fatma'yı İmparator'a rehine olarak bırakmıştı. Daha sonra yatıştırma politikasının bir parçası olarak Süleyman, oğlu Orhan'ı İmparator II. Manuel'e rehin olarak gönderdi. İmparator da önce Musâ'ya karşı ve o bertaraf edildiğinde 1413'te Mehmed'e karşı, Süleyman'ın meşru halefi olarak Osmanlı tahtını talep eden Orhan'ı kullanmayı denedi. Mehmed'in nihaî başarısı, kendisine baba dediği[51] imparatora karşı çoğunlukla yatıştırıcı ve uzlaşmacı tavrına dayanır. Musâ'nın sert şahsiyeti veya verasetle beyliğe gelen *uc* beylerini gücendiren merkeziyetçi ve otokratik politikası onları Musâ'dan soğutmuştu.

I. Mehmed 1413'te Edirne'de Osmanlı ülkesinin tek hükümdarı olarak tahta çıkışı üzerine –Bizans, Sırbistan, Eflak, Mora Despotluğu, Atina Prensliği dahil– harâc ödeyen tüm vasal ülkelerin elçilerini kabul etti ve onları kuvvetli bir barış ve dostluk garantisiyle geri gönderdi. Balkanlar'da kendini emin hissedince, sonraki iki yılı Anadolu'daki Osmanlı hâkimiyetini yeniden tesis etme mücadelesine ve kendisine karşı Musâ'ya yardım eden beyleri cezalandırmaya ayırdı. Musâ'yı bırakarak İzmir'e dönen ve orada beyliğini yeniden canlandıran Cüneyd'i 1414'te yenip bütün Batı-Anadolu'yu ele geçirdi. Aydın-ili işgal edildi ve bir Osmanlı sancağı haline getirildi. Bu mücadelede Germiyan oğulları, Menteşe oğulları, Sakız adasındaki Cenevizliler, Midilli adası hâkimi, Foça, Rodos şövalyeleri, Cüneyd'in haşin ve sert davranışını hesaba katarak Mehmed'in tarafını tuttular. Mücadele sırasında Mehmed şövalyelerin İzmir'de tekrar inşa ettiği kaleyi yıktı. Menteşe oğulları da onun hükümdarlığını kabul etti.[52] 1413'te Mehmed, Rumeli'de Musâ'ya karşı ilerlerken Karaman Beyi Mehmed Bursa'yı kuşattı ve kale etrafındaki mahalleleri yaktı.[53] Mehmed'in Musâ'ya karşı zaferi haberi geldiğinde Karamanlılar otuz bir gün süren kuşatmanın ardından geri çekildiler. Mehmed hemen Candar oğlu İsfendiyar'a karşı bir sefere hazırlanırken o, Karamanlılara karşı planlanan sefere yardımcı kuvvet göndereceğine söz vererek bağlılık bildirdi. Karamanlılar tarafından işgal edilen Germiyan ise, Osmanlıların tabii müttefiki ve vasalıydı.[54] Karaman'a karşı büyük seferden önce Mehmed, Karamanlıların hâmisi kabul edilen Memlûk sultanına pahalı hediyelerle bir elçi gönderdi.[55] Mehmed, Mart 1415'teki bu seferde Karamanlıları yendi ve Konya'yı kuşatma altına aldı. Karaman oğlu barış istedi, Hamid-eli (Isparta yöresi), Said-ili toprakları Osmanlı ülkesine katıldı.

Anadolu ve Rumeli'de Osmanlı idaresinin kurulup toprakların bir hükümdarın emri altında yeniden birleşmesi ve Mehmed'in daha önceki Osmanlı vasal devletleri üzerinde tekrar hâkimiyet kurması üzerine Bizans imparatoru; Papa ve Venedik birlikte Osmanlılara karşı Haçlı seferi çağrısında bulunmak için diplomatik faaliyete başladı.[56] Fetret Dönemi'ndeki karışıklıklardan istifade eden Venedik, kontrolünü Batı-Yunanistan, Arnavutluk ve Mora Yarımadasına kadar genişletmeyi başarmıştı. I. Mehmed ile bir anlaşmaya varma müzakereleri ise onun kardeşlerine karşı galibiyetiyle birlikte başarısızlığa uğradı. I. Mehmed'in 1414'te Cüneyd'e karşı mücadelesi sırasında Nakşa adasının Venedikli dükü, bağlılıklarını yenileyen Ege'deki diğer Latin beylere katılmadı. Bunun üzerine I. Mehmed, 1415'te Batı-Anadolu'daki deniz gazilerini Venediklilerin Ege'de sahip oldukları yerler üzerine akına gönderdi. Çalı Bey kumandasında Gelibolu donanmasını da (on üçü kadırga olmak üzere 112 gemi) Kiklat adaları üzerine yolladı.[57] Venedik bu saldırıya saldırı ile karşılık vermeye karar verdi. Pietro Loredano kumandasındaki Venedik donanması sürpriz bir atak yaparak Gelibolu'daki Osmanlı donanmasını 29 Mayıs 1416'da tahrip etti.

I. Mehmed'in kardeşi Mustafa, Timurlu Şahruh tarafından serbest bırakıldıktan sonra Ocak 1415'te Trabzon'a ulaştı. Mustafa'nın yolladığı adamları, Venedikliler ve Bizans imparatoruyla müzakereye başladı.[58] Önce Konya'ya, sonra Kastamonu'ya gelen Mustafa, oradan deniz yoluyla Rumeli yakasına, Eflak'a geçti. I. Mehmed tarafından Niğbolu beyliğiyle uzaklaştırılmış olan Cüneyd Bey ona katıldı. I. Mehmed'in büyük kardeşi Mustafa'nın sahneye çıkması, Anadolu ve Rumeli'deki vasal devletlerin düşmanca tavrı, dinî-içtimai ayaklanmaları beraberinde getiren bir iç-savaşı tekrar başlattı. Mircea tarafından desteklenmesine rağmen Mustafa ve Cüneyd uc kuvvetlerini kendilerine çekmekte başarısız oldular ve İstanbul'a dönmeye mecbur kaldılar. İmparator bu defa (bahar 819/1416) onları Selânik'e gönderdi.[59] I. Mehmed, Bizans'a karşı savaş ilân etti. Mustafa ve Cüneyd Makedonya'da Serez'i ele geçirdiler ve bununla Osmanlı uc kuvvetlerinin desteğini kazanmayı ümit ettilerse de, bunda başarısız oldular, I. Mehmed onları yine Selânik'e gidip sığınmaya zorladı.[60] Sonunda İmparator, onları I. Mehmed hayatta olduğu müddetçe hapiste tutma hususunda anlaştı ve bunun karşılığında I. Mehmed'den yıllık 300.000 akça (10.000 altın duka civarında) tazminat almayı kabul etti.[61]

Rumeli'de Mustafa'ya karşı savaşırken I. Mehmed aynı zamanda Batı-Anadolu'da ve Rumeli'de Deliorman'da Şeyh Bedreddîn tarafından düzenlenen ayaklanmayla (1416 yaz ve sonbaharı) uğraşmak zorunda kaldı. Şeyhi koruyan ve destekleyen Mircea, 1416 sonbaharında Deliorman'ı işgal etti ve Silistre'ye saldırdı.[62] I. Mehmed, Şeyh'i Zagra'da yakalayarak Serez'de idam ettirdi. Onun Rumeli'deki bu meşguliyeti sırasında Anadolu beyleri yine hareketlenmeye başlamışlardı. Bunun üzerine I. Mehmed önce, 1417 başlarında, şeyhin Eflak'a geçmesine yardım eden İsfendiyar Bey'e karşı yürüdü. İsfendiyar'ın Mehmed'in hükümranlığını kabul etmesi üzerine barış sağlandı. 1417'de I. Mehmed ciddi şekilde hasta olduğu için Karaman üzerine sefer Bayezid Paşa tarafından düzenlendi. Karaman beyi yakalandı.[63] Fetret Dönemi'nde Balkanlar'daki Osmanlı hâkimiyetine karşı en önemli rakip olarak belirginleştiği için Eflak Voyvodası Mircea, Macaristan Kralı Sigismund tarafından destekleniyordu. I. Mehmed'in 1419'da Mircea'ya karşı seferi,[64] Sigismund'un Balkanlar'ı işgal etme planıyla alâkalıdır.

Mehmed'in Anadolu'daki vasalları Karamanlı ve Candar beyleri bu büyük sefere oğullarının kumandasında destek kuvvet gönderdiler. Mehmed Eflak üzerine akın düzenledi. Yeni-Yergöğü (daha sonra Ruscuk) Kalesi'ni Tuna'nın sağ kıyısında inşa ettirdi, ardından “Macaristan vilâyetine varıp Severin Kalesi'ni” aldı.[65] Neşrî'ye göre Eflak Voyvodası Mircea teslim oldu ve üç oğlunu sultana rehin olarak gönderip harâc ödemeyi kabul etti.

Karakoyunluların Azerbaycan ve Batı-İran'daki başarısı ve Mehmed'in Anadolu'daki statükoyu değiştirmesi, Timurlulara karşı bir meydan okuma anlamına geliyordu. Şahruh, doğudaki hâkimiyetini tesis ettikten sonra Batı'da kontrolü yeniden oluşturmak için harekete geçti. Önce, 1416'da Osmanlı topraklarında iç-savaşın yeniden başlamasına sebebiyet veren bir hareket olarak Semerkand'de tutuklu bulunan Mustafa'yı serbest bıraktı (1415). Mustafa'nın serbest bırakılmasının Timurlu planı olduğu, Mehmed'in kardeşlerini bertaraf etmesinin ardından buna Şahruh'un gösterdiği tepkiden açıkça anlaşılmaktadır.[66] Buna cevabında Mehmed, Karakoyunlu Kara Yusuf'u desteklemediğini ispat etmeye çalışmakta ve Osmanlı Devleti'nin bölünmesinin İslâm'ın düşmanlarına yaradığını ve bu bölünmeden dolayı Selânik dahil birçok yeri Müslümanların kaybettiğini ileri sürmektedir. 1419'da Şahruh'un batıya geniş çaplı bir sefer hazırlığı Osmanlı tarafında büyük endişeye yol açtı, hatta bu ihtimale karşı

Karakoyunlular ile Osmanlılar arasında elçiler gidip geldi.[67] Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra Şahruh, I. Aralık l420'de Mehmed'i uyararak Kara Yusuf'un oğlu İskender'in Osmanlı topraklarına sığınması halinde ona yardım etmemesini istedi. Bu uyarıya cevabında I. Mehmed tam bir teslimiyet ifade etti. Bu sırada Osmanlılar büyük endişe ile doğu cephesindeki gelişmeleri izliyordu. Akkoyunlu Kara Osman'ın Nisan 1421'de İskender tarafından mağlup edilmesi üzerine Şahruh, Doğu-Anadolu'ya girmiş ve Temmuz 1421'de İskender'e karşı ezici bir zafer kazanmıştı. Bu ortamda I. Mehmed, Şahruh tarafından tehdit edilen Memlûklerle dostane ilişkilerini sürdürmeye çalışıyordu.[68]

1421'de I. Mehmed'in hastalandığı anlaşılmaktadır. Hastalığı sırasında en büyük amacı, büyük oğlu Murad'ın herhangi bir kargaşaya sebebiyet vermeksizin tahta çıkmasını temin etmek olmuştur. Süleyman'ın oğlu Orhan kör edilip zindanda tutulmasına rağmen, Mehmed'in kardeşi Mustafa ciddi bir rakipti ve bazı Osmanlı liderleri tarafından sultan olarak tanındığı için Bizans imparatoru onu uygun bir zamanda serbest bırakabilirdi. Şehzâde Murad'ı destekleyenler, Mustafa'nın öldüğü ve taht iddiasında bulunanın Düzme Mustafa olduğu dedikodusunu yaydılar. Mehmed, Murad'ın tahta çıkışını sağlamak için yöneticilere karşı kendini çok liberal gösterdi ve imparatorla anlaşma yaptı:[69] Buna göre Murad, Edirne'de kendisinin halefi olacak; oğlu Mustafa Anadolu'da kalacak; iki küçük oğlu, sekiz yaşındaki Yûsuf ve yedi yaşındaki Mahmûd, II. Manuel'in yanında rehine olarak İstanbul'a gönderilecek ve buna karşılık imparator da Mustafa'yı serbest bırakmayacaktı.[70] İmparator bu iki Osmanlı şehzâdesinin muhafazası için yıllık bir para alacaktı. I. Mehmed, 25 Haziran 1421'de Edirne'de vefat ettiğinde Murad Bursa'da tahta çıktı ve kardeşlerini İmparator'a göndermeyi reddetti.

I. Mehmed'in saltanatı boyunca en temel mesele, Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Balkanlar'da 1402 felâketinden sonraki olumsuz şartlarda, hâkim bir güç olarak yeniden ortaya çıkmasının sağlanmasıdır. İlk önce, Ankara Savaşı'nın ardından askerî çöküntüye rağmen Osmanlılar, her iki bölgede de büyük askerî güç olmaya devam etmişlerdi. İkinci olarak Osmanlı hanedanı, feodal beyler ve bölgedeki diğer hanedanlar üzerinde tek meşruiyet kaynağı olan üstün pâdişah geleneğini tesis edebildi. 1405 ve 1413 yıllarında, meselâ Sırp prensleri arasındaki çekişmenin çözümünde,

Osmanlı yöneticileri devreye girmiştir.[71] En az bunun kadar önemli bir başka husus da, Osmanlı askerî gruplarının –sipahiler, yaya, müsellem, kapıkulları– ve köylülerin kendi statülerinin ve toprak hukukunun meşruiyet ve kabulünün, Osmanlı merkezî hükümetinin varlığına ve işlerliğine dayalı olduğunu bilmeleriydi. Bundan dolayı Osmanlı tahrir ve timar sistemi bu dönemde geliştirilmiş ve yaygın olarak uygulanmıştır.

Ahmedî'ye Göre Fetret Dönemi (1402-1413)

Şehzâde Bayezid, 1389 baharında babası I. Murad'ın emriyle Kosova Savaşına katılmak üzere Rumeli'ye geçtiği zaman, kuşkusuz, musahib şâir Ahmedî'yi yanında götürmüştür. Ahmedî'nin Kosova'ya giderken ordunun güzergâhı ve savaş üzerinde *Gazâvâtnâme*'de verdiği ayrıntılar, bunun en güçlü kanıtıdır. Herhalde Ahmedî, savaştan önce Kütahya'da vâli olan Bayezid'in yanında olmalıdır. Ankara Savaşı'nda (1402) Tatarlar ve Germiyan askeri Timur tarafına geçip de ümit kalmayınca, Bayezid'in ordusu dağılmaya başladı. O zaman Bayezid'in büyük oğlu "Emîr Süleyman'ı dahi paşalar ara-yerden çıkardılar". Süleyman, yanında vezirâzam Çandarlı Ali Paşa, deneyimli Karesili Eynebeg Subaşı, Yeniçeri Ağası Hasan Ağa ile beraber Bursa'ya geldi; Rumeli yolunu tuttu.[72] Taşköprülüzâde'ye göre Ahmedî, bir ara Timur'un yanında bulunmuş ve lâtîfeleri Timur'un çok hoşuna gittiğinden değerli armağanlar almış. Şâirin "neş'esi kemâl-i zarâfet üzerine idi".

Ahmedî, Edirne'de Süleyman'a (öl. 1411) sunduğu *İskendernâme*'sinde *Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osmân* faslında Süleyman'ı daima, *şah, pâdişah, sultan* diye anar:

Mîr Süleyman oldı anın yerine şâh
Gün gibi rûşendir ne hâcet güvâh

Edirne'ye ulaşmak için Süleyman, acele İstanbul Boğazı'na geldi, Boğaz'da güçlü Güzelce-Hisar'a (Anadolu Hisarı) sığındı ve karşı yakaya geçebilmek için Bizans İmparatoru ve müttefikleriyle bir antlaşma yapmak zorunda kaldı (Gelibolu Antlaşması, 1403). Selânik'i ve Karadeniz'de bazı liman-şehirleri imparatora ve Yunanistan'da bazı yerleri Venedik'e bıraktı.[73]

İskendernâme'de ilâve Âl-i Osman faslı, *Pâdişâhî-i Sultânu's-sa'îdi'ş-şehîd Emîr Süleyman* ile biter (*şehîd* kelimesi 1411'de ölümü üzerine istinsahta sonradan ilâve edilmiş olmalı). Kayda değer ki, Ahmedî, Süleyman'ı öven beyitlerinde, Yıldırım Bayezid'den sonra Süleyman'ın *pâdişah* ve *sultan* olduğunu belirtir. Bu ifade, onun Süleyman yanında olduğuna kuşku bırakmaz.

İskendernâme'de,[74] ömrü olursa Süleyman'ın tarihini bir kitap olarak yazmak istediğine dair vaadi, önemlidir (Beyit 7849):

Ömrden girü virilürse amân

Tangrınun fazlıyile bir kaç zaman

Bir kitâba dahi bünyâd idevüz

Mîr Süleyman nitdi anda eydevüz

Bunu, kuşkusuz Süleyman'ın sağlığında söylemektedir. *İskendernâme*'yi ona sunmuştur. Fakat, hâmisi Süleyman, 1411'de hayatını kaybedince vaat ettiği kitabı, 1385-1389 dönemini içeren bir *Gazavâtnâme* tarzında yazdığı anlaşılmaktadır.

Timur'un tarihçisi Yazdî'ye göre[75] Timur, Süleyman'ı 6 Ocak tarihli bir yarlığı ile Rumeli'de (*asra-yaka*) onu kendine bağımlı bir emîr olarak tanır. Başlangıçta Mehmed Çelebi de Timur'a bağımlılığı tanımıştır. Çelebi Mehmed, ağabeyi Süleyman'a adam gönderip onu babaları Bayezid tahtına sahip “sultan” olarak tanır. Bu arada Bursa'yı kardeşi Îsâ'nın elinden alan Mehmed, devletin pâyitahtı (*dâru's-saltana*) Bursa'da yerleşir. Çelebi Mehmed'in Amasya'dan gelip Anadolu'ya egemen olmasından Süleyman tedirgin olur.[76] Mehmed'in, Timur'un adını taşıyan Bursa'da basılmış 806 tarihli bir sikkesi bize kadar gelmiştir (Muhammed b. Bayezid Han, Demür Hân Gürkân, 806). (Hicrî 806 yılı 21 Temmuz 1403'te başlar, 10 Temmuz 1404'te biter, o zaman Timur hayattadır), Süleyman[77] Anadolu'ya geçer. Mehmed Amasya-Tokat beyliğine çekilmek zorunda kalır (1404).

Süleyman, herhalde 1407 tarihine kadar Anadolu'da kalmış görünüyor. Ahmedî, onunla beraberdir. Timur'un bağımlılığını tanımış bulunan Karaman oğlu, o sırada Ankara üzerine geldi, Sivrihisar'ı kuşattı; alamayıp bir havale kulesi yapıp abluka altına aldı. Süleyman, Ankara'da işret meclislerinde zevk u safa ile meşguldür: *Menâkibnâme*'ye göre Süleyman,

1404-1407 döneminde zamanını “Büyük Hamam” içinde sohbet edüp şarap içmekle geçirmektedir.[78] Evrenuz (Evrenos) ve Ali Paşa gibi devrin ileri gelen ricâli onunla beraberdiler. Kuşkusuz, şâirimiz Ahmedî bu sohbet âlemlerinde Süleyman'a nedîmlik ediyordu. *Düstûrnâme-i Enverî* (N. Öztürk yayını, s. 42), Ahmedî'nin Süleyman yanında müsâhibliğini şöyle anlatır:

Ahmedîyle dem-be-dem 'işret ider

Ahmedî dervişdi bay eyledi şâh

Oldı muhtaç ana cümle ehl-i câh

Nüfuzlu nedîm Ahmedî ile vezir Çandarlı Ali Paşa arasında ilişkiler iyi değildi. Mevlânâ Ahmedî, *Tevârih-i Mülük-i Âl-i Osman'da* Çandarlı Halil'i “ilmi azdı” diye küçümser (Sılay: Beyit 143-144).

Cûd u ihsân eyledi ol lâ-nazîr

Salenik'i elden çıkardı ol emîr

Anı İstanbûl Tekvûru alur

Hileyile böyle iş ana kalur

1403 antlaşmasıyla Selânik'in imparatora geri verilmiş olması, Osmanlılar arasında affedilmez bir fedakârlık sayılıyordu. Çelebi Mehmed ve Karaman oğlu, Süleyman'a karşı kardeşi Musâ Çelebi'yi Rumeli'ye gönderdiler (809/1406). Musâ, Kastamonu'dan Eflak Voyvodası Mircea'nın yanına gitti, Rumeli uc beylerinin yardımıyla[79] “tamâm Rum-ili'ni zaptetti”. Bu haber, Süleyman'a erişince “gâyet müteellim olup” hemen Rumeli'ye geçmeye karar verdi. 1406 veya 1407'de Edirne'ye, yanında müsâhib şairler olduğu halde geçmiş olmalı.

Bu sırada, Süleyman'ın devlet işlerinde sağ kolu Çandarlı Ali Paşa, Ankara'da vefat etti (20 Aralık 1406). Rumeli'ye geçme kararının nasıl verilmiş olduğunu *Menâkibnâme* (Ahmedî) şöyle anlatır: “Sâir vüzerâ ile danışıp şöyle maslahat gördüler ki, gece gündüz demeyip gideler.... andan göçüp isti'câlle gidip İstanbul'a yettiler. İstanbul Tekvuru'na (imparator) bazı *il* adayıp andan geçip gittiler (İmparator, II. Manuel rakip şehzâdelerin Boğaz'dan her geçişini fırsat bilip toprak ödünleri koparmakta idi). “Emîr Süleyman Edirne'ye gelip tahta geçüp oturdu, leyl ü nihâr 'ayş u 'işrete

meşgûl olup zevk u sohbete mukayyed oldu”.[80] Bu sohbet meclislerinde “Sultan” Süleyman'ın sadık nedîmi, kuşkusuz Ahmedî idi.

Ahmedî hem hizmetine irdi anun

Yoluna cân u cihânı virdi anun

İskendernâme'yi de bu sırada tamamlayıp (beyaza çekip, manzum Osmanlı tarihini ekleyip) Süleyman'a sundu. Ahmedî'nin *İskendernâme*'de Süleyman'ın zaferinden söz eden beyitleri, kuşkusuz Musâ'ya ilk galebesiyle ilgilidir: Süleyman, ilk karşılaşmada üstün geldi. “Beğler, Rum-ili'nden kaçup Emîr Süleyman'a gelüp ita'ât ettiler”.

Ahmedî, Süleyman'ın ruh hâletini şöyle anlatır:

Gerçi leşker var genc u dest-res

Lîkin itmez mülk almağa heves

Himmeti katında anun mülk-i zemîn

Bir üvezün kanadıncadır hemîn

Mülk istese olmadan arada harb

Feth olayidi ana şark u garb

Ol mürüvvetlüdürür ehl-i 'atâ

Ol fütüvvet ıssıdur ni'me'l-fetâ

Kibrden olup-durur nefsi berî

Hem yavuz ahlâkdandur ol ârî

....

Bî-kerân nesneyi kimden kim bile

Ya anun şerhin tamâm idibile

Ahmedî, patronu Süleyman Çelebi ile mutlu 'ayş u 'işret yaşamının devamı hülyâsı ile der ki:

'Ömr bâğına erişmesün hazân

Yirine kimse getürmesin cihân

Ama, Edirne'de bu zevk u sefa âlemi çok sürmez. İlkin, Çelebi Mehmed Ankara ve Bursa'da kendine yandaşlar bulur. Amasya'dan hareketle Ankara'ya gelir, Bursa kapılarını açar. Böylece, Batı-Anadolu'da Karesi,

Aydın, Saruhan, Menteşe, Teke ve Germiyan illeri Mehmed'i sultan tanıdılar. Rumeli'de genç enerjik Osmanlı şehzadesi Musâ, Süleyman'a karşı sık sık baskınlar yapıyordu (beyit 1307-1310); *uc* kuvvetlerinin “kurdu” Mihal oğlu ile son bir baskında Musâ başarılı oldu. Edirne'yi ele geçirdi (Şubat 1411). Burada göz tanığı Ahmedî'yi izleyelim:

Baskın anında Süleyman “hamam içinde sohbet edüp şarâb içerdi”;[81] kendisini uyardılar. Ahmedî, *Menâkibnâme*'de dramın nasıl sonuca gittiğini canlandırır: “Yine sohbetine meşgûl oldu”; Süleyman'ı destekleyen saygın yaşlı Uc Beyi Hacı Evrenuz gelip kendisine, Musâ'nın askeriyle kapıya dayandığını haber verdiğinde: “Ay Hacı Lala! Beni sohbetimden ayırma”, yanıtıyla onu huzurundan kovdu.[82] I. Murad'dan beri yeniçeri ağası olan (1387 Ceneviz antlaşmasını yapanlardandır) Hasan Ağa gelip uyardı, onu da hakaretle geri gönderdi. Hasan, tüm kapı kuluyla Musâ tarafına geçti. Musâ, doğru hamam üzerine yürüdü. Süleyman ancak o zaman “Câmı yere çalup eyitti: Ay drigâ, nefis elinden neng u nâmı yabana saldım” diye hemen sarayına koştu. Ahmedî, sarayda onun perişanlığını canlı üslubuyla şöyle anlatır: “Emîr Süleyman âh u vâh edip içerüde eyidirdi ki, eyvâh ne müşkil işe tuş olup nenün gibi belâya mürtekib oldum” diye, geceyi bekledi. Gece olunca atlanup, İstanbul'da dostu imparator yanına kaçıp sığınmak için bir Türkmen kılavuzla firar yolunu tuttu. Türkmen kılavuz onu, Düğüncü-ili'nde kendi Türkmenleri yanına götürdü. Türkmenler etrafını çevirip adamlarını öldürdüler, kendisini bağladılar. O sırada Musâ Çelebi yetişti ve Koyun-Musâsı denilen adamını gönderdi. “Koyun-Musâsı varup onu boğup şehîd etti”. Ahmedî, bu acıklı son üzerine efendisini şöyle anlatır: “Merhûm hûb sûretlü ve mergûp sîretlü, sehâvette bî-misl ve şecâ'atte bî-nazîr idi ve kibr ü hasedden berî idi ve cemî' halka eyü sunular sunup”. “Mevlânâ Ahmedî (kendinden söz edüp) anın zamanında şüyû' bulup envâ'-i 'avâtif (ve) ihsân birle mugtenim olup anun adına *İskendernâme*'yi nazm edüp beyaza getürdü”.

Musâ, tüm Rumeli'ye egemen olur. Ahmedî, *Menâkibnâme*'sinde Musâ'ya karşıdır: Musâ, vaktiyle Süleyman'ı desteklemiş olanlara karşı şiddet gösterir. İmparator'u tehdit eder, harâc istemek için Çandarlı İbrahim Paşa'yı elçilikle İstanbul'a gönderir.[83] Çandarlı İbrahim, Bursa'da bulunan Çelebi Mehmed'le temasa geçer, beylerin Musâ'ya karşı olduğunu bildirir ve Çelebi'nin davetini kabul ederek Bursa'ya yanına gider, onun veziri olur. Şâir Ahmedî de o zaman Çelebi Mehmed'in yanına kaçmış görünmektedir.

Ahmedî'nin *Menâkibnâme*'de verdiği ilginç ayrıntılar, Musâ Çelebi döneminde (1411-1413) gazâya öncelik veren “devrimci” saldırgan bir idarenin işbaşına geldiğini göstermektedir: Süleyman'ın genel politikası barışçı idi. Hıristiyan devletlere toprak bağışlamış, ödün vermişti (1403 Gelibolu Antlaşması). Bu politika Anadolu ve Rumeli'nin genç kuşaklarına timar, kale ve donanma azepliği kapılarını kapatıyor, bir kelime ile Osmanlı toplumuna dinamizmini veren “gazâ” politikasına sırt çeviriyordu. Musâ, tekrar *uc*ların geleneğine yönelen bir idare getirdi: Beylerbeyiliğe uc beylerinin önderi Gâzi Mihal oğlu'nu, kadıaskerliğe, sınırdaki gâzilere sipahilik ve timar vaat eden radikal fakîh ve mutasavvıf Şeyh Bedreddîn'i atadı. Bu ikisi, Rumeli uclarındaki yaşamı ve ihtiyaçları temsil eden kişilerdi. Süleyman dönemine genel tepkiyi biz, sınır gâzilerinin duygularını yansıtan *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osmân*'da okuyoruz: Yıldırım Bayezid, diyor bu halk kitabı, “Edirne'de karar idüp Vulk-oğlu kızını Yıldırım Han'a verdi... Tâ Vulk-oğlu, kızı gelmeyince Yıldırım Han sohbet ve 'işret nidügin bilmezdi. Hiç içmezlerdi ve şarap sohbeti olmazdı. ... anlar dahi ulemadan utanıp ne dirlerse sözlerinden çıkmazlardı ... hemândem Osman beğlerine Acem ve Karamânîler *musâhib* oldu, Osman beğleri dahi dürlü dürlü günâhlara mürtekib oldılar”.[84] Süleyman, devlet işlerini Çandarlı Ali Paşa eline bırakmıştı. “Hemân ki Kara Halil oğlu Ali Paşa vezîr oldu, fısk u fücûr ziyâe oldı; mahbûb oğlanları yanına aldı; adını *içoğlanı* kodı. Bir nice zaman ne gerekse idüp çıkarup mansıb virdi (*çıkma* yöntemi)... Âl-i Osman bir salb kavm idi, anlar (dânişmendler) geldiler, dürlü dürlü hîlelere başladılar... Ali Paşa bir zevvâk kişi idi; ekseri halk ana tâbi oldular”. Gerçekte, medrese görmüş Ali Paşa; klasik İslâm kurumlarını, saray yaşam âdâbını, bürokratik yöntemleri, gulâm sistemini, mâliye usullerini, Azerî–İranlı bürokratlar yardımıyla uygulayarak devlet idaresinde ve saray yaşamında reformlar yapmış bir devlet adamı idi. Onun getirdiği yeni idare, gâzi uc geleneklerine bağlı çevrelere ters düşüyordu (Ali Paşa, 1387'de babası Çandarlı Hayreddîn'in ölümünden beri başvezir idi). İmparator II. Manuel'in bir mektubundan öğreniyoruz ki, Yıldırım zamanında Osmanlı sarayı hayli değişmiş bulunuyordu. Manuel, onun işret meclislerinden ve içki içtiğinden söz eder.[85] Bayezid, Bursa'da Ulu Cami'nin inşasına karar verdiği zaman “şurb-i hamrdan vaz gelip 'ulemâ-i 'izâmla ve meşâyih-i kirâmla musâhabet edüp icrâ-yi şer'-i kavîm üzere müstakîm oldu”.

Fetret Dönemi Üzerine Çağdaş Bir Kaynak:

Ahmedî'ye ait *Gazavâtnâme* (?) (1385-1389) ve *Ahvâl (Menâkibnâme)-i Sultan Mehemmed* (1402-1413)

Neşrî tarihi bir derlemedir; başlıca Aşıkpaşazâde'den ve genişletilmiş *Ruhî* tarihlerinden aynen aktardığı metinleri kendince bir kronolojik sıraya koymuş, ayrıca *Takvîm-i Hümâyun*'lardan yararlanmıştır.[86] Bunun yanında Neşrî, Ahmedî'nin *İskendernâme*'ye eklediği manzum *Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osmân*'ı yer yer tarihine serpiştirmiştir. 1385-1389 (Niş fethinden Kosova'da I. Murad'ın şehâdetine kadar) olayları ve Çelebi Sultan Mehmed'in 1402-1413 döneminde başından geçenleri içeren düzyazı metinleri, değiştirmeden eserine eklediği (*interpolation*) anlaşılmaktadır.[87]

İlk bakışta görülür ki, bu iki metin, Neşrî'deki öteki metinlerden üslup ve içeriği bakımından tamamıyla ayrı metinlerdir; içerdiği ayrıntılar, bir göz tanığı tarafından anlatıldığı izlenimini vermektedir. Bu özellikleri, P. Wittek ve V. Ménage fark etmişler;[88] fakat bu metinlerin nereden geldiğini, kime ait olduğunu tespit edememişlerdir.[89] Bu metinler, Neşrî'yi ana kaynak olarak kullanan İdrîs-i Bidlîsî (*Haşt Bihişt, III. Katîba*) tarafından Farsçaya, ağır bir edebî dilde aktarılmıştır. Sonraları Hoca Sa'deddîn, yine ağır bir inşâ diliyle İdrîs'den Türkçeye çevirmiş (*Tâcu't-Tevârîh*, I, İstanbul, H. 1279), hatta birçok mazmûnları İdrîs'den alıp aynen kullanmıştır. Ancak görüyoruz ki, Sa'deddîn, İdrîs'i birçok yerde kısaltmıştır. Bu nedenle Sa'deddîn'in tarihini Vicenzo Bratutti'nin İtalyanca çevirisinden izleyen Batılı yazarlar, Neşrî'deki orijinal metni veya İdrîs'i atlamış bulunmaktadırlar.

Neşrî'nin aktardığı kopyada, *Hikâyet-i Feth-i Niş*'den *Sîret ve Âsâr-i Murâd Han Han Gâzî* bölümüne kadar 1385-1389 döneminde geçen olaylar ayrıntılı biçimde anlatılır (Neşrî, Unat ve Köymen yayını, I, s. 210-307). Neşrî, Ahmedî'nin kaleminden çıkan bu kroniği, değiştirmeden kendi tarihine aktarmıştır. Bu metin bir *gazavâtnâme* özelliğindedir. Neşrî, ondan sonraki olayları Âşıkpaşazâde'den (58.-68. Bâblar: Atsız yayını, s. 134-147) nakleder; ancak yer yer Ahmedî'nin *Tevârih-i Âl-i Osman*'ından manzûm kısımları da ekler. Meselâ, Süleyman Çelebi hakkında:

Çün bu şâhdî aferinişden murâd

Kamudan sonra geliben buldı ad
Ben dahi anun adına idüp hitâm
Eyledüm bu nazmı vasfiyle tamâm
Ahmedî hem hidmetine irdi anun
Yoluna cân u cihânı virdi anun
İrdi bu ikbâl ü 'izze lâ-cirem
Ziy hudâvendi vü sultan-i kerem
Nesneye nakdin veren ebleh (Sılay: eyle) olur
Fikrsüz iş işleyen gümrâh olur
Nîce kim 'âlemde sâyevâr u nûr
Devletine irmesün anun fütûr
Eksik olmasın cihânda sâyesi
Çarh olsun rif'atinün pâyesi
Girü İskender sözünü eydelüm
'Akibet noldı anı şerh îdelüm

Batı tarihçiliğinde son kez Profesör Stephen Reinert,[90] Neşrî'deki metinleri değerlendirmeye çalışmıştır. Onun fikri şudur: “Genellikle, Neşrî'nin naklettiği metinler üzerinde birbirne aykırı görüşler göstermiştir ki, bilimadamları bunları ya aynen kabullenmiş yahut çeşitli şekillerde değiştirmiş veya büsbütün reddetmişlerdir. Tartışmaya açık olmakla beraber şu da bir gerçektir ki, Neşrî'nin anlattığı olaylar bu dönem tarihi üzerinde en önemli rivâyet olup çağdaş veya sonraki Türk ve Rum tarihleriyle kıyaslanamayacak derecede esaslı bilgiler sağlamaktadır.” Reinert ilâve eder, der ki, “Bazı tarihçiler, Osmanlı kaynakları hakkında genel güvensizlikleri dolayısıyla Sırp kaynaklarındaki (noksan bilgileri) yeğlemişlerdir”. Reinert, “Niş'den Kosova'ya kadar olayların” Neşrî'deki anlatımı, açıkça büyük değer taşıyan *Neşrî'den önceki bir kaynağa* dayanmaktadır; dolayısıyla onun çeşitli olaylar hakkında verdiği ayrıntıları reddederken, daha ikna edici nedenler ileri sürmek gerekirdi” der. Reinert, tamamıyla haklı olduğu bu noktalara değinirken, bu anlatımların, çağdaş biri tarafından yazılmış olduğu hakkında tabii hiçbir fikri yoktu. Reinert'e göre, özellikle Çandarlı Ali Paşa'nın Bulgaristan fetihleri üzerinde kaynağın verdiği bilgiler, insanı hayrete düşürecek kadar ayrıntılı ve doğrudur. Orada

zikredilen otuzdan çok kale, Bulgar tarihçileri ve son kez M. Kiel tarafından tüm ayrıntılarıyla tespit edilmiştir.[91] Bu son derece ayrıntılı raporun, ancak Ahmedî gibi bu seferde hazır bulunan biri tarafından nakledilmiş olması ihtimali akla gelmemiştir. Bununla beraber, Reinert, bir göz tanığı olanağını tamamıyla tahminî sayar. Metinde anlatılan bazı ayrıntıları “hayalî” bulur. Bu arada Lazar'ın Murad'a vasallığı, Djuradj ile Lazar arasında gizli anlaşma, Kavala (Kefalya) Şahin'in Bosna bozgunu üzerine Murad'ın sefer kararı ve Ali Paşa'nın 1388'de Bulgaristan seferi Reinert'e göre uydurmadır. Reinert'in “hayalî” saydığı bu olayların tarihî gerçekliği, analitik bir yaklaşım yapıldığı zaman ortaya çıkmıştır;[92] şimdi biliyoruz ki, olaylar sultanın yanında bir göz tanığı, Ahmedî tarafından tarafsızlıkla ve yüksek edebî bir üslupla anlatılmaktadır.

Ali Paşa'nın Bulgaristan seferinde ele geçirdiği kalelerin tespiti üzerinde önemli bir araştırma yayınlayan Dr. M. Kiel bu metin üzerinde şu gözlemi yapmıştır: “Neşrî'nin geç 15. yüzyılda yaptığı derleme tarih, Kosova Savaşı'ndan (1389) hemen önceki olaylar üzerinde ayrıntılı ve iyi bilgilenmiş bir anlatımı içerir. *Halen kayıp bulunan bu kaynak, bir göz tanığı tarafından yazılmış* yahut hiç olmazsa müellife bir göz tanığı tarafından, belki 15. yüzyıl başlarında anlatılmış olmalıdır.” Dr. Kiel, anlatımın *bir göz tanığından* geldiği noktasına parmak basarak kaynağın gerçek niteliğini Reinert'ten daha iyi anlamıştır. *Bu göz tanığı Ahmedî*'dir ve Neşrî'nin aynen naklettiği (*interpolation*) metin, doğrudan doğruya Ahmedî'nin kaleminden çıkmıştır. Üslup ve öteki kanıtlar bunda kuşkuya yer bırakmaz. Bulgar kaleleri üzerinde verilen ayrıntılardan başka şu noktalara dikkati çekmek isteriz: Savaştan önceki toplantılarda konuşulanlar, ordunun Gelibolu'dan Kosova ovasına kadar geçtiği şehir ve kasabalar ve dağ geçitleri üzerinde ayrıntılı bilgi, Ilıca–Uluova–Karatonlu–Kiçi–Morova güzergâhı haritadan kontrol edildiğinde topografik doğruluğu ortaya çıkar. Metinde *vitozluk* (ukalalık), *kosbadar, zıbga* gibi Sırpça kelimeler dikkati çeker.

Metnin analizi göstermiştir ki,[93] Ahmedî gerçek bir tarihçi titizliğiyle aykırı durumları da (meselâ Kosova Meydan Savaşı'nda Sırpların Osmanlı ordusunun sağ kanadını tam bir bozguna uğrattığı, savaş taktiğinde sultanın yanlış fikirleri vb) belirtmektedir. Öbür yandan, çoktan bilinmektedir ki, Ahmedî Osmanlı Hanedanı tarihini, başlangıcından Çelebi Süleyman dönemine kadar, bir genel tarih niteliğindeki[94] *İskendernâme*'de *Tevârîh-i*

Mülûk-i Âl-i 'Osmân başlıklı manzûm bir fasılda *özetlemiştir*.[95] Orada, I. Murad'ın son yılları ve Süleyman dönemleri tarihi, göz tanığı Ahmedî tarafından kısaca manzûm olarak yazılmış, önceki dönemler Yahşi Fakîh tarihinden ve *Düstûrnâme*'nin kullandığı kayıp bir tarihten özetlenmiş görünmektedir. *İskendernâme*'de çeşitli hanedanlar kısaca anıldığından, Osmanlı tarihi de eserde manzûm bir özet olarak verilmiştir.

Ahmedî, Çelebi Mehmed'in yanına geldikten sonra 1413'e kadar Çelebi'nin rakiplerine karşı “fetih”lerini (menkabelerini) onun “sohbetinde” ağzından doğrudan bir menâkibnâme tarzında kaleme almış görünmektedir (“*Ahvâl-i Sultan Mehemmed*”: Neşrî, I, 366-419; II 422-516). Bu “Menâkibnâme” 1413'te Musâ'nın ölümü ve defni olayı ile biter. *Şakâ'îk* çevirisine göre (*Hadâ'ik*, s. 71) Ahmedî, Amasya'da Hicrî 815 tarihinde vefat etmiştir (Hicrî 815 yılı, Milâdî 13 Nisan 1412'de başlar, 4 Mart 1413'te biter). Ahmedî'nin, 1413 veya 1414'te vefat ettiği anlaşılmaktadır.

Ahmedî'nin menâkibnâmesi (*Ahvâl-i Sultan Mehemmed*) gibi Abdülvasi Çelebi'nin *Halîlnâme*'si, Fetret Dönemi tarihi için göz tanığı biri tarafından yazılmış şu ilginç faslı içerir: “Der Vasf-i Ceng-i Sultan Muhammed bâ Musâ ve Hezîmet-i Musâ” başlığını taşır (193 beyit Güldaş yayınında s. 254-278).

'Abdülvasi' Çelebi'nin *Halîlnâme*'yi 1414'te bitirip sunduğu göz önüne alınırsa, Çelebi Mehemmed–Musâ savaşlarının yakın bir gözlemcisi olduğu anlaşılır. Çelebi Sultan'ın himâyesinde olduğundan, tabii anlatısı tarafsız değildir. Bununla beraber onun tasvirini, Ahmedî'nin *Ahvâl-i Sultan Mehemmed*, yani Çelebi Sultan Mehemmed *Menâkibnâme*'siyle karşılaştırırsak,[96] daha gerçekçi olduğu anlaşılır (Ahmedî'nin, Menâkibnâme'yi Sultan'ın “sohbetinde”, onun ağzından dinleyip yazdığı anlaşılmaktaır. Orada Bayezid Paşa değil, “Çelebi Mehemmed” fetihleriyle daima ön plandadır).

'Abdülvasi'in hâmisi Bayezid Paşa'ya Medhiyesi (Güldaş, 254-278):

> *Sözüm medhüm aña bil kim riyâsuz*
>
> ....
>
> *Kim oldur şimdi sultân-i vizâret*
>
> *Selîmü'l-kalb burhân-i emâret*

Vizâret milketine iftihâr ol
Emâret 'izzetine i'tibâr ol
Müdebbirdir ki tedbîr uş anuñ
Götürdi zulmini cümle cihânuñ
Ne Âsaf benzedi âña ne Cemşîd
Anuñ tedbîri fikri nûr-i hurşîd
Cihân anuñ[çün] âbâdân olupdur
Zamân anuñ için şâdân olupdur
....
'Adalet kâmudur zât-i şerîfi
Zulümden kurtarır ol her za'îfi
....
Vizâret kaddine cübbedür anuñ
Vezîr-i serveridür bu cihânın
Yigâne Bâyezîd Beg kân-i devlet
Yaraşukdur aña erkân-i devlet
....
Niceler devletinde buldı devlet
Niceler işiğinde buldı 'izzet
Cihânun oldı mutlak dest-gîri
Çalab rahmet yaratmış ol emîri
....
Menâkib yüzine bakmazdı kimse
Hüner kandilini yakmazdı kimse
....
Bu gönlüm nûrını ol kıldı rûşen
Ki bitdi hatırumda uşbu gülşen
....
Çalabum devletin pâyende kılsun
Cihan beğlerin aña bende kılsun
....

Anuñ fikri ile oldı il 'imaret
Kapusında ırılmasun emâret
....
Cihan beğleri anuñ kapusında
Hemîşe durup istizhâr kılsun

Çelebi Mehemmed'in vezîri Bayezid Paşa'nın savaş adamı olduğu, bürokrat kişiliği ve *işret meclisi* müdâvimi olduğu 'Abdülvâsi' Çelebi'nin sözlerinden (Güldaş, s. 68-69) anlaşılır.

II. Murad Dönemi

(1421-1444, 1446-1451):

Balkanlar'da Kesin Yerleşme ve Yayılma[97]

II. Murad (1421-1444, 1446-1451) devri, Fâtih Mehmed'in imparatorluğuna bir hazırlık dönemidir. Murad, Bursa'da tahta çıktığı zaman Edirne ve Rumeli, amcası Düzme Mustafa'yı tanıdılar. Düzme'yi destekleyen Bizans, Gelibolu'yu geri almayı ümit ediyordu. Timur'un beyliklerini ihya ettiği Germiyan oğulları ve Karaman oğulları, Murad'ın Hamid-eli'nde vali olan küçük kardeşi Mustafa'nın isyanını desteklediler. Murad, ilk iki saltanat yılını, babası gibi tahtta yerleşmek ve devletin birliğini kurmak için neticesi belirsiz mücadelelerle geçirdi. Anadolu beyleri, Murad'ı tanımadılar. Karaman oğlu Hamid-eli'ni, Kastamonu beyi Tosya-Kalecik bölgesini işgal ettiler. 1402'deki fetret geri gelmişti. Fakat Murad, sonunda Düzme Mustafa'yı bertaraf edebildi. Gelibolu'yu almak için rakibini harekete geçiren Bizans'ı gidip kuşattı (Haziran 1422). Surları toplarla dövdü. İstanbul'u elli günden beri muhasara eden sultan acele Anadolu'ya geçti. Kardeşi Mustafa'yı yakalayıp idam etti. Karaman oğlu ve Candar oğlu'nu itaate ve aldıkları yerleri geri vermeye zorladı. Murad, bu olaylardan sonra Bizans, Eflak Beyi ve Anadolu beyliklerine karşı yumuşak bir politika güttü ve uzun zaman statükoyu bozmaktan kaçındı. 1423 yazında Selânik'in Bizans tarafından Venedik'e teslimi (şehir 1402'de Bizans tarafından geri alınmıştı) üzerine Osmanlıların Venedik'e karşı açtıkları savaş uzun sürdü (1423-1430). Macaristan'ın Eflak ve Sırbistan üzerinde üstünlüğünü kurmak için yaptığı girişimler ve bundan doğan çarpışmalar, 1428'de üç yıllık bir mütareke imzalanması ile sonuçlandı. Eflak, Sırbistan ve Bosna prensleri pâdişaha sadakatlerini yinelediler.

1433'te B. de La Brocquière, Edirne'yi ziyaretinde Murad'ı barışçı bir hükümdar olarak bulmuştur. Diyor ki: “Bana dediler ki, savaştan nefret eder, bana da öyle geliyor; çünkü, elindeki büyük geliri kullanmak istese, Hıristiyan âleminin gösterdiği direncin küçüklüğü göz önünde tutulursa Avrupa'da büyük fetihler yapması işten değildir.” Fakat 1434-1442 döneminde, yeniden fetih politikasına dönmek isteyenler dîvâna hâkim oldu. Murad aslında içkiye düşkün, sanat, edebiyat ve musikiyi takdir eden, tasavvufa ve mistik bir hayata yönelmiş bir adamdı. Sonraki devirde gelse zayıf bir sultan sayılırdı. Fakat o zamanki dinamik Osmanlı toplumu, timar isteyen asker ve Hamza Bey, Şihabeddîn Paşa gibi atılgan askerler onu

sürükledi ve böylece kazandığı zaferlerle en büyük sultanlar arasında yer aldı. 1434'te Sırbistan ve Eflak üzerinde egemenlik için Macaristan'a karşı açılan mücadele sonunda Osmanlılar başarılı idiler, 1437'de Sigismund'un vefatından yararlanarak, Macaristan'ı bizzat sultanın idaresindeki bir ordu ile istilâ ettiler (1438) ve Sırbistan'ı işgal ve ilhak ettiler (1439). Ertesi sene Orta-Avrupa'nın kapısı sayılan Belgrad'ı Macarların elinden almak için ilk ciddi teşebbüsü yaptılar. 1440'ta Murad'ın Belgrad önünden ricatı, bir dönüm noktasıdır. 1441 ve 1442'de Erdel'e büyük ölçüde akınlara karşı Hunyadi János'nin karşı baskınları, Osmanlılar için tam bir bozgunla neticelendi. Bu yenilgiler Hıristiyan âleminde haçlı ümitlerini yükseltti. Macarlar, karşı saldırıya geçtiler. Hunyadi yeni bir baskınla Niş ve Sofya'yı aldı ve son Balkan geçitlerine dayanarak Edirne'yi tehdit etti. II. Murad bu istilâ ordusunu Balkan geçitlerinde güçlükle durdurabildi (Zlatiça savaşı, 24 Kasım 1443). Murad birdenbire barış ve yatıştırma politikasına döndü. Sırp despotu Georg Brankoviç'e ülkesini geri verdi ve Tuna'yı geçmemek taahhüdü ile Macarlar ve Sırp despotu ile bir barış imzaladı (12 Haziran 1444 Edirne Antlaşması). Sonra yeniden saldırıya geçmiş olan Karaman oğlu ile anlaşarak (1444 Yenişehir Antlaşması) Hamid-eli'ni ona bıraktı. Her tarafta barışı garanti altına aldığını sanarak, kendi isteğiyle tahttan çekildi. Bunu fırsat bilen Macar Kralı, Bizans ve Papa, haçlı seferi hazırlıklarına devam ettiler ve 1444 baharında Macar–Eflak ordusu Tuna'yı aştı. Aynı zamanda Venedik donanması Çanakkale Boğazı'nı kesmişti. Osmanlılar tarafından beyliği ihya edilmiş olan Sırp despotu müttefiklere katılmadı. Haçlı ordusu, Varna civarına kadar geldi. Edirne'de panik baş gösterdi. Murad büyük ısrar ve ricalarla ordunun başına çağrıldı. Varna'da Osmanlı zaferi (10 Kasım 1444) yalnız Balkanlar ve Bizans için değil, Avrupa için de hayatî önemde sonuçlar vermiştir. Hunyadi, âsi Arnavut beyi İskender Bey'le birleşmek üzere Balkanlar'a üçüncü defa girdi ise de, Kosova'da yenildi (17-20 Ekim 1448). Balkanlar'ı ve İstanbul'u Osmanlı'dan kurtarmak için bu son girişimdir.

İstanbul'un fethini hazırlayan etkenler arasında Osmanlı tarihinde ortaya çıkan bazı iç gelişmeler önemlidir: 1444-1446 yılları arasında genç sultan II. Mehmed'in (1444'te henüz 12 yaşında) ilk saltanat döneminde, etrafındaki fütuhatçı askerî liderler grubu, başlıca Zaganuz (Zaganos) ve Şihabeddîn Paşalar, ulemadan veziriâzam Çandarlı Halil'in mutlak iktidarını kırmaya ve onun yerine geçmeye çalıştılar. Fakat yeniçerileri elinde

tutmasını bilen Çandarlı, nihayet II. Murad'ı tekrar tahta getirmeyi başardı (Mayıs 1446). Çandarlı, Osmanlı'ya bağımlı vasal devletleri tehdit etmekten kaçınıyor, bunun 1444'teki gibi, devleti tehlikeli maceralara sürükleyeceğinden korkuyordu. Murad ölünce (1 Muharrem 855/3 Şubat 1451) oğlu II. Mehmed, 19 yaşında ikinci defa tahta çıktı. Fütuhat yanlısı olup onu 1444'te İstanbul'un fethine teşvik etmiş olan lalaları Şihabeddîn Şahin ve Zaganuz Paşalar da vezir olarak iktidara geldiler. Genç sultan ve etrafındakiler, devlet içinde kudretli veziriâzam Çandarlı'ya karşı nüfûz ve iktidarlarını pekiştirmek için bir zafere ihtiyaç duymakta idiler. Derhal İstanbul kuşatması için hazırlıklara başlandı.

Fâtih Mehmed (1444-1446, 1451-1481):

Konstantinopolis'in Fethi ve

Merkezî İmparatorluğun Kuruluşu

İki bağımsız kaynak, Kritovoulos ve Tâcî Beyzâde Ca'fer, İstanbul fethi kararının verildiği toplantıda, II. Mehmed'in şu noktalar üzerinde durduğunu söylerler: Gazâ, atalarımız gibi bizim de temel vazifemizdir, memleketimizin tam ortasını işgal eden Bizans, devletimizin düşmanlarını korumakta ve onları bize karşı kışkırtmaktadır. Osmanlı Devleti'nin güvenliği ve geleceği için bu şehrin fethi zorunlu olmuştur.

Bu sözler, Bayezid'in fetih politikasını yeniden ilân ediyor, İstanbul'un Osmanlı saltanat müddeilerini barındırarak devleti sık sık iç-savaşa sürüklediğini hatırlatıyor, aynı zamanda haçlı seferlerinin esas kışkırtıcısının Bizans olduğunu belirtmek istiyordu. Gerçekten, o zaman nüfusu 40.000'i geçmeyen, ticâreti tamamıyla Venedik ve Cenevizliler eline geçmiş bulunan bu şehrin doğal sahibi, Anadolu ve Rumeli'de kurulmuş olan Osmanlı İmparatorluğu idi. Bizans'ın 1423'te Selânik gibi İstanbul'u da Batılılara devr ü teslimi olasılığı uzak değildi. Böyle bir şey, Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir zaman gerçekleşememesi sonucunu verirdi. Bir kelime ile İstanbul fethi, Osmanlılar için bir ölüm-kalım sorunu idi.[98] Fethin ayrıntılarına girmeden şu noktaları eklemek gerektir:

Türk karargâhında veziriâzam Çandarlı Halil, Batı Hıristiyan âlemini tahrik etmenin büyük tehlikelerine dikkati çekmekte devam ediyor ve bir uzlaşma tavsiye ediyordu. Buna karşı Zaganuz, Batılı devletlerin birleşemeyeceklerini, bir ordu gönderseler bile Osmanlı kuvvetlerinin üstün olduğunu ve İtalya'dan herhangi bir yardım gelmeden önce şehrin zaptolunabileceğini hararetle savundu. Başarı, işin bir an önce bitirilmesine bağlıydı. Venedik donanması yola çıkmıştı. Macarların Balkanlar'a girmek için hazırlandıklarına dair haberler geliyordu. Sultan, imparatora yaptığı teslim önerilerinin reddedilmesi üzerine, 29 Mayıs'ta genel saldırı ve *yağma* emri verdi. Zorla (*kahren*) alınan şehrin yağmasına sultan engel olamazdı. Bu şerî bir kuraldı. Fâtih, şehrin boşalmaması için fetihten sonra, fidyesini veren veya belli bir zaman içinde kaçtığı yerden geri gelen Rumların şehirde yerleşmesine izin verecektir. Onları bir zaman için vergiden muâf tuttu.[99] Fethin ertesi günü veziriâzam Çandarlı hemen azil ve tevkif olundu. Yerine Zaganuz geçti.

Anadolu ve Rumeli'de Merkezî İmparatorluğun Kuruluşu

İstanbul'un fethi, II. Mehmed'i bir anda İslâm âleminin en şanlı sultanı durumuna getiriyordu. Mehmed, kendisini artık evrensel bir imparatorluğun, Rûm (Roma) kayserlerinin vârisi olarak görüyor, mutlak bir iktidar sahibi olduğuna inanıyor, İstanbul'un her bakımdan tekrar bir cihan devleti merkezi haline gelmesini istiyordu. Genç ve muzaffer sultan, otuz yıllık saltanatını bu amacı gerçekleştirmeye harcadı. Kuşkusuz, Yıldırım Bayezid'in imparatorluğu çöktükten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nu kesin biçimde yeniden kuran Fâtih'dir. O, son derece otoriter bir sultan olarak kendi kişiliğinde klâsik Osmanlı pâdişahını yaratmıştır.

Osmanlı sultanında evrensel egemenlik fikri değişik kaynaklardan gelir. Daha II. Murad devrinde yazılmış Yazıcızâde Ali'nin *Selçuknâme*'sinde Osman Gazî'nin sözde Oğuz Han'ın büyük oğlu Günhan'ın oğlu Kayı soyundan olduğu için *uc*daki Türk beyleri tarafından üstün hükümdarlığa seçildiği kaydedilir ve şu iddia eklenir: “Günhan'ın vasiyyeti Oğuz töresi mucibince hanlık ve pâdişahlık Kayı soyu varken özge boy hanlarının soyuna Hanlık ve Pâdişahlık değmez.” Bu iddianın tarihi kaynağı ne olursa olsun Osmanlı hânedânı, egemenliğini meşrûlaştırmak ve özellikle Timur ve oğullarının himaye ve üstünlük iddialarına karşı çıkmak için bu görüşü benimsemiş, II. Murad'dan başlayarak paralarda ve silâhlarda Kayı boyu damgası kullanılmıştır.

Fakat aynı zamanda egemenliğin kaynağı hakkında İslâmî kavram da kuvvetle benimsenmiştir. Sözde, bir gazâ başarısı üzerine Selçuklu sultanı Osman'a beylik tevcih etmiş ve beyliğe ait sembolleri göndermiştir. (Selçuklu sultanı kendisi de bu otoriteyi Bagdad halifesinden almakta idi.) Evrensel otoritesini, İslâmî *gazî* sıfatına dayandırmak konusunda bizzat Fâtih'in ne kadar ileri gittiğine yukarıda işaret etmiştik.

İstanbul fethiyle beraber Fâtih üçüncü bir geleneği de benimsemiştir. Gerek Türk gerekse Bizans geleneğine göre, hanlığın veya imparatorluğun merkezine fiilen sahip olan kişi, imparatorluğun da haklı sahibidir. Fâtih, İstanbul'u aldıktan sonra kendisini Roma İmparatorluğu'nun tek meşrû vârisi saydı. Fâtih'in, Rum ve İtalyan nedimlerine eski tarihleri okutarak bu kavram hakkında fikir edindiğini biliyoruz. 1466'da G. Trapezuntios Fâtih'e şöyle hitap ediyordu: “Kimse şüphe etmez ki, sen Romalılar

İmparatoru'sun. İmparatorluk merkezini hukuken elinde tutan kimse İmparator'dur ve Roma İmparatorluğu'nun merkezi de İstanbul'dur.” Aynı tarihte J. Languschi'ye göre “(Fâtih'in) iddiasınca dünyada bir tek imparatorluk, bir tek iman ve bir tek hükümdarlık olmalı imiş. Bu birliği kurmak için de dünyada İstanbul'dan daha lâyık bir yer yok imiş. Bu şehir sayesinde Hıristiyan dünyasını hükmü altına alabilirmiş.” Bu sonuncu cümle, Fâtih'in kayserlik geleneğini nasıl bir anlayışla benimsediğini açıklar. O, bu sıfatı siyasî bir araç, fetihleri için meşrû bir hareket noktası sayıyordu. O hanlık, gazîlik ve kayserlikte, her üçünde de evrensel hâkimiyetin yolunu görmekte idi. Çağdaşı Kemal Paşazâde “tedbîri cihangîrlik zikrinde idi” diye Fâtih'in gerçek emelini açıklar. Fâtih, aynı amaçla Rum Ortodoks Patriği'ni, Ermeni Patriği'ni İstanbul'da pâyitahtında yerleştiriyor, 1456 tarihinde Amurutzes'e bir dünya haritası yaptırıyordu. Özetle, Fâtih kendi şahsında Türk, İslâm ve Bizans geleneklerini bağdaştırarak klâsik Osmanlı pâdişahını yaratıyordu.

İlk hedefinin Roma İmparatorluğu'nu kendi hükmü altında yeniden canlandırmak olduğu, onun fetih plânlarından açıkça bellidir. İlkin, o, bilinçli olarak Bizans tahtına hak iddia edebilecek bütün hânedânları ortadan kaldırdı. Kemal Paşazâde'ye göre Fâtih “Urum sınıfında Tekvur adına bir adam” bırakmamaya çalıştı. Bu amaçla, Trabzon Rum İmparatorluğu'nu, Mora'da Paleologlardan olan iki despotu ve Paleologlar ile akrabalığı bulunan Cenevizli Gattilusi ailesini bertaraf etti. Tuna güneyindeki bütün Balkan yarımadasını doğrudan doğruya egemenliği altına sokarak buradaki hânedânları ortadan kaldırmaya çalıştı. Deniz kıyısındaki kalelerden, Mora'dan, Arnavutluk'tan ve Ege adalarından Venediklileri atmak için seferleri aynı amaçla yapmıştır. Nihayet, vaktiyle Bizans'a bağlı olan Kırım'ın güney sahilindeki limanları (1475) ve Güney-İtalya'yı işgal (1480) etmesi bu bakımdan dikkate değer.

Balkanlar'da tam egemenlik girişimi Fâtih'i, Tuna üzerinde Macaristan'la, Arnavutluk ve Yunanistan kıyıları ile Ege Denizi'nde Venedik'le karşı karşıya getirecektir. Papalık bu mücadelenin Hıristiyan dünyası ve özellikle İtalya için sonuçlarını göz önünde tutarak, Avrupa'yı bir haçlı seferinde bu iki devletin yanında mücadeleye sürüklemeye çalışacaktır.

Bu siyasî program, Fâtih'in eski bir İslâmî unvana yeni bir anlam katarak kullanmasında görülür. O, *Sultanü'l-barrayn ve hakanü'l-bahrayn*, yani

Anadolu ve Rumeli ile Karadeniz ve Akdeniz'in hâkimi olmak iddiasındadır. Öte taraftan Fâtih, atası Yıldırım Bayezid ve II. Murad devrinde Osmanlı egemenliği altına girmiş bütün yerler üzerinde egemenlik iddia edecektir.

Fâtih ve Venedik, 1463'te çatışma kaçınılmaz bir hal alıncaya kadar savaştan kaçındılar. Fâtih, denizde zayıf olduğunu biliyordu. Venedik de Fatih'le 1454'te yaptığı antlaşma ile ticâret için elverişli koşullar elde etmişti. Ticâret serbestisi bağışlanmış, giriş ve çıkış gümrük vergisi ancak yüzde iki olarak tespit olunmuş, Venediklilerin haklarını korumak üzere İstanbul'da bir balyozun sürekli yerleşmesine izin verilmişti. Adalarda ve Kırım'da Cenevizlilere de harâc ödemek, yani Osmanlı yüksek egemenliğini tanımak şartı ile ticâret serbestisi verilmişti. Fâtih, ülkesi ve devlet hazinesi için Batı ticâretinin hayati önemini hakkıyla takdir etmekte idi. 1463'te Venedik'le bozuştuğu zaman Batı ticâretini idame için Floransalıları teşvik edecektir.

Fâtih, 1454-1463 yılları arasında Balkan egemenliği için en gerekli saydığı sorunları ele aldı. Kuzeyde 1444'te canlandırılan Sırp Despotluğu, Morava vadisinde Balkanlar'ın kalbine doğru Macar nüfuzunun sarkmasını sağlayan bir gedik teşkil ediyordu. Güneyde Mora Yarımadası Venedik eline düşebilirdi. 1454 ve 1455'te Sırbistan'ı, iki seferle devlete daha sıkı bağlarla bağladı. Fakat Belgrad kalesi önünde Macarlara karşı muvaffak olamadı (1456). 1458'de Despot Brankoviç'in ölümü üzerine Sırbistan yeniden Macarlarla Osmanlılar arasında bir mücadele konusu oldu. Memlekette her iki tarafı tutan partiler vardı. 1456 ve 1459'da iki sefer sonunda despotluk tamamıyla işgal ve Osmanlı Devleti'ne ilhak olundu. Osmanlılar, yerli askerî sınıfın önemli bir bölümünü kendi askerî kadrolarına aldılar ve yerli vergi kanûnlarını yerinde bıraktılar. 1458'e doğru Mora'da despotlardan Demetrios Osmanlı himayesini, Thomas ise Venedik himayesini sağlayarak şiddetli bir mücadeleye girdiler. O yıl ve 1460'ta yapılan iki seferle Fâtih Mora'yı işgal etti. Fakat denizden desteklenen sarp yerlerde inşa edilmiş Nauplia, Modon, Koron gibi kalelerde Venedikliler tutundular, 1463'te yerli Rumlar Argos'u Osmanlılara teslim edince saldırıya geçtiler. Korint Berzahı'nı tutarak yarımadayı ele geçirdiler. Bu durum üzerine savaş ilân olundu. 1463-1479 Venedik harbi, Fâtih için büyük bunalımlar doğurmuştur.

1463 yılında Bosna işgali Macaristan ile savaşı alevlendirmiş, Macarlar kuzey Bosna'da Jajce'de yerleşmişler, Venedik'le ittifak etmişlerdir. Müttefikler, Arnavutluk'un kuzeyinde 1443'ten beri isyan halinde bulunan İskender Bey'i kışkırttılar. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan ile Venedik arasında ittifak için elçiler gitti geldi. 1464'te Papa II. Pius, Avrupa haçlı orduları için Ancona'yı toplanma yeri olarak tespit etti ve ertesi sene buraya bizzat gitti. Müttefikler, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak için şimdi aralarında projeler bile yapmakta idiler. Venedik donanması Çanakkale Boğazı dışında dolaşıyordu. Fâtih bu büyük tehlike karşısında olağanüstü önlemler aldı: deniz üssü Gelibolu'yu korumak için Çanakkale Boğazı'nda karşılıklı iki kuvvetli kale, Kilidü'l-bahr ve Kale-i Sultaniyye'yi (Çanakkale) yaptırdı (1463-64 kışı). İstanbul'da Kadırga Limanı'nda yeni bir tersane kurdurdu ve donanmayı kuvvetlendirdi. Mahmud Paşa'yı güçlü bir ordu ile Mora'ya gönderdi. Mora geri alındı. Fâtih bizzat Arnavutluk'a iki sefer yaptı (1466 ve 1467).

Fâtih için bu savaş sırasında en çetin bunalım, Anadolu'da Karaman oğulları yüzünden patlak vermiştir. Karaman oğulları arasında taht mücadelesi Mehmed ile Doğu-Anadolu'da Türkmen Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ı karşı karşıya getirdi.

Fâtih, nihayet Karaman ülkesini Osmanlı ülkesine kattı (1468). Fakat Toros dağlarında savaşçı Türkmen kabileleri Karaman oğulları idaresinde savaşa devam ettiler. 1471'de İran'ın da hâkimi olan Uzun Hasan, Orta-Anadolu işlerine karışıyor, Timur'un siyasetini izliyor, Osmanlılara karşı Anadolu beylerini himaye altına almaya çalışıyordu. Fâtih'in kovduğu beyler, bu arada İsfendiyar oğlu, Germiyan oğlu onun yanına sığınmışlardı. 1472'de Venedik, Kıbrıs, Rodos şövalyeleri ve Uzun Hasan arasında bir ittifak kuruldu: Uzun Hasan, Akdeniz kıyılarına 30.000 kişilik bir kuvvet yollayacak, Venedikliler de buraya ateşli silâhlarla donatılmış bir kuvvet göndererek onunla birleşeceklerdi. 1472'de Uzun Hasan, Tokat'ı baskınla yağma ve tahrip etti. Karaman–Akkoyunlu ordusu Akşehir'e kadar sokuldu. Her şeyin tehlikeye girdiğini gören Fâtih, bütün güçlerini seferber ederek ertesi sene Uzun Hasan üzerine yürüdü. Ordusu 100.000 kişi tahmin olunuyordu. Doğu-Anadolu'da Başkent (Otluk-beli) mevkiinde düşmanı tam bir bozguna uğrattı. Bu zafer, Fâtih için en tehlikeli bunalımı bertaraf etmiş oluyordu. Uzun Hasan Karahisar kalesini bırakarak ve bir daha Osmanlı topraklarına saldırmayacağına yemin ederek barış antlaşması

yaptı. Bununla beraber kendisini savaş için teşvik eden Venedik elçilerini sarayına kabul ediyordu. Bunun üzerine Fâtih, Timur'un torunu Hüseyin Baykara'ya elçi göndererek Uzun Hasan'a iki taraftan hücum önerisinde bulundu. Bu sırada Gedik Ahmed Paşa, Torosları ve Akdeniz kıyılarını işgal ederek Karaman-ili fethini tamamladı (1474). 1466-1470 arasında Karaman oğullarını ve daha doğuda Dulgadır (Zulkadıriyye) Türkmen Beyliği'ni himaye eden Memlûklerle Osmanlılar sınırdaş olmuşlardı. Yıldırım Bayezid zamanından beri Karaman oğullarına karşı Osmanlıların müttefiki olan Dulgadır oğulları üzerinde nüfuz mücadelesi, daha bu devirde İslâm dünyasının bu iki büyük devletini Osmanlıları ve Memlûkleri harbin kenarına kadar getirdi. Mücadele II. Bayezid zamanında patlak verecektir (1485-1491 savaşı)

Orta-Anadolu sorununu böylece çözümleyerek Toros dağlarına kadar ilerleyen Fâtih, şimdi Venedik'le mücadeleyi daha sıkı biçimde ele aldı. Arnavutluk'ta Venedik elindeki İşkodra'yı şiddetle muhasara etti (1474-1478). Nihayet Osmanlı akıncıları Isonso'yu aşarak Venedik karşısında göründüler. Venedik barışa yanaştı. Yapılan antlaşmaya göre İşkodra, Akçahisar (Kruye), Limni ve Agriboz adaları Osmanlılara terk olunuyor ve Venedik ayrıca her yıl 10.000 altın ödemeyi kabul ediyordu. Venediklilere ticâret serbestliği eskisi gibi tanınmıştı. Venedik, yarımadada, Lepanto, Koron, Modon kalelerini elinde tutuyordu.

Akdeniz'in büyük deniz devletini barışa zorlayan Fâtih, şimdi Osmanlı donanmasına iki büyük hedef gösterdi: Akdeniz'in kapısı olan Rodos'un fethi ve iç koşulları o zaman bir istilâya elverişli görünen İtalya'nın istilâsı. 1480'de Mesih Paşa Rodos'a çıkarma yaparken büyük asker Gedik Ahmed Paşa Otranto'ya çıktı; Mesih yenildi. Fakat Gedik Ahmed, Otranto'yu aldı (11 Ağustos 1480) ve içine asker yerleştirdi. İtalya'da bir köprü-başı kurulmuştu. Gedik Ahmed ertesi yıl İtalya'da yapacağı büyük ölçüde fütuhat için ordusunu toplamak üzere Arnavutluk'a geri döndü. Papa, Roma'dan kaçıp Fransa'ya sığınmak için hazırlık yapıyordu.

Fâtih, Karadeniz'deki Ceneviz kolonilerini de ilkin harâca bağladı, sonra birer birer işgal etti (1459'da Amasra, 1461'de Sinop ve Trabzon, 1475 Kefe ve Sudak). Bogdan'ı harâca bağladı (5 Ekim 1455). En önemlisi, Altınordu'ya karşı himaye ettiği Kırım kabile aristokrasisinin işbirliği sayesinde Kırım Hanlığı'nı Osmanlı tâbiliği altına soktu (1475). Böylece

Boğazlar'ın hâkimi olarak Karadeniz'i bir Osmanlı gölü haline getirmiş oluyordu. 1481 baharında 49 yaşında öldüğü zaman Mısır, İtalya ve Akdeniz seferleri yarım kalmıştı. Fakat yakını ve çağdaş tarihçi Hamza Bey oğlu Tursun Bey'in bile aşırı bulduğu gazâ faaliyetine hiç ara vermeden otuz sene içinde “iki denizin ve iki karanın” hâkimi olmuş, Anadolu ve Rumeli'de dört yüzyıl sarsılmayan Osmanlı İmparatorluğu'nun esas çekirdeğini vücuda getirmişti.

Fâtih'in İmparatorluğunu Örgütlemesi

Fâtih, imparatorluğun, yalnız ülke bakımdan yaratıcısı değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî, sosyal kurumlarını geliştirerek kesin şekillerini veren ve devletin gelecekteki siyasî gelişmelerini belirleyen de İstanbul Fâtihi'dir.

Fâtih, bütün devlet yetkilerini elinde toplayan ve imparatorluğu mutlak şekilde bir merkezden idare eden bir pâdişah örneğini yaratmak için, iktidarına karşı koyan ve koyabilecek tüm elemanları ortadan kaldırdı veya değiştirdi. Tahta çıkışında kendisine karşı isyan etmiş olan yeniçerileri şiddetle cezalandırdı (1451). Birçoklarını Ocak'tan attı, yerlerine saraydaki avcı bölüklerinden *sekban* adı altında yeni yeniçeri bölükleri koydu; yeniçeri ağalarını, kumandanlarını sekbanlar arasından seçmeye başladı. Sonra maaşlarını artırmak, silâhlarını yenilemek ve miktarlarını 5.000'den 10.000'e çıkarmak suretiyle bu askeri, imparatorluk ordusunun temel gücü haline getirdi. Her zaman için emri altında bulunan ve doğrudan doğruya şahsına bağlı olan bu kuvvet (yeniçeri ağasını doğrudan doğruya pâdişah seçerdi) sayesinde imparatorluk içinde veya uclarda çıkabilecek herhangi bir karşı hareketi önleyecek duruma geldi. Bu sayede bağımsız davranan güçlü uc beylerini sıradan sancak beyleri durumuna getirdi. *Uc*lar, devlet için artık bir sorun olmaktan çıktı. Fâtih, fethettiği önemli kalelere garnizon olarak yeniçerileri yerleştirirdi (1460'ta Korint kalesine 400, 1461'de Trabzon kalesine 400 yeniçeri yerleştirmiştir). Bunlar, o bölgede valiye veya başka bir otoriteye tâbi değillerdi ve yalnız merkezden emir alırlardı. Bulundukları hisarlara kimse ayak atamazdı. Bu garnizonlar, bu yerleri düşmandan korumakla kalmazlar, şehirlerde Müslüman halktan gayrimüslimlere gelebilecek kötü hareketleri önler, orada pâdişah emirlerinin uygulanmasını sağlardı. Bir kelime ile, yeniçeriler eyâletlerde

de pâdişah otoritesinin, merkezî otoritenin temsilci görevini üstlenmiş bulunuyorlardı.

Osmanlı idare sisteminde pâdişahın mutlak merkezî otoritesi hakkında Fâtih, seleflerinden çok daha üstün bir inanç besliyordu. Halktan biri gibi camide cema'ât arasında namaz kılan veya saray kapısında halkın şikâyetlerini dinleyen babası II. Murad'dan farklı olarak Fâtih, sarayda dahi ancak belli kimselere kendisine hitap ve arz imkânı veriyor, dîvân toplantılarında hazır bulunmayarak devlet işlerini ancak özel bir arz odasında devlet erkânı ile müzakere ediyor, sanki kişiliği kutsal bir imparator gibi davranıyordu. II. Murad, devlet işlerinde karar yetkisini gerçekte eski vezir ailesine mensup ulemadan Çandarlı Halil'e bırakırdı. Çandarlı, 1430'da babası yerine kadıaskerlikten vezir olmuş, 1436'da veziriâzam olmuştu. 1453'e kadar on altı sene devletin gerçek sahibi idi. Fâtih, bu soylu veziri ancak İstanbul fethini başardıktan sonra bertaraf etmeye cesaret edebildi ve ondan sonra da, Karamanî Mehmed müstesna, bütün veziriâzamlarını kendi kulları arasından seçti. Böylece, veziriâzam pâdişahın mutlak vekili, onun emir ve arzularına mutlak surette bağlı birisi durumuna geliyordu; bunlardan en ünlüsü Mahmud Paşa'yı Fâtih bir bahane ile idam ettirmekten çekinmedi. Öbür taraftan o, mutlak vekili olarak veziriâzamın yetkilerini genişletmiştir. Sultanın eski hocası Molla Gürânî, kadıaskerliğinde, ilmiyeye ait tâ'yinleri veziriâzama danışmadan yaptığı için istifaya zorlanmıştır. Beylik zamanından beri kadıaskerler, sultanın devlet işlerinin düzenlenmesinde ve teşkilâtlanmada en nüfuzlu yardımcıları olduğu gibi, veziriâzamların da çoğu kez ulemadan seçildiklerini biliyoruz. Sonradan Molla Gürânî, kendisine vezirlik teklif edilince, bu makamın saraydan yetişen kullara özgü olduğunu ileri sürerek red cevabı verecektir. Fâtih, veziriâzamlara, mâliyenin bağımsız sorumlu başı olan *defterdar* üzerinde de daha sıkı bir kontrol hakkı tanımıştır. Veziriâzam Mahmud Paşa'ya Rumeli Beylerbeyliği de verilerek, devletin en büyük eyâlet sipahi ordusunu kontrolü altında bulundurması sağlanmıştır.

Fâtih, veziriâzamlarını kullarından seçtiği gibi icraî ve siyasî iktidarın temsilcileri olarak idarenin her kademesinde yalnız kullarını kullanmıştır. Böylece valiler, timarlı sipahiler, vergi tahsildarları ve *pâdişah yasağı*'nı uygulamaya yetkili bütün icra ajanlarını kullardan seçmiştir. Buna karşı Şerîatın uygulanması yalnız ulema eline bırakılmıştır. Şerî ve örfî kanûnlara göre hüküm vermek yetkisine sahip olan kadılar, idarenin kontrolü görevini

üstlenmişlerdir. Buna karşı onlar, hükümlerin yerine getirilmesini tamamıyla *ehl-i örf*e, yani pâdişahın icra yetkisini temsil eden kullara bırakmak zorunda idiler. Böylece, idarede yargı ve yürütme ayrılmış oluyordu. Bununla beraber ilmiye sınıfının bey sınıfına geçmesi, kadılardan bey ve beylerbeyi tâ'yini, kanûna göre mümkündü.

Veziriâzam, pâdişahın mutlak vekili olarak, mâliye işlerini temsil eden defterdarın ve kanûnun uygulanmasından sorumlu kadıasker ve kadıların üzerinde idi, onlara nezaret ederdi; bununla beraber onlar kendi işlerinde bağımsız olup, doğrudan doğruya pâdişaha karşı sorumlu idiler. Öbür yandan, veziriâzam, yeniçeri ağasına doğrudan doğruya emir verme yetkisine sahip değildir. Ağa, doğrudan doğruya pâdişahtan emir alırdı. Bu suretle, veziriâzamın kontrolsüz bir şekilde devlet yetkilerine ve devlet kuvvetlerinin hepsine hükmetmesi tehlikesi bertaraf edilmiş, idarenin üç esas kolunda son söz pâdişaha bırakılmıştır. İdarenin bu üç esas kolu, öteki Orta-Doğu devletlerinde görüldüğü gibi, genel siyaset işlerinde vezâret, mâliye işlerinden sorumlu defterdarlık ve kanûnun uygulanmasıyla görevli kadıaskerliktir. Bunun yanında, merkezî hükümetin yazıişleri ve bürolarını temsil eden dördüncü bir sorumlu makam olarak nişancılık makamı vardır. Bu dört makam, dîvânın aslî üyeleridir. Fâtih Kanûnnâmesi'ne göre, pâdişah adına emir yazma yetkisi, genel işlerde veziriâzama, mâliyede defterdarlara, davalarda kadıaskerlere verilmiştir. Onlar haftada dört gün, arz odasında pâdişahın huzuruna girip işleri arz ederler. Pâdişah yalnız vezirleri, kadıaskerler, defterdar ve nişancıyı ayağa kalkarak kabul eder. Fâtih, kendisinden önce mevcut bulunan devlet teşkilâtını ve teşrifâtı, bazı ilâvelerle bir kanûnnâme halinde tespit etmiş, yeni duruma göre bu müesseselere kesin şeklini vermiştir. Şunu da belirtmek yerinde olur ki, esasen İslâmî anlayışa yabancı olan bu davranış, yani sivil bir kanûnnâme ilânı, Türk yasa ve töre devlet geleneğine bağlıdır. İmparatorluk kuran Türk ve Mogol hakanları, kendi *yasa* veya *töre*lerini tespit ve ilân ederlerdi. Devlete *töre* vermek, onların en önemli egemenlik haklarından sayılırdı. İslâm dünyasına girince Türk hükümdarları, siyaset ve idarede nizam koyma hususunda mutlak yetkilerini bırakmadılar. Böylece Şerîat yanında yalnız hükümdarın iradesinden doğan bir hukuk, örfî kanûnlar meydana çıktı ve kanûn alanı gittikçe genişledi. İslâmî anlamda asıl kanûn, daima Şerîattı fakat bunun yanında *kanûn* adıyla çıkarılan kurallar, bugünkü anlamda *nizam* ve tanzimler şeklinde yorumlanmıştır. Bununla beraber,

pâdişah sıfatıyla hükümdarın, buna mutlak şekilde yetkili olduğu, ulemanın buna karışmaya hakkı olmadığı fikri, Osmanlılarda 17. yüzyıl başlarına kadar egemendi. Fâtih, bu yetkiye dayanarak birçok kanûn ve *yasaknâme* çıkarmıştır. Bunlar, pâdişah emirleri şeklinde ilân olunurdu.

Bu suretle Fâtih'in idare ve hukuk sisteminde mutlak ve merkeziyetçi otoritesini gerçekleştirmeyi hedefleyen önlemlerini açıklamış bulunuyoruz. İdare ve icra alanında mutlakiyetin en etkin aracı olan *kul* (*gulam*) sistemine ileride (bkz. s. 205-216, “Osmanlı Devlet Yapısının Temel Örgütü: Gulam Sistemi') ayrıca değinilecektir.

Fâtih'in kanûnların ve nizamların uygulanmasında ve devlet çıkarlarıyla ilgili meselelerde fazlasıyla sert ve şiddetli hareket ettiği bizzat çağdaşları tarafından ifade edilmiştir. Kanûnun uygulanmasında kendi oğulları için bile ayrıcalık tanımazdı. Kanûnun ve adâletin tam yerine getirilmesi, sonuçta hükümdarın iradesinin ve otoritesinin tam uygulanması demekti. Bununla beraber özellikle mâlî sahada aldığı ve sert bir şekilde uyguladığı radikal önlemlerin onun idaresine karşı derin bir hoşnutsuzluk yarattığı, ölümünde herkesin geniş bir nefes aldığı muhakkaktır. Sağlığında, İstanbul fâtihine ve imparatorluğun enerjik kurucusuna karşı kimse karşı gelecek güçte değildi. O, ulemanın bazı girişimlerine karşı şiddetle tepki göstermiştir.

Osmanlılarda saltanat değişikliğini düzenleyen bir kanûn ve gelenek yoktu. Daha doğrusu, eski Türk geleneğine göre hükümdar otoritesinin kaynağı Tanrı olduğundan, bu otoriteyi kimin alacağını tâ'yin etmek de Tanrı'ya ait bir iş sayılırdı. Bunu Tanrı'nın bağışlayacağı *kut* tâ'yin etmeliydi. Bu sebepten veliahd tâ'yini de mümkün değildi. I. Mehmed'in veliahd tâ'yin etmesi istenen sonucu vermemiştir. Kardeşlerden her biri saltanata aynı derecede hak sahibi sayılırdı. Bir pâdişah ölünce kardeşler arasında mücadele kaçınılmaz bir haldi ve bu durum bilhassa Bayezid'in oğulları ve torunları arasında devleti büyük buhranlara ve tehlikelere sürüklemişti. Müddeiler mağlup olunca yabancı hükümdarlar yanına kaçıp devlete daimi bir tehdit teşkil etmekte idiler. Bizans'a kaçan Osmanlı şehzâdesi Orhan, İstanbul surları üzerinde Fâtih'e karşı savaşmıştı. Fâtih, tahta çıktığında henüz memede olan kardeşi Ahmed'i “nizâm-i âlem” uğruna boğdurmuştur. Sonraları kanûnnâmesinde, sultan olanın kardeşlerini *nizam-i âlem için* idam etmesinin “câiz” olduğunu ve ulemanın bunu “câiz”

gördüğünü ifade etti. Bu, aslında zorunlu bir kanûn değildir. Nizam-i âlem için zaruret halinde *cevâz* verilen bir fiildi. Fâtih bununla egemenliğin bölünmezliği ve devletin parçalanmazlığı prensiplerini her şeyin üstünde tuttuğunu göstermekte idi. Bu prensipler, Cem ile Bayezid, daha sonra II. Bayezid'in oğulları arasındaki mücadelelerde ortaya çıkacaktır. Askerin ve kamuoyunun onayladığı bu prensip, imparatorluğun birliğini korumaya yönelikti. 15. ve 16. yüzyıllarda nizâm-i âlem için kardeş katlini zorunlu bir önlem diye kabul eden Osmanlı kamuoyu, 16. yüzyıl sonlarında artık bunu iyi görmeyecektir. Birtakım özel koşulların da yardımı ile *ekberiyyet*, yani hânedânın sağ bulunan en yaşlı üyesinin saltanata geçmesi kuralı bir âdet olarak yerleşecektir.

Fâtih'in Mâlî Önlemleri

Fâtih'in mâliye ve toprak üzerinde siyaseti de devrimci bir karakter taşır. İmparatorluğun kurulması için Fâtih, memleketin kaynaklarını son kerteye kadar kullanmaya çalışmış, radikal önlemlere baş vurmuş, bu durum ölümünde şiddetle patlak veren bir sosyal-siyasî gerginliğe neden olmuştur. Fâtih'in aldığı başlıca mâlî önlemler şunlardır:

1. Para üzerindeki önlemleri: Yeni Akça çıkarmak ve eskisinin dolaşımını yasaklayarak kişiler elindeki eski akçayı darphanelerde beşte bir eksiğine, gerçek gümüş fiyatına almak. Her pâdişah tarafından cülûsu sırasında uygulanan bu yöntemin 865, 875, 880 ve 886 Hicrî yıllarında tekrarı, memlekette büyük hoşnutsuzluk doğurmuştur. Bu suretle devlet, nakit gümüş para üzerinden beşte bir vergi almış oluyordu. Bir de, bu kanûnu yürütmek için pâdişahın eyâletlere, şehirlere gönderdiği *gümüş arayıcı* yasak kulları evleri, tüccârın yüklerini, hanları araştırmaya ve buldukları eski gümüş sikkeleri hazine için almaya yetkili idiler. Fâtih'in gümüş para ayarını değiştirmesi, yerli ve yabancı tâcirlerin şikâyetine neden olmuştur.

2. Tekeller: Fâtih; tuz, sabun, mum gibi zaruri ihtiyaç maddelerini bölge bölge *mukata'a*'ya, yani iltizama verme yöntemini ölçüsüz kullanmış, bundan hazine için büyük gelirler sağlamıştır. Onun bu mukata'alara dair kanûnları, sert önlemler içermektedir. Âşıkpaşazâde (s. 198) bunları, Osmanlı ülkesinde o zamana kadar görülmemiş zulümler olarak protesto eder; aslen bir İtalyan Yahudisi olan Vezir Hekim Ya'kub'un bu kötü yenilikleri memlekete soktuğunu iddia eder. Fakat imparatorluk ölçüsünde hoşnutsuzluk doğuran başka mâlî bir önlem, vakıf ve mülk topraklarının

büyük bir kısmının devlet toprakları, *mîrî* arazi haline sokulması (*nesh*i) ve timar olarak askerî sınıfa dağıtılmasıdır. Bu gibi toprakların çoğu aslında daha önce *mîrî* arazi olup çeşitli yollarla vakıf ve mülk haline gelmişti. Fâtih, bu gibi toprakların belge ve durumlarını araştırarak bazı esaslara göre bunları (meselâ binası yıkılmış vakıfları) mîrî toprak haline getirdi. Tursun Bey'e göre bu suretle 20.000 (?) köy ve mezra devlete mal edilmiş ve timar sipahilerine dağıtılmıştır. Bu reformun asıl amacı kuşkusuz asker dirliklerini artırmak, seferler için asker sağlamaktı. Bu reformun sonucu zarar gören geniş bir kitle, özellikle zâviye yöneten dervişler o zaman veziriâzam olan Karamanî Mehmed Paşa'ya karşı kin beslemeye başladılar. Babası ile arası açık olan Amasya Valisi Şehzâde Bayezid, karşıt olanların toplanma merkezi haline geldi. Evkaf ve emlâkın devletleştirilmesinden zarara uğrayanlar, özellikle ulema sınıfı, şeyhler, eski Türk Müslüman aileleri idi. Osmanlı toplumunda nüfuzlu ve zengin ailelerin, ellerindeki mîrî araziyi mülk ve vakıf haline çevirmeye çalıştıklarını (*evlâdiye* vakıfları), vakıf mütevellisi olarak kendi çocukları ve torunları için bu toprakları sağlam bir gelir kaynağı haline soktuklarını biliyoruz. Bizans devrinde aynı şekilde yerel senyörlerin ve manastırların devlet topraklarını, *pronija*ları kendi tasarrufları altına sokmaya çalışmaları ve devletin buna karşı boşuna mücadele etmesi Osmanlılardaki bu akımla kıyaslanabilir. Ancak Fâtih gibi mutlak otorite sahibi bir hükümdar, böyle bir reforma girişebilirdi. Memlekette yaygın hoşnutsuzluğun, II. Bayezid döneminde kökten karşı-reformların derin sebebi de budur.

15. Yüzyılda Ekonomi

15. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin büyük askerî ve siyasî girişimlerini mümkün kılan şey, yeni siyasî nizam altında gelişen ticarî ve ekonomik hayat ve buna denk olarak artan devlet gelirleridir. Genelde Osmanlı Devleti, *Levant* sahasında *Frenkler*in (Avrupalıların) siyasî egemenliğine ve ekonomik bakımdan imtiyazlı durumlarına son vermeye çalışmıştır. Bu arada Fâtih, Bizans'ın çöküş devrinde Venedik ve Ceneviz'in temin ettikleri tam gümrük bağışıklığına son vermiş, onlardan gümrük almıştır. Bu gümrük Fâtih devrinde, bir tarihe kadar, yüzde iki gibi ufak bir oranda idi. Fâtih, bu oranı Müslümanlar ve harâcgüzârlar, yani İslâm devletine harâc ödeyen zımmîler için yüzde dört ve harbîler için, yani dâra'l-harb'e mensup olup '*amânnâme* (kapitülasyon) ile ticâret izni verilmiş olan yabancılar için yüzde beş olarak tespit etti. Bu siyaset, o zamana kadar imtiyazlı bir

durumda bulunan ve Levant pazarlarını sömüren Frenk tâcirleri tarafından bir felâket gibi gürültü ile karşılanmış ve W. Heyd gibi büyük bir âlimi, Osmanlı devrinde Levant ticâretinin çöktüğü gibi abartmalı bir hükme sürüklemiştir. Osmanlı kaynaklarının, bilhassa Bursa kadı sicillerinin incelenmesi, bu hükmün yanlışlığını göstermiştir. Bu devrin karakterleri kısaca şöyle ifade edilebilir: Osmanlı siyasî düzeni birbirinden uzak geniş bölgeleri güvenlik altında birbirine yaklaştırmış, buraların birbirini tamamlayan iktisadî birliğine yol açmıştır. Fâtih devrinde süratle büyüyen İstanbul, daha Fâtih'ten önce uluslararası ticâret merkezleri haline gelen ve gittikçe büyüyen Bursa, Edirne, Gelibolu bu ticarî canlanmanın tanıklarıdır. Bölgelerarası ticârette Osmanlı tebaası olan Müslüman tüccâr, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler, İtalyanların yerini almıştır. Gümrük defterlerinde İtalyan gemileri ve tüccârından çok daha fazla bu unsurları görmekteyiz. Batı-Anadolu'da kuvvetli bir pamuklu sanayii, Ankara ve Tosya'da sof sanayii, Bursa ve İstanbul'da ipekli sanayii (1502'de Bursa'da 1.000 kadar ipekli tezgâhı sayılmıştır), Avrupa ve Kuzey memleketlerine önemli miktarda ihracat yapabilmekte idi. İstanbul'da ve Selânik'te çuha sanayii, Edirne'de deri işleri ve ayakkabı sanayii, Yanbolu'da aba-kebe yapımı Balkanlar'da önemli sanayi kolları idi.

Öte yandan Bursa, 15. yüzyılda İran'dan Avrupa'ya ihraç edilen değerli Esterâbâd (Staravi) ipeğinin uluslararası antreposu haline gelmişti. Her yıl buraya devamlı 5-6 ipek kervanı gelirdi, Maringhi'ye göre her kervan ortalama 200 yük ipek getirmekte idi. Floransa'da bu ticâretten yük başına 70-80 altın kazanıldığı hesaplanmıştır. Bursa gümrüğüne 1479'a doğru ipekten yılda yaklaşık 15.000 altın duka gelir gelmekte idi. Bursa doğudan Müslüman tüccâr kervanlarının eriştikleri en batıda bir merkez olarak, Arabistan ve Hind mallarının da bir antreposu haline gelmişti. Daha 1432'de B. de La Brocquière, Peralı Ceneviz tacirlerin Bursa'dan baharat satın aldıklarını tespit etmiştir. Maringhi, baharatın Bursa'da pahalı olduğunu söylemekle beraber, bu madde Eflak, Bogdan ve Lwow'a Bursa'dan sevk olunmakta idi. Floransalılar, Bursa'da baharatı kumaşla değişmeyi Mısır ve Suriye'de altınla almaktan daha kârlı saymakta idiler. Nihayet Fâtih devri sonlarında Hindistan'da Behmenîlerin meşhur veziri Mahmud Gâvân, Bursa'ya kendi ajanları ile muntazaman Hind malları göndermekte idi. Bu Hind ajanları, Bursa'dan Balkanlar'a geçmekte idiler. Bursa aynı zamanda kıymetli Avrupa yünlülerinin doğu memleketlerine sevk edildiği bir

merkezdi. İpek tâcirleri dönüşlerinde İran'a Bursa'da aldıkları bu yünlüleri götürmekte idiler. Bursa'nın bu devirde nüfusu 50.000'den aşağı değildi.

Baharat, boya ve Hind kumaşları gibi değerli maddeler, genellikle Şam–Adana–Konya üzerinden Anadolu'yu çapraz kesen eski ticâret yolu üzerinden kervanlarla gelirdi. İkinci bir yol, Mısır ve Suriye limanlarından Antalya'ya, oradan Bursa'ya gelen deniz yolu idi. Bu kısa ve ucuz yol, bilhassa ağır ticâret malları için kullanılırdı. Anadolu'dan Mısır'a külliyetli miktarda ağaç, tahta, demir Antalya ve Alâiye limanlarından sevk olunurdu. 1480'lerde bu ticâretle uğraşan Bursalı Türk tâciri Hayreddîn'in yarım milyon akça sermaye ile bir şirket kurmuş olduğunu biliyoruz. Selçuklu Anadolu'sunda olduğu gibi, 15. yüzyılda da Müslüman Türklerin sanayi ve ticârette birinci planda faaliyette olduklarını, büyük şehirlerde hükümet karşısında nüfuzlu bir sınıf teşkil ettiklerini görüyoruz. Gayrimüslim zımmîlerin, Ermeni, Rum ve Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda ticârette egemen olmaları ancak 16. yüzyıldan sonra Batı-Avrupa ticâretinin gittikçe daha büyük bir önem kazanması ile mümkün olmuştur.

İstanbul'un Yeniden İnşası

Fâtih'in en büyük kaygısı, İstanbul'u dünyanın siyasî ve iktisadî merkezlerinden biri, gerçek bir metropolis haline getirmek, nüfuslandırmak, imar etmek ve kalkındırmak olmuştur. İstanbul, fetihten önce vücutsuz bir baş gibiydi. Şehrin nüfusunun 40.000'e kadar düştüğü iddia edilmiştir. Patrik Gennadios'a göre, İstanbul, imparatorluğun son günlerinde, “fakir ve büyük kısmı gayrimeskûn bir harabeler şehri” idi. Fâtih, şehri yağmasız almaya çalışmış, fakat başaramamıştı. Fetihten sonra dağılan ahaliyi toplamaya çalıştı. Silivri ve Galata'dan nüfus getirip yerleştirdi. *Sürgün* usulüyle şehre nüfus getirip yerleştirme işini saltanatının sonuna kadar uyguladı. Foça'dan, Argos'tan, Amasra'dan, Trabzon'dan, Mora'dan, Taşoz ve Samotraki adalarından, Midilli ve Agriboz'dan, Kefe'den şehre Rum, İtalyan Yahudi nüfusu getirip yerleştirdi. Almanya ve İtalya'dan Yahudilerin gelmesini teşvik etti. Konya, Aksaray, Larende ve Ereğli'den mühim miktarda Müslüman Türk halkı sürüp getirdi. Şehrin etrafındaki bölgede savaş esirlerinden yerleştirerek 100 kadar köyü ihya etti. Şehre gelen yolları ve köprüleri tamir ettirdi. 1455 kışında meşhur Kapalıçarşı'nın çekirdeği olan *Büyük Bedestan*'ın yapılmasını emretti. Keza o yıl, şehre bol su getirtmek için su yollarının onarımını emretti. Fâtih şehirde yaptırmakta

olduğu inşaatı bizzat teftiş ederdi. Şehrin göbeğinde yaptırdığı ilk sarayı (*Eski Saray*) sonra uygun bulmadı. Sarayburnu'nda inşa ettirdiği *Yeni Saray* (*Topkapı Sarayı*) 1464'te tamamlandı.

İstanbul'un yeniden inşasında esas rolü, bütün Osmanlı şehirlerinin kuruluşunda ve gelişmesinde olduğu gibi, vakıf müessesesi oynamıştır. Bugün devlete ait birçok kamu hizmetlerini, yani halka açık binalar, ibadet, ticâret yerleri, seyyahları barındıracak imâretler, çeşme ve hamamlar, köprüler, mektep ve hastaneler inşası ve idamesi işini, vakıf müessesesi yerine getirmekte idi. Osmanlı Devleti'nin kamu hizmetleri fikrinden uzak olduğu, yalnız tebaayı istismar fikrine bağlandığı iddiası tamamıyla yanlıştır. Reâyanın refahı bir din vazifesi olarak benimsenmiştir. Fâtih'in kendi vakfiyesinde şunlar yazılıdır:

Hüner bir şehr bünyâd etmektir;
Reâyâ kalbin âbâd etmektir.

Osmanlı Devleti, vakıf müessesesini bu doğrultuda en ziyade geliştirmiş bir İslâm devleti sayılabilir. Devlet bütçesinden 1528'de vakıf ve mülklere ayrılan para genel gelirin yüzde 16'sını alıyordu. Osmanlılar, vakıfları sıkı devlet kontrolü altına almıştı. Eskiden olduğu gibi, kişiler şimdi sadece kadı'nın tanzim ettiği vakfiye ile vakıf tesis edemezlerdi. Bunların mutlaka merkezî hükümete tescil ve tasdik ettirilmesi lâzımdı. Her pâdişah culûsunda bu vakıf belgelerini kontrol ettirir, kendi adına berat verir veya nesh ederdi. Hıristiyan vakıfları da aynı kontrole tâbi idi. Fâtih, Trabzon'da manastırlara ait vakıfları kaldırmış, fakat Athos (Aynaroz) dağındakileri tasdik etmişti.

İstanbul'un imarından önce Bursa, İznik, Gelibolu, Edirne, Filibe, Sofya, Serez, Ferye, Üsküp, Yenişehir, Manastır, Silistre gibi şehirlerin Osmanlı idaresinde birer Türk Müslüman şehri olarak süratle gelişmesi ve imarı nasıl vakıf sayesinde olmuşsa, İstanbul da aynı yolla bir Türk şehri olarak yeniden imar edilmiştir. İstanbul imarı hakkında Türk şehir yapıcılığının bir örneği olarak biraz ayrıntı vereceğiz.

Fâtih, 1459 yılında bütün büyük ricali toplayarak şehrin değişik yerlerinde vakıflarla imâretler, imar merkezleri vücuda getirmelerini istedi. Kritovoulos'a göre Fâtih, kendisi Yeni Saray'la büyük camiinin inşasını bu tarihte emretti. Veziriâzam Mahmud Paşa, sultanı izleyerek İstanbul'un en

gözde alışveriş merkezi olarak bugüne kadar devam eden Mahmud Paşa sitesini vücuda getirdi. Burada cami, medrese, imâret yaptırdı ve bu hayır tesislerine gelir temin etmek üzere hamam, çarşı ve han gibi ticarî tesisler yaparak vakfetti. Aynı şekilde, zamanla diğer vezirler de bugün İstanbul'un belli başlı mahallelerini teşkil eden siteler kurdular. Bunların en mühimleri Hoca Paşa, Gedik Ahmed Paşa, Murad Paşa, Davut Paşa mahalleleridir.

Fâtih kendisi, yaptırdığı camiin etrafında meşhur sekiz (*Semâniye*) medresesini, çocuklar için bir mektep, *Dara't-tâlim*, bir hastane (*Dâru'ş-şifâ*), fakirler ve yolcular için bir imâret inşa ettirdi. İstanbul'da yaptırttığı veya kiliseden çevirttiği dokuz cami ve onlara bağlı kurumları devamlı şekilde tamir ve idame etmek, personelin maaşlarını ödemek üzere İstanbul'da devlete ait arazi, ev ve dükkân kiralarının önemli bir kısmını, İstanbul dışında otuz beş köyü vakfetmiştir. Bundan başka İstanbul'da inşa ettirdiği Büyük Bedestan (Bezzâzistan), Sultan Pazarı, Beylik Pazarı'nın ve başka ticâret yerlerinin, dört hanın, 14 hamamın, 54 değirmenin gelirlerini yine aynı amaçla vakfetmiştir.

Fâtih'in yaptırdığı hastanede (*Dâru'ş-şifâ*) muhtaç kimseler bakılır ve bedava ilâç verilirdi. İçinde iki âlim ve tecrübeli doktor, bir kehhâl (göz doktoru), bir cerrâh (operatör), bir eczacı hazır bulunurdu. Ecza mahzeni muhafızı ve idare işlerine bakan bir *emîn* ile vekili, iki hastane aşçısı, kapıcı ve iki hastabakıcı hastane personelini teşkil etmekte idi. Vakfiyede hastalara tatlı muamele olunması özellikle işaret olunmuştur.

İmparatorluğun en yüksek ilim müessesesi olarak yaptırılan *Semâniye* medreselerine gelince, buraya yetkinlik gösteren her Müslüman çocuğu kabul olunurdu. Talebenin bütün masrafları vakıf gelirinden sağlanırdı. Yüksek dinî ilimlerle beraber aklî ve naklî ilimler (tababet, astronomi, matematik) okunurdu. Fâtih, bu medreselerin teşkilâtlandırılmasında Türkistan'dan getirttiği meşhur astronomi âlimi Ali Kuşçu'dan istifade etmiştir.

Her sene sonunda müderrislerle personelin ileri gelenleri bir toplantı yaparlar, işlerin vakfiyeye göre yürütülüp yürütülmediğini kontrol ederler, kusuru görülenleri cezalandırırlardı. Vakıf kendi idarî ve mâlî işlerinde özerk olup yılda bir hesaplar yerel kadı tarafından kontrol edilirdi. Vakfın genel nâzırı bizzat pâdişahtı.

Bütün bu tesislerin ekonomik önemi büyüktür; şehrin büyümesi ve kalkınmasında başlıca rolü oynamıştır. Yalnız Fâtih Camii etrafında 286 dükkândan oluşan bir çarşı vücuda gelmişti. Bu dükkânların kira bedeli vakfa aitti.

Fâtih, Ayasofya Camii'ni tamir ve içindeki hizmet sahiplerinin masrafını karşılamak üzere 1350 dükkân, 51 hamam, 987 ev, 32 bozahane, 22 aşhane (lokanta) tahsis ve vakfetmişti. Bunların yıllık geliri takriben 13.000 Venedik dukasına varmakta idi.

İstanbul Nüfusu

Kadı Muhyiddîn'in 1477'de yaptığı bir sayıma göre İstanbul nüfusu o tarihte şöyle idi:

	İstanbul'da **(hâne) aile**	**Galata'da** **(hâne) aile**
Müslümanlar	8.951	535
Hıristiyanlar (Ortodoks)	3.151	592
Yahudiler	1.647	–
Kefeliler	267	–
Karamanlılar	384	–
Ermeniler	372	62
Frenkler (Avrupalılar)	–	332
Çingeneler	31	–
	————	————
Yekûn	14.803	1.521

Aynı sayıma göre, 1477'de İstanbul'da 3.667 dükkân, Galata'da 260 dükkân vardı. Bu sayıma askerî sınıfın konmadığı unutulmamalıdır. İstanbul nüfusunu 1530'a doğru, Ö. L. Barkan 400-500 bin, F. Braudel ise 16. yüzyıl sonuna doğru 700.000 tahmin etmektedir. Fâtih’ten bir yüzyıl sonra İstanbul, onun tasarladığı gibi gerçekten bir dünya metropolisi haline gelmiştir (1509’daki şiddetli zelzelede 109 cami ve bu arada birçok Bizans ve antik dönem eseri harap olmuştur).

II. Bayezid Dönemi (1481-1512):

Fâtih Dönemine Tepki

Bayezid ve Cem

Fâtih'in ölümü ile beraber, korkunç bir yeniçeri isyanı, oğulları Cem ile Bayezid arasında taht için tehlikeli bir iç-savaş ve devlet idaresinde ve sosyal-ekonomik işlerde Fâtih'in siyasetine karşı kapsamlı bir tepki dönemi başlar.

Fâtih'in son yıllarında devlet işleri veziriâzam Karamanî Mehmed Paşa elinde idi. O, toprak siyasetinden ve yeni vergilerden sorumlu olduğu gibi, devlet idaresinde de kulları iktidardan uzaklaştırmak ve dîvâna Faik Paşa ve Manisa zâde gibi ulema ve kâtip sınıfından kimseleri vezir olarak sokmakla, İshak Paşa ve Gedik Ahmed Paşa gibi kul aslından eski ricalin şiddetli nefretini kazanmıştı. Fâtih ölür ölmez bu rical etraflı bir komployu uyguladılar: Yeniçerileri ve Amasya'da vali olan Şehzâde Bayezid'i bir müttefik buldukları gibi, mâlî siyasetten şikâyetçi olan halk tarafından da desteklenmekte idiler. Konya'da vali Şehzâde Cem, babasının sıkı idaresini ve fetih politikasını devam ettirecek görünüyordu ve Fâtih tarafından halefi olarak tercih olunmuştu. İshak Paşa tarafından tahrik edilen yeniçeriler, ölen sultanın karargâhından dönerek İstanbul'da Karamanî Mehmed Paşa'yı feci şekilde öldürdüler, ticâret yerlerini yağma ettiler. İshak Paşa, öbür yandan Cem'in pâyitahta gelmesini önleyerek Bayezid'i İstanbul'a getirtip tahta çıkardı. Yeni sultana, babası gibi sık sık yeni akça çıkarmama, emlâk ve evkafı sahiplerine geri verme koşulları kabul ettirildi. Bayezid'e nüfuzlu bir kişi tarafından yazılan mektupta, babasının siyasetini terk etmesi ve dedesi II. Murad'ın siyasetine dönmesi tavsiye ediliyordu. Bu sırada Cem de Bursa'ya gelip sultanlığını ilân etti, adına para bastırdı. Bayezid, İshak Paşa yardımıyla Gedik Ahmed Paşa'yı, İtalya'ya geçireceği orduyu hazırlamakla meşgul bulunduğu Arnavutluk'tan kendi yanına gelmeye ikna edebildi. Yeniçerilerin taptığı bu büyük asker, Cem'i mağlup etmeyi başardı ve imparatorluğun gerçek hâkimi durumuna geldi. Kendi adına o sırada yapılmış bir tercümede Gedik Ahmed, sultanı tahta oturtan biri sıfatıyla anılmakta, sonsuz iktidarı övülmektedir. Bayezid ve Amasya'dan gelen yakınları, onun çekingen politikasını açıkça kötüleyen bu diktatörü, nihayet

Cem tehlikesi bertaraf edildikten sonra bir ziyafet sonunda katlettiler (18 Kasım 1482).

Gedik Ahmed'in kayınpederi İshak Paşa da emekliye çıkarıldı. Bayezid, şimdi tahtına gerçekten sahipti. Babasının siyasetine karşıt olarak o, barışsever, yumuşak, hoşgörülü bir idare getirdi. Fâtih devrine karşı tepkinin bir göstergesi olarak, Çandarlı İbrahim dîvâna vezir atandı. Bayezid, babası zamanında devletleştirilmiş emlâk ve evkafın büyük bir kısmını sahiplerine geri verdi ve bunun için çağdaş yazarlar tarafından adâleti, Şerîata bağlılığı göklere çıkarıldı. Devrin büyük tarihçisi Kemal Paşazâde, onun saltanatını, Fâtih devrinde yapılmış büyük fetihleri teşkilâtlandırma ve böylece imparatorluk yapısını kuvvetlendirme, adâlet ve hakka dayanan bir idare kurma devri olarak selâmlar.

Bayezid devri (1481-1520) kültür bakımından da Fâtih zamanındaki cereyanlara bir tepkiyi simgeler. O, babası zamanında İtalyan sanatkârları tarafından Yeni Saray'ın duvarlarına yapılmış freskoları söktürüp pazarda sattırdı. Amasya'da beraberinde gelen ulemanın etkisi altında Şerîatın her alanda uygulayıcısı ve dikkatli bir takipçisi olarak kanûn ve nizamlarda, idarede, Fâtih devrinde çok genişleyen örfî devlet kanûnları alanını daralttı. İtalya'ya götürülen Cem'e karşı halka kendini sevdirmek ve saltanatını kuvvetlendirmek için Şerîatı gözetici oldu. Bayezid, yine saltanatını kuvvetlendirmek amacıyla, Gedik Ahmed'i bertaraf ettikten sonra, büyük bir gazâ başarısı sağlamak zaruretini duyuyordu. Bunun için Fâtih'in başarısızlığa uğradığı Bogdan'ı seçti. Karadeniz ve Kırım'a sarkmak isteyen kuvvetli Lehistan (Polonya) krallığının himayesini sağlayan Bogdan Beyi Büyük Stefan'ın elinden Kilia ve Akkerman'ı aldı, böylece kuzey memleketlerinin Akdeniz'le ticâretinin bu iki önemli antreposunu imparatorluğa bağladı. Bu ticârette hayati menfaatleri olan Stefan nihayet Osmanlı bağımlılığını kesin olarak kabul etti. Bu seferde Kırım Hanı, bir tâbi sıfatıyla Osmanlılarla işbirliği yaptı. Bogdan'da nüfuz ve egemenlik sorunu, ileride Osmanlılarla Lehistan arasında mücadelelerin esas konusu olacaktır. İki memleket arasında ilk büyük savaş başlıca bu mesele yüzünden çıktı (1496-1498).

Bogdan seferi Bayezid için gerçek bir başarı idi. Cem'in ölümüne kadar (25 Şubat 1495) Bayezid'in iç ve dış siyaseti, onun dönmesi korkusu altında kaldı. Papalık'a tâbi Rodos şövalyeleri elinde tutsak olan Cem, Hıristiyan

hükümdarlar, başlıca Macaristan tarafından, bir haçlı seferinde kullanılmak üzere Papalık'la uzun görüşmelere konu oldu. Fakat Bayezid, Rodos şövalyeleriyle yaptığı bir anlaşmaya göre, Cem tutsak tutulduğu sürece sözde onun masrafı için yılda 45.000 altın ödemeyi kabul etmişti. Cem, Fransa'dan Roma'ya getirildikten (4 Mart 1489) sonra bu büyük gelir kaynağından Papa yararlandı. Fransız Kralı VIII. Charles, gelip Cem'i zorla aldıysa da, Fâtih'in bahtsız oğlu Napoli yolunda hayata veda etti (1495). Bayezid, Cem korkusuyla bir haçlı seferine önayak olabilecek Macaristan ve Venedik'le antlaşmalar yaparak bir barış devresi açmıştı. İtalyan saraylarıyla ve Papalık'la diplomatik ilişkilere girdi. Hatta, Fransa kralı İtalya'dan sonra Bayezid'e saldıracağını ilân edince, Charles'a karşı Papa, Venedik ve Napoli kralı ile Bayezid arasında yaklaşma oldu. Öte yandan doğuda Memlûklere karşı yaptığı yıpratıcı uzun savaş (1485-1491) Bayezid'i Avrupalı güçlerle barışa zorluyordu.

Karaman ve Dulgadır sorunları yüzünden gergin olan Osmanlı–Memlûk ilişkileri Cem sorunu yüzünden daha da gerginleşti. Memlûk Sultanı Kaytbay 1481'de, Cem'i kabul etmiş ve sonra 1482 yazında onun Karaman oğlu Kasım Bey'le birlikte Orta-Anadolu'da harekâtta bulunmasını kolaylaştırmıştı. 1485'te patlak veren savaş, Osmanlılar için başarılı olmadı. Altı büyük seferden sonra yorgun düşen her iki taraf statükonun korunması esası üzerine barış imzaladılar (1491). Memlûklerle mücadelenin nedeni yalnız iki devlet arasındaki küçük Türkmen beyliklerini kontrol altına almak sorunundan ibaret değildi. Mekke ve Medine'yi kontrol eden ve halifeyi yanında bulunduran Mısır sultanı, Osmanlı sultanına karşı üstünlük iddiasında idi.

Venedik ile Savaş, 1499-1502

Cem tehlikesi kalktıktan sonra Bayezid, o zamana kadar görülmemiş büyüklükte bir donanma inşasına başladı. Şimdi Osmanlılar Avrupa'da haçlı hazırlıklarına karşı sert bir şekilde cevap vermeye kararlı idiler. Osmanlı Devleti, İtalya Harpleri sırasında (1494-1554) Avrupa diplomasisinin ayrılmaz bir unsuru durumuna geldi. Avrupa'da ümitsiz duruma düşen her devlet son çare olarak Osmanlılardan yardım alacağını söylemekle düşmanını korkutmaya çalışıyor, yahut sık sık değişen koalisyonlar, Osmanlılara karşı Haçlı Projesi adı altında gizlenmeye dikkat olunuyordu. 1497'de Fransız–Venedik ittifakına karşı Milano, Ferrara,

Mantua ve Floransa, Bayezid'e baş vurdular, Venedik'e savaş açarsa yılda 50.000 duka vermeyi vaat ettiler. Venedik'in Balkanlar'da son köprübaşılarını tasfiye etmek için Batı'da koşullar Osmanlılar için çok elverişli görünüyordu. Papa, Napoli ve Milano, Bayezid'i teşvik ediyorlardı. Bayezid, yardım vaadinde bulundu. Hatta 1480'de geri kalmış olan İtalya istilâsı da bazı Türk devlet adamlarının zihnini işgal ediyordu. Venedik'in Fransa ile ittifakı, Osmanlıları bir hayli endişelendirmekte idi. Batı ticâret mallarından vaz geçemeyen Osmanlılar, Venedik'le bir savaş halinde Floransa'ya güveniyorlardı. 1499'da bir Floransa konsolusu (*emino*) İstanbul'da yerleşti. Gerçekten de, Fâtih zamanında olduğu gibi, Osmanlı–Venedik savaşından Floransalılar büyük ticarî yarar sağlayacaklardır.

Venedik–Osmanlı Savaşı (1499-1502), Osmanlı donanmasının, artık Akdeniz'in hâkimi Venedik'le açık denizde boy ölçüşebilecek bir duruma geldiğini gösterdi. Bir Venedik casus raporuna göre, o zaman Türk donanmasında savaş gemileri 78 kadırga (galley), 25 kalyata (galleotta) ve yeni yaptırılmış olan iki büyük *köke*den oluşuyordu. Bu *köke*lerden her biri 1.800 ton büyüklüğünde olup dünyanın en büyük gemileri sayılmakta idi. Hazineye 40.000 altına mal olmuştu. Donanma ile karadan bizzat sultan idaresinde gelen ordunun işbirliği sayesinde Lepanto alındı (28 Ağustos 1499). Ertesi yıl Osmanlıları barışa zorlamak için Fransız elçileri İstanbul'a gelerek tehditler savurdular. Venedik Avrupa'da bir haçlı ittifakı meydana getirmek için büyük çaba gösterdi. Papa faaliyete geçti. Fakat Venedik'in rakibi olan İtalyan devletleri, Bayezid'i gizlice teşvik ediyorlardı. Bayezid, İtalya'da Otranto kendisine terk edildiği takdirde, Napoli kralına 25.000 asker yardımcı göndermeyi vaat etti. 1500 yılı seferinde Osmanlı kara ve deniz kuvvetleri, Modon, Navarin ve Koron'u aldılar. Venedik, nihayet Macaristan'ı savaşa ikna etti. Macarlar, Sırbistan'a saldırdılar. Lehistan, Bogdan ve Rusya'nın ittifaka katılmasından korkuluyordu. İspanyollar, Fransızlar, Rodos şövalyeleri, Papa ve Portekiz, Akdeniz'de Venedik'e yardımcı kuvvetler gönderdiler. Bu durum ve Anadolu'da olayların ciddileşmesi üzerine Osmanlılar, Mora'da Venedik elinde kalan kaleleri, Nauplia ve Monemvasia'yı almak için ciddi girişimde bulunmadılar. Bayezid'in İtalya'daki dostları Milano ve daha sonra 1501'de Napoli, Fransız ve İspanyollar tarafından işgal olundu. Bayezid'in Epirus'da hazır yardım ordusu, denizi geçmeye cesaret edemedi. Fransız ve Venedik donanmaları gelip Midilli'ye taarruz ettiler. Ertesi yıl İstanbul'da barış

görüşmeleri başladı. 14 Aralık 1502’de Venedik’le İstanbul’da, 25 Mart 1503’te de Macaristan ve diğer Hıristiyan devletlerle Buda’da barış antlaşmaları imzalandı.

Genelde bu Osmanlı zaferi, Osmanlı Akdeniz egemenliğine bir başlangıç olması bakımından çok önemlidir. İkincil olarak da, İtalya Harpleri’nin bu ilk aşamasında Osmanlılar, güç dengesinde önemli bir ortak olarak Avrupa politikasına girmiştir. İlerde İtalya Harpleri’nin ikinci aşamasında bu siyasetin Fransa ile ittifaka kadar geliştiğini göreceğiz.

Yine bu devirde kayda değer bir olay da şudur: İspanyol hükümdarları tarafından Gırnata Müslüman Devleti’nin istilâsına girişilmesi (1492), oradaki Müslümanların II. Bayezid’den yardım istemelerine neden olmuş ve Bayezid Kemal Reis idaresinde bir donanmayı İspanyollara karşı Batı-Akdeniz’e göndermiştir. 1492’de İspanyolların sürdüğü 100.000’e yakın İspanyol Yahudisi, sultanın izni ve himayesiyle Osmanlı ülkesine kabul edilmiş, İstanbul, Selânik, Safed ve bazı Rumeli şehirlerine yerleştirilmiştir.

İspanyol hükümdarları tarafından sıkıştırılan Gırnata Müslüman Devleti’nin 1482’de elçi göndererek, II. Bayezid’den yardım istemesi, Osmanlıların İslâm âleminin hakiki koruyucusu rolünü ortaya koyan olaylardan biriydi. Cem korkusu sebebi ile Osmanlı hükümeti uzun zaman yalnızca ilgi ve kaygı gösterisinde bulundu. Gırnata Müslüman Devleti, İspanyol boyunduruğu altına düşüp (1492) Kuzey-Afrika İslâm memleketleri bir istilâ tehlikesi altına girince, Doğu-Akdeniz’de Hıristiyan korsanlarına karşı faaliyette bulunan Türk korsanları faaliyetlerini Batı-Akdeniz’e naklettiler. Bu korsanlardan Kemâl Reis 1494 tarihinde resmen Osmanlı donanması hizmetine alındı. Onun getirdiği yeniliklerle Osmanlı donanması ileride görülecek büyük başarılarının temelini atmış oldu. Donanmaya özel bir ilgi gösteren II. Bayezid’in en önemli başarıları arasında, çağdaş tarihçi Kemal Paşazâde’nin işaret ettiği gibi, Osmanlı Devleti’ni üstün bir “Deniz Devleti” (*sea power*) durumuna getirmiş olması da vardır.

Kızılbaş Ayaklanması, Şah İsmail

Venedik harbine son verme gereği, Toros dağlık bölgesindeki yoğun göçer kabilelerin oluşturduğu tehditten ileri gelmiştir. Osmanlılar Yörükleri Anadolu’dan gruplar halinde Rumeli’ye geçirmiş, yahut parçalayarak küçük

obalar halinde birbirinden uzak bölgelere yerleştirmişlerse de, Türkmen göçerlerinin büyük kısmı Toroslarda, Teke'den Maraş'a kadar hâlâ hâkim durumda idiler ve Karaman oğullarından İran'a kaçıp sığınmış olanların tahriklerine, yahut Suriye'den gelen kışkırtmalara uyarak Osmanlı idaresine karşı zaman zaman ayaklanmaktan geri kalmıyorlardı. Bu sürekli huzursuzluğun derin sosyal nedenlere dayandığını görüyoruz: Osmanlı Devleti merkeziyetçi bir devlet haline gelince, bu Türkmen aşiretlerinin hareketlerini gittikçe daha çok kontrol altına almak istemiş, vergi tahrîr defterlerine geçirmiş, miktarı az olmakla beraber vergileri düzenli almaya çalışmıştır. Boy beyleri idaresinde bağımsız bir hayat süren ve hayvancılık ekonomisinin gereklerine uyan bu aşiretler, merkezî idareyi dayanılmaz bir baskı ve zulüm idaresi olarak hissediyorlardı. Onların, devletin vergi defterlerine yazılmaktan kaçmaya çalıştıklarını, *haymâne* veya *hâric-ez-defter*, yani defterde kaydı olmayan reâya sıfatıyla serbest dolaştıklarını biliyoruz. Dulgadır Türkmenleri, kendilerini tahrîre gelen devlet memuru (emin) ve adamlarını bir gecede yok etmişlerdi. Bazı aşiret beyleri, hâlâ "Osman oğlu" diye andıkları Osmanlı hükümdarını, kendileri ile denk sayarlardı. Osmanlı Devleti, tarım ekonomisine dayanan, büyük gelir kaynakları çiftçi kitlelerinin üretimine bağlı bir devlet sıfatıyla, göçerlerin mevsimlik göçlerine karışıyor ve yaptıkları zararlara karşı cezalar koyuyor, yağmaları şiddetle cezalandırıyordu. Özetle yörükler, kendi ekonomik faaliyetlerini ve hayat sahalarını kısan, aşiret hukukuna ve âdetlerine önem vermeyen Osmanlı rejimini bir baskı rejimi olarak görüyorlardı. Şerîatı, pâdişahın kanûnlarını ve merkezî idareyi temsil eden kadıları ve kulları düşman gibi görüyorlar, Sünnî İslâmiyeti temsil eden rejime karşı İslâmiyetin kendi kabile âdetlerine ve şamanist inançlarına uygun bir şeklini telkin eden heterodoks derviş tarikatlerine fanatik bir bağlılıkla bağlanıyorlardı. 13. yüzyıldan beri kırmızı külahlarıyla tanınan militan Alevî Türkmen göçerleri, *Kızılbaş* genel adı altında anılmakta idiler.

Kızılbaşlar, koyu Şi'î-Alevî olup Türkmenlere hitap eden bir tarikatın başı Erdebil şeyh ailesine daha 15. yüzyılın ilk yarısından beri bağlı idiler. Onlar bu aileden Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'ın yanında Trabzon Rumlarına ve Gürcülere karşı gazâlara katıldılar. Türkmen hükümdarı Uzun Hasan'la akrabalık kurmuş olan aile, bir Türkmen yurdu olan Doğu-Anadolu'da ve İran'da büyük nüfuz kazanmıştı. Karaman oğulları idaresinde Osmanlılara karşı mücadeleyi kaybetmiş Türkmen kabileleri, şimdi her zamandan ziyade

Safevîler etrafında toplandılar. Şeyh Haydar'ın oğlu İsmail zamanında Erdebil sûfîleri, Azerbaycan, Doğu-Anadolu, Irak ve İran'da siyasî egemenliği ele geçirdiler. Anadolu'daki Kızılbaşların manevî ve siyasî lideri sıfatıyla Şah İsmail (1501-1524) Osmanlılar için güçlü bir rakip olarak ortaya çıktı. Ataları gibi gazîlik iddiasında bulunan İsmail, Osmanlı sultanına bu bakımdan da rakip olma iddiasında idi. Şah, Uzun Hasan'ın Anadolu'daki siyasî gayelerini benimsemiş olup, Venedik'le Osmanlılara karşı ittifak arıyor, topçu kuvveti istiyordu. İsmail, 1502'de ve 1507'de iki kez Osmanlı topraklarını çiğnemekten çekinmedi. Anadolu Türkmenleri onu kendi hükümdar ve pîrleri sayıyordu. Bu meydan okuma karşısında Bayezid, yine barışa bağlı kaldı ise de, Trabzon valisi Selim şiddetle karşılık verilmesini istiyordu. 1511'de Şah-Kulu, Güneybatı Anadolu'da Teke-ili'nde Kızılbaşların başında ayaklandı ve Kütahya'yı zapt ve beylerbeyini katletti, Bursa'yı tehdide başladı. Ona karşı hareket eden Veziriâzam Hadım Ali Paşa savaş meydanında maktul düştü.

Yavuz Selim (1512-1520):

Orta-Doğu'da Osmanlı Egemenliği

Şah İsmail, Çaldıran Savaşı (1514)

Kızılbaş ayaklanması, hasta, ihtiyar ve asker gözünde nüfuzunu kaybetmiş olan Bayezid'in oğulları arasında taht için şiddetli bir rekabet ve mücadele ile aynı zamana rastlıyordu. Yeniçerileri kendi tarafına kazanan Selim, nihayet İstanbul'a girmeye ve babasını tahttan indirerek yerine geçmeye muvaffak oldu (24 Nisan 1512). Saltanatının ilk iki yılını taht için rakip kardeşlerini bertaraf etmekle geçiren Selim, bu iş tamamlanınca, gerisinden emin olarak Şah'a karşı doğu seferine çıktı.

Selimşah, yahut daha çok yayılan adıyla Yavuz Selim'in (1512-1520) kişiliğinde Yıldırım Bayezid ve Fâtih Mehmed'in atılgan cihangirliği canlanıyordu. Son derece tehlikeli koşullar içinde tahta çıkan Selim, imparatorluğu demir bir pençe ile tutmuş bir pâdişahtı (bir aralık veziriâzam tâ'yin etmeyerek devlet işlerini bizzat yürütmüştür). Veziriâzamlarından düşmanla gizli ilişkisini öğrendiği Dukaginzâde'yi döverek yaralamış ve sonra idam ettirmiş; Hersekzâde'yi yumruklamıştır. Tumanbay'a gönderdiği mektupta, kendisinin Büyük İskender gibi "şarkın ve garbın hâkimi" olacağını yazmıştır. Saltanatının ilk iki yılını tahta rakip olabilecek kardeşlerini ve çocuklarını bertaraf etmekle geçirdikten sonra, bütün gücünü Kızılbaşlara ve Şah'a karşı toplamak için Avrupa'daki komşuları ile, özellikle Macaristan'la barış görüşmelerine girdi, barışçı göründü. Şah İsmail'e karşı sefere çıkmadan önce, onun bütün Anadolu'ya yayılmış olan müridlerini ve haliflerini tespit ettirip hapis veya idam ettirdi. Sayılarının 40.000'e vardığı rivâyet olunmaktadır. İsmail'e karşı bu seferi, rafızî ve mülhidlere karşı bir nevi gazâ olarak ilân etti. Buna karşı Şah İsmail, ona gönderdiği mektupta Anadolu halkının çoğunluğunun kendi *baba*larının müridleri olduklarını ve ailesinin gazâ ile şöhret kazanmış olduğunu söylüyor ve Timur olayında Osmanlıların başına gelenleri hatırlatıyordu. Selim sefere çıkarken (28 Şubat 1514) şeyhlerden ve ulemadan Şah'ın bir mülhid ve kâfir olarak katli vâcib olduğuna dair fetvâlar aldı ve etrafa ilân etti. 1514 yılının 13 Temmuz'unda hududa erişti. İsmail, çöle çevirttiği dağlık ve fakir Doğu-Anadolu'da onun ordusunu içeri doğru çekmek ve sonra imha etmek planını uygulamak istiyordu. Bu seferi başlangıçtan beri

istemeyen yeniçeriler, “Düşman yok, bu harap memlekette nice bir seyahat ederiz” diye birkaç defa ayaklanmaya yeltendiler. Selim sert önlemlerle onları sindirebildi. Bir yandan da Şah’ı savaşa zorlamak amacıyla hakaret dolu mektuplar gönderdi. Nihayet iki ordu Çaldıran’da karşılaştı. Selim, kendi ordusunda İsmail’in taraftarları bulunmasından şüpheleniyordu. Derhal savaşa girildi (24 Ağustos 1514). Savaş kazanıldıktan sonra oğlu Süleyman’a gönderdiği fetihnâmede pâdişah, Osmanlı sağ kolunun galebe çaldığını, fakat sol kolun başlangıçta bozulduğunu, ancak kapıkulunun ve yeniçerilerin top ve tüfek ateşiyle durumu düzelttiğini bildirmekte idi. Selim iki hafta sonra alayla Tebriz’e girdi ve adına hutbe okuttu. Şah’ın Horasan’dan Tebriz’e zorla getirdiği tüccâr, sanatkâr ve büyükleri İstanbul’a gönderdi. Kışı Amasya’da geçirdi ve İsmail’i tamamıyla yok edinceye kadar savaşa devam etmek azminde olduğunu ilân etti. Belki İran’ı fethetmeyi ve ülkesine katmayı düşünüyordu. Fakat ordu çektiği meşakkatlere bir daha katlanmak istemedi. Çaldıran’dan dönüşte binlerce asker ve hayvan telef olmuştu.

1515 baharında Yavuz, İran yerine Dulgadır beyi Alaüddevle üzerine yürüdü. Bu Türkmen beyi o zaman Mısır sultanına tâbi idi, Selim’in doğu seferi esnasında ona karşı düşmanca tavır almıştı. Ülkesi hızla istilâ edildi (1515 Haziran). İran seferini bırakmak zorunda kalan Selim süratle İstanbul’a döndü ve kendi plânlarına karşı koyanları ortaya çıkararak şiddetle cezalandırdı.

Çaldıran Zaferi, Anadolu tarihinde bir dönüm noktasıdır. Selim bu zaferin ardından Doğu-Anadolu’yu tamamıyla ülkesine kattı. Diyarbekir şehri (Ekim 1515) ve diğer şehirler 1515-1517 arasında fethedildi ve bölgedeki Türkmen ve Kürt aşiretleri uygun koşullarla Osmanlı Devleti’ne bağlandı. Bitlis hâkimi Şeref Bey, İstanbul’a bizzat gelip pâdişahın elini öperek itaatını sundu (Mart 1516).

Doğu-Anadolu yüksek yaylasının ilhakı ilkin stratejik bakımdan önemli idi. Böylece, doğudan gelecek istilâlara karşı Anadolu güvence altına alınmakta idi. Öbür yandan 16. yüzyılda İran, Irak ve Kafkasya’daki fütuhat için bölgedeki Erzurum, Van, Diyarbekir başlıca üsler halinde kullanılacaktır.

Bölgenin ilhakı, ekonomik bakımdan daha az önemli değildir. Osmanlılar böylece Tebriz–Haleb ve Tebriz–Bursa İpek Yolu’nun kontrolünü tamamen

ele geçiriyorlardı. Bu iki yol üzerindeki zengin ticâret ve sanayi şehirleri, özellikle o zaman Mezopotamya ile İran, Anadolu ve Haleb ticâret yollarının birleştikleri büyük ticâret merkezi Diyarbekir'in zaptı, Osmanlı hazinesine büyük bir gelir kaynağı oldu. Diyarbekir eyâleti geliri 1528'de 25 milyon akça ile bütün Balkanlar'dan alınan gelirin sekizde birine yükselmekte idi.

Yavuz, İran ve Memlûklerle mücadelede yeniçağa özgü ekonomik çarelere de baş vurdu. Şah'a karşı sefere çıkarken İran'la ipek ticâretini yasak etmiş, Bursa'da İranlı ipek tâcirlerini tutuklatmış, Rumeli'ye sürdürmüştür. İran'la ipek ticâretini yasaklarken İran ekonomisinin can damarını kesmeyi umuyordu. Zira o zaman İran'ın Batı'ya ihraç ettiği en önemli ticâret malı ipek, bu memleketin altın ve gümüş ihtiyacının ana kaynağı idi. Selim, Memlûklere karşı harekete geçerken de Çerkezistan'dan köle ticâretini önlemeye kalkışmıştır.

Osmanlılar, Doğu-Anadolu yaylalarındaki kalabalık Türkmen ve Kürt aşiretlerini iki ayrı *ulus* halinde örgütlediler. Türkmenler Boz Ulus, Kürtler Kara Ulus adı altında birleştirildi. Kürtler, Sünnî Şafiî idiler. Fakat Alevî olan Türkmen kabileleri İran Safevîlerinin esas kuvvetini oluşturmak üzere o tarafa çekilmeye başladılar ve bölgede zayıfladılar. İran'a hâkim olan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen hânedânları, devletlerini ilkin Doğu-Anadolu'daki Türkmenlerle kurmuşlardı.

1432'de B. de La Brocquière bu bölge hakkında "le pays de Turquemanie que nous appelons Armonie" ("bizim Ermenistan dediğimiz Türkmen-ili") demektedir. Osmanlılar, kendi idare tarzlarını buradaki koşullara uydurdular. Normal Osmanlı sancak teşkilâtını kurmakla beraber, aşiretler özel bir idareye tâbi tutuldu: Sekiz Kürt kabile beyi, irsî olarak kendi kabileleri üzerinde ve bölgelerinde sancak beyi tâ'yin edildi. Daha küçük olanlar zeâmet sayıldı. Bu sancaklarda beylerin kabile ve toprak üzerindeki hakları babadan oğula irsî geçtiğinden *ocaklık* ve *yurdluk* denmekte idi. Öbür yandan, beş Kürt kabilesi de *hükümet* adı altında devlet vergilerinden affedilmiş ayrı bir tâbi grup teşkil ediyordu. Bütün bu kabile beyleri, Diyarbekir valisinin emri altında belli sayıda askerle pâdişahın seferlerine katılmak zorunda idiler.

Osmanlılar, Doğu-Anadolu'daki yerleşik çiftçi halk üzerinde ilkin Uzun Hasan zamanında uygulanmış yerli vergi kanûnlarını yerinde bıraktılar.

Fakat 1517-1540 arasında bölgedeki halk, ödenmesi daha kolay ve basit olan Osmanlı vergi sisteminin, Kanûn-i Osmânî'nin uygulanmasını istediler.

Selim ve Mısır Memlûkleri

Mısır Memlûkleri, 1514 tarihine doğru bir yandan Şah İsmail'le, öbür yandan Portekiz tehdidi altında, Osmanlılarla iyi geçinmek zorunda idiler. Portekizliler, Hint Okyanusu'nda ticâret tekelini ellerinde tutmak için Araplara karşı 1502'den itibaren amansız bir mücadeleye girmişlerdi. Hint Okyanusu'nda dehşet saçan korsan faaliyetiyle kalmadılar; Arabistan'la Hind arasında ticâreti kesmek için Aden Körfezi'nde Sokotra adasını (1505) ve Basra Körfezi ağzında Hürmüz'ü (1507) ele geçirdiler ve Kızıldeniz'de Cidde'ye kadar sokuldular. Memlûkler, gemi ve ateşli silâh bakımından düşmanla boy ölçüşecek durumda değildi. Büyük emeklerle Kızıldeniz'de yaptıkları donanma Portekizliler tarafından yok edildi (1509). Bu ümitsiz durumda Mısır Sultanı Al-Gavrî Osmanlı sultanından yardım istedi. Bu yandan Portekizliler, Memlûklerin düşmanı Şah İsmail'e elçi göndererek ortak bir saldırı önerdiler. Portekizlilerin, Osmanlılara karşı 1501'de haçlı donanmasına katıldıkları da hatırlanmalıdır. O zaman Bayezid, Mısır sultanına yardım göndermişti.

Otuz gemilik kereste ve üç yüz toptan ibaret ilk yardım yolda Rodos şövalyeleri tarafından zaptedildi. Fakat Ocak 1511'de Mısır'a Osmanlıların dört yüz top ve kırk kantar barut yetiştirdiklerini biliyoruz. Topkapı Sarayı belgeleri 1512 tarihine doğru gemi inşası için birkaç Osmanlı kaptanının Süveyş'e gönderildiğini ortaya koymaktadır. Gemi yapmak için tahta, zift ve demir bakımından Mısır Osmanlılara bağımlı idi. Arap dünyasının Hint Okyanusu'nda hayat kaynaklarını kesmek, Mekke ve Medine'yi zaptetmek tehdidinde bulunan Portekiz saldırısı karşısında kuşkusuz yalnız Al-Gavrî'nin değil, bütün Arapların gözleri ve yürekleri gazî Osmanlı sultanına dönmüştü. Araplar, Osmanlılar Rumeli'de ilerlemeye başladığından beri Akdeniz'den gelecek bir haçlı seferinden eskisi kadar kaygılı değildiler. Fakat, şimdi Portekizliler Aden'i zaptetmeye çalışıyorlar, Mekke ve Medine'yi alarak Peygamber'in kemiklerini mezarından çıkarmakla tehdit ediyorlardı. Bir vakitten beri Osmanlı pâdişahları, Mekke ve Medine'ye zengin vakıf hasılâtı gönderdikleri gibi, Mekke Şerifi'ni kendi taraflarına kazanmak için çaba harcamaktan geri kalmıyorlardı. 1516'da Mekke ve

Medine seyyidlerinin Selim'e bir heyet gönderdiklerini, fakat Memlûklerin bu heyeti gitmeye bırakmadıklarını biliyoruz. Selim, sefer açmadan Çerkez aslından olan Memlûkleri hedef tutacak, Arapları onların zulmünden kurtarmak istediğini ilân edecektir. Özetle, her şey Arap dünyasını, Osmanlı idaresini kabule hazırlamış bulunuyordu.

Memlûkler için aynı derecede tehlikeli olan Şah İsmail ile Selim arasındaki savaşta Al-Gavrî tarafsız kaldı. Fakat hangi taraf kazansa, kendisine karşı saldırıya geçeceğini biliyordu. Selim, Çaldıran'dan sonra Alaüddevle'nin ülkesini ve Diyarbekir'i zaptetmekle, Memlûklerin eskiden beri kendi nüfuz ve hâkimiyet bölgesi saydıkları araziye tecavüz etmiş oluyordu. Mart 1516'da Osmanlılar, Memlûklerden Harput'u aldılar. Osmanlı kuvvetleri, bir taraftan Diyarbekir'de tutunmaya çalışırken Selim ordusunun başında Fırat vadisine indi. Al-Gavrî, savaşın kaçınılmaz olduğunu bildiğinden 18 Mayıs'ta ordusu ile Haleb'e hareket etmiş bulunuyordu. Selim, Ağustos başlarında Haleb üzerine yürüdü. Al-Gavrî, âdet olmadığı halde yanına Halife Al-Mutawakkila'l-Allah'ı almıştı. Memlûkler savaşı kaygı ile beklemekte idiler ve kuşkusuz barışı tercih ederlerdi. Kahire'de panik havası vardı. Haleb halkı Memlûklere düşman olmuştu. İki ordu, Merc-i Dâbık'da karşılaştı. Memlûkler, tam bir bozguna uğradılar. Al-Gavrî savaş meydanında inme yüzünden öldü. Memlûk ordusunun yenilgisi, başlıca Haleb Valisi Hayırbay'ın ihanetine ve Çaldıran'da olduğu gibi Osmanlıların şiddetli top ve tüfek ateşine atfolunmaktadır. Haleb'e giren Osmanlı sultanı, Al-Gavrî'nin hazinelerine el koydu. Halife Al-Mutawakkil ve üç kâdi'l-kudât pâdişahın huzuruna çıktılar. Selim, Halife'yi yanında oturttu. Fakat sonra kaçmaması için önlem aldı. Hayırbay ve bazı Memlûk emîrleri Selim'e gelip itaatlerini sundular.

Selim, 30 Ağustos'ta Şam'a geldi. Sinan Paşa, Calculiya'da Şam Valisi Canberdi Gazali'nin direnişini kırdı (27 Aralık) ve Gazze'ye kadar Filistin'i işgal etti. Osmanlılar, Mısır'ı işgal konusunda tereddütte idiler. Pâdişah, yeni Memlûk sultanı Tumanbay'a bir mektup göndererek Halife'nin ve kadıların biatı ile memleketi kendi egemenliği altına aldığını, Gazze'den öte Mısır'da kendi adına sikke bastırıp hutbe okutursa onu orada vali bırakacağını bildirdi. Aksi takdirde, Mısır'a girip bütün Memlûkleri kaldırmaya azmettiğini ilâve ediyordu. Bu tehditler, Kahire'de panik yarattı. Tumanbay, 11 Ekim 1516'da Kahire'de sultan ilân edilmiş bulunuyordu. Savaşı seçti. Çölü geçen Selim, Belbeis'de Mısır halkını Memlûklerden ayrı

tutarak kendilerine aman verdiğini, fellahlar da dahil olarak kimseye kötü muamele yapılmayacağını ilân etti. Osmanlı pâdişahı için düşman Arap halkı değil, Memlûkler idi. Tumanbay, Osmanlıların Merc-i Dâbık'daki savaş usulünü taklit ederek Kahire önünde Reydaniye'de top ve tüfekle berkitilmiş bir savunma hattı hazırladı. Savaş başladığı zaman üstün Osmanlı topçusu, bu işe yaramaz eski topları susturdu. Selim'in tahkimli mevzii yandan çevirerek yaptığı saldırı tam bir zaferle neticelendi (26 Aralık). Ertesi günü Hâlife Al-Mutawakkil'i Osmanlı askeriyle şehre göndererek halka güvence verdi, Kahire'de Cuma hutbesi Selim adına okundu. Böylece Memlûk sultanlığı tarihe karışmış bulunuyordu.

Reydaniye'den kaçmayı başaran Tumanbay, baskın ve gerilla harbine baş vurdu. Kahire halkı kendisini destekliyordu. Memlûkleri takip ve araştırma için Osmanlı askerinin yaptığı harekât, halk arasında korku ve dirence sebep oldu. Bununla beraber İbn İyas'a göre, aşağı sınıf halk Osmanlılara yardımcı oluyor, büyüklerin hazinelerini nereye sakladıklarını bildiriyordu. Şehir içinde Memlûklerle şiddetli sokak muharebeleri oldu. Tumanbay nihayet yakalandı ve idam olundu. Selim Mısır'a vali olarak Hayirbay'ı beylerbeyi bıraktı ve İstanbul'a dönmek üzere Kahire'den ayrıldı (10 Eylül 1517). Hareketinden önce Halife'yi gemi ile İstanbul'a göndermişti. 17 Temmuz 1516'da Mekke Şerîfi Abû Numay'ın oğlu, Mekke'nin anahtarlarını getirerek babasının itaatini bildirdi. Selim, Abû Numay'ın şerîf olarak kalmasını kabûl etti ve kendisine bir 'ahdnâme verdi. Zengin hediyeler gönderdi.

Osmanlılar, Mısır'ın fethinden hemen sonra Kızıldeniz'i Portekizlilere kapamak üzere bu denizde kontrollerini kurmaya çalıştılar. 1515'te Portekizlilere karşı Memlûk Sultanı tarafından Kızıldeniz'e gönderilen donanmanın reisi Osmanlı kaptanı Selman Reis idi. Selman, Pâdişah'ın hizmetine girdi. 1517'de Portekizliler, Kızıldeniz'e tekrar girmiş, Cidde'ye kadar sokulmuşlar, Hıristiyan Habeş hükümdarı ile ittifak için Massuwa'ya elçiler göndermişlerdi. Osmanlılar, Mısır'daki işleri düzene soktuktan sonra 1524'te Portekizlilere karşı sistemli harekâta giriştiler. Selman Reis'e atfolunan 2 Mayıs 1525 tarihli bir lâyiha Osmanlı siyasetinin anahatlarını tespit etmektedir. Buna göre, Kızıldeniz'de daimi bir donanma bulundurmak, Portekizlileri Kızıldeniz'den atarak Hindistan'dan gelen ticâret gemilerine yolu açmak gerekti. 1524'te Süveyş'te yapılan bir donanma (8 kadırga, 3 galyata, 6 baştarda) Selman Reis idaresinde bu

maksatla Yemen ve Aden tarafına gönderildi. Bu donanma ilkin, Suvakin'de bir kale yapmak isteyen Portekizlileri buradan kovdu. Yemen'i ele geçirerek bir Osmanlı garnizonu yerleştirdi ve Hint Okyanusu'na çıkarak Aden'i zapta çalıştı (1525). Bu başarılı harekâttan sonra Hindistan'daki Müslüman hükümdarlar, Gücerat ve Kalikut sultanları Osmanlılardan Portekizlilere karşı yardım istemeye başladılar.

Mısır'da Osmanlı Valisi Hâin Ahmed Paşa'nın isyanı bastırıldıktan (1524) sonra Veziriâzam İbrahim Paşa Mısır'a giderek memleketin idaresine ayrıntılı bir kanûnnâme ile kesin şeklini verdi. Keza, memleketin tarım alanlarının ve vergi kaynaklarının tahrîr defterlerinde tam olarak tespit edildiğini görüyoruz.

Osmanlı Sultanlarının Halifeliği Sorunu

Bir rivâyete göre, Selim tarafından İstanbul'a gönderilmiş olan Halife Al-Mutawakkil Ayasofya Camii'nde hilâfeti resmen pâdişaha terk ve ferag etmiştir. M. d'Ohsson ve sonra M. Ata, eserlerinde bu rivâyeti yaymışlardır. Gerçekte, 1774'te Kırım Hanlığı'nın bağımsızlığı konusu ortaya çıktığı zaman Osmanlı pâdişahı, Ruslara karşı bu Müslüman devleti üzerinde halife sıfatıyla birtakım haklarını devam ettirmek iddiasında bulunmuş, Abbasî halifeleri zamanında tespit edilmiş klâsik hilâfet nazariyesi öne sürülmüştü. Daha önceleri 1727 Ekimi'nde İran'a hâkim olan Afgan Şahı Eşref'le yapılan antlaşmada, Osmanlı pâdişahı bütün Müslümanların halifesi olarak tanınmıştır. Osmanlılar, Nadir Şah'a aynı şeyi kabul ettirmeye çalışmışlardır. Klâsik hilâfet görüşü, 1258'de Bagdad'ın Mogollarca işgali ve Abbasîlerin yok edilmesi üzerine her İslâm sultanı tarafından taşınan genel bir unvandan başka bir şey değildi ve eski anlamını tamamıyla kaybetmişti. Mekke ve Medine'nin ve hac yollarının hâmisi olmak ise İslâm dünyasında üstünlüğü belirten bir sıfattı. Vaktiyle Abd Allah b. Zubayr, Muaviye'ye karşı Kâ'be'nin hâdimi ve Hacc reisi olmakla üstünlük iddiasında bulunmuştu. Şahruh, Muharrem 833'te (1429 Kasım) Kâ'be'yi örtü ile örtmek ve Mekke'de çeşme yaptırmak istediği zaman Mısır Sultanı bunu bir üstünlük iddiası sayarak reddetmişti. Fâtih Mehmed'in hac yolları üzerindeki kuyu ve çeşmeleri tamir arzusu aynı şekilde Memlûk sultanınca olumsuz karşılanmıştı.

Selim'in Şirvanşah'a gönderdiği Mısır fetihnâmesinin, "Büyük Hilâfet" anlayışını yansıtmak bakımından özel bir önemi vardır. Selim, bu mektupta,

Memlûklerin Hicaz hac yolunu “Arap eşkiyasından” koruyamadıklarını, kendisine Allah tarafından İslâmiyet kanûnlarını düzene koyma ve Kâ'be mahmillerini techiz vazifesi verilmiş olduğunu ifade ediyor ve bu sebeple küçük büyük bütün İslâm memleketlerinin kendisine itaat etmeleri gerektiğini söylüyor, Suvakin’e kadar bütün Hicaz’ın, Mekke ve Medine’nin kendisine itaat ettiğini, yakında İran’a gelerek orasını da alacağını, Şirvanşah’ın kendi “Hilâfet-i Ulyâ”sına tâbi olmasını ve camilerde kendisine dua etmesini istiyordu. Kanunî Süleyman da cülûsunda Mekke şerîfine gönderdiği nâmede, Allah’ın kendisini saltanat tahtına ve hilâfet makamına geçirdiğini bildiriyordu.

Mekke Şerîfi cevabında, onun, Allah’ın iradesiyle “*al-saltanat al-uzmâ wa masnad al-hilafât al-kubrâ*”ya geldiğini tasdik ederek, siz *Afranc*’da (Avrupa’da) memleketler fethetmekle bize ve bütün İslâm sultanlarına üstün bulunuyorsunuz (*Fadîlat tammat alaynâ ve alâ sâir Mulûk al-anâm bal alâ kaffat salatîn al-İslâm*) diyordu. Burada dikkati çeken nokta, *Hilâfet-i Kübrâ* ve bütün İslâm âlemi üzerinde himaye fikridir, Abussuûd Efendi’nin yazdığı Budin Kanûnnâmesi mukaddimesinde de Süleyman için “*vâris al-hilâfet al-kubrâ... hâiz al-imamât al-uzmâ hâmî hama al-Haramayn al-Mutahhareyn*” unvanları kullanılır. Dikkati çeken başka bir nokta, bu sıfatların Allah’ın iradesi sonucu olduğu iddiasıdır. Süleyman, Portekizlilere ve Ruslara karşı Hind Müslümanları ve Orta-Asya hükümdarlarından gelen yardım talepleri karşısında kaldığı zaman da, *Hilâfet-i Rûy-i Zemîn*’in kendisine Tanrı tarafından verilmiş olduğunu ve hac yollarının açık bulundurulmasının, kendisi için bir ödev teşkil ettiğini belirtmiştir. Bunlar boş söz ve iddialardan ibaret değildi. Zira, Süleyman’ın bu amaçla harekete geçtiğini, Sumtara Sultanı’na kadar her Müslüman hükümdarına askerî yardım gönderdiğini biliyoruz. Bu anlayış, kuşkusuz Abbasîler devrinde formüle edilen hilâfet nazariyesine tamamıyla uygun değildi. Osmanlı Pâdişahı Kureyş’den değildi, “*al-aimma min-Kurayş*” hadîsi ortadaydı. Ama, Osmanlıların temsil ettiği hilâfet-i kubrâ ve imâmat-ı uzmâ, tarihî şartların meydana getirdiği yeni bir hilâfet anlayışı sayılabilir. Osmanlı pâdişahı, kendisinin fiilen İslâm dünyasının en büyük hükümdarı ve koruyucusu durumuna gelmesini, bu fiilî durumu, Allah’ın iradesi sonucu saymakta idi. Bu anlayış ise, hilâfet hakkında İslâm âleminde 13. yüzyılda galebe çalan anlayışın, tarihî şartlara göre genişletilmesinden başka bir şey değildir. Fiilen hâkimiyeti elinde bulundurarak Şerîatı uygulama vazifesini

üzerine alan her Müslüman hükümdarı halife unvanını taşıyabilirdi. Osmanlıların yeni tarihi koşullar altında buna getirdikleri yenilik, tekrar bütün İslâm âlemini kapsayan bir *hilâfet-i 'ulyâ* fikridir. Başka bir deyişle, İslâm memleketlerinin Hıristiyan saldırılarına karşı savunması, Mekke ve Medine'nin ve hac yollarının korunması gibi bütün İslâm dünyasını ilgilendiren hususları Osmanlı sultanları kendi vazifeleri sayarak, İslâm âlemi üzerinde üstün bir otorite kurmak iddiasında olmuşlardır. Aslında bu yeni anlayış da onların bütün İslâm âlemi üzerinde nüfuz ve hâkimiyetlerini hazırlayan bir politikadır ve gazîlik geleneğinden doğmuş olduğu da aşikârdır. Böylece, Selim'den sonra Osmanlı Devleti açık bir şekilde gazî *uc* devleti geleneğini geliştirerek eski İslâm hilâfetini yeni bir yorumla ihya etmiş oluyordu. Yeni hilâfet anlayışının temel fikri gazâ, İslâm'ın himaye ve savunulması idi ve Osmanlı Devleti'nin fiilen sahip bulunduğu kudrete dayanıyordu. Çöküş devrinde ise Osmanlılar, fıkıh kitaplarının Abbasî devrine ait hilâfet anlayışına döndüler ve ondan medet umdular.

Osmanlı pâdişahı Sünnî İslâmiyeti temsil eden hâlife sıfatıyla, İran'da Safevîler idaresindeki halkı, cebren itaat altına alınması gereken mülhid ve *rafızî*ler saymakta idi. 1725 tarihinde, arada okyanus olduğu için İslâm âleminde, biri Osmanlı pâdişahı öteki Hind pâdişahı olmak üzere, iki imâmın, yani halifenin varlığı kabul olunuyordu.

1919-1923'te Hind Müslümanları İngiltere'ye bu inançla karşı çıktılar; Osmanlı halifesinin bağımsızlığını ve Mekke ve Medine üzerindeki egemenliğini, dinî bir konu olarak ileri sürdüler. Kanunî Süleyman, halife-i rûy-i zemîn sıfatıyla devletinin iç siyasetine ve kanûnlarına Şerîatı tam anlamıyla hâkim kılmak zorunluluğunu hissediyordu. Şerîatı temsil eden ulemanın örfü temsil eden ümera ve küttâb yanında üstünlüğü sorusu daha I. Selim devrinde kuvvetle ortaya atılmıştı. Şeyhülislâm Ali Cemâlî'nin bu bakımdan önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Selim, onun devlet işlerine, örf sahasına karışmasına şiddetli bir tepki gösterdi ise de, Cemâlî şeyhülislâmların devlet içinde üstün mevkiini hazırlayanların başında gelmektedir. Ondan sonra Kemal Paşazâde ve Abussuûd (1545-1573 arasında şeyhülislâm) o zamana kadar yalnız sultanın iradesine dayanılarak çıkarılan kanûnları ve örfî müesseseleri Şerîata uydurmak için harcadıkları çaba ile, devlet idaresini şerîleştirmede önemli rol oynadılar. Abussuûd'un arazi kanûnu ve arazi vergileri hakkındaki yorumu, bundan sonra Osmanlı kanûnlarına kılavuz oldu.[100] O, Kıbrıs fethinde, âşârın sekizde bir yerine

hârâcî toprak üzerinden alınan beşte bir kuralını idareye kabul ettirdi. Eskiden örfî kanûn konusu olan meselelerin, 17. yüzyıl kanûnlarında gittikçe daha ziyade istiftâ konusu olması, hatta sancak kanûnlarında Şerîat'ın dikkatle uygulanmaya çalışılması, bu akımın sonucudur. Şerîatçılık siyasetinin Osmanlı toplumunun kalıplaşmasında ve kültür iktibaslarına kapanmasında başlıca rol oynadığı iddia edilmektedir. Ulemanın şerîatçılığına karşı devlet ve toplumun ihtiyaçlarını daha serbest bir şekilde göz önüne alan pratik idareciler olarak bürokratlar, *küttâb*, mücadele edecek ve yeniliklerle reformların öncüsü olacaklardır.

Kanunî Süleyman (1520-1566):

Osmanlı Dünya Devleti

Devlet-i ´Aliyye Orta-Avrupa’da ve

Avrupa Devletler Sisteminde

İtalya Harpleri (1494-1559)

1520’de Süleyman tahta çıktığı zaman İslâm âleminde kazanılmış yeni durumu korumak için, ataları gibi gazâ alanında büyük başarılar göstermeli idi. Selim’in fütuhatı, imparatorluğu bir misli büyütmüş ve Avrupa’da ümitsizlik doğurmuştu. Selim’in asıl maksadı Batı’ya büyük bir sefer yapmaktı, bunun için o daha 1515’te İstanbul’da büyük bir tersane inşasına başlamıştı. Fâtih Mehmed, Akdeniz’in kapısı Rodos ve Orta-Avrupa’nın kapısı Belgrad önünde durdurulmuştu. Batı’da gazânın devam ettirilebilmesi Hıristiyan dünyasının bu iki kalesinin alınmasına bağlı idi. Öbür yandan imparatorluk tahtına V. Karl’in seçilmesinden (1519) az sonra Hıristiyan âleminin iki büyük hükümdarı V. Karl ile I. François arasında kaçınılmaz savaş patlak vermişti (Mart 1521). Böylece, Avrupa iki cepheye ayrıldı. Avrupa’da barışı kurarak Osmanlılara karşı haçlı seferi projesi iflâs etti. Osmanlılar için daha elverişli bir durum olamazdı. İşte Süleyman bu koşullarda tahta çıkmış bulunuyordu. Süleyman Fatih’in alamadığı Belgrad’ı 1521’de, Rodos’u 1522’de fethetmeyi başardı.

Avrupa’da üstünlük için İtalya Harpleri (1494-1559) dönemi, kıtaya egemen olmaya çalışan Mukaddes Roma–Cermen İmparatorları ile Fransa arasında çetin savaşlar dönemidir. 1519’da İmparatorluk tacı için, o zaman Avrupa’nın en güçlü iki hânedanı, Fransız Valois’ları ile Habsburglar karşı karşıya gelmiştir. Habsburg hânedanından V. Karl (Şarlken) aile ilişkileri ile bir dünya imparatorluğuna vâris olmuş, İspanya ve Avusturya’dan başka bugünkü Hollanda ve Belçika, İspanyol kolonileri, Fransa’da Burgundya onun tacı altında birleşmiş bulunuyordu. 1519’da İmparatorluk tacı için Şarlken ile Fransa Kralı I. François namzed idiler. Her ikisi Türklere karşı bir haçlı seferine çıkacağı vaadinde bulunuyordu.

O zaman bütün Avrupa bir Osmanlı istilâsı korkusu içinde idi. Alman seçici prensler, *Elektörler*, Şarlken’i (V. Karl) imparator seçtiler. Bu andan itibaren zengin, fakat parçalanmış İtalya’ya sahip olmak, bu iki hükümdarın temel düşüncesi oldu. Haçlı seferi plânları ertelendi. İtalya’da, Venedik, Floransa, Papalık, Napoli Krallığı, Milano bu mücadelede gâh bir tarafa, gâh öbür tarafa katıldılar. 1494-1559 İtalya Harpleri, Avrupa tarihinde

devletlerarası ilişkilerde yeni bir kavramı gündeme getirdi. Şimdi esas konu şuydu: Şarlken tüm Avrupa'da üstünlüğünü kurmak, Ortaçağ Avrupa'sında olduğu gibi Avrupa'yı bir tek imparatorluk egemenliği altında birleştirmek emelinde idi. Bu siyasi hedef için en çok başvurulan propaganda konusu, Türklere karşı Avrupa'yı korumak, bir haçlı seferi başlatmaktı. Oysa, o dönemde Avrupa'da Fransa, İngiltere gibi milli devletler ortaya çıkmış olup, her devlet imparator karşısında kendi bağımsızlığını savunmak azminde idi. Fransa, İngiltere ve Alman prensleri, imparatora karşı bağımsızlıklarını destekleyecek herhangi bir dış güçle ilişkiye girmekte sakınca görmüyorlardı. Başka bir deyimle, o zaman Avrupa politikasında bağımsız devletler arasında denge politikası, bir devletler sistemi ortaya çıkmış bulunuyordu.[101]

Bu denge politikasını yakından izleyen devletlerden biri İngiltere idi. İngiltere Kralı VII. Henry, bu denge politikasını, kuvvetliye karşı zayıfın yanında yer alarak *baskül siyaseti* diye adlandırmakta idi. Denge arayan Avrupa devletleri yanında, Doğu'da bir dünya gücü olarak yükselen Osmanlı Devleti, bu devletler sisteminin bir üyesi olarak önemli bir rol oynayacaktır.[102] İmparator karşısında kendini tehdit altında hisseden her devlet, doğudaki bu süper güce başvuracak, yahut onu kullanma tehdidinde bulunacaktır. Haçlı tehdidine karşı Osmanlı Devleti de, Avrupa'yı parçalanmış halde tutmak için bu denge politikasını kuvvetle destekleyecek, böylece bu bağlamda, kendiliğinden Avrupa devletler sisteminin bir parçası haline gelecektir. 1525-1559 döneminde Şarlken'in ürkütücü imparatorluğu karşısında başlıca Fransa, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olarak bu dengeyi sağlamaya çalışacaktır. Aşağıda bu gelişmeleri, biraz daha ayrıntılı olarak ele alacağız.

Osmanlı, Fransa'nın Hâmisi

V. Karl (Şarlken) Kuzey-İtalya'da Pavia'da Fransız ordusunu korkunç bir yenilgiye uğrattı ve Fransız kralını esir etti (24 Şubat 1525). Esir kral, Şarlken tarafından Madrid'e götürülüp hapse atıldı. Fransa, ister istemez kurtuluşu, Doğu'daki büyük güçte, Muhteşem Süleyman'a başvurmakta aradı. İmparator, İtalya'da isteklerinden vazgeçmesi koşuluyla François'yı serbest bıraktı (14 Ocak 1526). Fransa Kralı'nın annesinin yardım isteğine Süleyman'ın gönderdiği yanıt, Fransız arşivlerinde bulunup yayınlanmıştır.[103] Metni aşağıdadır.

Ben ki, sultanu’s-selâtîn ve burhânu’l-havâkîn tâc-bahş-i husrevân-i rûy-i zemîn zıllulâh fi’l-ardayn Akdeniz’in ve Karadeniz’in ve Rumeli’nin ve Anadolu’nun ve Karaman’ın ve Rum’un ve vilâyet-i Zulkadriyye’nin ve Diyarıbekr’in ve Kürdistan ve Azerbaycan’ın ve Şam’ın ve Haleb’in ve Mısır’ın ve Medine’nin ve Kudüs’ün ve külliyen diyâr-i Arab’ın ve Yemen’in ve dahi nice memleketlerin ki âbây-i kirâm ve ecdâd-i 'izâmım anarallâhu berâhinehim kuvvet-i kâhireleri ile feth eyledikleri ve cenâb-i celâlet-meâbım dahi tîg-i âteşbâr ve şemşîr-i zafer-nigârım ile feth eyledüğüm nice diyârın sultanı ve pâdişâhı sultan Bayezid Han oğlu sultan Selim Han oğlu Sultan Süleyman Hanım.

Sen ki, Françа vilâyetinin Kıralı Françeşkosun:

Dergâh-i selâtin-penâhıma yarar adamın Frangipan ile mektup gönderip ve bazı ağız haberi dahi ısmarlayıp memleketinize düşman müstevlî olup, elân habsde idüğünüzü i’lâm edüp halâsınız hususunda bu cânibten inâyet ve meded istidâ eylemişsiz, her ne ki demiş iseniz, benüm pâye-i serîr-i âlem-masîrime arz olunup 'alâ-sebîli’t-tafsîl ilm-i şerîfim muhît olup tamam ma’lûmum oldu. İmdî, padişâhlar sınmak ve habs olunmak 'aceb değildir, gönlünüzü hoş tutup azürde-hâtır olmayasız. Öyle olsa, bizim âbâ-yi kirâm ve ecdâd-i 'izâmımız nevverallâhu merâkidehim dâimâ def’-i düşmân ve feth-i memâlik için seferden hâlî olmayup biz dahi anların tarîkine sâlik olup herzamanda memleketler ve sa’b ve hâsîn kaleler feth eyleyüp gece gündüz atımız eğerlenmiş ve kılıcımız kuşanılmıştır. Hak subhâne ve ta’âlâ hayırlar müesser eyleyüp meşiyyet ve irâdeti neye müte'allik olmuş ise vucûde gele. Bâkî ahvâl ve ahbâr ne ise mezkûr âdeminizden istintâk olunup ma’lûmunuz ola; şöyle bilesiz. Tahrîren fî evâil-i şehr-i âhiri’l-rebî’ayn li senet-i isnayn ve salâsîn ve tis’amia

Bi makâm-i dâru’s-saltanat-il 'aliyye al-Kostantaniyye el mahmiyye el mahrûse.

Bu mektubun bugünkü Türkçe karşılığı şöyledir:

Hükümdarların sığındığı kapuma elçiniz Frangipan ile mektup gönderip ve bazı ağız haberi dahi ısmarlayıp memleketinizi düşman istilâ edip şu anda hapiste olduğunuzu bildirmekte, kurtuluşunuz

hususunda bu taraftan yardım rica etmektesiniz. Söylediğiniz herşey, dünyayı idaresi altında tutan tahtımızın ayaklarına arz olunmuştur. Bütün ayrıntıları ile bilgi sahibi oldum. Padişahlar sınmak ve habsolunmak hayret edilecek birşey değildir. Gönlünüzü hoş tutup üzülmeyesiniz. Bu durum karşısında bizim yüce atalarımız –Allah hepsinin mezarlarını nurlandırsın– daima düşmanları püskürtmek ve memleketler fethetmek için seferden geri kalmamışlardır. Biz de onların yolunda olup herzaman memleketler ve sarp kaleler feth eylemekteyiz. Gece gündüz daima atımız eyerlenmiş ve kılıcımız belimizde kuşanmış bulunmaktadır. Yüce Tanrı hayırlar bağışlasın. Tanrı'nın istediği ne hususta ise meydana gelir. Bundan başka hertürlü durum ve haberler ne ise gönderdiğiniz adamımızdan sorulup öğrenile, şöyle bilesiniz.

Bu yazı, 932 yılı Rebî'ülâhir ayının ilk günlerinde (Ocak 1526) saltanat makamı Konstantaniyye'de yazıldı.

Bu nâmenin giriş kısmında Süleyman, padişahlığının azametini belirtmekte ve ülkesi yanında Fransa'yı bir vilâyet ve hükümdarını da ünvan kullanmadan bayağı bir kral olarak zikretmektedir. Düşmanın yararlanmasını önlemek için verilen kararlar hakkında sadece elçi ile "ağız haberi" gönderilmiştir.

Süleyman sözünde durmuştur. Dönemin saray tarihçisi, Nasûh Matrakçı'ya göre, sultan 1526 Mohac seferine şu nedenle karar vermiştir: Esir düşen "Efrenc vilâyetinin kıralı izhâr-i 'ubûdiyyet" ile sultana "ilticâ" etmiş ve elçi gönderip sultandan, Şarlken'in müttefiki olan Macaristan Kralı üzerine sefer yapmasını istemiştir. Matrakçı'ya göre, Kral "itaate boyun verip ser-efkendelerinden oluruz" demiş. Osmanlı sarayında, V. Karl ve François'nın Avrupa'da "çasarlık" için mücadele ettikleri biliniyordu.

1526-1547 döneminde İmparator ve Papa ile Osmanlı Devleti arasındaki çetin mücadele iki cephede, Orta-Avrupa'da kara cephesi ve Akdeniz'de deniz cephesinde sürecek ve Osmanlı'ya karşı 1538'de Papa'nın çabalarıyla bir *Kutsal Liga* (ittifak) kurulacaktır.

Süleyman Mohac zaferinden sonra Avrupa hükümdarları üzerinde üstünlük iddiasında bulunarak, *Kayser Tacı* giymeye karar vermiştir. Kendisi için Avrupa hükümdarlarına özgü murassa' merasim tacı ve

mücevherlerle bezeli bir taht, murassa âsâ, boyna asılan altın zincir gibi *regalia*, 1532'de Venedik'te imal olunup getirilecektir. Çünkü, Mohac zaferinden sonra Sultan yalnız Macaristan üzerinde değil, tüm Hıristiyan Avrupa üzerinde egemenlik iddia etmektedir. Süleyman, Macaristan'ı fethettikten (1526) sonra Habsburglu kutsal Roma–Cermen imparatoru V. Karl'ı ve kardeşi Ferdinand'ı karşısında rakip bulmuş, Osmanlılarla Habsburglar arasında Büyük Macaristan Krallığı ve Avrupa'da üstünlük için bir buçuk yüzyıl süren savaş dönemi başlamıştır. Viyana'da Arşidük Ferdinand, Mohac savaşında düşen Kral II. Louis'nin (1516-1526) meşrû vârisi olduğunu iddia ederken, Süleyman kılıç hakkını ileri sürüyor, Macar kralının harpte yenilmekle ona ait tüm hakların ortadan kalktığını, Macaristan'ın kendine ait olduğunu söylüyordu.[104]

Ferdinand'ın Zapolya'yı yenerek Budin'e girmesi üzerine Zapolya Süleyman'dan yardım istedi. Sultan, Zapolya'yı Macaristan'ın tek kralı tanıdı ve ordusuyla yardıma geleceğini bildirdi (1527). Veziriâzam İbrahim Paşa Zapolya'nın elçisine "Budin'i ikinci İstanbul yapacağız" derken, Habsburglara karşı gelecekteki planları açıklıyordu. Ertesi bahar Ferdinand'ın elçilerine, Macaristan krallığından başka tüm Hıristiyan âleminin hükümdarlarının, bu arada Fransa, Lehistan, Venedik ve Transilvanya'nın padişahın himayesi altında olduğunu beyan etti. 1527'de Süleyman açıkça imparatora karşı tüm Batı Hıristiyan dünyası üzerinde üstünlük iddiasında bulunuyor, V. Karl'ı diplomatik temaslarda ve nâmelerinde sadece "İspanya Kralı" diye anıyordu. Arkasından 1529 Viyana kuşatması, Süleyman'ın iddialarını gerçekleştirmek amacını gösteriyordu.

1528'de İmparator'a karşı yeniden giriştiği savaşta yine güç bir duruma düşmüş bulunan François yardım istiyordu. Bu koşullar altında Süleyman, 1529 yazında ikinci defa Macaristan'a girdi. Zapolya'ya krallık tacını giydirdi ve Budin'de tahta oturttu (8 Eylül 1529). Oradan Ferdinand üzerine yürüyerek ordusuyla Viyana'yı kuşattı (26 Eylül 1529). Üç hafta sonra çekilmek zorunda kaldı. Budin'de kendi temsilcisi olarak Aloisio Gritti'yi bir yeniçeri garnizonu ile bıraktı. Zapolya, yıllık bir vergi ödeyecekti. Süleyman Macaristan'a girdiği sırada Fransa Kralı François imparatorla barış imzalamıştı (13 Ağustos 1529 Cambrai Barışı): İmparator, Burgogne'ı istemekten vazgeçiyor, François'nın rehine çocuklarını geri gönderiyordu. Haber pâdişahı kızdırdı ise de, Fransa ile işbirliğinin devamındaki önemi

hesaba katarak anlayış gösterdi. Şimdi, İstanbul, Avrupa politikasının odak noktası haline gelmişti. François, 1532'de Venedik elçisine, Osmanlı Devleti'ne, V. Karl karşısında Avrupa devletlerinin varlığını garanti eden yegâne kuvvet olarak baktığını itiraf etmişti. François'nın kişisel gizli politikası, Osmanlılarla işbirliğini korumak, fakat bunu Batı Hıristiyan dünyasından, hatta kendi tebaasından gizlemekti. Karl ise, Müslümanlarla kralın ittifakını propaganda konusu yapıyor, François ile barış yaptığı zaman da ondan Haçlı seferine katılma vaatleri alıyor, sonra bunu pâdişahla arasını açmak için İstanbul'a abartı ile bildiriyordu. François, İstanbul'da usta diplomatı Rincon aracılığıyla çelişkili tutumunun sebebini açıklamaya ve ittifakı devam ettirmeye çalışıyor ve bunda da başarılı oluyordu. Fransa ittifakı Osmanlılar için Batı siyasetinin vazgeçilmez bir öğesi olmuştu.

1531'den itibaren François, pâdişahı Güney-İtalya'ya sefer yapmaya teşvik ediyordu. Böylece, kendisi Cenova ve Milano'yu işgal etmeyi umuyordu. V. Karl'ın Viyana'da bulunan kardeşi Arşidük Ferdinand, 1531'de Budin'e yeniden saldırmıştı. Ertesi yıl pâdişah, Akdeniz ve İtalya'da Fransızlar ile işbirliği görevini Babaorucca (Barbarossa) Hayreddîn'e bırakarak, kendisi "Alaman Seferi"ne çıktı. İmparator'a karşı savaş ilân edildi. Osmanlı ordusu Viyana üzerine yöneldi. Pâdişah imparatorla bir meydan savaşı yapmak ve yeni bir Mohac zaferi istiyordu. Güns kalesi önünde üç hafta oyalandıktan sonra dönüşe geçti (Ağustos 1532).

Osmanlı padişahının Avrupa imparatorluğu iddiasını, 1532'de Venedik'e görkemli bir imparatorluk tacı ve Batı hükümdarlık sembollerini temsil eden *regalia*'sı kanıtlıyordu.[105] Bütün bunlar, tabii sultanın yanında Avrupa işlerinde akıl hocası olan Venedik doçunun gayrımeşru oğlu Aloisio Gritti[106] ve *Frenk* lakaplı Vezirâzam İbrahim Paşa'nın telkinleriyle gerçekleşiyordu.

Orta-Asya ve İran geleneğini sürdüren Osmanlı hükümdarlık sembolleri; tuğ, at ve alem (bayrak), nevbet-i sultânî (mehterhâne), sorguç, eşya ve binalarda güneş ve ay motifi, hümâ kuşu tasviri (halı ve sâyebanlarda) yanında, şimdi Avrupa *regalia*'sı sultanın yeni düşlenen imparatorluk kavramını ifade ediyordu. Doğu ve Batı imparatorluğunu, "İskender-i kebîr" gibi, kişiliğinde birleştirme iddiasında olan Süleyman için yapılan imparatorluk tacı Venedik'te imal olunup 12 Mayıs 1532'de, Süleyman'ın

Viyana üzerine ikinci seferine çıkışında Vezirâzam İbrahim Paşa’ya teslim olunmuştu.[107]

V. Karl (Şarlken) 1529’da Bologna’da büyük merasimle Kutsal Roma İmparatoru ilân edilmiş ve muhteşem bir alayla kutlanmıştı. 1532 “Alaman” seferinde Niş’te Habsburg elçilerinin önünde yapılan parlak alayda Süleyman, Şarlken’de karşı dünya egemenliği, *regnum mundi*, için meydan okuyordu.[108] Niş’teki alayda elçilerin ifadesine göre Süleyman, “bir altın taht üzerinde oturuyor ve başında 115.000 altın duka değerindeki mparatorluk tacını (*kayserliche kron*) taşıyordu.” Süleyman, 1532’de beşinci seferinde Şarlken’i bir meydan savaşına çağırıyor, imparatorluk harp meydanında kılıçla belli olur, diyordu. Sultan, 300 top ve 100.000’lik ordusuyla 25 Nisan 1532’de İstanbul’dan hareket etti. Güns kalesi onu oyaladı (8-28 Ağustos). Şarlken ortada yoktu. Mevsim geçmişti. Viyana üzerine gitmekten vazgeçildi. Kasım Bey kumandasında 16.000 kişilik bir akıncı ordusu, Almanya’nın içerilerine kadar ilerleyerek dehşet saldı (halkı uyarmak için kiliselerde çan çalınması, “Türk çanı” bu sırada çıkmış olmalı). Ertesi yıl Ferdinand ve Şarlken’le mütareke imzalandı (1533) ve Süleyman Tebriz ve Bagdad fethi için doğuya sefere çıktı.

1532’de deniz cephesinde Şarlken’in donanması Osmanlılara şaşırtıcı bir darbe vurmuş, Mora’nın güney kıyısında önemli Koron limanını ele geçirmişti. Ferdinand ve Şarlken Süleyman’la barış için Koron’u bir koz olarak kullandılar. Koron’un düşmesi üzerine Osmanlı Dîvânı, Akdeniz için kesin kararlar almak gereğini anladı. Akdeniz Şarlken’e karşı başlıca mücadele sahnesi haline geliyordu. Akdeniz’de Hıristiyanları yıldıran ve Cezayir’i ele geçiren deniz kurdu Babaorucca (Barbarossa) Hayreddîn İstanbul’a çağrıldı, padişah tarafından kabul edildi ve *Kapudân-i Deryâ* ünvanı ile tüm Osmanlı donanmasının başına getirildi. Böylece, devletin donanması ile korsanların donanmaları bir komuta altında birleştirilmiş oluyordu. Babaorucca, ertesi yıl Koron’u geri aldı ve Tunus’ta yerleşti.

Süleyman İran seferinde iken (1533-1536), Şarlken gelip Tunus’u işgal etti.[109] Akdeniz’de çetin mücadelede Osmanlı Dîvânı, Fransa ile ittifakı zorunlu görüyordu. İki devlet arasında görüşmeler, 1533 Temmuz’unda Kapudân-i Deryâ’nın gönderdiği elçiler vasıtası ile başlamış oldu. O zaman Akdeniz’deki başarılarından cesaretlenen Şarlken, Hıristiyan haçlı ordularının başında İstanbul’a alacağını ilân ediyordu.

1537’de Osmanlı devleti, deniz devleti Venedik’le savaş halinde idi. Akdeniz’de mücadele büyük önem kazanmıştı. Tunus’un düşmesinden sonra Fransa ile diplomatik ilişkilere hız verilmiş ve Fransız elçisi Jean de La Forêt 1535 Şubat’ında İstanbul’a gelmişti. İttifak maddeleri arasında, Osmanlı donanmasının Fransız deniz kuvvetleriyle birlikte Şarlken elinde bulunan Sicilya, Sardunya, Napoli ve İspanya’ya saldırılar yapması ve Tunus’un geri alınması vardı. I. François, İtalya’yı istilâ ederek Lombardiya’ya girecek, Osmanlılar da Napoli’yi istilâ edeceklerdi. Böylece, Osmanlı devleti, İtalya Harpleri’nde aktif bir rol üstleniyor ve kendi payını belirliyordu. Fâtih’in Otranto fethinden (1480) beri, Osmanlılar Güney-İtalya’nın istilâsını plânlarında daima açık tutuyordu.

1537 Mayıs’ında Lûtfi Paşa kumandasındaki 160 kadırgalık donanma demir alıp Akdeniz’e açıldı. Fransız ve Osmanlı donanmaları Adriyatik’te buluşacaklar ve padişahın ordusu Korfu adasına çıkarma yapacak, oradan Güney-İtalya’yı istilâya gidilecekti. Süleyman’ın “Roma’ya Roma’ya” diye hedef gösterdiği Venedik senatosunda kaydediliyordu. Bu tarihte Süleyman’ın İtalya’yı istilâ etmek kararında olduğuna hiç kuşku yoktur. Babaorucca, bu harekât sırasında Güney-İtalya’da Apulia’ya saldırmış ve Fransızlar ekim ayında Kuzey-İtalya’da Savoie’yı işgal etmişlerdi. Aynı tarihlerde Ege Denizi’ne gelen Fransız donanmasına İstanbul’dan para ve erzak gönderilmişti. 1538’de mukaddes Liga’ya karşı Osmanlı–Fransız ittifakı, artık Haçlılar döneminin son bulmuş olduğunu gösteriyordu. Mukaddes Liga donanması Ege Denizi’ne varmak için Preveza önlerine kadar ilerledi ve işte orada Hayreddîn’in Andrea Doria’ya karşı büyük deniz zaferi gerçekleşti (27 Eylül 1538). 1538-1571 döneminde Akdeniz’de, Osmanlı deniz üstünlüğünden söz edilebilir.

Akdeniz’de Osmanlı–Fransız İşbirliği

Osmanlı devleti, Venedik ile nihayet barış yapmış (Ekim 1540) ve bu devlet, Şarlken’e karşı Fransız–Osmanlı ittifakına davet edilmiştir. Süleyman, Macaristan’da Şarlken’in kuvvetlerine karşı yeni bir sefere çıkarken (1541), Hayreddîn Paşa denizde Fransız donanması ile işbirliği yapmakta idi. Doria kumandasında İmparator’un güçlü donanması karşısında Fransız donanması, ancak Hayreddîn Paşa’nın işbirliği ile dayanabilmekteydi.

Kayda değer ki, Hıristiyan Avrupa karşısında İmparator ve François karşı karşıya bir propoganda savaşı yapmakta idiler. Şarlken, Kral'ı, Hıristiyanlığın büyük düşmanı ile ittifak etmek ve Hıristiyanlığa ihanet etmek ile suçluyor, bu maksatla Fransızca risaleler bastırıp dağıtıyordu. Kral, ittifakı yalanlıyor, bununla birlikte Osmanlı Dîvânı ile gizli görüşmeler elçiler vasıtası ile yürütülüyordu. Bu propaganda savaşı gerçekte Almanya'daki Cermen prenslerini hedefliyordu. Şarlken, Osmanlılara karşı bu prenslerin askeri yardımını sağlamak için büyük çaba gösteriyor, Kral ise onlara Süleyman'ı teşvik eder hareketlerden kaçındığını ilân ediyordu. François, Nürnberg'de toplanan Alman prenslerine gönderdiği bir mektupta (9 Ocak 1543) "la république chrestienne" dediği Batı Hıristiyan dünyasının birliğini vurguluyor, kendisinin Türklere karşı 30.000 kişilik bir ordu ile Haçlı Ordusu'na katılmayı vaadettiğini hatırlatıyor, Osmanlı sultanı ile "ittifak veya işbirliği" (*alliance ou société*) değil, ancak geçici ateşkes yaptığını beyan ediyordu. Şarlken ise, Kral'ın saldırıları yüzünden Türklere karşı savaşı sürdüremediğini ve onun sultanı kışkırttığını iddia ediyordu. Kral, bunları reddederek Şarlken'in Hıristiyan dünyasında şöhret sağlamak için Türkleri saldırıları ile tahrik ettiğini ileri sürüyordu. François, Cermen prenslerine vaadde bulunarak *Très Chrétien* unvanının gerektirdiği gibi, Türklere karşı Almanya ile beraber olacağına söz veriyordu. Gerçekte Kral, Şarlken ile aralıkla yaptığı barış antlaşmalarında haçlı seferlerine katılmayı vaad ediyordu. Tüm propagandalara rağmen, asıl mücadelenin Avrupa'da üstünlük ve denge mücadelesi olduğunda kuşku yoktu.

Süleyman, 1541-1544 arasında Fransa ile sıkı işbirliği yaptı. 1541'de Pâdişah Macaristan işine kesin bir çözüm getirmek için o tarafa hareket ederken, donanması Hayreddîn idaresinde Fransa ile işbirliği için Akdeniz'e hareket ediyordu.

Zapolya'nın ölümü (20 Temmuz 1540) Macaristan meselesini tekrar ön plana getirmişti. Ferdinand, Macar Krallığı'nın tamamını elde etmek üzere tekrar gelip Budin'i kuşattı.

Ferdinand'ın kuvvetlerini püskürten Süleyman, Budin'e girdi ve Macar Krallığı'nın orta kesimi Budin Beylerbeyliği adı altında Osmanlı ülkesine ilhak olundu. Ölen kralın memedeki oğlu Janos Zsigmond'a Erdel voyvodalığı verildi. Süleyman, Macaristan'ı ilhak ile uğraşırken İmparator,

Hayreddîn'e öldürücü bir darbe vurmak kasdiyle Cezayir'e büyük bir kuvvetle saldırdı, fakat tam bir perişanlıkla geri çekilmek zorunda kaldı (1541). 1543'te Süleyman, Macar Krallığı'ndan Ferdinand'ın elinde kalan arazi şeridini fethetmek için tekrar Macaristan'a hareket etti; aynı zamanda 1.200.000 altın harcayarak meydana getirdiği yeni büyük donanmayı (110 kadırga) Kapudân-i Deryâ Hayreddîn idaresinde François emrine gönderdi.

Baba-Orucca (Barbarossa) Hayreddîn Toulon'da

1543 baharında Sultan Süleyman tekrar Macaristan üzerine yürümek üzere İstanbul'dan hareket ettiği zaman Hayreddîn kumandası altında Osmanlı donanması denize açılacak, İtalya harpleri ve Osmanlı–Fransız ittifakının çok ilginç, yeni bir aşaması başlıyacaktı.

Süleyman, François'nın ikiyüzlü politikasını biliyordu ve elçileri vasıtasıyla Kral'ı bu iki taraflı oyundan caydırmaya çalışıyor, fakat sonunda anlayışlı davranarak fazla sıkıştırmaktan kaçınıyor, herşeye rağmen Hıristiyan dünyasını parçalanmış bir halde tutan bu değerli ittifakı bozmak istemiyordu. Barbarossa donanması ile o yaz İtalya sahillerine vardı, Roma'da Papa korku içinde François' dan aracılığını istedi. Bunun üzerine Hayreddîn donanma için gerekli erzakı para ile aldı, Papalık topraklarına saldırmaktan kaçındı. Anlaşmaya göre, Hayreddîn Fransız sularına girdiği andan itibaren donanma için gerekli erzak Fransızlar tarafından karşılanacaktı. Donanma, 20 Temmuz 1543'te Marsilya limanına ulaştı. Osmanlı donanması, 110 Kadırga, 40 fusta (küçük kadırga), 3 büyük yelkenli *köke*den oluşmakta idi. Hayreddîn, şehri top ateşi ile selâmladı. Kapudân-i Deryâ, Marsilya'da görkemli bir merasimle karşılandı. Onun şehre geleceğini duyan halk uzak yerlerden koşup gelmiş, bu efsane korsanı yakından görmek için sabırsızlanıyordu. Şehir büyüklerinin verdiği ziyafette Babaorucca, taht gibi bir koltukta Fransızların merak dolu gözleri önünde azametle oturuyordu.

François, kuzeyde Flandre'da Şarlken kuvvetlerine karşı savaşırken, Osmanlı donanmasının Fransız donanmasıyla birlikte gidip Nice şehrini zapt etmelerini istedi. Doria, onları 140 gemisi ile bekliyordu. Şarlken, Cenova'da idi. Bu arada Nice üzerine giden 4 Fransız kadırgası düşman eline düştü. Hayreddîn, ertesi yıl harekâta devam için kışı Fransa'da geçirmenin zorunlu olduğunu sultana bildirdi. İstanbul ile Paris arasında elçiler gidip geldi, yapılan görüşmeler sonunda Osmanlı donanmasının

Toulon liman şehrinde kışlamasına karar verildi. Kral, Osmanlı donanmasının erzak ihtiyacının ve tayfaya maaşların Fransa tarafından karşılanacağına söz vermişti. Kapudân-i Deryâ, Toulon limanına vardığı zaman hazırlıklar noksandı. Şehrin tüm halkı Osmanlıların yerleşmesi için boşaltılacaktı. İstanbul'dan kış koşulları altında erzak vs. gelmesi imkânsızdı. Sayısı 30.000'i bulan Osmanlı donanma efradının beslenme ve maaş sorunu Fransız makamları ile tatsız tartışmalara neden olacak, Fransız makamları Türklerin gereksiz yere para sızdırmak çabasında olduklarını ileri sürecektir. Bazı Fransız kaynakları, Osmanlıların yağma yaptıklarını söylerlerse de, başka Fransız kaynakları Türkler arasında itaat ve disiplini öğmüştür.[110]

Nice şehri o zaman Savoie dükasına ait olup Şarlken'in himayesi altında idi. Osmanlı–Fransız birleşik donanması şehri bombardıman ateşine tuttu. Donanmada hazır bulunan Fransız elçisi Polin binaların yıkılmaması için güvence istedi. Hayreddîn buna dikkat etti. Kötü duruma düşen savunucular bir ara, Polin'e, Osmanlı askeri çekilirse, teslim olacaklarını bildirdiler. Osmanlılar çekildi, fakat Fransızlar tekrar savaşa başladılar. Hayreddîn, Fransızların güvenilir olmadığından ve gevşekliğinden dolayı hiddet içinde idi. Fırtına yüzünden donanmasını alıp yakındaki bir adaya çekildi. Bu arada Eylül ayında Doria donanma ile Nice kalesinin yardımına koştu ise de, Hayreddîn'in karşısında çekilmek zorunda kaldı. Osmanlı donanması harekât sahasından çekilmeden, Nice etrafındaki birçok kalenin itaatını sağlayarak Fransızlara teslim etmiştir. Harekâttan sonra donanma ile kışlamak üzere Toulon'a vardı (9 Ekim 1543). Şehir, 8 Eylül'de boşaltılmış bulunuyordu. Herşeyin değeri tesbit olunmuş ve şehir meclisi Türkleri beslemek için sadece 20.000 altun tahsisat ayırmıştı. İstanbul ile Hayreddîn arasındaki yazışmalardan, Sultan'ın donanmanın güvenliği için kaygı içinde olduğu anlaşılmaktadır. Kış yaklaşmakta olduğundan donanmanın dönmesi imkânsız gibi idi. Uzun yolculukta tayfanın beslenmesi en güç işlerden biri idi.

Genelde, Osmanlı donanmasına sadece altı aylık sefer için lojistik ihtiyaçlar sağlanırdı. Sultan, Toulon'da erzak ve maaşların Fransa tarafından sağlanmasının anlaşma ile güvence altına alındığına inanıyordu.

Osmanlı denizcileri Toulon şehrinde ve banliyödeki evlerde yerleştirildiler. Kral, yöre halkına on yıl vergi bağışıklığı vermiş

bulunuyordu. Bununla beraber bu 30.000 kişi için erzak bulmakta büyük güçlüklerle karşılaştı. Hayreddîn, yerel Fransız tüccârından borç almak zorunda kaldı. Osmanlı donanması, Nice'i alamadıysa da, o zamanki Fransız elçisinin raporlarına göre, Osmanlı işbirliği sayesinde güney Fransa bir saldırıdan korunmuş bulunuyordu. 1544 baharında harekât yeniden başladı. Kapudan, İspanya kıyılarına saldırı için 22 gemilik bir donanma gönderdi; kendisi donanmanın büyük kısmı ile Sardunya ve Korsika adaları üzerine yürüdü.

Bu bağlamda, 1542'de Venedik'e elçi olarak gönderilen Jean de Montluc'ün orada yaptığı konuşmada ileri sürdüğü noktalar dikkate değer. Montluc'e göre, Hıristiyanlığın başına gelen bütün tahribât ve musibetlerden İmparator sorumludur. Montluc, bizzat İmparator ile kardeşi Ferdinand'ın İstanbul'a elçiler göndererek Süleyman ile gizli görüşmeler yaptıklarını ve Habsburgluların "Büyük Türk"e yıllık harâc ödediğini hatırlatmıştır. Montluc, "verilen 30.000 altın Hıristiyanlığa karşı bir destek olmuyor mu?" sorusunu soruyor ve Sultan ile ittifakın siyasi anlamda zorunlu bir hareket olduğu üzerinde duruyordu. Fransa elçisi bir tarihî olayı da anımsatıyor: Milano Dükası Ludovico Sforza İtalya'daki rakiplerine karşı Sultan Bayezid'in kuvvetlerini kullanmıştır. Keza o dönemde, İmparator Maxmillian'ın Türkleri Fransa'ya karşı kışkırtmış olduğunu da buna ekliyor. İmparator askerinin Venediklilere karşı yaptığı zulümleri hatırlatarak şunları söylüyor: "Bizim dinimize yabancı askerlerden (Türklerden) oluşmuş bu büyük ve güçlü ordu, efendim Fransa Kralı'na yardım için gönderilmiştir. Türklerin herhangi bir kimseyi incittiklerine dair şikâyet olmamıştır. Nazik davranmışlardır. Geçimleri için aldıkları herşeyi karşılığında para vererek almışlardır." Fransız elçisi, o tarihte Avrupa'da yepyeni bir kavramın, devletler arasında denge kavramının egemen olduğunu konuşmasında açıkça ifade etmiştir. Ona göre, İmparator'un adamları, efendilerinin Fransa'ya karşı saldırısını haklı göstermek için Fransa Kralı'nın Sultan ile ittifakını bahane etmektedirler. İmparator, Hıristiyanlık davasını yaparken, öbür taraftan, heretik ve âsi olan İngiltere Kralı VIII. Henry ile Papa'ya karşı ittifak etmekten çekinmemiştir. Keza, imparator, Protestan Alman prensleri ile birlikte hareket etmekte de bir sakınca görmemiştir.

Polin'in söylediği bütün bu durumlar, Avrupa diplomasisinde o zaman nasıl yeni bir durumun ve kavramın, siyasi denge politikasının egemen

olduğunu göstermek bakımından ilginçtir; o, Müslüman Sultanı ile ittifakın, çağdaşları tarafından bir denge politikası gereği olarak yorumlanmasını istemektedir. Osmanlı Dîvânı da bunu böyle anlamaktadır. Sultan için yazılmış Matrakçı Nasuh'un *Süleymannâme* adlı eserinde bu ittifak hakkında Osmanlı görüşü çok ilginçtir. Bu kaynağa göre, İmparator, "*Kayser*lik", yani tüm Avrupa'nın başı olmak iddiasıyla Fransa'yı Müslümanlara karşı ittifaka zorlamış, bu nedenle İslâm'ın Sultanı Süleyman'ın Fransız Kralı ile ittifakı bir zorunluluk halini almıştır; eğer Fransa bu ittifaktan cayarsa, bütün Hıristiyan dünyasının Osmanlılara karşı tek bir cephe halinde birleşmesi kaçınılmaz olurdu, diyor. O zaman Osmanlı tarihçisinin görüşü, Osmanlıların da Avrupa'da bir güçler dengesi politikasını izlemek zorunda bulunduklarını açıkça ifade etmekte, Osmanlıların Hıristiyan bir devletle ittifakını, bir *realpolitik* gereği gibi gördüklerini göstermektedir.

Fransız sarayı o zaman Osmanlı sultanını, "dünyadaki en büyük hükümdar" olarak görmektedir.[111] Kral François, Venedik elçisine, Avrupa devletlerinin bağımsızlığını güvence altına alan tek gücün Osmanlı padişahı olduğunu itiraf etmiştir.

1559'da İtalya Harpleri'ne son veren Cateau-Cambrésis Barış Antlaşması'na kadar Fransız Kralı II. Henri (1547-1559), Osmanlılar ile ittifakı, siyasetinin temeltaşı saymış, askerî destekle beraber, Türkiye'den önemli miktarda mâlî destek sağlamıştır. Habsburg üstünlüğüne karşı Osmanlı ittifakı, Fransa'nın vazgeçilmez geleneksel bir siyaseti olmakta devam edecektir. Tabii, bu ittifaktan Osmanlılar da büyük yarar sağlamakta idi. Avrupa Hıristiyan dünyasının parçalanmış durumda kalması, Papa ve İmparator'un tasarladıkları bir Haçlı saldırısının önlenmesi, Osmanlının Avrupa politikasının temel kuralı idi.

Kapudân-i Deryâ Hayreddîn'den sonra Batı-Akdeniz'de Habsburglu krala karşı mücadeleyi Piyale Paşa ve Turgut Reis başarıyla sürdürdüler. Turgut, Trablus'u fethetti (1551) ve Trablus, Kuzey-Afrika'da yeni bir Osmanlı beylerbeyliği olarak kendisine verildi. Fransa Kralı, 1563'te Korsika'nın işgali için Osmanlı donanması ile işbirliği istedi ve ada için harâc ödemeyi önerdi. Pâdişah, Turgut Reis kumandası altındaki filo ile Fransız filosunun birleşip birlikte hareket etmelerine izin veriyor, Fransız elçisinin harekât üzerinde Osmanlı hükümetine verdiği gizli bilgilerden dolayı memnuniyet

ifade ediyordu. Daha sonra Turgut Reis ile bu birleşmenin gerçekleşmemesi dolayısıyla Pâdişah memnuniyetsizliğini bildirmiş, fakat yine de Fransa ile dostluk hakkında güvence verilmiştir. Yeni Fransa Kralı II. Henri, dostluğun her zamandan daha ileri olduğunu yineleyerek donanmaların işbirliğini ısrarla istemiştir.

Fransa ile işbirliği yapan Korsikalı Kolonel Sampietro İstanbul'da Pâdişah tarafından kabul edildi ve destek aldı.[112] Fransa kralı, Habsburglara karşı Alman Protestan prensleriyle ittifak halinde idi ve Osmanlı pâdişahı ile bu prensler arasında ilişki kurulması için girişimlerde bulundu. Pâdişah "Alaman Beyleri"ne yazdığı mektupta (Ferîdun, *Münşe'âtu's-Selâtîn*, II, s. 503) "França Pâdişahının dostluğu sayesinde sizin dahi doğruluğunuza ve yararlılığınıza i'timâd-i şerifim olmuştur" diyor ve Fransa kralı ile ittifakların sürdüğü sürece kendilerine "karadan ve deryadan dahl u taarruz olunmaz" diye güvence veriyordu. Çok geçmeden, Turgut Reis Korsika'nın merkezi Bastia'yı kuşatıp şehri aldı ve Fransızlara teslim etti. 1559 barışında ada Cenevizlilere geri verilince Korsikalı Kolonel Sampiero Osmanlılardan yardım isteyerek isyan etti. Trablus'u geri almak için 200 gemilik güçlü bir Haçlı donanması (Papa, İspanya, Malta) Andrea Doria kumandasında Trablus üzerine yürüdü ve Cerbe adasını işgal etti (14 Mart 1560). Piyale Paşa, Cerbe önünde müttefik donanmasını yakalayarak tam bir zafer kazandı. Bu zafer üzerine Osmanlı Dîvânı, Doğu ve Batı-Akdeniz arasında kontrol noktasında haçlı şövalyeler elindeki Malta adasını ele geçirme kararını verecektir. İmparator ile barış yaptıktan (25 Temmuz 1564) ve Orta-Avrupa'da elleri boş kaldıktan sonra, 1565'te Malta seferi hazırlıkları başladı. Devlet bütün gücünü şimdi Akdeniz'de topluyordu.

Malta seferi için Akdeniz'deki tüm Osmanlı donanmaları, Cezayir, Trablus, Mısır, İskenderiye'den gelip, İstanbul'dan hareket eden Piyale Paşa kumandasındaki 180 gemilik donanma-yi humâyûn ile buluştular. Malta kuşatmasında Osmanlı ordusu, 20.000 kayıp vererek kuşatmaya son vermek ve çekilmek zorunda kalacaktır (11 Eylül 1565). Malta bozgunu üzerine ihtiyar pâdişah, ertesi yıl Habsburglara karşı son seferini (Sigetvar seferi) yapmak üzere ordunun başında İstanbul'dan ayrıldı. Fransa, bu dönemde Katolikleri destekleyen İspanya'nın baskısı altında siyasî ve dinî iç-savaşlarla perişan bir duruma düşmüş bulunuyordu. Katolik İspanyol baskısına karşı koyan Protestan Kalvenist partisi (Huguenot'lar) Osmanlı

yandaşı olarak görülüyordu. 1572 St. Barthélemy gününde Protestanların kıyımı, İstanbul'da protesto ile karşılanmış, Osmanlı Dîvânı ticâret imtiyazlarını kaldırmak tehdidinde bulunmuştur.

Akdeniz'de Malta başarısızlığına (1565) karşı Kıbrıs'ın fethi projesi ön plâna çıkmış bulunuyordu. Bu projeyi Veziriâzam Sokollu'nun rakibi II. Selim'in yakın adamı Lala Mustafa Paşa destekliyordu. Sokollu ise, Rus Çarlığı'nın Volga havzasındaki İslâm devletleri Kazan (1552) ve Astrahan (1554) Hanlıklarını işgal ederek Doğu-Avrupa'da Altınordu Hanlığı'nın yerini alan bir Doğu-Avrupa İmparatorluğu haline gelişini, Karadeniz–Orta-Asya ticâret ve hac yolunun kesilmesini ve Moskova'nın Safevî İranı ile Osmanlı aleyhine diplomatik ilişki kurmasını, bir kelime ile Rus tehlikesinin önlenmesini daha önemli görüyor, rakibi Mustafa Paşa'nın Kıbrıs projesine karşı çıkıyordu. Akdeniz mi, Doğu-Avrupa mı, bu sorun veziriâzamla Lala Mustafa arasında tartışma konusu idi. Sokollu'nun donanma ile Don nehri yoluyla hareketi ve Don-Volga arasında kanal açıp Astrahan'ı Rusların elinden alma projesi başarısızlıkla sonuçlandı (1569). O zaman Kıbrıs'ın fethi için hazırlıklara hız verildi ve Lala Mustafa'nın komutasında Osmanlı ordusu Kıbrıs'a çıktı (1570). Öte yanda Uluç Ali, Tunus'tan İspanyolları kovuyordu.

II. Selim'in tahta çıkmasıyla (1566) Avusturya ile başlayan barışı yenileme görüşmeleri sırasında İstanbul'a gelen Fransız elçisi barışa engel olmaya veya Fransa'yı da barışa sokmaya çalıştı. İmparator V. Karl'la barışı yenileyen Osmanlıların Avlona'dan, Güney-İtalya'yı istilâ niyetinde olduğu, Piyale Paşa'nın Otranto'ya çıkıp İtalya'yı istilâ plânı söylentileri dolaşıyordu (Charrière, III, s. 59). Osmanlı Dîvânı, Kıbrıs'ı istilâ planı ile ilişkili olarak Avrupa devletleriyle ilişkilerinde yeni önlemler aldı. 1569'da Fransa'ya, tüm imparatorluk ölçüsünde kapsamlı ilk kapitülasyon bağışlandı, Fransa ile dostluk takviye edildi. Bu arada Fransızlar sultandan iki milyon altın borç alma girişiminde idi. Venedik, Levant'ta elinde tuttuğu ticâret tekelini böylece kaybetmiş bulunuyordu. Fransa'nın Lepanto bozgunundan (1571) sonra Osmanlı'ya nasıl değerli diplomatik yardımlarda bulunduğunu göreceğiz. İmparator, sultan ile sekiz yıllık mütarekenin barışı güvence altına almadığını söyleyerek, Almanya'daki prensleri Osmanlı'ya karşı daima yanında görmek istiyordu (Charrière, III, s. 26). Fransa'nın telkiniyle sultan, Alman prenslerine mektuplar göndererek tam güvence vermeye ve imparatordan ayırmaya çalışıyordu.

Kıbrıs ve İnebahtı (Lepanto), 1570-1571

1559 Cateau-Cambrésis Antlaşması, Avrupa'da büyük mücadeleye İspanya lehine son verdi, İspanya kralı II. Philip (Felipe) Avrupa'nın hâkimi görünüyordu. Böylece, Batı'da Osmanlılar için siyasî koşullar değişti. Malta önünden Osmanlı'nın geri çekilişi ve Kanunî'nin son Macaristan seferi (1566) Batı'da her iki cephede Osmanlı girişimlerinin durduğunu gösteriyordu. Bunun arkasından Kıbrıs seferiyle (1570 baharı) açılan bunalım ise, Osmanlı Devleti için olduğu kadar Avrupa politikası için de bir dönüm noktası olmuştur. Kıbrıs için Osmanlılar en ziyade Batı'dan gelecek bir haçlı donanmasını durdurmanın güçlüğünü düşünmekte idiler. Venedik'in müttefikleri İspanya ve Papalık donanmalarını hazırlamakta geç kaldıkları için Osmanlı donanması bir müdahaleye uğramaksızın Finike'den kara ordusunu Ada'ya geçirmeyi başardı (3 Temmuz 1570). Lefkoşa alındı, fakat Magusa kalesi ertesi yıl 1 Ağustos tarihine kadar dayandı. 1571'de Osmanlı donanması, haçlı donanmasının yolunu kesmek için Adriyatik'te harekâtta bulundu ve sefer mevsimi sonunda Lepanto'ya çekildi. Müttefikler, nihayet Don Juan kumandasında büyük Haçlı Donanması ile gelip İnebahtı'da (Lepanto) Türk donanmasına saldırdılar (7 Ekim 1571). Bu büyük deniz muharebesinde Türk donanması mahvoldu (savaşa 438 savaş gemisi katılmış, Türklerin 230 gemisinden yalnız 30 gemi kurtulabilmişti. İki taraf 59.000 ölü ve yaralı verdi). Haçlıların üç yıllık ittifak projesine göre, her yıl Osmanlılara karşı 50.000 askerle yüklü 200 kadırga donatılacaktı. İstanbul tehlikede idi. Fakat müttefikler ertesi sene Kıbrıs'a doğru hareket ettikleri zaman karşılarında yeni bir Türk donanmasını hayretle gördüler. Saldırıyı yenilemek cesaretini gösteremediler. Venedik ittifakın üçüncü yılında barışı tercih etti (7 Mart 1573). Venedik, Kıbrıs üzerindeki bütün haklarından vazgeçiyor ve ağır bir savaş tazminatı ödüyordu.

Kıbrıs eyâleti, klâsik Osmanlı fetih siyasetine göre teşkilâtlandırıldı: Osmanlılar, hâkim sınıf olarak yerleşmiş feodal Katolik Latinleri bertaraf ettiler. Katolik Latin egemenliğine karşı olan Ortodoks kilisesine bütün eski imtiyazlarını ve vakıflarını iade ederek onu ihya ettiler. Yerli halkı kazanmak ve iktisadî-malî kaynakları geliştirmek maksadıyla önlemler aldılar. Bu arada özellikle *pareikos*ların, yani feodal Latin beylerin mâlikânelerinde toprağa bağlı Rum köylülerin haftada iki gün senyör için çalışma angaryasını kaldırdılar. Orta-Anadolu'dan *sürgün* olarak büyük

ölçüde (bir hesaba göre 20.000'den fazla) Türk göçmenini âlet ve hayvanlarıyla göçürüp boş topraklara yerleştirdiler.

Kıbrıs'ın fethinde ordu ve donanmanın işbirliği halinde yaptığı büyük ölçüdeki harekât, Osmanlı askerî kudretinin ve dehasının eriştiği en yüksek noktayı temsil eder; bununla beraber Lepanto'da Osmanlıların daima korktukları şey gerçekleşmiş, Akdeniz'in Hıristiyan devletleri büyük bir haçlı seferinde Türk donanmasını yok etmişlerdir. Bundan sonra Osmanlılar Avrupa'da daha ihtiyatlı bir politika gütmek, Hint Okyanusu'nda Portekizlilere karşı, Astrahan'da Rus Çarlığı'na karşı Sokollu'nun evrensel tasarılarına son vermek gerektiğini kabul ettiler.

Lepanto'dan sonra Batı milletleri İspanya'nın baskısını daha kuvvetle hissetmeye başladılar. Lepanto'dan bir yıl sonra 1572'de Fransa'da Saint Barthélemy katliamıyla Katolik Ligası'nın Kalvenist rakiplerini bertaraf etmesi, Hollanda âsilerinin ezilmesi ve İngiltere üzerinde bir istilâ tehdidinin artması bir rastlantı değildir.

Fransa'da Kalvenistlerle iç-savaş İstanbul'da dikkatle izleniyor ve kaygı uyandırıyordu. 1570'te Osmanlı'nın Kıbrıs'ta başarısı, Fransa'da Katolikler ve Kalvenistler arasındaki mücadeleye etki yapmaktan geri kalmadı (Charrière, III, s. 104). Türk dostluğu Fransa'nın iç politikasında etkin bir konu haline geldi. Katolikler, II. Philip, Kalvenistler ise Osmanlı yandaşı sayılıyorlardı. Fransızlar, Türklere karşı Katolik Kral (II. Philip) ile Venedik arasında "Mukaddes İttifak"ın yapılmasından kaygı duyuyorlardı (Charrière, III, s. 112-124). Fransız elçilerinin gönderdikleri raporlarda kayda değer bir olay, Türklerin Kıbrıs'ı fethi sırasında yerli Rum halkının Venediklilere isyan ettikleridir ("*presque tous les peuples d'icelle révoltéz contre la seigneurie de Venise*": Charrière, III, s. 124, 5 Kasım 1570). Osmanlı'nın Lepanto bozgunu (Sıngın Donanma) Fransa'yı bir bakıma rahatlattı, çünkü Hıristiyan donanması yenilseydi, Fransa Avrupa için ortaya çıkacak büyük tehlike karşısında Avrupa'nın ortak savunmasına katılmak zorunda kalacaktı (Charrière, III, s. 225). Bozgundan sonra donanma kalıntısının perişan bir halde İstanbul'a dönüşünü Fransız elçisinin temaşası, Türklerin hoşuna gitmedi (Éveque d'Acqs'ın mektubu, Charrière, III, s. 260). İstanbul'dan Fransız elçisi şöyle yazıyor: Nasıl vaktiyle Süleyman Fransa'ya yardım ettiyse, şimdi Osmanlılar Fransa'dan yardım bekliyor.[113] Özellikle, Venedik'in Liga'dan ayrılıp sultanla barış yapması

için Fransa diplomatik nüfuzunu kullanıyordu. Öte yandan, Katolik İspanya'nın bu ezici zaferi, Fransa'da Katolik partisini kuvvetlendirdi ve nihayet Kalvenistlerin korkunç genel kıyımı olayına zemin hazırladı. Fransa'daki iç-savaş sonucu İspanya kralı, Fransa'nın artık safdışı olduğuna ve Osmanlı Devleti'nin bundan sonra tüm Avrupa'yı karşısında bulacağına inanıyordu (Charrière, III, s. 336).

Kıbrıs'ın fethi (1570) Avrupa–Osmanlı ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcıdır. Kıbrıs'ın geri alınması için Papa, İspanya ve Venedik arasında üç yıl için bir Mukaddes Liga imzalandı (25 Mayıs 1571). Bu ittifak, Osmanlı aleyhine kararlaştırılan on dördüncü haçlı ittifakı idi (Osmanlı'ya karşı ilk haçlı saldırısı Papalık–Bizans donanmasının 1359'da Lapseki çıkarmasıdır).

İnebahtı savaşı, Avrupa tarihinde olduğu gibi Osmanlı Devleti tarihinde de kesin bir dönüm noktasıdır. Bundan sonra Süleyman'ın Halife-i Rûy-i Zemîn sıfatıyla Osmanlı Devleti'ni bir dünya gücü yapma projesi suya düşmüş; Volga havzasında, Hint Okyanusu'nda seferlerden vazgeçilmiş, devlet tüm gücünü Akdeniz'de toplamak zorunluluğunu anlamıştır. Doğu-Avrupa'da egemen bir güç haline gelen Rus Çarlığı karşısında Kazan ve Astrahan'ı geri alma plânı bir tarafa bırakılmış, Hint Okyanusu'nda Osmanlı müttefikleri Gücerat ve Sumatra Müslüman sultanlarına yıllardır vaadedilen büyük donanmanın gönderilemeyeceği bildirilmiştir. Mukaddes Liga'ya karşı Osmanlı hükümetinin Avrupa'da giriştiği yoğun diplomasi faaliyeti, Fransa'nın desteğiyle başarılı oldu. 1571-1574 döneminde Fransa ile ilişki son derece önem kazanmıştır. Lepanto (İnebahtı) zaferiyle Avrupa denge politikası Habsburglar lehine dönebilirdi. Fransa, doğudaki müttefikini, Osmanlı'yı kaybetmek istemezdi. Fransa tahtı üzerinde gözü olan II. Philip, Viyana'da İmparator I. Ferdinand'ı (1558-1564) Alman prensleriyle birlikte Osmanlılara karşı Mukaddes Liga'ya sokmaya çalışıyordu. Bu takdirde Osmanlılar, hem Akdeniz'de hem Macaristan'da sonucu belirsiz bir savaşı göğüslemek zorunda kalabilirdi. Fransa kralı İstanbul'a bir elçi gönderip papanın bir kardinalini Fransa'ya ve birini Viyana'ya gönderip bu iki devleti Osmanlı'ya karşı Liga'ya davet ettiğini bildirdi. İmparator, Alman prensleri sefere katılmayı kabul ederlerse, Osmanlı'ya karşı hareket edebileceğini bildirdi. Bunun üzerine Papa'nın elçisi Almanya'ya geçip, prensleri ikna etmeye çalıştı. Fransa kralı, pâdişah ile dostluğa aykırı hareket etmeyeceğini bildirdi; pâdişah, Alman

prensleriyle dostluğunuz vardır, diye kraldan Almanya’ya elçi gönderip, papanın isteklerine olumsuz yanıt vermelerini istedi. Alman prensleri barışı korurlarsa kendilerine Osmanlı tarafından zarar gelmeyeceği hakkında pâdişah güvence verdi. Fransız elçisine göre, Alman prensleri tarafsız kalmayı vaad etmişlerdi. Fransa kralı bu sonucu İstanbul’a elçisiyle bildirmekte acele etti. Sultan bu haberleri gönderen Fransa kralına, dostluğa bağlılığından dolayı “musâfât-i ezelî”den söz eden sıcak bir nâme gönderdi (Mühimme Defteri). Sultan aynı zamanda Viyana’ya bir elçi göndererek arada yapılan eski antlaşmaya göre sekiz yıllık ateşkesi uzattığını bildirdi ve tehditlerde bulunmayı da ihmal etmedi. Böylece, Osmanlı’nın Avusturya tarafında güvenliği sağlanmış bulunuyordu. Fransız diplomasisinin yardımıyla elde edilen bu sonuç, Osmanlı Devleti için son derece önemli idi.

Lepanto bozgunundan sonra Osmanlı Dîvânı, İspanya’ya karşı Batı’da her yerde müttefikler aramakta idi. Flandre ve Hollanda, II. Philip’e karşı 1467’den beri isyan halinde idiler. Pâdişah “Flandre ve İspanya memleketlerinde Lutheran mezhebi üzere olan bey ve beyzadelere” hitaben gönderdiği bir mektupta (Ferîdun, II, s. 542) kendisini “cümleden kuvvetlü ve kudretlü” bir hükümdar olarak kaydettikten sonra onları “puta tapmayup kiliselerden putları ve sûret ve nâkusları redd edup Hak ta’âlâ birdir ve Hazret-i İsa peygamberi ve kuludur deyü i'tikâd edüp... ve Papa denilen bî-dîn .... nice kanlar dökülmesine sebeb olmağla siz Papalu’ya kılıç çeküp daima onları katl ettiğiniz eclden merhamet-i şâhâne ve şefkat-i mulûknâmiz her vechile sizin tarafınıza masrûf olup karadan ve deryadan herhâl ile size mu'âvenet-i husrevânımız her vechile zuhura gelmek ve ol zâlim-i bîdîn elinden sizi halâs ve Hak dîne sevk etmek lâzım olmuştur” diyor ve o yerlerin dilini bilen Muharrem adında birini gönderdiğini bildiriyordu. Sultan, papaya karşı ittifak önermekte, ortak harekâtı belirlemek üzere bir elçi göndermelerini istemekte, İspanya’daki Müslümanlara da ortak hareket etmeleri için mektup gönderildiğini işaret etmektedir. Endülüs’teki Müslümanlara gönderilen mektupta da (Ferîdun, II, s. 550-51), pâdişah, Lutercilerle gizlice haberleşip onlar papaya karşı savaşa girdiklerinde Müslümanların da harekete geçmelerini istemektedir. Bir taraftan da, Cezâyir-i Garb beylerbeyisine, İspanya’ya karşı denizden akın yapılması emredilmektedir (Feridun, II, s. 568). 1569-71’de ayaklanan

Endülüs Müslümanları (Moriskolar) nihayet 1609’da İspanya’dan tümüyle göçe zorlanmış, Kuzey-Afrika ve Galata’da yerleştirilmişlerdir.

1574 tarihinde Sinan Paşa komutasında Osmanlı donanması İspanya’nın istila ettiği Tunus’u geri aldı. Bu zafer, Lepanto bozgununun yarattığı kötümser havayı dağıttı. Böylece, Osmanlılar 1533-1574 döneminde Kuzey-Afrika’da Cezayir (1533), Trablus (1551) ve Tunus’u (1574) feth ile üç beylerbeyilik örgütlemişlerdir. Bu dönemde din faktörünün önemsizliği olgusunu belirten bir olay, Tunus ve Cerbe’de yerli Arap hânedânlarının V. Karl ve İspanyollarla Osmanlı’ya karşı işbirliği yapmalarıdır (anlaşmalar Simancas arşivindedir). Bu beylerbeyilikler, Batı-Akdeniz’de İspanya’ya karşı güçlü bir cephe meydana getirmiştir. A. Hess’e göre[114] Lepanto’dan sonra da Osmanlılar Akdeniz egemenliğini kaybetmiş sayılmazlar.

İtalya Harplerine son veren 1559 Cateau-Cambrésis Antlaşması, V. Karl’ın İspanya’da halefi II. Philip’i Avrupa’nın hâkimi durumuna getiriyor, Katolikliğin karşı-Reformasyonu ve Enkizisyon ile Avrupa’da dehşet uyandıran bir baskı dönemi başlıyordu. Almanya, Bohemya, Erdel, İngiltere ve Fransa’da Protestanlar, Kalvenistler, Unitarianler ister istemez dışarıdan bir gücün yardımını zorunlu görüyorlardı. Osmanlı Devleti tüm Avrupa’da bu karşı grupların savunucusu rolünü benimsedi. İngiltere’de I. Elizabeth’in Osmanlı pâdişahına gönderdiği elçisi W. Harborne açıkça Akdeniz’de İspanya’ya karşı harekete geçilmesini istiyor, bu suretle Büyük Armadası ile İngiltere’yi istilâya hazırlanan II. Philip’i Akdeniz’de arkadan vurmak, hiç olmazsa kuvvetlerini bölmeye zorlamak istiyordu. Osmanlı pâdişahı dostluğunu göstermek için İngiltere’ye kapitülasyonlarla geniş ticâret imtiyazları verdi (1580). İngilizler için gümrükleri %5’ten %3’e indirdi. Böylece, Osmanlı Devleti, İngiltere merkantilist ekonomisinin ilk atılımına temel hazırladı (Levant Company, 1590). II. Philip’in Büyük Armadası’nın Kuzey Denizi’nde perişan olmasından sonra rahatlayan İngiltere, Osmanlı ile ilişkilerini daha çok ticâret alanında yoğunlaştırdı. Hollanda, II. Philip’le 1609’da barış imzalayıncaya kadar daima, Osmanlı’nın İspanya’ya karşı Akdeniz’de cephe açması yolunda yoğun diplomatik faaliyet gösterdi. Hollanda elçisi I. Ahmed’e arzında, efendilerinin “şevketlü Pâdişah-i İslâmın âsitâne-i sa'âdet-âşiyânelerine sadakat üzere kulluk ve dostluk etmeğe bin can ve dil birle tâlib olub bu hayırlu hizmetin zuhûru için bu kemter kulların elçi ta’yîn eylediler” diyor ve ekliyor: “Bizim krallarımız Rim Papa’nın .... put-perestliklerine râzi ve tâbi’ olmayup dinlerinde sâbit-

kadem olmağla kırk yıldan mütecavizdir ki İspanya kralıyla... azîm seferler ve ziyade cenkler vaki' olub ..... hâkimlerimüz azametlü ve şevketlü Pâdişah-i İslâm uğruna sadıkâne hizmet edüp dostlarına dost ve düşmanlarına düşman olmak üzere 'ahd ve yemin eylemişlerdir.” Elçi böylece, Hollanda’yı bir müttefik olarak gösterip kapitülasyon istemiştir.

Özetle, 1571 Lepanto bozgunundan sonra Osmanlı Devleti İspanya’ya karşı (Philip 1580’de Portekiz’i ve kolonilerini imparatorluğuna katmış bulunuyordu) Avrupa millî monarşileri, Fransa, İngiltere ve Hollanda ile sıkı ilişkilere giriyor; yalnız dost ülkelere verilen kapitülasyon ayrıcalıklarını onlara bol bol bağışlıyordu. 1590’larda bu devletler, Akdeniz’de korsanları ve ticâret gemileriyle egemen oluyor, Venedik onlar karşısında ikinci plâna düşüyor ve bu monarşilerin merkantalist-kapitalist ekonomileri Levant ticâreti sayesinde ilk büyük atılımlarını yapıyorlardı. Venedik telâş içinde Mukaddes Liga’yı terk edip eski ticâretini geri getirmeyi ümit ederek Osmanlı ile barış imzaladı (1573 Mart). Lepanto’dan sonra Osmanlı, Fransa’nın baskısıyla imparatorun Liga’ya girmesini önlemiş, kuzey devletlerini fiilen kendi tarafına kazanmış ve Liga’nın en önemli deniz devleti Venedik’i tarafsızlığa zorlamış bulunuyordu. Durum, Osmanlı’nın Avrupa’da büyük bir diplomatik başarısı olarak yorumlanabilir. Don Juan’ın Kıbrıs’ı ve İstanbul’u işgal etme hayalleri suya düşmüştü. Osmanlı’nın bu diplomatik karşı saldırısında en etkin aracı ticâret imtiyazları bağışlamasıdır. Osmanlı diplomasisi, millî monarşilerin II. Philip’e karşı Avrupa denge politikasından yararlanmıştır. Philip, nihayet 1585’te Osmanlı ile barış yaptı ve Büyük Armada’yı (3.165 topla donanmış 132 savaş gemisi) İngiltere’yi istilâ için Kuzey Denizi’ne sevk etti (1588). Armada’yı Kuzey Denizi fırtınaları perişan etti ve II. Philip’in dünya egemenliği tasarısı suya düştü.

Kapitülasyonlar ve ticâret imtiyazlarında Fransa’ya öbür Avrupa ülkeleri üzerinde bir yer veriliyordu. I. Ahmed’in bağışladığı 'ahdnâmede (kapitülasyon) şu özel madde vardı: “Venediklü ve İngilterelüden maada Ceneviz, Portukal ve Katalan tâcirleri Çiçilya ve Ankona ve İspanya ve Florentin (Floransa) Françe Pâdişâhı sancağını nasb edüp benderlerde Françe konsoloslarına müracaat edeler.” Bu madde tüm bu memleketlere Osmanlı ülkesinde ancak Fransa himayesinde olarak ticâret yapma iznini vermekte idi. 'Ahdnâme, keza Hıristiyan hacıların Kudüs’ü serbestçe ziyaretlerine müsaade ediyor ve Osmanlı korsanlarının saldırılarını

yasaklıyordu. Pâdişahın ataları zamanından beri Fransa kralının “cümle kırallardan ziyade hulûs-i hâl ile dostluk edüp şimdiye değin mâbeynde nakz-i 'ahd ve neks-i mîsâk ve eymân vâkî” olmadığı belirtiliyor; Bâb-ı Âlî’de Fransız elçilerine öteki Avrupa devletleri elçilerinin üstünde yer veriliyordu.

Avrupa’da Üstünlük Savaşımı,

Lehistan Sorunu ve Osmanlı–Avrupa Diplomasisi

Çar İvan’ın (1533-1584) Doğu-Avrupa’da Altınordu İmparatorluğu’nun yerini almak üzere Kazan ve Astrahan hanlıklarını ülkesine katması (1552-1554) üzerine Osmanlı hükümeti ilk kez Karadeniz kuzeyinde egemenliğini tehdit altında gördü. Vezirâzam Sokollu Rusya’dan geri almak için büyük Ejderhan (Astrahan) seferini gerçekleştirdi (bkz. II. ciltte “Osmanlı–Rus İlişkileri”). Lehistan’da son Jagellon Kral II. Sigismund’un ölümü (1572) üzerine Doğu-Avrupa kuvvetler dengesi sorunu birden ön plana geçti. Rus Çarı, Lehistan’dan Livonya’yı istilâ etmiş ve Leh tahtına kendi namzedini getirmeye çalışıyordu. Öte yandan Habsburglar da kendi namzedlerini ileri sürüyordu.

Osmanlı, Habsburgların Lehistan’ı kendi nüfuzu altına sokarak Avrupa’da güçler dengesini bozmasını kabul edemezdi. Erdel (Transilvanya) Beyi Janos Zapolya’nın ölümü (1570) üzerine Viyana bu beyliğe bir Habsburglu prensin getirilmesi için faaliyet göstermişti. Fakat nihayet Osmanlılara sadık Stefan Bathori Erdel prensi seçildi. Osmanlı Dîvânı, Lehistan krallığı Rusya veya Avusturya nüfuzu altına girerse, Bogdan, Erdel ve Eflak’ın tehlike altına gireceğini düşünüyor, Osmanlı’ya bağımlı bu ülkelerin idarecilerine ve Tuna üzerindeki sancak beylerine hazırlıklı bulunmaları için sık sık emirler gönderiyordu. Sokollu, Lehistan sorununu büyük bir ilgiyle izliyordu. Osmanlı pâdişahı Çar’ı tehdit ederek Kazan ve Astrahan’ın Kırım Hanı’na teslimini istedi ve Moskof askerinin Lehistan topraklarına girmesini yakından izlemeye başladı. Kralı seçecek Lehistan asil beylerine gönderilen nâmelerde, sultanın isteği yolunda hareket etmelerini, olmazsa askerî harekâta geçileceğini ihtar etti. Leh asillerinin kendi aralarından birini kral seçmelerini, dîvân iyi karşılayacaktı. Ama beyler kendi aralarında anlaşamadılar. O zaman Leh beylerine gönderilen bir nâmede “hâriçten kimsenin kral nasb ve ta’yîn olunması” uygun görülmediği bildirildi.

Viyana, Lehistan’ın komşuları arasında bölüşülmesi fikrinde idi. Öneriye göre Leh tacı Habsburglara, Litvanya Çar’a verilecek ve Osmanlı’ya karşı ortak savaş açılacaktı. Bu, Habsburgların daha da güçlenmesi sonucunu vereceğinden Fransa, Lehistan tahtı görüşmelerine yakın ilgi gösterdi ve Fransa Kralı IX. Charles (1560-1574) kardeşi Henri de Valois’yı namzed gösterdi. Sokollu, Lehli beylerden biri yerine “babadan oğula sadakat ve dostluk üzere olan Françe pâdişahının” kardeşi Henri’nin namzedliğini desteklemeye karar verdi ve bu karara uymaları için Leh beylerine ve piskoposlarına bir nâme gönderildi (1572 Mart). Bu nâmede sultan, Osmanlı’ya düşman birinin kral seçilmesinin sınır vilâyetlerine saldırı olasılığını gündeme getireceğinden, böyle bir seçimi düşmanca bir hareket biliriz; biz Lehistan’ı “mahmiyye-i pâdişahânem mülhakatından” sayarız, diyor ve ekliyordu: “Atalarımız sizin memleketinize karşı düşmanlarınızın zarar vermelerini daima önlemek istemişlerdir. Bunun için ben de 'ahdnâme verdim. Hariçten bir kral seçmeniz gerekiyorsa “Françe pâdişahının karındaşı vilâyeti mezbureye kıral nasb olunmak evlâ ve münâsib görülmüştür, buyurdum ki .... ferman-i şerifim muktezasınca müşarünileyhin karındaşın krallığa kabûl edesiz ve kendisine kral olarak gerekli saygıyı gösteresiz. Asla özrünüz makbul olmamak lâzım gelür.” Beylere bir emir niteliğindeki bu ferman, Lehistan’ı Osmanlı himayesi altında sayıyor ve Fransa kralının kardeşini seçmelerini istiyordu. Leh beyleri pâdişaha mektup gönderip Henri’yi kral seçeceklerine dair söz verdiler. Fransa kralına ve Henri’ye de nâmeler gönderildi. Henri’nin selâmetle gelmesi için alternatif yollar da bildiriliyordu. Fransa sarayı, özellikle prensin annesi Catherine de Medici sevinç içinde idi.

Sultan, Leh beylerine gönderdiği mektupta Rus tehditlerine kesinlikle aldırmamalarını, Kırım Hanı Devlet Giray’ın ordu ile Moskova üzerine gönderildiğini bildirdi. Lehistan’a girecek askerin püskürtülmesi için bir Kırım ordusu hazırdı (1573 Haziran). Fransa kralına, Kırım Hanı’na ve Henri’ye yazılan nâmelerde, Lehistan’ın pâdişahın himayesi altında olduğu ve kralın kardeşinin kral seçilmesi ve karşı gelinmemesi için Leh beylerine “emr-i alîşân” gönderildiği bildirildi ve Fransa kralına “karındaşınızı yüce âsitânemize olan vufûr-i mevâlât ve muhabbetimiz muktezasınca vilâyet-i Leh’e kral nasb ve tâ'yin eyledik” diyerek bu seçimin kendisinden geldiğini belirtti (15 Temmuz 1572). Henri’nin (Osmanlıların Hanriko’su) Lehistan’a selâmetle varması için Osmanlı Dîvânı gereken önlemleri almıştı. Yeni Leh

kralı, Moskova ve Avusturya'ya güvenerek isyan eden Bogdan Voyvodası Yuvan'a yardımdan kaçındı.

Çok geçmeden Fransa Kralı IX. Charles'ın ölümü üzerine (1574) Leh Kralı "Hanriko" Fransa tahtına oturmak üzere gizlice Lehistan'ı terk etti. Sokollu'nun bütün emekleri böylece boşa gitti. Lehistan tahtı için yeniden mücadele başladı. Rusya ve Avusturya hükümdarları tekrar kendi yakınlarını Leh tahtına geçirmek için faaliyete geçtiler. Pâdişah, Leh beylerinin kral seçimine karışmaması için "Beç kralına" gönderilen nâmede "ahd ve amâna mugayir Leh vilâyetine aslâ dahl ve taarruz" olunursa savaş tehdidinde bulunuyordu. Keza Rus çarına da Kırım Hanı'nın saldırıya geçeceği ihtarı gönderildi. Sonunda Osmanlı tâbii Erdel Voyvodası Stefan Bathori'nin Lehistan kralı seçilmesi sağlandı. Rusya, Kırım Hanı vasıtasıyla baskı altında tutulurken İmparator Maximilian da Budin beylerbeyinin saldırıya geçeceği tehdidiyle durduruldu. Leh tahtında atılgan Kral Bathori (1575-1586) Rusya'nın istilâ ettiği yerleri geri alacaktır. Böylece, Doğu-Avrupa'da Osmanlılar, güç dengesini 18. yüzyılda Lehistan'ın taksimi (1772-1795) dönemine kadar korumuş oldular.

Osmanlılar, Kırım Hanları ve Rusya

Kırım Hanlığı, 1475'te Fâtih'in Mengli Giray'ı Kırım tahtına oturtmasıyla Osmanlı tâbîliği altına girmişti. Osmanlı İmparatorluğu, Moskof Büyük Knazlığı'na 1530 tarihlerine kadar kuzeyde bir tehlike olarak bakmıyordu. 15. yüzyıl sonlarına kadar Kırım'ı ve Karadeniz sahillerini tehdit eden kuvvetler, Litvanya-Lehistan ile müttefiki Altınordu Saray hanları idi. Onların saldırılarına karşı Osmanlılar zayıf olan Kırım Hanlığı ve Moskova Büyük Knazlığı blokunu desteklemekte idi. II. Bayezid, III. İvan'a Osmanlı ülkelerinde ticâret serbestliği vermiştir (1496). Ancak Altınordu'nun mirası Astrahan ve Kazan için Moskova ile Kırım arasındaki mücadele sırasındadır ki, Osmanlılar ilk kez Moskofları bir tehlike olarak gördüler. Atılgan Kırım Hanı Sahib Giray 1523'te Kazan Hanlığı'nı Osmanlı yardımı ile Moskoflara karşı elinde tutmak istedi ve 1532'de Kırım Hanı atandı. 1538'de Süleyman Bogdan seferi sonunda Güney-Bucak'ı (Besarabya) Bogdan'dan ayırıp Akkerman Sancağı'nı kuruyor, böylece Karadeniz'i bir Osmanlı gölü haline sokma işini tamamlamış bulunuyordu. Osmanlı hükümeti Karadeniz'de egemenliği için duyarlıdır. Gerek Orta-Avrupa'daki koşullar, gerekse Kırım Hanlığı'nın fazlasıyla kuvvetlenmesini tehlikeli

gören Osmanlılar, Sahib Giray'ı Moskova'ya karşı gereğince desteklemediler. IV. İvan, *Çar* (imparator) unvanını aldıktan (1547) sonra Kazan'ı (1552) ve Astrahan'ı (1554-1556) Kırım Hanlarının çabalarına rağmen zaptetti, Kafkasya'da Terek ırmağına kadar sarktı; Çerkez ve Nogaylar arasında müttefikler buldu ve 1559'da Rus Kazakları ilk defa Azak'a ve Kırım sahillerine saldırıda bulundular. Öte yandan, Bogdan Voyvodası Petru Rareş de Osmanlılara karşı Moskova'nın himayesini istediği gibi (1543), Papa da çarı Haçlı projelerinde hesaba katmaya başlamıştı. Aynı tarihlerde Orta-Asya'dan Moskof girişimlerine karşı şikâyetler gelmeye başladı. Böylece gelecekte Kırım, Karadeniz ve Kafkasya'da Rus tehlikesi 16. yüzyıl ortalarında tam anlamıyla ortaya çıkmış bulunuyordu ve Osmanlılar o zaman tehlikeyi fark edebildiler.

Süleyman, 1562'de Habsburglarla ateşkes yapar yapmaz kuzey sorununu ciddi biçimde ele aldı ve Astrahan'a bir sefer tasarlandı (1563). Ama bu sefer ancak 1569'da gerçekleşti. Bu iddialı proje devletin kendi kudreti hakkında güvenini göstermesi bakımından dikkate değer: Don nehri üzerinden bir donanma göndermek, Don–Volga arasında bir kanal açmak, Astrahan'ı almak suretiyle Rusları aşağı Volga havzasından uzaklaştırmak, Karadeniz'den su yolu ile Hazar Denizi'ne donanma sokarak İran'ı arkadan çevirmek, Kafkasya'yı itaat altına almak, Orta-Asya hanlıkları ile doğrudan doğruya ilişki kurmak, Harezm–Astrahan–Kırım ticâret yolunu kontrol altına almak ve ticâreti canlandırmak projeden beklenen siyasî-ekonomik amaçlardı; aynı tarihlerde Şirvan ve Gürcistan beyleri, İranlılara karşı Osmanlı pâdişahının himayesini istemekte idiler. Bu proje ile büyük devlet adamı Sokollu Mehmed, İran ve Moskof sorunlarını bir çırpıda çözümlemeyi tasarlıyordu. Gerçekte, Çar ile İran arasında bir yaklaşma gecikmedi. Moskof elçisi İ. P. Novosiltsev daha 1568 kışında Şah'ın sarayında idi.

1569'da Osmanlılar büyük hazırlıklardan sonra Don nehri üzerinde bir donanma ile ordularını Volga–Don arasında en yakın noktaya, Perevolok'a sevk ettiler ve Ağustos başlarında kanalı kazmaya başladılar.[115] Tasarının imkânsızlığı görüldü (bkz. II. ciltte "Osmanlı–Rus Rekabetinin Menşei" bölümü). Donanma kızaklarla Volga'ya indirildi. Volga deltasında sular ortasındaki güçlü Astrahan kalesi kuşatıldı. Ruslar, şiddetli bir direnç gösterdiler. Kırım'a geri çekilmeye karar verildi; steplerde büyük zâyiat verildi. Bu başarısızlık kuzeyde yeni harekâta girişme şevkini kırdı. Sokollu

bu seferi devam ettirmek azminde idi. Fakat Dîvân'da rakipleri tasarı aleyhinde idiler. Rus çarına karşı pâdişah, Astrahan yolunun açılması, Kabartay'da yapılan kalelerin yıkılması ve Kırım'la barışın korunmasını şart koştu. Pâdişah, Kırım Hanlığı ve Çerkez beyleri üzerinde egemenlik haklarını belirtiyor, fakat Kazan ve Astrahan'ın boşaltılmasından söz edilmiyordu. Çar, bu istekleri kabul eder göründü. Hatta Avrupa krallarına karşı ittifak teklif etti. Kıbrıs seferi arifesinde Osmanlılar, Akdeniz'de haçlı donanması ile uğraştığından Moskoflara karşı mücadeleyi tamamıyla Kırım Hanlarına bıraktılar. 1572'de Devlet Giray'ın Moskova üzerine yürümesi teşvik olundu. Han Moskova önüne kadar geldi, şehri ateşe verdi; Taht-Algan unvanını aldı. Lehistan'da çara karşı Henri de Valois'nın kral seçilmesi Osmanlı askerî kuvvetleriyle desteklendi. Bunu izleyen yirmi sene içinde Osmanlılar, Akdeniz'de ve İran'da uğraşırken, Çar Kafkasya kuzeyinde yeni kaleler yaptırıyor; Kazakları, Nogayları ve Çerkezleri nüfuzu altına sokmaya çalışıyor ve doğuya doğru ateşli silâhlarla takviyeli çeteler Çar'ın egemenliğini Sibirya içerilerine götürüyorlardı (Sibir Hanlığı'nın istilâsı, 1581). İran harpleri sırasında Moskoflar, Osmanlı ordularının Kırım–Kafkasya yolunu kullanmasına engel olmak istediler ve rakip hanları himaye ederek bizzat Kırım'ı tehdit ettiler. Buhara Hanı, Rusya'nın yeni ilerlemeleri karşısında İran ve Moskova'ya karşı pâdişaha yeniden ittifak teklif etti ve Astrahan'ın alınmasını yeniden istedi (Ağustos 1587). O sırada Osmanlılar İran'a karşı çetin bir savaşa girmiş bulunuyorlardı.

Kafkasya–İran Seferleri (1534-1639)

Osmanlı hükümeti, doğuda ve batıda aynı zamanda savaşa girmekten daima kaçınmıştır. Doğu-Anadolu'da yerleşen Osmanlılar, Tebriz ve Irak için daimî bir tehdit oluşturmakta idi. Buna karşı Tahmasb, Babası Şah İsmail gibi Anadolu'da Kızılbaşları kışkırtmakta idi (1527 Kalender İsyanı). Doğuda olayların kötüye gittiğini gören Süleyman 1531'de imparatorun elçilerine iyi kabul gösterdi. Bitlis Kürt Beyi Şeref Han, Osmanlı bağımlılığını bırakarak İran şahını metbû tanımıştı. Buna karşı Şah'ın Bagdad valisi Osmanlılarla anlaştı. Savaş kaçınılmaz hale gelmişti (1533). Süleyman'ın iki sene süren doğu seferi Tebriz (13 Temmuz 1534) ve Bagdad'ın (27 Aralık 1534) zapt ve ilhakı ile sonuçlandı. Başlıca servet kaynağı ipeği, Tebriz yoluyla Bursa ve Haleb'e sevk eden ve böylece ekonomi bakımından Osmanlılara bağımlı olan Gîlân ve Şirvan hükümdarları Osmanlı pâdişahını metbû tanıdılar. Basra–Bagdad–Haleb yolunun kontrolünü elde etmekle Osmanlılar, Hindistan–Orta-Doğu arasındaki bu ticâret yoluna da hâkim oluyorlardı. 1538'de Basra Emîri Raşid al-Dîn, bir heyetle şehrin anahtarlarını göndererek Osmanlı pâdişahına itaatini sundu. Fakat sonradan Osmanlı merkezî idaresi kendisini hissettirmeye başlayınca yerli hânedânlar ve yağmacı Arap kabile şeyhleri ayaklanmaya başladılar. Osmanlılar Irak'ta Bagdad Beylerbeyiliği'ni örgütleyip yerleşik ahalinin oturduğu bölgeleri timar sistemine tâbi tuttular; Basra–Bagdad–Haleb ticâret yolunda güvenliği sağlamak için elverişli yerlerde kaleler yapmaya, bedevilerin yağmalarını önlemeye ve Fırat üzerinde nehir nakliyatını düzenlemeye çalıştılar. Bagdad hisarına kuvvetli bir yeniçeri garnizonu (2.000 kişi) yerleştirildi. Bu ticâret yolu Osmanlı idaresi altında bir canlılık kazandı. Osmanlı'ya karşı ilk ciddi isyan Basra'da baş gösterdi (1546 ve 1566). Osmanlılar burasını da bir beylerbeyilik halinde daha sıkı bir şekilde kontrolleri altına aldılar.

Osmanlı ordusu çekilir çekilmez İranlılar karşı taarruza geçtiler; Tebriz'i aldılar, Bagdad'ı alamadılar. 1548'de Süleyman ikinci defa Tebriz'i aldı, fakat Tahmasb'ı bir meydan harbine çekemedi. Şarkta, savaş aralıklarla 1555'te imzalanan Amasya Barış Antlaşması'na kadar sürüp gitti. Bu anlaşmaya göre Tebriz ve Bagdad Osmanlılarda kaldı. Basra Körfezi'nde Osmanlılar Portekizlilerle mücadele için, Süveyş'te olduğu gibi bir tersane

inşa ettiler (1546). Körfeze hâkim olmaya çalıştılar. Katîf (1550) ve Bahrayn'ı (1554) zaptettilerse de, Hürmüz kuşatması (1552) bir sonuç vermedi. 1553'te Hint Okyanusu'nda Portekizlere karşı Seydi Ali Reis kumandasındaki sefer de başarısızlıkla sonuçlandı.

1565 yılında İstanbul'a Sumatra Açe Sultanı Alâeddîn'in elçileri gelerek Portekiz'e karşı yardım istediler. Pâdişah, Süveyş donanmasını göndermeye karar verdi. Fakat Yemen İsyanı üzerine ancak iki gemi ile ateşli silâhlar yapan ustalar ve malzeme göndermekle yetindi. 1567'de Hindistan'da Kalikut ve Seylan racaları da Osmanlı pâdişahından yardım istediler. 1580'de Portekiz'i ve kolonilerini ilhak eden II. Philip, bu gelişmelerden kaygılı idi. 1585'te bir Türk donanması Afrika Altın Sahili'ni Portekizlerden temizliyor ve Mombassa prensini Osmanlı egemenliği altına alıyordu. Fakat yerli Zenciler Osmanlılara karşı korkunç bir isyan çıkarmakta gecikmediler (1589).

Osmanlıların bu girişimleri tamamıyla sonuçsuz kalmış değildir. Son araştırmalar göstermiştir ki, 16. yüzyılın birinci yarısında hâlâ Akdeniz'den Anvers'e biber gelmekte idi. 1554'te yalnız Venedikliler, İskenderiye'den 6.000 kental baharat aldılar. Osmanlıların mücadelesi Portekiz baharat pazarında zaman zaman bunalıma neden oluyordu. 1583'te İngiliz J. Eldred, her ay Basra'ya yanaşan Hürmüz gemilerinin Hindistan'dan baharat, ecza, Kalikut kumaşları getirdiklerini yazar.[116] Orta-Doğu'nun büyük ticâret yolları dışında kalması ancak Hint Okyanusu'na ve Akdeniz'e *bretoni* denen çok sayıda topla donatılmış yüksek bordalı yeni tip gemilerle gelen Hollandalıların ve İngilizlerin egemen olmasından sonradır (1590-1620). Alçak küpeşteli kadırga donanmalarıyla savaşan Venedik ve Osmanlılar Akdeniz'de silindi.

Bu mücadele esnasında Osmanlılar, Şi'î İran'a karşı Sünnî Orta-Asya hanlıklarıyla ittifaklar yaptılar. Pâdişah, 1554'te Barak Navruz Han'a Safevîlere karşı kullanması için 300 yeniçeri ile bir topçu takımı gönderdi. *Rûmî* (Anadolulu) adı verilen bu birlik, İranlılara karşı mühim işler gördü. Orta-Asya hanlıkları, Semerkand, Buhara ve bilhassa Harezm, II. Selim'e elçiler göndererek şahın ve Astrahan'ı işgal eden Moskofların hacılara ve tüccâra yol vermediklerinden şikâyet etmekte, Astrahan'ın alınarak hiç olmazsa bu taraftan hac yolunun açılmasını rica etmekte idiler. Osmanlı

pâdişahı Halife-i Ruy-i Zemin (Dünya Halifesi) görevini yerine getirmeli idi.

İran ile Uzun Savaş Dönemi (1578-1639)

Tahmasb'ın ölümünden sonra İran'da baş gösteren kargaşalıklardan Osmanlılar yararlanmak istediler. 1578'den 1639 Kasr-i Şirin Barış Antlaşması'na kadar İran'a karşı aralıklı süren savaşlar Osmanlı tarihinde büyük buhranlara yol açmıştır ve başlıca üç aşama gösterir.

I. Aşama: 1578'den 1590 İstanbul Antlaşması'na kadar Osmanlılar, Kur nehri kuzeyinde Gürcistan, Şirvan ve Dağıstan'ı ele geçirdiler. İran'ın karşı saldırıları, Demirkapı ve kuzey stepleri yoluyla Kırım Hanlığı'ndan yardım alan Özdemir oğlu Osman Paşa tarafından püskürtüldü (1582-1583). Kars'ta kuvvetli bir kale yaparak yeni bir üs kuran Osmanlılar, 1583'te yeni bir hamle ile Aras–Kur arasındaki araziyi işgal ettiler (Revan, 1583'ten beri). Şeybânîlerden Abdullah Han, Horasan'ı istilâ ve Herat'ı zaptetti (Mart 1588). Yeni tahta çıkan I. Abbas (1587) bu durumda Osmanlıların koşullarını kabul ederek barış yapmak zorunda kaldı. Bu antlaşma ile Osmanlılar, bütün fetihlerini ellerinde sakladılar. Abbas'ın kardeşi Haydar Mirza İstanbul'a rehine gönderildi. Dikkate değer ki, antlaşmaya, İran'da Sünnîlere hakaret ve baskı yapılmaması hakkında ayrı bir maddede konmuştu.

İşgal edilen bölgelerde Osmanlı hâkimiyeti yerleşemedi. Türkçe konuşan, fakat Şi'î olan halk ve Anadolu'dan kaçıp gelmiş Kızılbaş aşiretler Safevîlere bağlı idiler; bu sonuncular kendilerine Şah-Seven adı takmışlardı (yalnız Şirvan Sünnî idi). Yerel halk Osmanlılara açıkça düşmanlık göstermekte ve şah idaresi altındaki yerlere kaçmakta idiler. Osmanlıların getirdiği idare tarzı, arazi ve nüfus tahrîrine dayanan vergi sistemi, timar usulü ve alışılmamış vergiler hoşnutsuzluk doğuruyordu. Yerli hânedânlar ve kabile reisleri, bilhassa Kürt ve Türkmen göçerlerinin çoğunlukla bulundukları Irak-ı Acem'de merkeziyetçi Osmanlı idaresi yerine daha ziyade gevşek feodal bir karakter gösteren şahın idaresi tercih edilmekte idi. Bunlar ilk fırsatta şah tarafına dönmeye hazırdılar. En büyük güçlüklerden biri, bu yerlerin Bagdad, Diyarbekir, Erzurum gibi Osmanlı üslerinden çok uzak olması, askerî ve mâlî yardım yetiştirilememesi idi. Halk kaçtığından yerli kaynaklar yeterli değildi. Timar alan askerlerin eline bir şey geçmiyordu.

II. Aşama: Şah Abbas karşı saldırıya geçti, Osmanlı fetihlerini geri aldı. Anadolu'ya perişan dönen dirliksiz asker Celâlî eşkiyası olarak karışıklıklara neden oldu. Şah, ipek ihracatını yasaklayarak Osmanlı ekonomisine büyük zarar verdi. Bursa'da iflâslar baş gösterdi. Osmanlı Devleti de karşı önlem olarak İran'ın şiddetle muhtaç olduğu kıymetli madenlerin ve bakırın İran'a ihracını yasakladı. İran'da para buhranı kendini gösterdi. Osmanlıların Şirvan, Azerbaycan ve Gürcistan'daki fütuhatını geri almış olan Abbas, bu yerler için yılda iki yüz yük ipek göndermek şartıyla barış teklif etti (1610). (Abbas, İran'da ipek ticâretini kendi tekeli altına almıştı). Osmanlılar sonuçsuz seferlerden sonra nihayet 1555 Amasya Antlaşması esas olmak üzere ve yüz yük ipek gönderilmek şartıyla barışı kabule mecbur oldular (1618).

III. Aşama: Şah, Bagdad'ı, Kerkük, Musul şehirlerini ve bütün Irak'ı Osmanlılardan aldı (1623). Şimdi Diyarbekir'i üs yapan Osmanlıların Bagdad'ı geri almak için yaptıkları girişimler (Kasım 1625 ve 1630) sonuç vermedi. Bu devirde Osmanlı Devleti içerde anarşi içinde bocalamakta idi. II. Osman'ın katlini (1622), kapıkulunun devlete tam anlamıyla tahakküm etmesi, yeniçerilere karşı sekban askerini yanına toplayan Abaza Mehmed Paşa'nın isyanla Erzurum'u üs yapması izledi. Bu isyan, devleti temellerinden sarsmakta idi. 1632-1635'te IV. Murad, şiddetli icraatla devlet içinde pâdişahın mutlak otoritesini tekrar tanıttı ve ordunun başına geçerek İran üzerine yürüdü; Bagdad'ı geri aldı (24 Aralık 1638). Ertesi sene iki memleket arasında sınırları kesin şekilde tespit eden bir anlaşma yapıldı (1639 Kasr-ı Şirin Barış Antlaşması). Buna göre, Osmanlılar Bagdad, Şehrizor, Van, Kars vilâyetlerini muhafaza ediyor, fakat Azerbaycan üzerindeki bütün iddialarından vazgeçiyordu.

Orta-Avrupa’da Savaş (1593-1606)

Habsburglara Karşı Uzun Savaş

1590’da İran seferi, uzun ve yıpratıcı bir savaş sonunda Kafkasya ve Azerbaycan’ın ilhakı ile neticelenmişti. O zaman Osmanlılar eski geleneğe uyarak gözlerini gazâ bölgesi Batı’ya çevirdiler. Osmanlı Devleti’nde savaş makinesi işlemek zorunda idi: Çoğalan sabırsız “eli-emirli” timar namzedlerine fetihle yeni topraklar açıp timar bulmak, hareket ideolojisi gazâyı yerine getirmek, devletin kaçınılmaz bir politikasıydı. Bu sıralarda Girit’in fethi lüzumundan bahsedilmeye başlandı. Fakat 1571’de olduğu gibi bir Venedik–İspanya ittifakından korkuluyordu. Osmanlı Devleti, Akdeniz’de İspanya’ya karşı bir deniz seferi mi, yoksa Orta-Avrupa’da Avusturya Habsburglarına karşı bir savaş açmak mı hususunda kararsızdı. Fransa’nın İspanyol kontrolünden kurtulması için Osmanlılar, ülkede Marsilya ticâretine yasak koyma tehdidiyle Fransa tahtı için Henri de Navarre’ı (1589-1610) desteklediler. Bu tarihte İngiltere, İspanya’ya karşı Osmanlıların bir donanma göndermesi için İstanbul’da diplomatik çaba harcıyor ve bu maksatla bir İspanyol–Osmanlı ateşkesi için yapılan temasları baltalamaya ve bir Osmanlı–Avusturya harbini de önlemeye çalışıyordu. Böylece, İstanbul tekrar Avrupa siyasetinin merkezi haline geldi. Fakat sonunda Macaristan sorunu Osmanlı siyasetini belirledi ve Habsburglara karşı sefere karar verildi (1593).

Batı-Avrupa’da durum, Osmanlılar için çok elverişli görünüyordu. İngiltere ve Fransa, İspanya’yı meşgul ediyorlar, Venedik ise Levant ticâreti dolayısıyla tarafsızlığa sadık kalıyordu. Öbür yandan İmparator II. Rudolf, 1591’den beri Osmanlı sarayına yıllık 30.000 altın vergiyi göndermiyordu. Avusturya’ya karşı, aldığı emirle Bosna Valisi Hasan Paşa Hırvatistan’a büyük çapta akınlara başladı. Bu akınların sonuncusunda Hasan büyük zâyiatla hayatını kaybetti. Haber, İstanbul’da büyük heyecan ve kızgınlık doğurdu. Timar alma umuduyla kapıkulu askeri, Batı’ya bir sefer için sabırsızlanıyordu. Veziriâzam Sinan Paşa Avusturya’ya savaş ilân etti (29 Temmuz 1593) ve Ağustos sonlarında ordu ile Macaristan’a hareket etti. Bunun üzerine papanın Avrupa’ya gönderdiği iki *nuncio*’nun faaliyetleri sonucu Avusturya bu tarafta Osmanlılara karşı bir haçlı ittifakı meydana getirmeyi başardı. Erdel (Transilvanya), Eflak, Bogdan ve Lehistan’a bağlı

Dinyeper Kazakları bu ittifaka dahil oldular. Macaristan’da açılan bu ikinci savaş dönemi, Karadeniz’den Hırvatistan’a kadar geniş bir cephede Osmanlıları tam 14 yıl uğraştırdı. Uzun Savaş’ın belli başlı aşamaları şöyle özetlenebilir:

1594’te Sinan Paşa Viyana yolu üzerinde önemli Raab’ı (Yanık-Kale) aldı; fakat sonbaharda imparator kuvvetleri müttefiklerle birlikte karşı saldırıya geçtiler. Sinan Paşa ertesi sene Eflak’ı işgal ederek bir beylerbeyi idaresi altına koydu. Avusturyalılar önemli Esztergom (Estergon) kalesini ele geçirdiler. İstanbul’da asker, yeni tahta çıkan III. Mehmed’i bizzat sefere gitmeye zorladı. Egri’nin (Erlau) fethi ardından Haçova’da (Mezökeresztes) yapılan büyük meydan savaşında Osmanlılar, Maximilian idaresindeki Alman ve Erdel müttefik ordusuna (40.000 kişi) karşı güçlükle zafer kazandı (23-25 Ekim 1596). Bu zafer, barışı sağlayamadı. İstanbul’da açlık, para darlığı ve harpten bezginlik vardı. O zaman Venedik elçisi şunları yazmakta idi: “Türkler bezgin, kargaşa ve zaaf içindedir. Sultan korkak ve iradesiz olup barış yapmayı arzulamaktadır.” Haçova meydan muharebesinden kaçan ve dirlikleri ellerinden alınan Anadolu sipahileri, Anadolu’da büyük kargaşalıklara yol açtılar. Sonraki yıllarda Avusturyalılar Raab’ı geri aldılar, Budin’i gelip kuşattılar. Yıllar, iki taraf arasında Esztergom, Kanija, İstolni-Belgrad kalelerinin el değiştirmesi ve kuşatmalarla geçti. 1603’te Şah Abbas’ın saldırıya geçmesi, Osmanlıları büsbütün güç duruma soktu. Bocskai idaresinde Erdel ayaklanması sonucu Osmanlıların bu tarafta durumu düzeldi. Osmanlılar, Bocskai’ya Macar kralı unvanıyla tac giydirdiler ve himayeleri altına aldılar. Esztergom, geri alındı (1605). Her iki taraf değişen koşullar karşısında sulha yanaştılar. Zsitva-Torok’da yapılan barış antlaşması ile Osmanlılar Macaristan’da durumlarını koruyorlardı (hatta iki yeni beylerbeyilik, Egri ve Kanija beylerbeyilikleri teşkil olunmuştur), fakat aynı zamanda eski Macaristan krallığından Habsburglar elinde kalan yerler üzerinde iddialarından ve bunun için ödenen yıllık 30.000 altın vergiden vazgeçiyorlardı. Bu, Habsburglar karşısında açıkça bir gerileme ifade ediyordu. Osmanlı pâdişahının rakibini Kayser unvanıyla kendisi ile eşit bir hükümdar tanıması ve antlaşmayı 20 yıl için imzalaması, Osmanlı sarayının artık Kanunî Süleyman devrindeki büyük iddialarından vazgeçtiğini göstermekte idi.

Savaş, Osmanlı Devleti'ne, Habsburg askeri karşısında zayıf yanlarını göstermişti. Osmanlılar, 1595'ten beri birkaç kez barış girişiminde bulunmuşlardı. İmparatorluğun çöküş alâmetleri bu savaş sırasında herkesin gözünde açık bir hal almıştı. Avrupa'nın yeni savaş teknolojisi, hafif tüfekle at üstünde savaşan Avusturya askeri karşısında kılıç kalkanla savaşan timarlı sipahilerin yetersizliği ortaya çıkmış, Osmanlı hükümeti Anadolu'da halktan tüfek kullanan sekban askeri yazmak zorunda kalmıştı.

Fransa ile İttifakın Bozulması

Fransızların Büyük Kral dedikleri XIV. Louis (1638-1715) döneminde Fransız–Osmanlı ilişkileri, onun büyüklük vehmi yüzünden bozuldu. Aslında Habsburglara karşı başlayan Fransız–Osmanlı ittifakı, Büyük Kral döneminde terk olundu. Fransız filoları Cezayir korsanlarını cezalandırmak bahanesiyle Girit, Sakız ve Cezayir'e saldırılar yaptılar. Çöküş döneminde olan *Türkiye* o zaman Fransa için yararsız bir güç gibi görülüyordu. Geleneksel Osmanlı ittifakının bırakılması (Charrière, I, III) sonucu, Avrupa'da denge sistemi temelinden bozuldu ve Osmanlı'yı destekleme siyaseti Fransa'nın rakibi İngiltere gibi yeni güçlere bırakıldı.

Viyana bozgunundan sonra *Mukaddes Liga*'nın (Venedik, Avusturya, Lehistan, 1684 ve 1686'da Rusya) kurulması ve imparatorun müttefikleriyle Osmanlı'ya karşı büyük bir mücadeleye girmesi (1684-1699) Osmanlı Devleti'ni içeride ve Avrupa politikasında bir daha kalkınamadığı bir çöküş dönemine sokmuştur.[117] Bu dönemde Osmanlı Devleti Avrupa'da Fransa ittifakını kaybetti. Fransa Kralı, Osmanlı'ya karşı saldırıyı teşvik ediyordu. Çünkü, böylece Batı'da elleri serbest kalıyor ve Ren nehrine kadar büyük Fransa'yı kurmak üzere serbestçe ilhaklara girişmiş bulunuyordu. Fransa bir kez daha, Batı'daki siyasî emelleri için Türkiye'yi kendi yararına kullanmış oluyordu.

Fakat Louis, Osmanlı'ya karşı Avusturya'nın ellerini serbest bırakarak Fransa'nın rakibinin, her zamandan daha güçlü hale gelmesine izin vermiştir. Avusturya müttefikleriyle birlikte dört cephede Osmanlı'yı 16 yıl korkunç bir saldırı karşısında bırakmış ve Fransa'nın eski müttefiki Osmanlı, artık belini doğrultamayacak bir duruma düşmüştür. Gerçi XIV. Louis, Ren'e doğru genişleme politikasında bazı kazançlar elde etmiştir, fakat muzaffer Habsburg hükümdarı Avrupa denge politikasında şimdi üstün bir noktaya erişmiştir. XIV. Louis'nin ilerlemelerinden derin bir

kaygıya düşen batılı komşuları İngiltere ve Hollanda, Karlofça'da barışı gerçekleştirmek için Avusturya üzerinde kuvvetli baskı yapmışlar, Bâb-ı Âlî'nin yeni dostları durumuna gelmişlerdir. Galip Avusturya şimdi Batı'ya dönerek İngiltere ve Hollanda ile birlikte Fransa'yı eski sınırlarına geri püskürteceklerdir. Fransa, Ryswick Antlaşması'yla (30 Eylül 1697) kazançlarını geri vermek zorunda kalmıştır. Avrupa'da üstünlük sevdasına düşen Fransa, doğudaki "geleneksel" müttefiki Türkleri terk ettiği dönemlerde (XIV. Louis ve Napoleon), ezelî rakipleri Avusturya ve İngiltere karşısında yalnız kalmıştır.

Tarihci E. Charrière'e göre, Avrupa'da Fransa ittifakını kaybeden Osmanlı Devleti hızla çöküş dönemine girmiş, Avusturya ve Rusya karşısında yalnız kalmıştır. Fransa, ancak 18. yüzyılda, Osmanlı ittifakının Avrupa'da denge politikası ve Fransa için hayati ekonomik önemini idrak ederek, Osmanlı'yı destekleme politikasına dönmüştür (1739 Belgrad Antlaşması). Lehistan'ın taksimi döneminde (1772-1795) Avusturya ve Rusya'nın ilerlemeleri, Küçük Kaynarca Antlaşması (1774), imparatorluğun ilk taksim senedidir, Rusya ve Avusturya daha o zaman, imparatorluğun taksimi ve "Türklerin Avrupa'dan atılması" için plânlar yapmaya başlamışlardır. Fransız tarihçisi E. Charrière, bu dönemde Fransa'nın Osmanlı ile ilişkisini "ittifak" değil, Fransız himayesi (*protectorat*) olarak yorumluyor. Rusya Çariçesi II. Katerina yandaşları Avusturya ve Prusya ile Lehistan'ın taksimi projelerini görüşürken, Osmanlılar Rus orduları karşısında bozgun halinde geriliyordu (1768-1774). Küçük Kaynarca'dan sonra Rusya tüm Kuzey-Karadeniz'de yerleşti (1783); Avusturya daha o zaman, Belgrad ve Bosna'yı kendi payı olarak düşünüyordu. Doğu'da eski müttefikleri Lehistan ve Osmanlı Devleti'nin perişanlığı karşısında Fransa kralı hareketsizdir.[118] Aslında, Lehistan'ın taksiminin, "Kuzey-Avrupa'da güçler dengesini bozacağı veya değiştireceği" kabul ediliyordu. 1572'de Veziriâzam Sokollu, Avusturya ve Rusya'ya karşı Bogdan-Erdel ve Lehistan'dan kurulu bir cephe meydana getirmişti. 18. yüzyıl başlarında İsveç Kralı XII. Karl'ın katılmasıyla, Rusya'ya karşı bu cephe güçlendirilmek istenecektir. Şimdi, Osmanlı'nın can düşmanı Avusturya ve Rusya arasında Lehistan'ın taksimiyle bu cephe çöküyordu.

Büyük Bunalım (1571-1610):

Köklü Değişim

16. yüzyıl sonlarında, 17. yüzyıl başlarındaki büyük bunalımı hazırlayan önemli gelişmeler olarak: büyük nüfus artışı, Avrupa'da savaş teknolojisinin ve gümüş bolluğunun etkisi altında Osmanlı klâsik askerî ve mâlî düzeninin sarsılması, Safavîler ve Habsburglarla uzun savaş dönemi ve onun doğurduğu mâlî bunalım göz önüne alınmalıdır.[119]

Daha 16. yüzyıl ortalarında, özellikle Şehzâde Mustafa ve Şehzâde Bayezid olayları sırasında, Anadolu'da şiddetli bir kaynaşma başlamıştı. Bir yandan askerî sınıfa geçme amacı ile rakip şehzâdeler hizmetine giren binlerce başıboş Anadolu köylü genci, *yevmlüler, levendler* adı ile bu kargaşayı desteklerken, öbür yandan timarı az veya timarsız *eli-emirlü* ve *ma'zul* sipahiler, bu kaynaşmanın ön safında ortaya çıkmışlardır.[120] Öbür yandan, *ilmiyye* mesleğinin vergi bağışıklığı gibi ayrıcalıklarından yararlanmak isteyen, fakat soygunculuk ve hatta eşkiyalığa sürüklenen binlerce Anadolu delikanlısı, *sûhte/softa* adı altında medreselerin çatısı altında toplanıyor, yahut dağ başlarında kendi medreselerini veya çetelerini kuruyorlardı.[121] Eskiden Anadolu'nun fazla nüfusu için Balkanlar, bir taşma ve göç bölgesi idi, *uclar* ise askerî hizmete girmek isteyenlerin *gönüllü, garip-yiğit* adı ile koşuştukları bir er meydanı idi.

16. yüzyılın ikinci yarısında, bir yandan Avrupa'da yayılma durakladı; yeni timar olanakları kalmadı ve *uc akıncı* kurumu çöktü; öbür yandan, yukarıda söylediğimiz gibi, büyük nüfus artışı nedeni ile çorak Orta-Anadolu yaylasında nüfus baskısı güçlendi.[122] Bu nüfus taşmasının gerçek ölçüsü iyi bilinmiyor. Fakat birçok belirtiler, bu varsayımı doğrulamaktadır. Kıbrıs'ın fethinden sonra, 2 Eylül 1572 tarihli bir fermanla[123] Anadolu, Karaman, Rûm, Zulkadıriyye (Dulgadır) vilâyetlerinde, toprak sıkıntısı çeken, vergi *tahrîr* defterlerine yazılmamış olan, bulunduğu yerden kaçarak başka taraflarda yerleşen veya ırgatlık yapan, toprak davaları bir sonuca vardırılmamış olanlar, şehirlerde ve köylerde işsiz güçsüz dolaşanların Kıbrıs'a sürgün gönderilmeleri emredilmiştir.[124] Böylece, yalnız dağlık Teke bölgesinden gidecekler, 5.720 hâne olarak saptanmıştır. Bunun yanında, kendi isteği ile gidenler, bütün göçmenlerin üçte birine yaklaşmıştır. Çağdaş İtalyan yazarı Calepio'ya göre, bu yolla Anadolu'dan

Kıbrıs'a 20.000 göçmen gelip yerleşmiştir. Bunun yanında 1571'de adada, 1.500 yeniçeri ve 3.000 sipahi, koruyucu göreviyle bırakılmıştı. İran savaşları, 40 yıl (ara ile 1578-1618 döneminde) reâya aslından olan binlerce Anadolu delikanlısının, askerî kadrolara alınmasını gerektirmiştir. Koçi Bey bunları, *ecnebî* adı altında "Türk, Çingene, Tatar, Kürt, Laz, Yörük" diye anar. Bu reâya aslından binlerce genç, başlangıçta Kafkasya'daki fütuhat bölgelerinde timar sahibi, kale muhafızı ve *gönüllü* olarak bir dirlik ve kapı bulmuştu. Fakat bu yolla, Koçi Bey'in ve ondan önce *Kitâb-i Mustatâb*'ın (yazılışı 1620) şiddetle yakındıkları gibi, klâsik Osmanlı düzeninin temel ilkesi olan reâya ve askerî ayrılığı ilkesi bu yolla çiğnenmiş oluyordu. Öbür yandan, yönetimin ve askerî otoritenin yalnız ve yalnız pâdişah kullarına verilmesi ilkesi de unutulmuştu. Bunalımın nedenleri üzerinde çağdaş Osmanlı düşünürleri, ayrıca şu noktalar üzerinde dururlar: Pâdişahın *mutlak vekîli* sayılan veziriâzama bağlı *Dîvân-i Hümâyûn*'un ve büroların bağımsızlığı, bu dönemde ciddi olarak sarsılmış; başka bir deyimle, bürokratik merkeziyetçilik zedelenmiştir. Bunun başlangıcını, II. Selim'in tahta çıkmasıyla İstanbul'a beraberinde gelen yeni grubun, Veziriâzam Sokollu'ya karşı uğraşılarında görmekteyiz. *Saray nedîmleri, kapıkulu zorbaları* ve ulema, devlet işlerine karışmışlar, bürokrasinin devlet çıkarlarını ve düzenini her şeyin üstünde tutan geleneksel bağımsızlığını çiğnemişlerdir. Böylece, imparatorluk yönetiminin klâsik kanûn ve düzenleri bozulmaya başlamıştır. Bunun en önemli sonuçlarından biri, Fâtih tarafından devletleştirilen toprakların tekrar geniş ölçüde *mülk* ve *vakıflar* halinde devlet kontrolünden çıkmaya başlamasıdır. Şunu da ekleyelim, ulemanın örfî kanûnlar ve yönetim alanına karışma girişimleri, bu dönemde arttı. Kanunî Süleyman döneminde Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi, örfî kanûnları ve yönetim düzenlerini 9. yüzyıl fukahâsına göre şerî prensiplerle yorumlamaya çalıştı.[125] Eskiden, yalnız örfî kanûn konusu olan sorunlar, ondan sonra gittikçe daha çok istiftâ (fetvâ alma) konusu olmaya başladı. 16. yüzyıl sonundaki bunalım döneminin sonucunda, I. Ahmed devrinde toplanıp düzenlenen *Kanûnnâme-i Cedîd*, daha çok fetvâlarla dolu bir dergi halini almıştır.[126] (Fâtih ve Kanunî kanûnnâmelerinde bir tek fetvâya rastlanmaz). Bu şerîatçılık yönetimi, bürokratların yeni durumlar karşısında serbest çalışmasını kısıtladı ve Sünnî tutuculuğu güçlendirdi. 1617-1632 döneminde, yeniçerilerin ayaklanmaları ve haremle (Kösem Sultan) işbirliği yaparak zorbalıkla hükümet otoritesini kontrolleri altına almaları, özellikle mâlî kargaşa ile ilgilidir.

Çağdaş Osmanlı bürokrat düşünürleri, çökmenin temel nedenini, Kanunî döneminde en yüksek gelişme düzeyine ulaşmış olan klâsik Osmanlı kurumlarının bozulmasına bağlarlar. Bu görüşlerde kuşkusuz büyük bir gerçek payı vardır. Modern tarih incelemeleri bu yorumları desteklemektedir. Ancak, bu Osmanlı düşünürleri, doğal olarak geleneksel devlet ve toplum felsefesi çerçevesinde yorum yaparlar; çok kez, gerçek nedenleri görmekten ve değişikliklerin gerçek anlamına inmekten uzaktırlar. Yukarıda temel nedenler arasında nüfus artışına değindik. Burada, birbirine sıkı sıkıya bağlı askerî ve mâlî değişiklikleri ele alacağız.

Hatırlamak gerekir ki, 1533'te Osmanlı Devleti müttefiki Fransa'ya 100.000 altın yardım yapmış, sonra aynı devlet bir milyon altın daha istemiştir. Fakat çok geçmeden Osmanlı Devleti, II. Philip'in İspanya'sı gibi, dünya boyutlarında egemenlik girişimlerinin yükü altında ezildi. Savaş, gittikçe daha masraflı bir hal aldı. İspanya ve Almanya Habsburglarıyla karada ve denizde büyük çekişme, Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısında derin izler bırakan iki önemli olayla başlamıştır: Habsburglara karşı orduyu ateşli silâhlarla donatılmış ağır piyadeden kurulu bir ordu haline getirme zorunluluğu ortaya çıkmış; ok-yay, kılıç ve mızraklı timarlı sipahisi savaş değerini kaybettiğinden timar rejimi ihmal edilmiş ve dağılmaya bırakılmıştır. Öte yandan, özellikle donanma yapımı çok büyük masraflar getirmekte idi. Bir kadırganın bakım ve yönetim masrafı o zamanlarda yılda 6.000 altın duka idi. Osmanlı donanması 200 kadırgadan kurulu olduğuna göre, sadece donanmanın yıllık gideri 1.200.000 dukaya varmakta idi. İran savaşları, Osmanlı bunalımının başlıca nedenlerinden biri olarak yakından incelenmelidir. 1578-90 yıllarında Azerbaycan ve Şirvan'ın ele geçirilmesi, yalnız Osmanlı askerî düzeni için değil, aynı zamanda Osmanlı mâliyesi için de yıkıcı bir nitelik kazanmıştır.[127] Memleket ahalisi kaçtığından veya direndiğinden oradaki işgal kuvvetlerini Anadolu'dan beslemek gerekiyordu. 1603'ten sonra İranlılar bu kuvvetleri geri atınca, bunlar Anadolu'ya gelip döküldüler. Avusturya'ya açılan savaş (1593-1606) daha çok bu askerleri oyalamak ve dirlik bulmak amacını güdüyordu.

1593-1606 Avusturya savaşlarında, timarlı sipahi yerine tüfekli piyade kullanılması gereği dolayısı ile, yeniçerilerin sayısı çok artırıldığı gibi (1527'de 7.886, 1610'da 37.627 kişi), Anadolu'dan başıboş köylülerden ücretle tüfekli *sekban* ve *saruca* askeri yazılmaya başlandı. Barış

dönemlerinde sekban askerine gereksinim kalmadığı zamanlarda, ücretsiz kalan bu eli tüfekli ve yeniçeri subayları kumandasında örgütlenmiş gruplar, Anadolu’da halkı harâca kesmeye ve saldırılara başladılar. Timarları yetmeyen veya elinden alınan sipahiler de, bu soyguna katıldı. İşte Anadolu’yu kasıp kavuran Celâlî haydut grupları bu yolla ortaya çıktı.[128] Bu amansız soygunlar ve katiller yüzünden köylüler, kitle halinde kaçmaya başladılar; bu durum Anadolu tarihinde *Büyük Kaçgun* diye anılır. Anadolu baştan başa yıkıldı yakıldı. Bu durum, İranlılara karşı saldırıya geçildiği 1603-1610 yılları arasında, devleti kötürüm etti. Rumeli’de bu kertede yaygın olmamakla beraber, özellikle Makedonya bölgesi ile kuzey Bulgaristan kargaşalıktan kendini koruyamadı. Anadolu’daki anarşi yüzünden, buradan halkın Rumeli’ye kaçıp sığındığını biliyoruz. 17. yüzyıl savaş dönemlerinde, özellikle 1683-1699 yıllarında bu anarşik durum geri gelecektir. Osmanlı ordusu artık, çeşitli ad alan bu tüfekli ücretli askerlerden vazgeçemezdi. *Sekban* ve *saruca* ve *yeniçeri* ulûfe aldıklarından merkezî hazinenin gelir kaynaklarını artırmak gerekiyordu. Öte yandan, 1571’den sonra devlet, Akdeniz’de İspanya’ya karşı kuvvetli bir donanmayı sürekli hazır tutmak zorunluluğunda idi.

Osmanlı Devleti, merkezî hazinenin gelir kaynaklarını artırmak için doğrudan doğruya hazineye gelen vergilerin, yani olağanüstü bir ek vergi olan *avâriz-i divâniyye*’yi artırmak zorunda kaldı. Önceleri, özellikle savaş zamanlarında toplanan *avâriz-i divâniyye* artık her yıl toplanan bir nakdî vergi haline geldi ve miktarı da sürekli olarak artırıldı (kişi başına 1582’de 40; 1600’de 240; 1661’de 535 akça. Gayrımüslimlerin ödediği cizye, 1574’te 40 akça iken 1591’de 70; 1596’da 150; 1630’da 240; 1691’de 280 akçaya çıkarıldı).[129] 1596 tarihli *adâletnâme*, kanûnsuz yollarla, 150 akçalık cizyenin 500 veya 600 akçaya kadar çıktığını belirtmektedir. Ancak, akçada âyar düşürülmesi (tagşîş) sonucunda akçanın değeri de çok düşmüş olduğundan, bu vergi ve gider artışlarının gerçek oranlarını bulmak için altın üzerinden hesaplamak gerekir. Gerçekten bir altın 1527’de 57, 1583’te 60, 1584’te 120 akçadır. Sadece merkezî hazinenin yıllık geliri altın hesabı üzerinden şöyle bir gelişme gösterir:[130]

Yılı	Milyon Altın
1527	5
1567	5
1597	2
1618	3
1653	4
1661	5

1590 yılından sonra hazine daima büyük açıklar vermeye başladı. Bu dönemde, avâriz ve cizyenin artması ve bu vergilerin toplanması sırasında görevin kötüye kullanımı yüzünden reâya arasında hoşnutsuzluk, protesto olarak yerini yurdunu bırakıp kaçmalar yaygınlaştı.

Osmanlı mâliyesini altüst eden bir olay da, gümüş akçanın *tagşîşi*, yani gümüş miktarının azaltılmasıdır. 1580’lerden itibaren Avrupa’dan sel gibi ucuz gümüşün gelmesi ve Avrupa kalp paralarının istilâsı bunun başlıca nedenidir. Osmanlı Devleti Avrupa’dan gümüş sağlamak için kendi millî para sistemini bırakıp her çeşit paranın girişini serbest bırakmıştı. Fakat görünüşü çekici kalp paralar piyasayı kaplayınca, gümüş miktarı itibarî değerinden yüksek olan akça, Gresham kanûnu sonucu piyasadan kaçmaya başladı. Bunu fark eden mâliye bu yüzden akçada gümüşü azalttı ve *akça kesadı*’na böylece bir çare bulunmak istendi. Fakat bu da enflasyonu körükledi.[131]

Osmanlı parasında bu dönemdeki büyük dalgalanmalar, çeşitli biçimde yorumlanmıştır. Olay akçanın yüzde yüz değer kaybetmesi, Amerikan ucuz gümüşünün akını, nüfus ve talep artışı, mal darlığı veya devlet bütçesinde para bulmak için *tagşîş*, Avrupa kalp paralarının piyasayı istilâsı ve akçanın ayarlanması zorunluluğu ile açıklanmıştır. Aslında, bütün bu ögeler, para bunalımında birlikte etkin olmuştur. Bu durum, vergilerin ayarlama yolu ile yükseltilmesi sonucunu getirdiği gibi, timar rejiminde de derin etkiler yapmıştır. Zira enflasyondan sonra timarları oluşturan vergiler artırılmadığı için sipahilerin timar gelir miktarı gerçekte küçülmüş, bunun üzerine timar sipahileri seferden kaçmaya veya birtakım kanûnsuz yenilikler (*bid'atlar*) çıkararak reâyadan türlü adlar altında para sızdırmaya, böylece zararlarını gidermeye çalışmışlardır. Bu dönemde, İstanbul’da sık sık görülen kapıkulu sipahi ve yeniçeri ayaklanmaları da, akçadaki kararsızlıkla ve geçim sıkıntısı ile doğrudan ilişkilidir.

Bu derin sosyal, askerî ve mâlî sarsıntılar sonucunda, 17. yüzyılda artık Osmanlı Devleti, 16. yüzyıldaki konumunda değildir. Osmanlı tarihinin birinci klâsik dönemi böylece kapanmış olmaktadır. Artık ortaçağ ekonomik ve mâlî koşullarından doğmuş olan timar rejimi çökmüş, yerini ateşli silâhlarla donatılmış bir ücretli ordu almış, böylece ürünle ödemeye dayanan vergi sistemi yerine daha çok nakdî vergilere dayanan bir mâliye ve merkezî hazine sistemi gelmiştir. Osmanlı akçası yerine Batı-Avrupa paraları, özellikle İspanyol *real*'leri (*riyal*) ve Hollanda *riksdal*'leri (*esedî guruş*) piyasaya hâkim olmuş ve Osmanlı ekonomisi zamanla Avrupa merkantilist sistemine tâbî bir ekonomi haline gelmiştir. Osmanlı Devleti, uzun ve pahalı savaşların ve Anadolu'daki yıkıcı kargaşalıkların yükü altında ezilmiş, kaynaklarını kaybetmiş ve tüketmiştir. Devlet, yeni koşullara elverişli bir uyum için gereken maddî ve manevî öğelerden yoksun olduğu için gerçek bir reform yapamamıştır. Bu durum, 18. yüzyılda merkezî otoritenin zayıflaması ve âyân rejimiyle birlikte gerçek bir feodalleşme ile sonuçlanacaktır. Bununla beraber, son incelemeler göstermiştir ki, mutlak bir çöküş yerine imparatorluk, gerçekte yeni koşulların istediği önlemleri alarak bir uyum sağlamış ve daha üç yüzyıl süren yeni bir denge meydana getirebilmiştir.

B

DEVLET, TOPLUM, EKONOMİ

Nüfus

İmparatorluk nüfusu, 1520-1555 yıllarına ait tahrîr defterlerine göre, Küçük Asya'da (Anadolu, Karaman, Zulkadıriye, Diyarbekir ve Rum vilâyetleri) 1.032.425 *hâne* (hane halkı, aile), Rumeli'de (Tuna ve Sava ırmakları güneyindeki bölge) 1.111.799 hâne*'dir*. Rumeli'deki nüfusun 832.707 hânesi Hıristiyan, 194.958 hânesi, yani yüzde 18'i Müslüman'dır. 1488-1491 yıllarını kapsayan cizye defterlerine göre, Rumeli'de İslâmlaşmaların bütün bölgede yılda 300'ü geçmediği anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle, her yerde, hatta Bosna'da dahi, İslâmlaşma başlangıçta şehirlerde ve askerî sınıf arasında başladı ve yavaş yavaş yayıldı. 1489'da Bosna'da 25.000 Hıristiyan aileye karşı 4.500 Müslüman hâne vardı. Türkçe konuşamayan Müslüman toplulukları dışında, Balkanlar'daki Müslümanların büyük çoğunluğunun, Anadolu'dan giden Türklerin torunları oldukları kesindir. Türk göçleri, ilk fütuhat döneminde, 14. yüzyılda çok yoğun olmuştur. Barkan'ın tahrîr defterlerine göre yaptığı nüfus haritasında, Serez–Niğbolu hattının doğusundaki bölgede Türkler 16. yüzyılda çoğunluktadır. Bunun yanında, *uc* (serhad) bölgelerinde ve istilâ yolları üzerindeki şehir ve kasabalarda yoğun Türk toplulukları göze çarpar. Osmanlılar, fetihlerini güvenlik altına almak için, gerekli görülenler dışında bütün kaleleri yıktıkları gibi, o bölgeye Anadolu'dan *sürgün* yolu ile nüfus, özellikle göçer halkı sürüp yerleştirirlerdi.[132] 1520-1535 tahrîr defterlerine göre, Rumeli'de Müslüman nüfusun 37.435 hânesi Yörük, yani göçer Türkmen ve 12.105 hânesi *yaya* ve *müsellem* (askerî hizmetlerle yükümlü vergiden muâf (bağışıklı) Türk çiftçileri) idi.[133] Eski Osmanlı *uc* şehirlerinde, Serez, Yenişehir (Larissa), Üsküp (Skopje), Saray-Bosna'da Müslümanlar çoğunlukta olup bunların da çoğunluğu dükkân ve işyeri sahibi esnaf ve tüccârdan oluşuyordu. Eskiden Balkan tarihçileri, Müslüman Türkler Balkanlar'da askerî bir egemen sınıf olarak varlıklarını sürdürmüşler iddiasında idiler. Bu iddiayı, Osmanlı arşiv belgelerini incelemiş hiçbir tarihçi artık onaylayamıyor. Tahrîr defterlerinde, Müslümanların çoğunluğu çiftçi olup Hıristiyan çiftçiler gibi vergi veren reâya sınıfı içinde sayılmışlardır. Buna karşılık, Osmanlı idaresi altında askerî sıfatını taşıyıp birtakım ayrıcalıkları bulunan Hıristiyan grupları vardır (örneğin adı geçen tarihlerde 82.692 *Eflak* ve *Martolos*).[134] Şunu da söylemek gerekir ki, Müslüman çiftçiler, Rumeli'nin birçok bölgesine

pirinç ve pamuk gibi birtakım önemli tarım bitkileri ve yöntemleri sokmuştur; sanatkârlar ise Balkan şehirlerinde Doğu'ya özgü birtakım yeni sanatlar ve becerileri getirmişler ve yaymışlardır.

İstanbul, Bursa, Edirne, Sofya, Selânik, Atina gibi önemli şehirler bir yana bırakılırsa, şehirler az nüfusludur (genellikle 2.000 hâne altında); Rumeli'de en büyük şehirlerden Selânik 4.803, Atina 2.297, Niğbolu 1.343, Serez 1.093 hâne idi. Bizans'ın son dönemlerinde ancak 30-40 bin nüfusu olan İstanbul, Fâtih'in büyük çabaları sonucunda 1478'de yapılan bir sayıma göre[135] 14.803 (8.953'ü Müslüman) hâne ile Balkanlar'ın ve Anadolu'nun en büyük şehri durumuna geldi (*hâne*'yi 4 nüfus kabul edersek bu 60.000 kişi olur, vergiden muâf olanlar eklenirse 70.000). 16. yüzyıl başlarında şehrin nüfusu 80.000 *hâne*'yi aşkındır. 17. yüzyıl sonlarına doğru İstanbul, yarım milyonu aşan nüfusu ile Avrupa ve Orta-Doğu'nun en büyük şehri oldu. O zamanlar, İstanbul salhânelerinde yılda 4 milyon koyun, 3 milyon kuzu ve 200.000 öküz boğazlandığı ve fırınlara günde 300 ton kadar buğday verildiği hesaplanmıştır. Bu yiyecek ve içeceklerin önemli bir kısmını Rumeli sağlardı. Dobruca kırı, kuyular kazılarak tarıma açılmış ve deniz yolu ile ulaşımdaki kolaylık dolayısıyla İstanbul'un buğday ambarı haline gelmiş, orada yüzlerce yeni köy kurulmuştur.[136] Öbür yandan, bütün Türk şehirleri gibi, İstanbul da zenginlerin kurdukları vakıf kuruluşları ile bayındır hale getirilmiş, kırsal kesimden ve imparatorluğun her yönünden erzak ve para Osmanlı pâyitahtına akmaya başlamıştır.[137] Özetle, eski Roma gibi İstanbul da büyük pazar olarak imparatorluk ekonomisinin oluşumunda kesin bir rol oynamıştır.

1500-1560 yılları arasında, bütün Akdeniz ülkelerinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da, en azından yüzde 40 oranında bir nüfus artışı tespit edilmiştir. Balkanlar'ın, uzun bir dönem için, hiç düşman ayağı görmediği ve önemli iç kargaşalıklara alan olmadığı göz önüne alınırsa, bu nüfus artışı normal sayılmalıdır. 1490-1528 yılları arasında Balkanlar'da cizye vergi toplamı üçte bir artış göstermektedir ki, bu da daha çok nüfus artışı ile açıklanabilir. Nüfus artışı, tarım topraklarının genişlemesini, mezra ve otlakların tarım toprağı haline gelmesini sağlarken, özellikle Orta-Anadolu'da geçim sıkıntısının artması sonucunu da vermiştir. Nüfusla tahıl üretimi arasındaki dengesizlik; fazla nüfusun şehirlere yığılması, ücretli askerlik, eşkiyalık ve Celâlî hareketlerinin ana nedeni olmuştur.

Osmanlı Devlet Yapısının

Temel Örgütü: Kul Sistemi

Kul (*gulâm*) sistemi Osmanlı devlet idaresinin temel kurumlarından biridir. Sarayda ve devlet hizmetinde kullanılmak üzere kölelerden gençler yetiştirilmesi yöntemi Osmanlılara, Orta-Doğu İslâm devletlerinden gelen eski bir gelenektir.[138] Anadolu Selçuklularında Şerefeddîn Gulâm, Hass Balaban ve Karatay kardeşler gibi kul aslından ünlü kumandanlar biliyoruz.[139] Kullar yalnız askerî hizmetlerde kullanılıyordu. II. Keykâvûs, büyük emîrlikleri kölelere verince, Türk aslından emîrler ona karşı cephe aldılar.[140]

Osman Gazî Bursa ablukasına "kulu Balabancık Bahadır"ı atamıştır.[141] Osmanlılarda kölelerden saray ve idare adamları yetiştirildiği hakkında Orhan Gazî devri belgelerinde kayıtlar vardır[142]. I. Murad devrinde yeniçeri ordusu savaş esirlerinden kurulmuştur.[143] Osmanlı idaresi, kendi tebaası Hıristiyan halkından aynı amaçla çocuk toplama yöntemini getirmiştir. *Devşirme oğlanı* denilen bu çocuklar, esir sayılmazdı. *Devşirme*, Osmanlıların kul sistemine getirdikleri önemli bir yeniliktir.

Merkeziyetçi bir imparatorluk kurmaya çalışan I. Bayezid devrinde kul sistemi tam bir gelişme gösterdi. Tahrîr defterlerinde bu devre kadar inen kayıtlar, onun imparatorluğun her tarafında yalnız yüksek idarî-askerî makamları değil, timarları da kullara verdiğini göstermektedir. Bu radikal hareket, gazî çevrelerinin duygularını yansıtan halkçı anonim tarihlerde tepkiyle karşılanmıştır. Kul yöntemi ve devşirme, çağdaş Bizans ve batılı kaynaklarda anılır. Dukas, Bayezid'in sarayında seçilmiş çocuklardan bahseder. Devşirme için Yıldırım Bayezid döneminde yazılmış *Chronique du Religieux de Saint-Denya* der ki (I, 427) "*Ils enlevent les enfants pour les instruire dans leurs impures croyances*".

II. Murad devrinde bu sistem hakkında çağdaş kroniklerde olduğu kadar resmî arşiv kayıtlarında da geniş malzemeye sahip bulunuyoruz.[144] Musâ Çelebi'nin (1411) kapıoğlanı 7.000 kişiye, II. Murad'ınki 4-5 bin kişiye[145] varmakta idi. Arvanid sancağı defterine (1432) göre de orada askerî sınıfın her kademesinde pâdişah kulları ve bey kulları timarlı sipahiler arasında çoğunluğu oluşturmakta idi.

Çağdaş yerli ve yabancı gözlemcilerin açık ifadeleri, bu sistemin Osmanlılar tarafından, beklenen sonuçları bilinerek uygulandığını kanıtlamaktadır.[146]

Zamanla Osmanlı pâdişahları kendi icra gücünü, yalnız kendi kullarına vermeyi bir prensip olarak kabul etmişlerdir. 15. yüzyılda fethedilen bölgelerde yüksek sınıfa mensup beyzâdeler, Osmanlılar tarafından saraya alınmakta, orada ayrıcalıklı muamele görmekte ve saraydan göreve *çıkma* zamanı çoğu kez bey unvanıyla en önemli mevkilere getirilmekte idiler. Böylece, Osmanlı öncesi Rum, Bulgar, Sırp ve Arnavut aristokrasilerine mensup birçok kişizâdeler, bu devirde Osmanlı beyleri ve vezirleri olarak hizmet etmişlerdir. Ancak Anadolu Selçuklularında olduğu gibi, kul sisteminden gelenlere yalnız askerî makamlar verilmiş, mâliye ve yazıişleri idareciliklerine genellikle ilmiyye sınıfından Türk Müslüman unsurlar getirilmiştir. Kul aslından olanları küçümseme ve onlara karşı haset ve düşmanlık olduğu anlaşılmaktadır.[147] Mutlak merkeziyetçi imparatorluğunu kurarken II. Mehmed kul sistemini geliştirdi ve veziriâzamlık dahil olarak devletin icra makamlarını kulların eline verdi. Bu devirde ulema, vezirliği yalnız pâdişah kullarına mahsus bir makam saymakta idiler.[148]

16. yüzyılda *ehl-i örf*, yani pâdişah adına emir verme yetkisine sahip kullar anlamına geliyordu. Kullardan oluşan kapıkulu, ilk devirde devlet içinde üstün nüfuzu olan kudretli *uc* beyleri karşısında, Osmanlı pâdişahlarının merkezî otoritesinin kurulmasında başlıca destek olmuştur. Koçi Bey[149] kapıkulunun eyâlet askeri karşısında bir denge oluşturduğunu ve kendi zamanında, (17. yüzyıl) bu dengenin yıkılmış olduğunu ifade etmiştir.

Kul sistemi, Kanunî Süleyman (1520-1566) ve ilk iki halefi zamanında en geniş uygulama aşamasına erişmiştir.

Kulların menşei başlangıçta en çok savaş esirleri idi. Sarayda Balkan senyör çocuklarından rehine olarak tutulanları buna katmak gerekir. Büyük şehirlerde esir pazarlarından en iyi esirler pâdişah için satın alınırdı. I. Bayezid devrinden itibaren kullara *devşirme*’den gelen çocuklar katılmıştır. 16. yüzyılda her menşeden toplanan kulların toplamı yılda 7-8 bine yükseliyordu. Bunun ortalama 3.000 kadarı devşirme idi. Devşirme

oğlanları İstanbul'a getirilince, vücut ve karakter itibariyle en iyileri seçilir, bazen sultanlar seçimde bizzat hazır bulunurlardı. Saray için seçilenler İstanbul'da Galata ve İbrahim Paşa Saraylarına, taşrada Edirne ve Manisa Saraylarına gönderilirdi. Kalanların çoğu yeniçeri olmak üzere Anadolu'da Türk köylülerin yanına gönderilir, küçük bir kısmı pâdişah bahçelerinde hizmet için *bostancı* yapılırdı. Saraya ayrılmış olanlara *içoğlanı*, yeniçeri olacaklara *acemioğlanı* denirdi. Ayrıca, fethedilen yerlerde soylu ailelerin çocukları seçilerek saraya gönderilirdi. 16. yüzyıl başlarında Galata Sarayı'nda 300, Edirne Sarayı'nda 300 içoğlanı vardı. Bu oğlanlar, 2-7 yıl bu saraylarda sıkı bir disiplin altında eğitim gördükten sonra *çıkma* denilen ikinci bir elemeden geçer ve en uygun görülenleri seçilerek pâdişahın oturduğu sarayda, yani Yeni Saray'da Büyük Oda ve Küçük Oda denilen dairelere alınırlardı. Saraya alınmayanlar kapıkulu sipahi bölüklerinden alt kademede bulunan *ulûfeciler* ve *garîbler* bölüklerine verilirdi. 1537'de Yunus Bey'e göre,[150] pâdişahın sarayında 8 ila 20 yaş arasında 700 içoğlanı vardı. Büyük Oda'da ve Küçük Oda'daki oğlanlar yalnız okuma-yazma ve bedeni idmanlarla uğraşırlardı. İslâmî eğitimden sonra içoğlanı kendi özel eğilimine göre özel bir alanda derinleşmek imkânına sahipti. Odalarda türlü beceri ve fenler, yani hat, inşa, siyakat ve hesab, musiki de öğretilirdi. Bunlar kâtip sınıfına geçebilirlerdi. II. Bayezid, oğlanların tahsili ile şahsen ilgilenirdi. O, dinî ilimlerde derinleşenlerin ilmiyeye girmesine izin vermişti. Odalarda oğlanlara beden kuvvetini geliştirme, binicilikte ve silâhşörlükte beceri kazanma imkânı verilirdi. Başlıca sporlar, ağırlık taşımak ve çekmek, güreş, ok atma, süvarilik, kılıç talimi, tomak ve cirit oyunları idi. Bundan başka her içoğlanı bir hizmette veya sanatta beceri kazanmak zorunda idi. Enderunda minyatür, nakş, ciltçilik, musiki ve hattatlıkta birçok üstat yetişmiştir. Bu lüzumlu bilgiler ve maharetler yanında saraydaki terbiyenin en önemli amacı, pâdişahın hizmetinde kendisine mutlak bağlılık ve itaat duyguları aşılamaktı. Odalarda mutlak bir disiplin uygulanırdı. Yatma, kalkma, yemek ve istirahat için belli saatler belirlenmişti. Her istedikleri zaman konuşamazlar, dışarı ile ve aileleri ile ilişkide bulunamazlardı. Saraydan çıkıncaya kadar bir manastır hayatı yaşar, kadın yüzü göremezlerdi. Hadımlar aralarında yatar, onların gece gündüz her türlü hareketlerini gözetlerlerdi. Saraydan ayrılan Menavino[151] Enderun'da verilen terbiyeden güdülen gayeyi şöyle özetler: Tam Müslüman, kibar konuşmasını ve hareket etmesini bilen, edebiyata âşinâ, nâmuslu, nefsine hâkim çelebiler, centilmenler yetiştirmek. Odalarda

oğlanlar, onar kişilik gruplara ayrılmış olup her grubun başında da yetişkin bir oğlan lala unvanı ile arkadaşları arasındaki disiplinden sorumludur. Oğlanlar, birbirlerine laladaş derler. Fakat odaların asıl gözetimi, kapıoğlanı kethüdasına verilmiştir. O, kendi emrindeki hadımlarla (miktarları 16 ile 30 arasında değişmiştir) bu görevi yerine getirir.

Sarayda devamlı personeli *hadımlar* oluşturur. Bunlar, bu maksatla hadım edilmiş kölelerdir. Disiplini koruyan ve oğlanları terbiye eden onlardır. Bu hadımlar veya *akağalar*, Fâtih devrinde 20, I. Selim devrinde 40 kişi idiler. Bütün hadımların başı *kapıağası*, diğer adıyla *babussaâde ağası*’dır. Onun altında sırasıyla üç odabaşı, yani sırasıyla *hâs-odabaşı*, *hazinedârbaşı* (ser-hâzinîn), *kilercibaşı* gelirdi. Bunlar pâdişahın kişisel hizmetleri ile görevli olup dışarıda ve içeride daima yanında bulunurlar, gece nöbet tutarlardı. Onların pâdişaha doğrudan doğruya arzda bulunma yetkisi vardı. Arz ağalarının sayısı sonraları artmıştır. Kapıağası, pâdişah adına sarayın mutlak âmiridir. Sarayda içoğlanı olarak bulunmuş J.-M. Angiolello, onun için, sarayda “Sultandan maada herkesin âmiridir” der. Pâdişah, yalnız saray işlerinde değil, dışarıya ait devlet işlerinde de onun fikrini alırdı. II. Selim ve III. Murad devirlerinde kapıağası Gazanfer Ağa, devlet işlerinde nüfuz kazanan ağalardandı. 1584’te Habeşî Mehmed Ağa, haremin başı Darussa'âde ağalığını bağımsız hale getirmiştir. Hazinedarbaşılıktan kapıağalığına geçilirdi. III. Ahmed, Silâhdâr Ali Ağa’yı (sonra veziriâzam) sarayın genel âmiri tâ'yin ettikten sonra kapıağaları ikinci dereceye düşmüştür. Kapıağaları, *çıkma*’da, vezirlik, beylerbeyliği, daha sonraları 16. yüzyılda Mısır valiliğine tâ'yin edilegelmişlerdir.

Hâs odabaşı, hazinedârbaşı ve kilercibaşı, pâdişahın doğrudan doğruya kişisel hizmetlerine bakan yukarı odaların (koğuşların) âmiridirler. Oğlanlar, Büyük Oda ve Küçük Oda’da normal olarak dört yıl tahsil ve terbiyeden sonra yeni bir elemeden geçerler. Buna *çıkma* denir. *Çıkma*da en uygun görülenler, hazine ve kiler odalarına alınırlar, kalanlar kapıkulu süvari bölüklerinden sipahi-oğlanları ve silâhdârlar bölüklerine verilir. Yukarı odalar arasında en yükseği, pâdişahın şahsî güvenliğine ve şahsî hizmetlerine bakan hâs-oda’dır. I. Selim’den sonra bu odanın bir görevi, Peygambere ait eşyanın muhafaza edildiği *Hırka-i Şerîfe* dairesine bakmaktı. Fâtih Kanûnnâmesi’ne göre hâs-oda’da 32 odaoğlanı ile bir *silâhdâr* (pâdişahın silâhını taşır) bir *rikâbdâr* (ayakkabılarına bakar), bir

çokadâr (dış elbiselerine bakar), bir *dülbendoğlanı* (iç çamaşırlarını saklar) vardır.

17. yüzyıl başlarında bazı özel hizmetler için *seferli odası* adıyla dördüncü bir oda eklenmiştir. Burada, berberler, tellâklar, soytarılar, pehlivanlar, musikişinâslar, şâirler, hânendeler toplanmıştır. Personel, 1686'da 149 kişiyi bulmuştur. Enderun mehterhanesi bu odada idi. Seferli odasında çeşitli sanatlara, ulum ve fününa önem verilmiş, buradan birçok değerli sanatkâr yetişmiştir.

Oğlanlara ait terfi, nakil gibi bütün işler kapıağasının veya hâs-odabaşının arzı üzerine bizzat pâdişahın emriyle yapılırdı. Pâdişahlar zaman zaman odaları ziyaret eder, yarışmalarda hazır bulunurlar ve oğlanları ödüllendirirlerdi.

Pâdişah sefere çıktığı zaman *enderun halkı* kendisiyle beraber gider, kendilerine at ve silâh verilirdi.

Osmanlı sarayı başlıca *enderun* (iç) ve *bîrun* (taşra) olarak iki kısma ayrılmıştır. Enderunda pâdişahın kişisel hizmetleri ile gulâmların eğitimine yer verilmiştir. Enderun, pâdişahın özel hayatının geçtiği bir yer olduğu kadar aynı zamanda bir mekteptir. Bîrun ise, onun dış dünya ile ilişkilerine ait hizmetlerin bulunduğu bölümdür. Fatih Kanûnnâmesi'ne göre, bîrundaki teşkilâtın âmirleri derecelerine göre şöyle sıralanmıştır: Yeniçeri ağası, mîr-alem, kapıcıbaşı, mîr-ahur, çakırcıbaşı, kapıcılar kethüdası, cebecibaşı, topçubaşı. Bu son ikisi dışında ötekilere, pâdişahın yanında gitmek ayrıcalığına sahip oldukları için, *özengi-ağaları* veya *rikâb-ağaları* denirdi. Bu ağalara bağlı gruplardan başka, bîrunda; müteferrikabaşıya bağlı müteferrikalar, çavuşbaşıya bağlı çavuşlar, darusaâde ağasına bağlı baltacılar, bostancıbaşıya bağlı bostancılar bulunurdu.[152]

1527 yılında bîrundaki kapıkulları hakkında şu resmî liste[153] bir fikir verir.

	\1	
	Kişi adedi	tutarı (akça)
Müşâharehorân (aylıklılar: çavuşlar, çaşnigirler, şâirler, tabibler, vesaire)	424	4.381.458
Yeniçeriler	7.886	15.423.426
Sipahi oğlanları	1.993	14.509.398
Silâhdârlar	1.593	10.069.884
Sağ ulufeciler	589	2.343.480
Sol ulufeciler	498	1.897.086
Sağ garibler	211	1.104.834
Sol garibler	204	1.032.618
Kapıcılar ve teberdârlar	319	758.622
Cebeciler	524	1.016.688
Topçular	695	975.624
Terziler	301	641.094
Aşçılar	277	654.900
Alem mehterleri	185	466.570
Çadır mehterleri ve divan sakaları	277	562.860
Ehl-i hiref (atölyelerde eşya yapan sanatkârlar)	585	1.422.726
Top arabacıları	943	985.890
Atmacacılar, şahinciler, çakırcılar	259	509.760
Istabl-i âmire (ahırlar)	2.830	5.133.000
İstanbul acemi oğlanları ve bostancılar	3.553	1.993.020
Toplam	24.146	65.882.938

Bu tarihte tüm devlet gelirleri 538 milyon akçadır. Kapıkulu mevcudu 1527'den sonra bir yüzyıl içinde üç katından fazla bir artış göstermiş, zaman zaman kısıtlamalar yapılmıştır.

Kul sisteminde grupların ve eyâletler idaresinin ahenkli bir bütün halinde işlemesini sağlayan manivela *çıkma*dır; yani belli aralarla, 2-7 yılda bir veya her pâdişahın cülûsunda yapılan terfi ve nakillerdir. *Çıkma*da Büyük ve Küçük odalardaki oğlanların *eski*'leri, yani kıdemlileri, yukarı odalara, sırasıyla, seferli, kiler, hazine odalarına, kalanları da sipahi oğlanları ve

silâhdâr bölüklerine nakledilir, seferli, kiler ve hazine odalarındaki kabiliyetli *eski*ler ise, hâs-odaya yükseltilirdi.

*Çıkma*da enderun ve bîrunda bütün gruplar hareketlenirdi. Bîrundaki ağalardan özengi ağaları, sancak beyliği veya beylerbeyliği ile, oğlanlar ise zeâmet ile eyâletlere çıkarlardı. Çaşnigîr ve müteferrikalar ile bölüklerdeki sipahiler zeâmete, çavuşlar, kapıcılar ve yeniçeriler genelde timara çıkarlar, yani eyâletlerde zeâmet ve timar tasarruf eden sipahi sınıfına geçerlerdi. Bostancı ve aşçıların ise, *çıkma*da ileri gelenleri süvari bölüklerine ve kapıcılığa, kalanları yeniçeri ocağına çıkarılırdı. Özetle, enderun ve bîrundaki içoğlanlarının eriştikleri son mertebe, eyâletlerde timar teşkilâtındaki askerî hizmettir. Eyâletlerde yalnız sancak beyliği ve beylerbeyliği değil, zeâmet ve timarlar, daha 15. yüzyılın ilk yarısında, pâdişah ve bey kullarına verilmekte idi.[154] Timarlı sipahilerin yalnız Türk aslından Müslüman gönüllü ve akıncılardan ibaret olduğu görüşü yanlıştır.

Kul Sisteminde Çıkma: İdare ve Ordu Hizmetlerine Geçiş		
Enderun	*Bîrun*	*Eyâlet*
A) Ağalar		
Kapıağası		Beylerbeyi
	Yeniçeri ağası	Beylerbeyi
Sarayağası		Beylerbeyi veya Sancak beyi
Ak hadımlar		
Hâs odabaşı		Beylerbeyi veya Sancak beyi
Silâhdâr	Mîr-alem	Beylerbeyi veya Sancak beyi
Çuhadâr	Kapıcıbaşı	
Rikâbdâr	Mîrahur	
Dülbendoğlanı	Çakırcıbaşı	Sancak beyi veya subaşı
	Çaşnigîrbaşı	“
	Sipahi bölükleri ağaları	“
	Çavuşbaşı	“
	Müteferrikalar	Subaşı
B) Yukarı odalarda içoğlanları		
Hâs Oda	Bostancıbaşı	Sancak beyi
	Kapıcılar kethüdâsı	“
Hazine	Cebecibaşı	Subaşı
Kiler	Topçubaşı	“
[illegible]	[illegible]	“

Seferli oda	Arabacıbaşı	“
C) Aşağı odalardakiler		
	a) Kapıkulu ocakları	
Büyük Oda	Sipahiler (altı bölük)	Subaşı veya timarlı sipahi
Küçük Oda	Cebeciler	Timarlı sipahi
	Topçular	“
	Arabacılar	“
	Yeniçeriler	“
	b) Saray hizmetindekiler	
	Kapıcılar	Timarlı sipahi
	Hâs ahûr hademesi	“
	Aşçılar	“
	Bostancılar	“
	Acemî oğlanlar	“
Esirler ve devşirmeler	Türk oğlanları	Timarlı sipahi

Çeşitli Tarihlerde Kapıkulu Örgütlerindekilerin Sayıları				
Yıl	*1480*	*1568*	*1609*	*1670*
Yeniçeriler	10.000	12.789	37.627	53.849
Acemioğlanlar	?	7.745	9.406	4.372
Bostancılar	?	?	?	5.003
Cebeciler	?	789	5.730	4.789
Topçular	100	1.204	1.552	2.793
Top arabacıları	?	678	684	432
Ahur hademeleri	800	4.341	4.322	3.633
Aşçılar	120-160	629	1.129	1.372
Ehl-i hiref	?	647	947	737
Terziler	200	369	319	212
Çadır mehterleri	200	620	871	1,078
Alem mehterleri	100	620	228	102
Sipahiler	3.000	11.044	20.869	14.070
Kapıcılar	400 (?)	?	2.451	2.146
Kapıcıbaşıları	4	?	?	83
Müteferrikalar	?	40	?	813
Çavuşlar	400	?	?	686
Tersâne neferleri	?	?	2.364	1.003
Şikâr halkı	200	?	592	?
Çaşnigîrler	20	?	?	21
Sakkâlar	?	25	?	30

17. yüzyıla kadar klâsik devirde timar dirliklerinin, yani imparatorluğun idarî-askerî temel teşkilâtının kadrosunda *bey kulları* (gulâmlar) da önemli bir yer tutmaktadır. Beylerbeyilerin, sancak beylerinin ve subaşıların da kanûna göre belli sayıda bir kapıkulları olması gerekirdi. Hatta, timarlı sipahilerin de cebelü ve gulâmlardan (oğlanlardan) ufak bir maiyyeti, “kapısı” vardı. Her kademede timar tasarruf eden bey veya sipahi, timarının miktarına göre belli sayıda *cebelü* ve *gulâm* (oğlan) beslemek zorunda idi. Paşalar ve beyler, kanûnla yükümlü olduklarından fazla cebelü ve gulâm beslemeye çalışırlardı. Cebelü ve gulâm (nökerler) efendileri gibi askerî sınıf statüsüne tâbidirler, böylece onlar toplumdaki reâyadan ayrılırlar, imtiyazlı bir üst katman oluştururlardı. Devşirme çocuklarından bir kısmının, önemli kişilerin konaklarında hizmete verildiğini de biliyoruz.

Beyler ve paşalar, kullarını, pâdişah sarayının ufak bir örneği olan konaklarında belli hizmetlerde yetiştirdikten sonra arz edip doğrudan doğruya askerî sınıfa sokabilirlerdi. Timar sahipleri, yararlık gösteren cebelülerini pâdişaha arz ederek onlar için timar tevcih ettirebilirlerdi. Bey ve paşaların yalnız çocukları için değil, gulâmları için de hâs veya timar miktarına göre belli sayıda timar verilmesi kanûndu. Timar sipahileri hizmetindeki cebelüler, askerlik hizmeti gören kölelerdi, gulâmlar (oğlanlar) ise, sipahinin atına ve şahsî hizmetlerine bakardı. Gulâmlardan cebelü, cebelülerden timarlı sipahi olmak mümkündü. 15. yüzyılın ilk yarısında *uc* beyleri kendi sancaklarında timarları, genellikle kendi gulâmlarına ve nökerlerine verebilmekte, böylece merkezî otorite karşısında oldukça bağımsız bir duruma sahip olmakta idiler. İdam edilen paşaların gulâmları, malları gibi pâdişahın olur, bazen doğrudan doğruya saraya alınırdı. Özetle, *kul sistemi*, askerî-idarî sınıf mensuplarının her kademesinde uygulanan bir sistemdi. Bunlar, Avrupa'da olduğu gibi, babadan oğula irsî bir aristokrasiye vücut veremediler, zira verilen hâs ve timarlar irsî değildi ve sistem böyle bir gelişmeye meydan bırakmayacak biçimde merkezî bürokrasi tarafından kontrol ediliyordu. 14. yüzyılda *yurd* ve *timar* babadan oğula geçerken sonraları değişti, timarlının ölümünde hazinece parça parça verilmeye başlandı. Bu reform büyük tartışmaya neden olmuş görünmektedir.

Osmanlılarda klâsik dönemde bu kurum yalnız idare sınıfının kaynağı olmakla kalmamış, başlangıçtan beri özellikle şehirlerde toplumun sosyal ve ekonomik yapısında da birinci planı işgal etmiştir. 15. ve 16. yüzyılda Osmanlı şehirlerinde tutulmuş kadı sicillerinin incelenmesi göstermektedir ki, varlıklı halkın servetini yatırdığı en nemâlı konulardan biri kölelerdi. Ordu ile beraber esir tacirleri gider ve savaş sonunda derhal esir pazarları kurulurdu. 17. yüzyılda yalnız İstanbul gümrüğü kayıtları, 20.000 esirin girdiğini göstermektedir,[155] 15. yüzyılın ikinci yarısında ortalama esir fiyatı 40-50 Venedik altını idi. Köle kullanılması, birçok hukukî ve ekonomik fayda sağlamakta idi. Meselâ, Bursa'da kadifeciler ve kemhacılar, bunları esir işçi olarak *mukâtebe* usulüyle işletmekte idiler (*mukâtebe*, belli bir zaman içinde hizmet karşılığı köleye özgürlük veren bir sözleşmedir). Tüccâr, esirleri ve *atîk*leri (azâd edilen köle) ticarî ajanları olarak kullanmakta fayda görmekte idiler. Osmanlı örfî hukukundaki kölelere ait oldukça etraflı hükümler Şerîatı tamamlamaktadır.

Osmanlılarda köle, Şerîatın köleye sağladığı elverişli şartları daha da genişletmiştir. Devlet hizmetindekilere olsun, özel kişilere ait gulâmlara olsun, toplumda aşağılık bir unsur gözüyle bakılmaz, hatta bazı hallerde kul sıfatı bir nüfuz ve itibar vesilesi olurdu. İş hayatında yetişen, sosyal engellerle karşılaşmayan zenginleşmiş âzâdlıların, Osmanlı toplumunun yüksek katmanları arasında dikkati çekecek kadar kalabalık olduğunu kadı sicilleri ortaya koymaktadır.

Savaş esirlerinin daha Orhan Gazî zamanından beri pâdişah (devlet) tarafından *ortakçı-kul* adıyla ziraat topraklarına, köylere yerleştirildiğini ve servaj usulüyle kullanıldığını da biliyoruz. Bunların askerî sınıfa mensup gulâmlar ile hiçbir benzerliği yoktur.

Gulâm (kul) sistemine dayanan klâsik Osmanlı idare sistemi 16. yüzyılın ikinci yarısında son derece gelişti, kapıkulu 80.000'i aştı. Bu devirde, pâdişahın otoritesi zayıfladığından onlar sarayda, merkezde ve eyâlet idaresinde mutlak şekilde hâkim oldular; dirlikleri ve devletin ve toplumun gelir kaynaklarını tekelleri altına geçirmeye çalıştılar. Kapıkulu askeri, pâdişahları tahttan indirip çıkarmaya, hatta katletmeye (II. Osman) kadar zorbalığı ileri götürdü. Saray gulâmları, bazen onlarla işbirliği yapmakla beraber genelde çıkarları pâdişah otoritesini korumaktı. Bu amaçla, yeniçerilerle süvariler birbirlerine karşı kullanılmak istendi. Bu devri ele alan çağdaş Osmanlı tarihçileri ve Koçi Bey gibi reform lâyiha yazarları anarşiyi başlıca klasik gulâm sisteminin bozulmasına atfederler.

Kapıkulu zorbalığına karşı Abaza Mehmed Paşa isyanı, Anadolu'da uyanan direnç ve tepkiden başka bir şey değildir. Bundan sonra sarayın ve hükümetin, kapıkulu askerini azaltma ve disiplin altına sokma girişimleri sonuç vermemiş, ancak Köprülü Mehmed Paşa'nın diktatör yetkileri alması üzerine kapıkulu askerinin zorbalığı bir dereceye kadar önlenebilmiştir. Kapıkulu arasındaki disiplinsizlik sarayda enderunda da görülmüş, IV. Mehmed'in cülûsunda *çıkma*nın gecikmesi üzerine saraylardaki içoğlanları ayaklanmış, nihayet 1675'te içoğlanları, Büyük Oda ve Küçük Oda ile İbrahim Paşa ve Galata Saraylarındaki teşkilât kaldırılmıştır. 1683-1699 harplerinden sonra kapıkulu ve gulâm sistemi devlet içinde eski önemini kaybederek yeni bir nitelik kazanmıştır.

Sistemin bozulmasında çeşitli nedenler vardır. İlkin gulâmların ve kapıkulu askerinin disiplinsizliği sebebiyle eski fonksiyonunu kaybetmesi,

esir kaynaklarının daralması, devlet mâliyesinin daralması gibi sebepler göze çarpar. Fakat asıl derin nedenler, imparatorluğun çöküşünü doğuran, kurumları değiştirmeye zorlayan sebeplerde aranmalıdır. Eyâletlerde gulâm sisteminden gelmeyen yerli halk, paşaların kapılarına girerek o yolla idarede ve orduda yer almaya başladılar. Devlet, paşa kapılarında türlü adlarda toplanan (saruca sekban, gönüllü, levend) gruplara resmî sıfat tanımak zorunda kaldı. Bu da, pâdişahın icra yetkilerini, yalnız kapıkullarının temsili prensibinin terk edilmesi demekti.

Öbür yandan, Hıristiyan zimmî tebaa arasında *devşirme*nin uygulanması 17. yüzyıldan itibaren güçleşti. 17. yüzyılda bir devşirmede ancak iki-üç bin oğlan toplanabiliyordu. Nihayet eski enderun mensupları ve büyük rical, devşirmeler yerine kendi çocuklarını saray mekteplerine ve enderundaki odalara yerleştirme imkânını buldular. 18. yüzyılda merkezde ve vilâyetlerde icra makamlarına gittikçe daha ziyade kalemlerden yetişen bürokratların geçmeye başlaması ve eyâletler idaresinde âyânların hâkim olması üzerine gulâm sisteminin önemi büsbütün kalktı. III. Ahmed (1703-1730) zamanında enderun personelinin azaltılması, Silâhdâr Çorlulu Ali Paşa'nın getirdiği değişiklikler,[156] bir dereceye kadar yeni eğilimin bir ifadesi idi. Odalarda bu devirde kültüre, tahsil ve ma'arife daha çok önem verilmeye başlandı. *Ocak yolu* denilen terfi için belirli hizmetlerden geçme mecburiyeti kaldırıldı ve yetenekli gençlerin kısa yoldan *hâs-oda*ya geçebilmesi yöntemi kabul edildi. Galata Sarayı ve Yeni Saray, hazine ve kiler odalarına doğrudan doğruya oğlan yetiştiren bir mektep olarak yeniden açıldı. 19. yüzyılda gulâm sisteminin son büyük temsilcisi Hüsrev Paşa'dır. Tanzimat'tan önce o, kendi konağında satın almış olduğu 50 kadar köleyi hocalar vasıtasıyla okutup yetiştirmiş, devlet kapısında mühim mevkilere yerleştirmiş ve bunlardan birçoğu paşalığa yükselmişlerdir.[157] II. Mahmud, Batı-Avrupa saraylarını taklit ederek eski Osmanlı saray teşkilâtını temelinden değiştirdi, 1831'de *Enderun Nazırlığı*, 1832'de *Mabeyn Müşirliği* kuruldu ve 1833'te Enderun odaları tamamıyla kaldırıldı.

Merkeziyetçi Bürokrasi ve Tahrîr-Defter Sistemi

İstatistik bilimini geniş anlamda, bir devletin, ülkenin insan ve maddî kaynaklarını tespit ihtiyacından doğmuş bir bilim dalı olarak tanımlarsak, merkeziyetçi, bürokratik, patrimonyal bir devlet olan Osmanlı İmparatorluğu'nda neden bu doğrultuda geniş bir etkinlik gösterildiği

anlaşılır. Bunun doğal sonucu olarak Osmanlı arşivlerinde geniş istatistik dizileri meydana gelmiştir. Bunların gün ışığına çıkarılması, yalnız bu imparatorluğun tarihi bakımından değil, istatistik ve resmî kayıt tutma (*book-keeping*) yöntemlerinin genel tarihi bakımından da son derece ilginçtir. Osmanlı *tahrîr* –istatistik– defterleri, gerek içeriğinde doğruluk ve kapsamlılık prensiplerinin uygulanışı bakımından, gerekse defterlerde kullanılan kayıt yöntemi, kısaltma, referans usulleri gibi kayıt yöntemleri bakımından, 15. yüzyılda Avrupa'da görülen benzeri örneklerinden daha karmaşık, gelişmiş örnekler vermektedir. Bu yöntemler, İslâm Halifeliği, İran, Orta-Asya örneklerinin bir devamı olarak[158] kadim Mezopotamya medeniyetlerine kadar izlenebilir. Osmanlı Devleti patrimonyal, merkeziyetçi, bürokratik bir devletti, dedik. Devletin, merkez bürolarında, Defterhâne'de, ayrıntılı *tahrîr* defter koleksiyonları oluşturması, geniş bölgelere yayılan Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçi idare sisteminin vazgeçilmez bir gereği idi.

Patrimonyal hükümdar, otoritesini, ülke ve tebaayı babadan kalmış bir mülk (*patrimony*) gibi algılar ve kendisiyle toprak ve tebaa arasında, kendi kontrolü dışında başka bir otorite tanımaz. Osmanlı sultanları fethettikleri yerlerde yerli feodal güçlere ve kurumlara derhal son vermiş, ya da feodal aileleri kendi timar sistemi içinde kontrol altına almıştır. Devlet, hububat yetiştiren, tarla tarımına tâbi bütün toprakları, *mîrî* (beylik) adı altında devletin rakabesi, yüksek mülkiyeti altına sokmuştur. Halkın, ordunun temel gereksinimini oluşturan buğday, arpa üretimini garanti altına almak, korkunç açlık dönemlerinin geri gelmesini önlemek kaygısı, mîrî toprak rejiminin asıl nedenidir. Osmanlı'dan önceki imparatorluklarda, meselâ Bizans'ta da, aynı rejim uygulanıyordu. Nasıl ki Mısır'da, Mezopotamya'da nehir kanallarının onarımının tüm toplum için hayatî önemi, son derece merkeziyetçi, bürokratik bir devlet kontrolüne vücut vermiştir,[159] Bizans ve Osmanlı imparatorluklarında bütün tebaayı ilgilendiren toprağın sıkı devlet gözetimi altında tutulması ve üretimin aksamaması zarureti, *çift-hane* denilen özgün bir üretim tarzının uygulanmasıyla gerçekleşmiştir.[160]

Bu sistemde tarım toprakları, *raiyyet çiftliği* denilen ufak aile tarım birimlerine bölünmüş ve köylü tasarrufuna verilmiştir. Bu birimlerin kaybolmaması, devamlı kontrol edilmesini gerektirirdi. Bu da, zaman zaman yapılan toprak ve köylünün sayımı ile, yani *tahrîr* sistemiyle

sağlanırdı. Raiyyet çiftliklerini ve gelirlerini tespit eden ayrıntılı defterlere *mufassal defter* denir.

İmparatorluk hükümetinin toprak tasarrufunu ve üretimi sıkı gözetim altında tutması, bir yandan da timar (Bizans'ta *pronija*) ordusunu ayakta tutmak için bir zarurettİ. Osmanlı İmparatorluğu'nun klâsik döneminde (1300-1600) devletin zırhlı süvari ordusunu oluşturan timarlı sipahilerdi.[161] Para ekonomisinin geri olduğu bu dönemde, köylüden aynen tahsil olunan ürün vergilerini köylere yerleştirdiği bu atlı askerine tahsis etmesi zorunlu idi.

Macaristan'dan Suriye ve Van'a kadar uzak bölgelerde köylerde yerleşmiş bu askerlerin timarları, intikalleri, her türlü değişikliği devamlı gözetim zarureti, zaman zaman yoklama ve kontrolü gerektirirdi. Bu kontrol, *tahrîr* sonucu düzenlenen timar, *icmâl* defterleriyle sağlanır, zamanla meydana çıkan değişiklikler *derdest* ve *tevcîh* defterleriyle izlenirdi.

Bu istatistik listeleri sayesinde merkezdeki bürokrat, bir sancakta hangi köyde hangi statüde ne kadar nüfus bulunduğu, köylülerden hangilerinin ne kadar toprağı olduğu (çift, nîm-çift, topraklı bennak), hangilerinin topraksız olduğu (mücerred, caba), ürettiği ürün miktarı ve fiyatını kısa bir zamanda bulur, belirler ve gereken kararı alırdı. Başka deyimle, tahrîr sayımları sancak, kaza, nahiye idare birimlerine göre meydana getirilen listeler (defter-i hakânîler), merkeziyetçi bürokratik idarenin gerekli ve son derece etkin bir aracını oluştururdu. Bu uzun ve ayrıntılı listeler yapılırken, belli modeller, kısaltma, referans siglaları geliştirilmiş, karmaşık bir kayıt (*book-keeping*) sistemi uygulanmıştır. Özetle, tahrîr ve defter-i hakânî sistemi, belli bir idare sistemini uygulamada, doğru ve kapsamlı verilere gereksinimi karşılayan özgün bir istatistik sistemidir.

Defter-i Hakânî Emînî Müezzinzâde Ali,[162] 16. yüzyıl sonunda bu tahrîr ve defter sisteminde baş gösteren ihmal ve kargaşanın, nasıl imparatorluk idare sisteminin çöküşüe yol açtığını haklı olarak vurgulamıştır.

Osmanlı Arşivi'nde defter-i hakânîlerden bize kadar gelmiş en eskisi, 835/1432 tarihli Arvanid (Arnavud) Sancağı icmâl defteridir.[163] Bir timar icmâl defteri olan bu defter, Osmanlı bürokrasisinde bu tarihe doğru tahrîr-istatistik yöntemlerinin kesin biçimde ugulanmakta olduğunu kanıtlamıştır. II. Murad ve Fâtih Mehmed dönemlerine ait başka defterler de tespit

olunmuştur.[164] Arvanid defterindeki göndermelerden anlaşıldığına göre, Osmanlı tahrîr sistemi Yıldırım Bayezid (1389-1402) dönemine kadar izlenebiliyor. *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman*’da Yıldırım Bayezid’in devlet politikasına karşı eleştiriler arasında şu satırları okuyoruz: Ulemadan Çandarlı Halil Paşa[165] ve Karamanlı Rüstem “Osmanlı beyleri yanına vardılar, dürlü dürlü hileyle âlemi doldurdular, andan ilerü hesâb defter bilmezledi.” Buna göre, İran-Selçuklu Devleti’nde uygulanan bürokratik yöntemlerin, bu arada *tahrîr*-defter usullerinin daha Orhan zamanında başladığı iddia edilmektedir.

Özetle, Orta-Doğu idare yöntemlerini devam ettiren ve geliştiren Osmanlı İmparatorluğu’nun istatistik yöntemleri ve verileri, istatistik tarihi bakımından çok zengin bir malzeme birikimini temsil eder.[166]

Bir yer fethedildiği zaman, sultan bir emîn ve kâtipten oluşan bir komisyon göndererek o ülkeyi “tahrîr” ederdi. Tahrîr emînine pâdişah tarafından verilen yetki beratında, tahrîrin nasıl yapılacağı ayrıntılı biçimde anlatılmıştır. O zamanki veri toplama yollarını bildiren bu belgede şu noktalar belirtilmiştir:[167]

1. Emîn, tahrîrine memur olduğu vilâyette, o yerin kadısı ve timar erlerini toplar, teftiş daima birlikte yapılır. Kadılar, hiçbir gelir kaynağının dışarıda kalmamasına dikkat edecekler, yani böylece emînleri hazine namına kontrol edeceklerdir.

2. Hâsların mübâşirleri, zeâmet ve timar, evkaf ve emlâk sahipleri muâf ve müsellemler, bir kelime ile, bir berât ile gelir tasarruf eden herkes, ellerindeki berâtları, sûret-i defterleri, temessükleri ve mahsulât defterlerini bu komisyona teslim edecektir.

3. Bu belgelere göre yerinde teftiş başlar: Berât sahipleri reâya ile beraber üç yıllık gelir miktarını bir defter halinde emîne sunarlar. Emîn bunu hükümet merkezinden getirdiği eski mufassal defterle karşılaştırır ve yerinde reâya arasında teftiş eder. Uygun bulduklarını ve meydana çıkan fazlalıkları miktar olarak deftere kaydeder. Bunların kıymeti sonra merkezde hesaplanacaktır: “Nice bahâ tâ'yin edersem defterin zeylinde kayd olunup her timarın miktarı mâlûm ola ve cümle (yekûn) bağlana.” Fakat daha aşağıda söylendiği gibi emînler, bu kıymetlerin tâ'yini için kadılardan mahallî narhı gösteren hüccetler getireceklerdir.

4. Bütün nüfus ve gelir kaynakları tamamıyla deftere geçecek, hiçbir şey hâriç bırakılmayacaktır.

5. Reâyâ şu şekilde yazılacaktır: Her sipahi, evvelce kendi üzerine yazılmış olan bütün reâyayı emîn önünde toplayacak, yalnız vergiye tâbi olan yetişkinleri yazdıracaktır.

6. Vergiye tâbi olmayan çocukları yazdıran veya gelir miktarını saklayarak az gösteren sipahilerin timarları ellerinden alınacak ve o timar *mevkûf*, yani hazineye ait kaydedilecektir.[168] Mevkuf yerlerin geliri o yerin kadıları tarafından hazine adına zabtolunacaktır. Bulunan fazlalıklar (*zâyid*ler), ayrı bir defere kaydolunup, bir timar sahibi aracılığı ile bulunmuş ise, kendisine zam (*terakki*) yapılacaktır.

7. Bu suretle gelir kaynakları ve nüfus tespit olunduktan sonra “defter tamâm olup 'atabe-i 'ulyâma geldüğün bana 'arz oluncaya değin hiçbir ferde kâğıt ve tezkire vermiyeler ve timarlara müteallik kazâyâ için dergâh-ı mu’allâma 'arz ve nâme göndermeyeler, ol husus için bundan dahi kâğıt varmıya”.

8. Kadılar, *harâc* (cizye) defterlerini emînlere teslim edeceklerdir.

9. *Avâriz* vergisi için her kadılığın hâne adedi ve muâfları dikkatle ve ayrı bir deftere kayıt ve tespit olunacaktır.[169]

10. O sancakta her türlü mahsûl ve bac vergilerinin ne orantıda ve nasıl alındığı, vukua gelen değişiklikler, eski defterle karşılaştırılarak tespit olunacak ve merkeze bildirilecektir. Orada “emr-i padişâhî” ile son şekli kararlaştırılacak ve defterin arka sahifesine kanûn olarak kaydolunacaktır.[170]

11. O sancakta mevcut bütün zeâmetler ve timar-erleri cebelü miktarlarıyla beraber bildirilecektir (*defter-i icmâl*).

12. Tahrîri yapanlar tam bir tarafsızlıkla bu işi yürütecekler, geçimleri için her vergi ünitesi aileden ikişer akça alacaklardır.

Görülüyor ki, tahrîr emîni bu aşamada, yerel kadı’nın ve dirlik sahiplerinin yardımıyla, eski mufassal defter, istihkak sahipleri ve reâya elindeki belgelere bakarak her türlü gelirde meydana gelmiş değişiklikleri

ve en son durumu yerinde tespit etmekle görevlidir. Emîn, bu teftiş sonunda meydana gelen defter-i mufassal, cizye defteri, zevâyid ve mevkuf defteri ile sancak kanûnnâmesi müsveddelerini ve mahallî narh hüccetlerini, incelenip onaylanmak üzere merkeze getirir. Orada mahsul vergileri, narha göre ayrı ayrı akça üzerinden hesaplanır, yekûn bağlandıktan ve onaylandıktan sonra emîn için işin ikinci aşaması başlar. Bu da, kesin olarak ortaya çıkan bu gelir kaynaklarının dirlik sahipleri arasında istihkaklarına göre bölünmesidir. Bundan önce timarlılar arasında hiçbir işlem yapılmaz. Tevzi, dağıtım, onların ellerindeki pâdişah berâtı ve emirler ile beylerbeyinin verdiği belge esas tutularak yapılır.[171] Beylerbeyi yaftası gereklidir, çünkü genellikle sipahilerin komutanı olan beylerbeyi tezkiresi olmadan hiçbir timar tevcih olunamaz ve timarların son durumu, en iyi biçimde merkezdeki icmâl defterinde değil, beylerbeyi yanındaki defterde görünür. Şu halde, beylerbeyi yaftası, timar belirlenmesinde herkesin son istihkak durumunu göstermek üzere verilmiş bir belgedir. Emîn, kendisine sunulan belgeleri inceleyerek her bir dirlik sahibine müstahak olduğu miktarda[172] gelir tahsis eder. Tevziât, dağıtım bittikten sonra ayrı bir defterde her birinin ismi altında, sadece bu gelirin miktarıyla nerede bulunduğunu tespit eder ve çoğu zaman başta bu timarın ufak bir tarihçesini yaparak son istihkak sahibine hangi belgeye (*berât*, *beylerbeyi bitisi*) istinaden verildiğini belirtir. İşte timar birimlerini (*kılıç*) göstermek üzere timar sahiplerine göre tertip olunan bu defter, bir *defter-i icmâl-i hâkâni’*dir; *defter-i mufassal’*dan sonra düzenlenen defterdir.

Her dirlik sahibi, emînden yeni timarını gösteren bir tezkire alır ve bu emîn tekziresiyle pâdişahın kapısına giderek yeni berât talep eder. İcmâl defteri ise, beyaza çekilerek pâdişaha arz edilir, onun tarafından hatt-i hümâyun ile kabul ve tasdik olunduktan sonra tuğralanıp muhafaza olunmak üzere defterhâneye teslim olunur ve bundan sonra yeni bir tahrîre kadar timar işlemlerinde esas tutulur. Bu asıl deftere göre beylerbeyine, yahut baş muhasebeye verilen kopyalar, *sûret-i defter* adıyla anılmaktadır.

Demografik verilerde, yerleşim biçimlerinde, tarım ürünleri, fiyatlar ve bu gibi tüm konularda gelişme ve gerileme söz konusu olduğunda, arşiv koleksiyonları arasında, kuşkusuz, en zengin istatistik bilgileri *mufassal defter-i hakânîler*de bulmaktayız.[173]

Bütün imparatorluğu kapsayan genel tahrîrler, Selânik fethi (1430), İstanbul fethi (1453), Budin fethi (1526) gibi büyük fetih ve olaylar ardından yapılırdı. Otuz yılda bir, yani her kuşakta yeni tahrîr yapıldığı kuralı her zaman doğru değildir. Tahrîr, bir bölgede nüfus ve gelirde önemli bir artış veya küçülme aşikâr bir hal aldığı zaman bunu tespit amacını güttüğünden, zaman zaman bir sancakta ara tahrîrler yapılırdı.[174]

İmparatorluğun Anadolu–Rumeli çekirdek bölgesini kapsayan sancaklara ait özel bir istatistik serisi, 1530 tarihli altı adet muhasebe defterleridir.[175]

1530’da Anadolu Beylerbeyliği, yani Kastamonu, Eskişehir, Afyon batısındaki Batı-Anadolu bölgesi muhasebe defterine göre nüfus, vergi yükümlüleri, medrese, kervansaray, köprü, vb binalar hakkında aşağıdaki özeti misâl olarak veriyoruz:

Beylerbeyi (merkezi Kütahya)	
Sancak Beyleri	15
Müsellem beyleri	4
Piyâde (yaya) beyleri	12
Şehir ve kasabalar	154
Kaleler	37
Pazar yerleri	71
Köyler	12.000 (?)[176]
Mezra'alar (Nüfus az veya olmayan tarım üniteleri)	3.451
Göçebe tâifeler	1.887
Yaylalar	541
Kışlaklar	100
Korular	25
Küçük tarım birlikleri (zemînler)	568
Bağ ve bahçeler	297
Değirmenler	1.450
Dükkân ve depolar	7.678
Tek odalı evler (hücre)	635
İmâretler	45
Câmiler	342
Medreseler	110
Boş binalar (bik’alar)	11

Mevlevîhâneler	1
Hafız mektepleri	2
Büyük küçük zâviyeler	623
Kalenderhâne	1
Çocuklara ilk mektepler	154
Mahalle mescidleri	1.055
Bedestanlar (değerli eşya için üstü kapalı ticâret yeri)	7
Kervansaraylar ve büyük hanlar	75
Mum, yağ atölyeleri ve bozahâneler	25
Tahin ve sabun atölyeleri	50
Hamamlar	238
İskeleler	10
Tuzlalar	17
Çeltik yetiştiren vadiler	244
Sivrihisar zümrüd madeni	
Kastamoni'de bakır madeni	
Gedos şap madeni	
Kütahya'da zınîh (kurşun) madeni	

Kamu Personeli	
Kadılar	160
Müderrisler	121
Tîmâr kethudası	1
Tîmâr defterdarı	1
Alaybeyleri nefer	16
Zaîmler nefer	195
Sipahiler nefer	7.311
* Pâdişah beratıyla timar alanlar	1.449
* Beylerbeyi beratıyle timar alanlar	5.862
Dizdarlar nefer (kişi)	37
Kale mustafızları:	
(Kethüda ve imamlarıyla)	1.661
Avâriz hâneleri ile Müslüman ve Hıristiyanlardan avâriz ödemeyenler nefer	550.139
Bu toplamdan:	
Avâriz ödeyenler nefer	79.105

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 430 no.lu Anadolu Muhasebe Defteri'nden yukarıya çıkardığımız özet, bölgeye ait çeşitli verileri tespit eden bir istatistik belgesidir.

Anadolu Vilâyeti'ne ait bu rakamlar arasında reâya nüfusu için verilen 550.139 sayısı, Müslüman ve gayr-i müslim *hâne* (aile) ve *mücerredleri* (evlenmemişler), tüm nüfusu kapsıyor. Hâne (aile) halkı için, kesin bir katsayı vermek imkânsızdır.[177] Katsayıyı 4 kabul edersek, vilâyetin 1530'da nüfusu 2,2 milyon tahmin olunabilir. Bu koşullarda, Osmanlı istatistik verilerini her zaman kesin rakamlara dönüştürmekteki zorluk ortaya çıkmaktadır.

Eyâletin yıllık gelir toplamı 79.514.567 akça olarak hesaplanmıştır (1 altın = 60 akça hesabıyla yaklaşık 1.320.000 altın). Bu miktar genel bütçenin (1527-1528 mâlî yılı bütçesi 538 milyon akça) yaklaşık yüzde 14'üdür. Batı-Anadolu'nun imparatorluğun en zengin bölgelerinden biri olduğu anımsanmalıdır.[178] Defter verilerini rakamlarla özetleyen bu bölümde, avârize tâbi olmayan askerî sınıf mensuplarına ilişkin rakamlar gerçeğe yakındır. Eyâlette komutanları ile 7.522 timarlı sipahi bulunuyordu. Ayrıca emekli sipahiler 9.802, kale mustafızları 1.698 kişi idi. Din hizmetlileri (kadı, imam, müezzin, medrese öğrencileri, imâret hizmetlileri vb.) 7.055 kişi idi. Bunlardan 160'ı kadı, 121'i müderris idi. Vakıf idarecileri çocukları ile 2.007 kişi sayılmıştır.

Şehir ve kasabaların sayısı 157, dükkânlar ve *mehâzin* (depolar) 7.278'dir. Sayımda din kurumları büyük rakamlar gösteriyor: 342 cami, 110 medrese; büyük küçük zâviyeler ise büyük sayıda: 623'tür. Çocuklar için mekteplerin (*muallimhâne*) sayısı ise 154'tür. Görülüyor ki, bu istatistik sayımları Osmanlı Batı-Anadolu'sunun toplumsal yapısını, gerçeğe oldukça yakın bir biçimde göstermektedir.

Osmanlılarda Devlet Hukuku:

Kanûnnâmeler

9. yüzyıl sonlarına doğru büyük İslâm uleması Şerîatın son şeklini aldığını ve *içtihâd kapısı*'nın, yani İslâm hukukunda yeni kurallar koyma imkânının kapanmış olduğunu ilân etmişlerdi.[179] İslâmiyet, gerek kamu hayatını gerekse bireyler arasındaki ilişkileri düzenleyen ve dinî emirlere dayanan bir tek kanûn tanıyodu, o da Şerîattı.[180] Bir Müslüman hükümdarı, halife olsun sultan olsun, kanûn koyucu sıfatını takınamazdı. O, ancak İslâm kanûnunun, yani Şerîatın nâzırı ve muhafızı idi. Şerîat üzerinde herhangi bir yorumda bulunmak ancak yetkili ulemaya aitti. Osmanlı Devleti'nin bir İslâm devleti olarak Şerîatten başka bir kanûnu olmaması gerekirdi.

Gerçekte, tamamıyla özel koşullar altında gelişen Osmanlı Devleti, Şerîatı aşan bir hukuk düzeni geliştirmiştir. Buna imkân veren prensip ise, *örf*, yani özel anlamda hükümdarın sırf kendi iradesine dayanarak Şerîatın kapsamına girmeyen alanlarda kanûn koyma yetkisidir.[181] Bu da, doğrudan doğruya hükümdarın devlet içinde tam anlamıyla mutlak bir mevki kazanması, devlet çıkarlarının her şeyin üstüne sayılması ile gerçekleşebilmiştir. İşte İslâm devletinde bu aşamaya, daha Osmanlılardan önce kurulmuş olan Müslüman Türk devletlerinde erişilmiş bulunuyordu. Şerîat yanında *kanûn* ve *örf*, yani sırf hükümdarın iradesinden doğan ayrı bir hukuk düzeni, Osmanlılardan önce Türk İslâm devletlerinde tamamıyla yerleşmişti.

Genellikle, fakîhler için bu kanûn düzenini meşrû gösteren esas, İslâm cema'âtinin hayrı ve selâmeti ile adâlet prensibidir.[182] Mogol yasasının İslâm cema'âti üzerinde uygulanmasını meşrû göstermek için de adâlet, zayıfın kuvvetliye karşı korunması esasıyla ortaya sürülmüştür.[183]

Kanûn ve yasa koymanın temel koşulları şöyle tespit olunmuştur: l. Şerîat dışı bir durum; 2. Buna dair yaygın bir âdetin veya kıyasa esas olacak bir genel âdetin varlığı; 3. Hükümdarın iradesi; 4. Genel düzenin bunu gerektirmesi.

Şerî Hukuk ve Örfî Hukuk

Eski Osmanlı rivâyetinde mâliye ve timar sistemine dair Osman Gazî’nin bazı kanûnlar koyduğu nakledilirse de,[184] bu rivâyetin i'timada değer olmadığını belirtmeye hacet yoktur. Ancak kesin olarak bildiğimiz bir nokta vardır ki, o da 1300 tarihlerinden sonra Osman Beg’in teşkilâtlı bir siyasî varlığı temsil ettiği, bir beyliğin başı olduğudur. Yine Osman Gazî zamanına atfolunan bir olay, genelde Şerîatle örf arasındaki çatışma hakkında kayda değer: Pazar *bac’*ı alınması hakkında bir teklif karşısında Osman Gazî, “Tanrı mı buyurdu, yoksa beyler kendiler mi ettiler, der. Bir kişi eydür: Türedir Hânım, ezelden kalmıştır”. Osman Gazî onu şiddetle azarlar. Fakat “Pazar beylerine âdettir” diye açıklayınca, o zaman kabul eder ve örfî olan bac kanûnunu kor.[185] Bu kayıt, başka tüm İslâm devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı Devleti’nde de iki ayrı hukuk kaynağı *Şerîat ve Kanûn*’un daima tartışılmış olduğunu gösterir.

Orhan Bey zamanında Orta-Anadolu hâlâ doğrudan doğruya İlhanlılara tâbi bulunuyor ve Orhan’ın ülkesi İlhanlı hazinesine vergi ödeyen serhad vilâyetleri (*ucât*) meyanında sayılıyordu.[186] 16. yüzyıla ait Hüdavendigâr sancağı evkaf-ı selâtin defterinde[187] Orhan devrinde yapılmış birçok evkaf ve temliklere ait kayıtlar bize kadar intikal etmiş, bazı orijinal belgeler (1324 tarihli Mekece Vakfiyesi) veya kopyaları açık surette göstermektedir ki, Orhan’ın oldukça gelişmiş bir merkezî bürokrasisi ve orada şerî kurallara göre belgeler yazan kâtipler vardı. Kesinlikle, ilk vezirler ulemadandı. Bu devre ait vakıf ve temlik belgeleri, şerî esasların daha bu devirde uygulanmakta bulunduğunu ortaya koymaktadır. Öbür yandan Şerîat dışında vergilerin uygulandığı da bir gerçektir. 1366 tarihinde I. Murad, Ahî Musâ’ya verdiği vakıf berâtında onu her çeşit devlet vergilerinden muâf tutmaktadır. Bu belge ve benzeri temlik belgeleri, eski Türk–Mogol *tarhanlık* kurumu ile ilgili görülmektedir.[188]

I. Bayezid devrinde (1389-1402) Toroslar’dan Tuna’ya kadar ilk Osmanlı merkezî imparatorluğu kuruldu. Osmanlı sultanı bu devirde dahi Arap kaynaklarında “Ucların hükümdarı” (*Sâhibu’l-Ucât*) sıfatıyla anılırsa da, o büyük bir İslâm imparatorluğunun sahibi olarak kanûn koyma ve idareyi teşkilâtlandırma sahasında yeni bir aşamayı temsil eder. Eski Osmanlı rivâyeti[189] onun devrini, merkezî hazineyi takviye, yeni vergiler koyma, defter ve tahrîr usullerinin uygulanması, kadılık kurumunda reform gibi birçok yeniliklerin uygulandığı bir devir olarak sunar. Böylece, Şerîatın

çiğnenmiş olduğu iddia olunur. Bununla beraber, devrinde Mısır uleması tarafından büyük saygı ile kendisinden bahsedilen meşhur Osmanlı âlimi Mehemmed Fenârî, Şerîatın temsilcisi sıfatıyla onun zamanında devlet işlerinde nüfuz sahibi oldu. Keza, *Câmi'u'l-Fusûleyn* adlı eseri yüzyıllarca kullanılmış olan meşhur fıkıh âlimi ve ihtilalci Şeyh Bedreddîn Mahmud aynı devirde yetişmiştir.

1416'da Şeyh Bedreddîn ayaklanması, bir bakıma, merkezin gittikçe kuvvetlenen Sünnî ve devletçi karakterine karşı, askerî sınır *uc* eyâletlerinde ve göçer Türkmenler arasında kendini gösteren hoşnutsuzluğun bir sonucudur.[190] Devletin bu hareketi ezmesi, Şerîatı temsil edenlerin idarede güç kazanmasını, hatta Bayezid devrinde uygulanmış bir kısım önlemlerin kaldırılması sonucunu vermiştir. Bunu, evkaf ve emlâkin idaresinde, yerel bey ailelerine verilen ödünlerde tespit etmek mümkündür.

II. Murad devrine (1421-1451) ait nisbeten bol belge malzemesi, bu dönemde klâsik şekilleriyle devlet örgütlerinin ve örfî hukukun kesin olarak yerleşmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Bu belgeler arasında kuşkusuz en ayrıntılı olanı 1432 tarihli Arvanid-ili timar defteridir.[191] Timar sisteminin, örfî Osmanlı vergilerinin, askerî sınıflarla reâya statülerinin, özetle, 15. ve 16. yüzyıllarda gördüğümüz devlet örgütleri ve kurallarının, tamamıyla o zamana kadar yerleşmiş bulunduğunu bu defter ortaya koymaktadır.[192] Esasen, Fâtih Kanûnnâmesi, büyük kısmı itibariyle, 1451'den önceki kanûnların bir araya getirilmesi ile vücut bulacaktır.

Fâtih Mehmed'in Kanûnnâmeleri

İstanbul'un fethinden sonra Fâtih, sınırsız bir otorite kazanmış ve merkezî ve mutlak imparatorluk kesinlikle kurulmuştur.[193] İstanbul fâtihi mutlak otoritesini, devlet teşkilâtında, kanûnlarda yaptığı yeniliklerle tam anlamıyla gerçekleştirmeye çalışmış, böylece kanûn rejimi egemen olmuştur.

Fâtih Kanûnları: Fâtih, emir-ferman formunda çıkardığı birçok kanûndan başka iki kanûnnâme ilân etmiştir. Bunlar, İslâm hukuk teorisi karşısında kuşkusuz önemli yenilikler ifade eder. Sadece devlet çıkarı için hükümdarın kendi iradesiyle bağımsız kanûnnâmeler çıkarması, Türk–Mogol *töre* (*türe*) ve *yasa* geleneğine bağlanabilir.

Fâtih'in, biri devlet teşkilâtına, diğeri idare, mâliye ve ceza alanlarına ait çıkarmış olduğu iki kanûnnâme,[194] bâb ve fasıllara ayrılmış ve sistemleştirilmiş resmî kanûn kodlarıdır. Bu çeşit Osmanlı kanûnnâmelerinin gayriresmî derlemeler olduğu iddiası yanlıştır.[195] 1596 tarihli I. Ahmed adâletnâmesinde,[196] Kanunî Süleyman'ın kanûnnâme yapıp, her şehirde kadılar mahkemesinde amel edilmek üzere gönderdiği açıkça bildirilir.

Fâtih Mehmed'in devlet teşkilâtına ait kanûnnâmesi, kendi emriyle toplanmış, onun tarafından kontrol edilip tamamlandıktan sonra ilân edilmiş resmî bir kanûnnâmedir.[197] Kanûnnâmenin başında pâdişahın doğrudan doğruya kendisi tarafından yazılmış bir emri vardır ve aynen şudur: "Bu kanûnnâme atam ve dedem kanûnudur, benim dahi kanûnumdur, evlâd-i kirâmım neslen ba'de neslin bununla 'âmil olalar."

Kanûnnâme üç bâba ayrılmıştır:

Birinci bâbda, sırasıyla veziriâzam, şeyhülislâm ve sultanın hocası ve vezirler arasındaki hiyerarşi, sonra resmî bir toplantıda devlet büyüklerinin mertebe ve yerleri ve dîvândaki mertebeler belirtilmektedir. Pâdişaha doğrudan doğruya arzda bulunmaya yetkili olanlar gösterilmekte, atama ve dereceleri, devlet işlerinin görüşülmesine ve hüküm vermeye yetkili olan dîvân üyeleri (vezirler, defterdâr, kadıaskerler, nişancı), kâtiplerin ve merasimlere nezaret eden memurların, bürolardaki büyük memurların mertebeleri ve atanmalar kaydedilmektedir. Ondan sonra kadılar merâtibi ele alınıyor. Devlet büyüklerinin oğullarına verilen hizmet ve timarlar vb. gösterilerek bu bâba nihayet veriliyor. İkinci bâbda, dîvân, hâs-oda ve diğer saray hizmetlileri, bayramlaşma merasimi, sefer esnasında gözetilecek merâtip ve hizmetler, hazine hakkında maddeler yer almıştır.

Üçüncü bâbda, dirliklere dahil bulunan cerîmeler, hâs, timar ve salyâne, tekaütlik, defterdârlar ve kadıların alacakları aidât ve resimler, ulûfe ve en nihayet büyük memurlara ve hânedan azasına yazılan yazılarda kullanılacak unvanlar gösterilmiştir.

Bu kanûnnâmeyi toplama ve tertip etme görevi nişancı Leyszâde Mustafa oğlu Mehmed'e emredilmiştir. Bir bakıma Şerîat için müfti ne ise, örfî kanûnlar için de *nişancı* öyle sayılır (bunu belirtmek için bir nişancıya "müftî-i kanûn" lakabı verilmiştir). Pâdişahın çıkardığı bütün örfî kanûnlar,

nişancının onayından geçer, zira onların onayı, yani pâdişah tuğrasının çekilmesi *nişancı* eliyle yapılır. Öbür yandan vergi sisteminin, timar teşkilâtının, toprak tasarrufunun kütük defterleri niteliğindeki *tahrîr* defterleri onun gözetim ve kontrolü altındadır. Örfî hukuk alanına ait ferman ve kanûnlar; çoğu kez bu defterlere kaydedilir. Bu suretle kanûnların en son resmî kopyaları nişancının eli altındadır. Örfî hukuka ait meselelerde en son geçerli kanûnu bildiren makam, nişancılık makamıdır.[198] Onun içindir ki, Fâtih, kanûnların toplanması işini nişancıya havale etmiştir.

Bu kanûnnâme, doğrudan doğruya devlet teşkilâtına ait kuralları, yani tam anlamıyla *örfî* kanûnlarını içine almaktadır. Metinde, Fâtih, "ahvâl-i saltanata nizâm" verdiğini belirtmiştir.[199] Hükümetin kuruluş biçimi, divan üyeleri, yetkileri, pâdişahla ilişkileri, rütbe ve dereceleri, atama, maaş ve emeklilikler, cezalar, hepsi, Şerîatle değil, pâdişahın iradesiyle bu kanûnda belirtilmiştir. Osmanlı patrimonyal devlet sisteminde saray ve hükümet birbirini tamamlayan bir bütün teşkil eder. Pâdişahın sarayı içinde, Enderun'daki hizmetlerle pâdişah kapısındaki hükümet hizmetleri birbirinden ayrılmaz; hükümet makamlarına saray hizmetlerinde bulunan kimseler getirilmektedir (kul sistemi). Öbür yandan devlet hizmetlisi olarak ulemanın da devlet teşkilâtı içinde yeri ve merâtibi gösterilmiştir. Örfî kanûnlar, pâdişah fermanı (hükmü) şeklinde çıkarılır. Zira bu kanûnların kaynağı ve dayanağı, pâdişah iradesidir. Bunlar, birer pâdişah emrinden ibarettir.

İşaret edilmesi gereken bir nokta da, bu kanûnnâmenin sonsuza dek ("*ebed'ül âbâd ma'mûlun bih*") geçerli olarak ilân edilmiş olmasıdır. Osmanlı hukukunda, aslında, bir pâdişahın çıkarmış olduğu hükümler, kanûnlar ve yabancı devletlerle yapılmış antlaşmalar kendisinden sonra gelen pâdişahları bağlamaz. Geçerlilikte kalmaları için yeni pâdişahın, bunları ayrıca onaylaması gerekir. Fâtih, bu kanûnların atası ve dedesi kanûnları olduğunu belirtiyor ve "benim dahi kanûnumdur" ibaresiyle bu onaylama işini tamamlıyor. Fakat fazla olarak, kendisinden sonra gelecek pâdişahları da bu kanûnla bağlamak istiyor ve kuşkusuz böylece kendisine kanûn koyucu olarak özel bir yer vermiş oluyor. İstanbul fâtihi, imparatorluğun gerçek kurucusu olduğu bilincinde idi. Bu nokta, kanûnnâmenin dibâcesinde nişancının ifadesinden de bellidir. Nişancıya göre, bunca fütuhat ve bilhassa İstanbul'un fethi gibi büyük bir başarı

üzerine Fâtih'in, atalarının kanûnlarını toplayıp tamamlamak suretiyle bir kanûnnâme vücuda getirmesi gerekli görülmüştür. Burada, Göktürklerdeki gibi töre ve yasaların, imparatorluk kuran büyük hanlar tarafından değişmez yasalar olarak ilân edildiği anımsanmalıdır.

Bu kanûnların büyük bölümü, Fâtih'ten önceye aittir. "Kanûnumdur" veya "Emrim olmuştur" ifadelerini kullandığı noktalarda dahi Fâtih'in çok kez eski kuralları onaylamaktan başka bir şey yapmadığı söylenebilir. Fakat "defterdârlık ve nişancılık verilmek Sahn müderrislerine dahi kanûnumdur" dediği zaman, bu kuralın kendisi tarafından konduğuna kuşku yoktur. Zira, Sahn medreselerinin onun tarafından yapıldığını biliyoruz. Hükümet adamlarının ayrı bir arz odasında pâdişaha arza çıkmaları yönteminin yine onun tarafından konduğunu biliyoruz. Bir yerde açıkça eski yöntemi değiştirdiğini şöyle belirtir: "Cenâb-i şerîfimle kimesne taam yemek kanûnum değildir, meğer ehl-i iyâldan ola. Ecdâd-i izâmım vüzerâsile yerlerimiş, ben ref' etmişimdir." Yaptığı diğer değişiklikler, teşrifatta, merâtipte, maaş miktarlarında olmalıdır. Genellikle kanûnnâmede adı geçen memuriyetleri, hizmetleri ve âdetleri II. Murad devrine ait belgelerde tespit edebilmekteyiz.[200]

Kardeş katline dair madde, bu bakımdan incelenmeye değer. Daha I. Bayezid, Kosova savaş meydanında (1389) kardeşi Ya'kub'u idam ettiği zaman, bir iç-savaşı önlemek için vezirlerin reyi ile bunu yaptığı belirtilmiştir. Sonra onun oğulları arasındaki iç-savaş (*fetret*) aynı hareketi gerekli gösterecek kadar devleti temelinden sarsmıştır. I. Mehmed büyük oğlu Murad'ı veliaht yaptığı zaman, iki küçük oğlunu ölümden kurtarmak için önlem almıştı. II. Murad, kendisine karşı ayaklanarak Karaman oğulları ve Bizans ile birleşen kardeşi Mustafa'yı yakalayıp idam etmek zorunda kaldı. Dukas[201] Osmanlılarda kardeş katlinin bir âdet olduğunu işaret eder. Fâtih tahta çıkar çıkmaz, küçük kardeşi Ahmed'i ortadan kaldırdı. O, bu eski âdeti, kanûnnâmesinde, sultan "karındaşlarını nizâm-i âlem için katl etmek münasibdir, ekser ulema dahi tecvîz etmiştir" formülü ile ifade etti. Burada devlette iç kavgayı önlemek için ulemanın onayı ile kardeşlerin katlinin bir kanûn değil, bir önlem, *câiz* görülen bir âdet olduğu belirtilmiştir.

Bu kanûnnâmede kadıların alacakları resimlere ait kanûn maddesini, biraz farklı bir şekilde 1479 tarihli ayrı bir ferman-kanûnda bulduk. Bu da genel

kanûnnâmenin, çeşitli durumlarda çıkarılmış ferman-kanûnlardan derlenmiş olduğunu gösterir.

Unutulmamalıdır ki, Fâtih'in bu kanûnnâmesine, devlet teşkilâtına ait düzen ve kuralların ancak bir kısmı girmiştir.[202]

Fâtih'in ikinci kanûnnâmesi, Reâyâ Kanûnu'dur.[203] Yani, vergi yükümlüsü tebaanın vereceği örfî vergileri gösterir. Böylece, kanûnnâmelerin, biri askerî, diğeri reâyaya ait olma üzere ikiye ayrılması, Osmanlı Devleti'nin yapısına ait temel anlayışı yansıtır. *Askerî* kapsamına pâdişah beratı ile, devlet hizmetinde olup maaş olan bütün sınıflar girer. Onlara ait davalar kadıaskerin yetkisi altındadır. Reâya ise, *askerî* sınıf dışında vergi veren bütün tebaadır. Fâtih'in reâya kanûnnâmesi, bize ancak II. Bayezid zamanında yapılmış bir kopya ile gelebilmiştir. Bu kopya, Haziran 1488 tarihini taşır.[204] Aslında bu kanûnnâmenin İstanbul'un fethinden, 1453'ten az sonra toplandığı iddia edilebilir: Hububat ölçüsü olarak Edirne müddü esas tutulmaktadır. Yüzde iki akça gümrük resmi, Fâtih'in ilk saltanat devrine ait olup, sonradan yüzde dört ve yüzde beşe çıkmıştır. Bu kanûnnâmenin de, birincisi gibi, daha eski kanûnların bir araya getirilerek yapıldığına kuşku yoktur. Kraelitz haklı olarak bu kanûnnâmeyi, İstanbul'un fethinden sonra imparatorluğun yeniden yapılandırılması girişimi ile ilgili görmekte ve Osmanlı Devleti'nin en eski kanûnnâmesi saymaktadır. Fâtih'in bu kanûnnâmesinde adı geçen vergileri biz daha önceki devirde tespit edebiliyoruz.[205]

Bu kanûnnâme, dört bölümden (fasıl) oluşmuştur: İlk üç bölümü ceza kanûnnâmesini, dördüncü bölüm ise vergi kanûnlarını içine alır. Daha doğrusu, dördüncü bölüm, üç ayrı kanûndan oluşmuş görünmektedir. Her üç kanûn "şöyle bilesiz" veya "suçlu olur" gibi bir ferman formülü ile biter. Bu formüller, fermanlara özgü olup kanûnların devlet kanûnu niteliğini ortaya kor. Birinci kanûnda, yani Kanûn-i Yürükan'a kadar olan ilk kısımda Müslüman çiftçi reâyanın vergi ve hizmetleri belirlenmiş, özel bir statü altındaki reâya gösterilmiştir. Burada söz konusu olan vergi sistemi, *çift-hane* sistemidir (bkz. s. 245-247 "Kırsal Kesim: Çift-hane Sistemi").

Köylü reâyanın sosyal-malî statüsünü belirleyen çift-hane sistemi, ilk fütuhat bölgelerinde, yani Batı-Anadolu ve Trakya'da Hıristiyan ve Müslümanlara ortaklaşa uygulanmıştır. Fakat Slav memleketlerinin

katılımından sonra yeni bir örfî vergi, Osmanlı kanûnlarına girecektir ki, bu da *ispence*'dir, yalnız Hıristiyanlara aittir.

İlk bölüm, kanûnnâmenin Müslümanlara ait bölümüdür. Orada çift resmi sisteminden sonra İslâmî bir vergi olan öşrün çeşitli durumlara göre miktarları ve toplama şekli ve âdet olarak yerleşmiş devlet resimleri (pazar bacı, vb.) yer alır.

Kanûnun ikinci kısmında, Kanûn-i Yürükan adı altında Rumeli'deki Türkmen göçerlere uygulanan askerî örgüt ve bağışıklıklar gösterilmektedir.

Kanûnnâme'nin üçüncü bölümü (*Kanûn-i Cebelüyan bâ Kanûn-i Müzevvec-i Gebrân*) *ispence*nin tarifi ile başlar. Asıl adı *Jupanitsa* olan bu vergi, çift resminin yerini almış olan bir vergi olup her yetişkin Hıristiyan erkeğin ödemeye mecbur bulunduğu bir şahsî vergidir ve eskiden beri 25 akça olarak tespit olunmuştur. Bu vergiyi ödeyenler çift resmi ödemezler. Osmanlılardan önce Sırp Duşan Kanûnuna göre köylü, *pronija* (Osmanlılardaki timarın karşılığı) sahibi için iki gün çalışır, bir gün bağda hizmet eder ve bir gün hep birlikte ot biçerdi. Bundan başka yılda bir *hyperper* (Bizans altın parası) verirdi. 14. yüzyılın ikinci yarısında bir *hyperper* yaklaşık 25 Osmanlı akçasına eşittir. İşte senede bir verilen bu vergi, ispencenin menşei olmalıdır.

Kanûnnâmenin bu bölümü, yalnız gayrimüslim reâyanın (*gebrân*) timar sahiplerine ödeyecekleri vergileri (ispence, şarap, domuz resimleri, gerdek resmi, cerîmeler, bac, deştbânî) ele almıştır. Kanûnnâmenin Müslümanlara ait birinci bölümü ile gayrimüslimlere ait ikinci bölümü arasında paralellik dikkati çeker. Fâtih'in bu kanûnnâmesinde sistemleştirmenin daha başarılı olduğu söylenebilir.

III. Ceza Kanûnu: Fâtih'in reâyaya ait kanûnnâmesinin ilk üç faslını teşkil eden *cerâim* (cezalar) kanûnunun incelenmesini sona bıraktık. Her şeyden önce şu noktayı belirtmeliyiz ki, Osmanlı Devleti'nde ceza kanûnnâmesi hükümleri, bütün imparatorluğu ve her sınıfı içeren genel bir kanûndur.

Gerçekte, Osmanlı Devleti, kişilerin yerel büyüklere bağımlılığını ve angarya hizmetlerin kaldırılması prensiplerini, vergi kanûnlarında temel yapmış ve zamanla *çift resmi* ve *ispence*ye dayanan Osmanlı kanûn sistemini, tipik bir Osmanlı kanûn vergi sistemi olarak tüm imparatorluğa

yaymaya çalışmıştır. Bunun sonucu olarak, vergilere ait bir genel *Kanûn-i Osmânî* ortaya çıkmıştır. Fakat genellikle vergiler, bölgeden bölgeye ve ayrı hukukî statüye tâbi gruplara göre değişmekte olup vergi kanûnları yerel örfü izlemiştir; çoğu kez Osmanlı örfî kanûnları, göçüp gitmiş olan devletlerden, Bizans ve Sırp devletlerinden kalan kanûnlardan ibarettir. Bu kanûnlar, fetihten hemen sonra yapılan memleket tahrîrinde, tahrîr emîni tarafından yerinde yapılan araştırma ve soruşturma sonucu tespit olunur ve pâdişaha arz olunup onun tarafından onaylanarak kanûnlaşır. Onun için, vergi sorunları ortaya çıkınca ilkin her sancağın kendi kanûnnâmesi göz önüne alınır. Ancak ceza kanûnnâmesi tektir ve geneldir. Bu, doğrudan doğruya İslâm hukukunda genel *ukûbât* (ceza) anlayışından doğar. Ukûbât konusunda müslim ve gayrimüslim aynı durumdadır. Bunun içindir ki, 1583 tarihli bir kanûnda "tüm imparatorlukta suçlar karşılığı konulan örfî cezalar"[206] (*âmme-i memâlik-i mahrûsada cinâyât mukabelesinde vaz*' *olunan cerâim-i ma*'*rûfe*")dan söz edilmiştir. Ceza kanûnnâmesinin bu genel karakteri dolayısıyladır ki, sancak kanûnnâmelerinde cezalar bahsinde sadece eski Osmanlı kanûnlarına baş vurulması ("kanûn-i kadîm-i Osmânî'ye müracaat olunması") kaydedilmiştir.[207]

Bugün elimizde ilk döneme ait üç Osmanlı ceza kanûnnâmesi, yani Fâtih, Yavuz Selim ve Kanunî Süleyman kanûnnâmeleri vardır.[208] Bu üç kanûnun karşılaştırılması Fâtih kanûnundaki hükümlerin, 16. yüzyılda da pek az farkla geçerli kaldığını ortaya koymaktadır.

Osmanlı ceza kanûnnâmesi, normal olarak Şerîatın koyduğu esasları (*kısas, diyet* vs) içerir. Fakat onun yanında Şerîatın belirlemediği *ta'zir* cezalarında, sultanın örfî yetkisi prensibine dayanarak birtakım ayrıntılı kurallar koyduğunu görmekteyiz. Bunun içindir ki, Osmanlı ceza kanûnnâmeleri de bir ferman (hükm) şeklinde ilân olunmaktadır ve "cerâim-i ma'rûfe" veya "siyasetnâme" adıyla anılmaktadır. Hatta şerî maddelerde bile, meselâ adam katline ait *diyet* konusunda, *diyet* miktarı yine örfî-sultanî bir emrin konusu olmaktadır (Fâtih Kanûnnâmesi, madde 2). Para cezaları, güvenlik işlerinden sorumlu olan subaşı, timarlı sipahi gibi memurların dirliklerine dahil mühim bir gelir kaynağı olduğundan, devlet buna ait durumların düzenlenmesi ve ayrıntıların tespiti ile uğraşmak gereğini duymuştur. Öbür yandan, cezaların yerine getirilmesi yalnız sultanî otoritenin tekelindedir. Yalnız kadı, gerek Şerîat gerekse Kanûn-i Sultânî alanında ancak hüküm vermek yetkisine sahiptir. Verilen cezanın yerine

getirilmesi ise yalnız sultanın otoritesini temsil eden yüksek memurların yetkisi içindedir. Sonuçta, ceza alanı, örfî-sultanî hukukun gelişmesini gösteren bir hukuk alanıdır. Meselâ, kalp para basanların kadı hükmü alındıktan sonra idam ve mallarının müsâderesi, bir gümüş yasağı fermanında emredilmiştir. Osmanlı ceza hukukunda, güvenliği ilgilendiren sırf sultanın iradesiyle konmuş olan sert cezalar, *siyâset-i sultânî* adıyla ayrı bir alan oluşturur ve kaynağını kuşkusuz *töre* ve *yasa* geleneğinden alır.

Ferman-Kanûnlar

Yukarıda sistematik (*codifié*) kanûnnâmelerden söz ederken belli bir konu üzerinde daha önce çıkarılmış ferman-kanûnların kullanıldığına işaret etmiştik. Gerçekten, Fâtih devrinde ve daha önceleri, sultânî-örfî kanûnlar, bir düzen isteyen belli konular üzerinde çıkarılmış *fermanlar*dan ibarettir. Bu fermanlar belli bir konuda genel kurallar içerdiğinden bunları ferman-kanûnlar sayabiliriz. Bazıları sadece bir nokta üzerinde bir kanûn maddesi ihtiva ettiği halde, bazı fermanlar birçok kanûn maddelerini içine alan kanûnnâme şeklindedir. Meselâ, gümüş para basılması veya gümrüğe ait fermanlar bu tarzda kanûnnâmelerdir.

Fâtih devrinde örfî-sultanî hukuk alanında, özellikle iktisadî-malî konularda geniş bir kanûn koyma etkinliği kendini göstermiştir ve genel kanûnnâmelerin yanı başında ferman-kanûnlar büyük bir sayıya varmaktadır. Bunlar merkez bürolarında gelir kayıt defteri olan *mukata'a* defterlerinde, kadı sicillerinde ve tahrîr defterlerinde aktarılmıştır.[209] Fâtih devrinin geniş kanûn koyma etkinliğini, arşivlerimizdeki bu kaynakların taranması tamamlandıktan sonra tümüyle görmek ve değerlendirmek mümkün olacaktır. II. Bayezid devrinde meydana getirilmiş bir kanûn mecmuasında Fâtih devrine ait otuz kadar bu çeşit ferman-kanûn bir araya getirilmiştir.[210] Burada hepsi kanûn maddeleri ihtiva eden çeşitli fermanlar toplanmış olup başlıca, *berat, yasaknâme, kanûnnâme* ve *tevki*' adları altında kayıtlıdır. Beratlar, bir görev tevcih belgesi olmakla beraber, görevlilere görevlerine ait kanûn ve nizamlar ayrıntıları ile bildirilmektedir. *Yasaknâmeler*, genellikle belli bir işe ait kanûn ve nizamlarla birlikte bu kuralların uygulanması için *yasak-kuluna* verilen yetkileri bildirmektedir. *Tevki'*ler ise, belli kanûnları, kadı, subaşı gibi resmî görevlilere bildiren hükümlerdir. Bütün bu hükümler, Şerîat dışındaki iktisadî-malî hayatla ilgilidir. Bunlar, maden ve madencilere ait nizamları, altın, gümüş ve bakır

para basımı ve dolaşımına dair kanûnları, gümrük ve kapan kanûnlarını, sabun, hububat, mum gibi zaruri ihtiyaç maddeleri tekel ve imtiyazına ait nizam ve kanûnları ve bazı gelirlerinin tahsiline ait kuralları içerir.

Ferman-kanûnlar, çok kez yalnız bir gruba veya bir nevi göreve ait emirlerdir. Burada, Osmanlı İmparatorluğu'nda hukukun şahsîliği prensibi, vergi kanûnlarının bölge veya gruba göre özel niteliği söz konusudur. Bu hükümler, doğrudan doğruya bir grubu ilgilendirdiği gibi, bir görevliye uygulanacak hususları bildirmiş olabilir. Bu son halde üçüncü kişileri bağlayan hükümleri içerir.[211] Bu hükümlerde kanûn maddeleri, genellikle eskiden beri yerleşmiş örf ve âdetlerin onaylanmasını, yahut onların başka bir bölgeye uygulanmasını emreder. Meselâ, Novaberda'nın (Novobrdo) ilhakından (1455) dört beş sene sonra çıkarılmış olan bir maden kanûnunda, fetihten önceki uygulamaların yerinde bırakıldığını görüyoruz. Bazen de kanûn maddeleri zikredilmeyerek genel olarak "olup gelmiş kanûna göre" veya âdete göre hareket edilmesi emredilmiştir. "Olup gelmiş kanûn", örf ve âdet hukukundan başka bir şey değildir ve çoğu kez ortadan kalkmış olan devletin, örf ve âdet halinde yaşamakta olan kanûnlarıdır.

Kurucu Fâtih tarafından çıkarılmış bu nevi birçok kanûnnâme ve yasaknâmeler, sonraki devirlerdeki kanûnlara örnek olmuştur. Bu kanûnları, bazı küçük değişikliklerle 16. yüzyılda aynen bulmaktayız.

Fâtih Devrinde Devlet ve Hukuk Görüşü

Fâtih devrinde önemli devlet hizmetlerinde bulunmuş olan tarihçi Tursun Bey'in devlet ve hukukun menşeine dair Fârâbî ve Nasîrüddîn Tusî'ye dayanarak ileri sürdüğü fikirler ilginçtir. Zira bu fikirler bir dereceye kadar o zaman Osmanlı devlet adamları arasındaki devlet ve hukuk anlayışını yansıtır.

Tursun'a göre Tanrı, her devirde bir büyük pâdişah yetiştirir. Dünya düzeni için bir insanı seçer ("müeyyed" kılar), ona güç ve yetki verir. İlkin her toplumun, bir başa ihtiyacı vardır. Zira insanlar arasında ayrılık ve düşmanlığın meydana getireceği kargaşa, ancak o kişinin alacağı önlemlerle ortadan kalkar. Allah'ın yaratıkları sırasıyla dört kategoride ortaya çıkmıştır: Madenler, nebatlar, hayvanlar ve nihayet insan ki, ilk üç terkibin bütün özelliklerini temsil eder, fazla olarak Tanrı ona konuşma hassası ve

akıl vermiştir. İnsanlar arasında da Tanrı gerçeklerini kavrayan gerçek olgunluk sahipleri yükselir.

İnsan, tâbiatı gereği toplum halinde yaşar. İnsanlar yaşama araçlarını sağlamak için birbirlerine karşılıklı yardıma, işbölümüne muhtaçtır. Bu da ancak toplum haline geçmekle mümkündür. İnsanlar, kendi hallerine bırakılırsa, aralarında çatışma ve düşmanlık ortaya çıkar ki, bu da karşılıklı yardımlaşma imkânını ortadan kaldırır. Bu yüzden önlem (“*tedbîr*”) gerekir. Her insanı, kendi yeteneğine göre yerinde tutmak, kendi hakkına razı etmek ve başkasının hakkına saldırmasını önlemek gereği “*tedbîr*i” gerektirir. Bu, toplumda karşılıklı yardımlaşma ve düzenin temel koşuludur. İşte bu çeşit tedbîre “siyâset” denir.

Tedbîr, kutsal dogma (*hikmet*) esasına göre olursa, ona “siyâset-i ilahî” denir, onu Peygamber koymuş olup Şerîatten ibarettir. Tedbîr, yalnız akıl esasına dayanırsa “*siyâset-i sultanî* ve *yasag-i pâdişahî* derler ki, ona *örf* de denir”, Cengiz Han yasası gibi (Tursun Bey bu misâli kendisi zikreder). Bu iki çeşit tedbîr de, bir pâdişahın varlığına bağlıdır. Tursun’a göre, birincisi, yani Şerîatı koyan her zaman hazır olmasa olur. Zira, Tanrısal kural kıyamete kadar âlemin maddî ve manevî düzenini sağlamaya yeter. Fakat her devirde bir pâdişah mutlaka gerekir. Zira pâdişah olmazsa insanlar gerektiği şekilde bir arada yaşayamazlar, düzen kalmaz, belki tamamıyla mahvolurlar.

Tanrı, pâdişaha itaati, büyük küçük herkese kaçınılmaz bir ödev (*farz*) kılmıştır. Pâdişah, yüce kimseleri alçaltır, alçaktakileri yükseltir, yani Tanrının zâtına özgü bu gibi karakterlere o sahiptir; başka bir deyişle, pâdişah, mutlak otorite sahibidir. Pâdişah görünüşte sırf kendi kişisel amaç ve istekleri için hazine ve asker toplayıp elindeki kazancını ve gücünü artırmaya çalışır; ama asıl maksat, iyi bir siyasetle bu hazineyi yerinde dağıtmak ve asker sayesinde düzeni korumak, İslâm dinini savunmaktır.

Eşkiya arasında dahi bir kişi sivrilip hüküm ve emrini yürütmezse, o topluluk dağılmaktan kurtulamaz. Adâlet, insanlar arasında düzenin esasıdır. Bu düşünceler, Fâtih’in ölümü üzerine, oğulları Bayezid ve Cem arasında taht için rekabetin ortaya çıkması ve ülkenin anarşiye sürükleneceği kaygısı ile söylenmiş olmalıdır.

Devlet Gelirleri, Mâliye

1527-28 mâlî yılında timar gelirleri dahil 538 milyon akçayı (yaklaşık 9 milyon Venedik altını) bulan devlet gelirleri başlıca şu yerlere harcanıyordu:[212]

	Milyon Akça	
Pâdişah'ın özel harcamaları	3,50	
Timarlar	166,00	(Rumeli'de 17.288 kişi, Küçük Asya vilâyetlerinde 16.468 kişi)
Kapıkulu askeri	66,00	(Yeniçeri ve süvariler, topçular, öteki kapıkulu ve saray hizmetlileri, hepsi 27.049 kişi)
Kale mustahfızları ve donanma askeri	40,00	(hepsi 23.017 kişi)

Görülüyor ki, devlet gelirlerinin yarısı asker maaşlarına (*timar* ve *ulûfe* olarak) gitmektedir. Kalan paranın önemli bir kısmı da, yine asker ve saray giderlerine ayrılmakta, bundan kalanı bina, kale inşası ve onarımına, donanma giderlerine, devlet görevlilerinin maaşlarına ve çeşitli bağışlara harcanmaktadır. 1527-28 mâlî yılında gelirden 70 milyon akça artmıştır. Artan para, yedek akça olarak pâdişahın doğrudan kontrolü altındaki *iç-hazine*'de saklanırdı. İç-hazine bir ihtiyat hazinesi işlevini görür, ihtiyaç halinde oradan dış hazineye kredi verilirdi.

Rumeli'nin (Tuna ve Sava güneyindeki bölgelerle Kırım yarımadası güneyi) bütün geliri 198 milyon akçadır (yaklaşık üç buçuk milyon altın). Bu miktara bütün hâs ve timarlarla vakıf ve mülklerin gelirleri dahildir. Bu miktar, bütün imparatorluk gelirlerinin yaklaşık yüzde 37'sine eşittir. Rumeli gelirinin yüzde 48'i, pâdişah hâsları olarak doğrudan doğruya merkezdeki devlet hazinesine girmekte idi. Yüzde 46'sı timarlara ayrılmıştı. Merkezdeki hazineye, Rumeli'den gelen gelirlerin yüzde 46'sı, merkezî hazine mukata'alarından (yani başlıca hâs olarak ayrılmış bölgelerdeki çiftliklerden toplanan çeşitli vergilerle şehirlerde alınan ticâret resimlerinden, gümrük ve madenler gelirinden), yüzde 42,3'ü gayrimüslimlere yüklenen cizye vergisinden gelmekte idi.

Rumeli’de gelirin yaklaşık yüzde altısı mülklere ve vakıflara ayrılmıştır. Vakıf giderlerinin büyük kısmı, cami, mescid, medrese, mektep, köprü, han, hamam, çeşme, zâviye, imâret, hastane inşası ve bakımı giderlerine harcanırdı. Böylece, bugün modern devletin yüklendiği bu gibi kamu hizmetleri vakıf yolu ile yerine getirilmiş olurdu. Bu sistem, Rumeli’de Osmanlı şehirlerinin kuruluşunda da başlıca rolü oynamıştır. 1528-1548 mâlî yılı hesapları, bu bölgenin gelirlerinde bu 20 yıl içinde esaslı bir değişiklik olmadığını ortaya koymaktadır. Bununla beraber, tahrîr defterlerinde gördüğümüz *ifrâzât*, yani yeni bulunan vergi kaynakları, yalnız gizli kalmış gelirin ortaya çıkması ile açıklanamaz. Yeni toprakların tarıma açıldığını kayıtlardan anlamaktayız. 1584 yılına kadar altının 55-60 akça olarak değişmeyen durumu, genellikle ekonomik hayatta da istikrârın ve dengenin simgesi kabul edilebilir.

Maden İşletmeleri

Halkın zaruri ihtiyaç maddelerinden tuzun üretimi ve dağıtımı devlet kontrolü altında geniş bir örgütlemeye yol açmış olup, hazineye bu tekelden önemli gelir sağlanıyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısında tuz iltizamlarından devlet hazinesine giren para 6 milyon akça (100.000 altın duka) üzerinde idi.

Altın, gümüş, kurşun, demir ve bakıra gittikçe artan ihtiyaç sonucu klâsik dönemde (1300-1600), Anadolu ve Rumeli’de eski maden işletmeleri genişletilmiş, yeni ocaklar açılmıştır. 14. yüzyılın ikinci yarısında Sidrekapsı (Makedonya), Sırbistan ve Bosna’nın maden bölgeleri, Morava ve Drina vadilerinde Osmanlı fetihlerinin başlıca hedeflerinden biri madenlerdi. Maden ihtiyacı olarak II. Murad kıymetli madenlerin İtalya’ya ihracını yasaklamıştır. Fâtih dönemi (1451-1481) Osmanlı madenciliğinin büyük gelişme dönemidir. Osmanlı maden kanûnları, *Sâs* kanûnları, eski Saxon kanûnlarından çeviridir. Madenler *mukata'a* (*iltizam*) yöntemiyle işletilirdi. Rum, Sırp, Dubrovnikli ve Yahudi mültezimlerin Osmanlı döneminde de işbaşında olduklarını ve muazzam yatırımlar yaptıklarını görüyoruz. Yukarı-Sırbistan (Vılk) madenleri iltizamı 1468’de 8 milyon akça (200.000 altın) idi. Devlet, bir kısım köylü ve göçer halkı madenci statüsü ile bu madenlerde çalışma zorunluluğu altına koymuştur.

Büyük bakır ve şap madenleri Anadolu’da idi. 1475’te Anadolu’dan elde edilen tüm vergi toplamının yaklaşık yarısı, 150.000 altın duka ile

Kastamonu bakır madenlerinden geliyordu. Avrupa tekstil sanayiinin boyamada tespit için kullandığı şap, İtalya'da Tolfa şap madenleri keşfedilinceye kadar Anadolu'dan (Kütahya ve Şapın-Karahisarı) gidiyordu. 15. yüzyılda şap madenleri dost Cenevizlilere iltizama verilirken, 16. yüzyılda Venedikliler eline geçmiştir. 1547'de Venedikliler şap iltizamı için devlet hazinesine 25.000 altın duka ödüyorlardı.

Özetle, klâsik dönemde madencilik ve zaruri ihtiyaç maddeleri trafiği, Bizans'ın güçlü merkeziyetçi idaresinde olduğu gibi, sıkı devlet kontrolü altında idi ve genellikle iltizam usulüyle işletilirdi. Mültezimler, özel sermaye sahipleri olduğundan, ticâret ve başka yollardan elde edilen kapital iltizamlara yatırılırdı. Böylece iltizam, ekonomik etkinliklerin temel motoru idi. Osmanlı toplumunda zengin yerli sınıf bu mültezimlerden oluşuyordu. 1478'de İstanbul gümrüğünü üzerine alan bir Türk–Rum–Yahudi konsorsiyomu bu iltizam için üç yılda hazineye 20 milyon akça (yaklaşık yarım milyon duka altını) ödemeyi üstlenmişti.

Toplumsal Yapı

Kırsal Kesim: Çift-Hane Sistemi[213]

Türkiye'mizin ana ekonomik karakteri ve sosyal yapısını Osmanlı dönemi belirlemiştir. Başka bir deyişle, küçük köylü-aile işletmelerine dayanan sosyo-ekonomik yapıyı, Osmanlı mîrî toprak rejimi ve *çift-hane* sistemine borçluyuz. 1950'ye kadar Türkiye ekonomisi ve sosyal yapısı Osmanlı dönemindeki asırlık geleneksel esas karakterini korumakta idi. Türkiye 1950-1960 döneminde traktörün yaygınlaşması ve tarıma pazar ekonomisinin girişi ile başlayan gelişme sonucu köklü bir değişiklik temposuna girmiştir. 1939'da 3.200 traktör varken 1959'da bu rakam 44.000'e ulaşmıştır. Geçimlik (*subsistence*) tarım ekonomisinin ana ürünü buğday-arpa ekimi, yerini gittikçe daha ziyade pazar ürünlerine, sınaî bitkilere, pamuk, üzüm, incir, tütün, pirinç, ayçiçeği ve mısıra bırakmaktadır.

Geleneksel karakterler nelerdir? Aşağıdaki tartışmamızın esas noktalarını bunun açıklanması oluşturacaktır.

Geleneksel tarım ekonomisinin esas üretim aracı, bir çift öküz ile çekilen sabandır. Bu, traktörün uygulanmasından önce, hayvanî kuvvetin en etkili biçimde kullanım teknolojisini gösterir. Eski Mezopotamya uygarlıklarından beri, kuru-ziraat (*dry-farming*) ile buğday-arpa ekimi yapan iklim kuşaklarında, bir çift öküzle çekilen saban, en ileri tarım teknolojisi olarak zamanla dünyanın öbür bölgelerine yayılmıştır. Sabanın odun veya demirden olması, yapım dinamiği ve başka özellikler tabii zamanla önemli değişiklikler getirmiştir. Fakat öküz gücünün yerini makine gücü alıncaya kadar tarım teknolojisinde esaslı bir değişiklik görülmemiştir. Çift öküz geleneksel tarımın traktörüdür. İleride göreceğiz ki, Bizans ve Osmanlı imparatorluklarında vergileme, öküz sayısına göre yapılmakta idi. Salgın sonucu öküzü ölen köylü çaresiz kalır, fakr u zarurete düşer ve hükümet anlayış göstererek vergi affına giderdi.

Genel köylü ekonomisi teorisyenleri, meselâ Marginalist Ekol, aile emeğini esas alır; fakat geleneksel tarımın traktörü saydığımız öküz gücünü hesaba katmaz. Öküz gücü üzerinde bu kadar durmamızın sebebi, ileride

göreceğimiz gibi onun *çift-hane* sisteminin temel elemanlarından biri olmasındandır.

Geleneksel tarımın temeli olan emek birimi, hiç kuşkusuz, evlenmiş ve çoluk çocuk sahibi olmuş erkek köylünün simgelediği köylü ailesidir. Bu rejimde, köylü aile ünitesi esas itibarı ile, koca, kadın ve çocuklar ve çoğu zaman evlenmiş oğullarla torunlardan oluşur; bu "*patriarchal*" ve "*patrilineal*" bir aile tipidir. Koca, aile ekonomisinin, işletmenin son söz sahibi ve örgütleyicisidir. Ekonomik örgüte hâkimdir. Devlet, vergi mükellefi olarak onu tanır. Buradan toplumumuzda bugün bile, hiç olmazsa kır sektöründe *patriarchal* aile tipinin neden hâkim aile tipi olduğunu anlıyoruz. Osmanlı Devleti, kocası ölen kadının erkek evladı yoksa, elinden tarla arazisini alır ve başka bir köylüye aktarır. Eğer dul kadın, oğulları çalışma çağına gelinceye kadar, ırgatla idare edebilirse, onu *bîve* adıyla işletmenin sahibi tanınabilir. Birçokları genel kanûnnâmede, *müzevvec* yani evli erkeğin, neden o kadar önemli bir yer tuttuğunu açıklayamamışlardır. Bütün Osmanlı tahrîrlerinde, yani vergi kaynaklarını belirleyen defterlerde, vergi-nüfus sayımında hâne, aileyi temsil eden kocanın adıyla tespit edilir.

Günümüzde toprak, köylü ailesinin mülkü olarak, tarım ekonomisinin en önemli elemanı ise de, Osmanlı rejiminde *mîrî* adı ile tamamıyla başka bir statü taşıyordu. Mîrî toprak rejimi, devlete bütün köylü sınıfını ve tarım ekonomisini kontrol ve düzenleme yetkisi veriyordu. Mîrî toprak rejimi ile ilgili bazı kilit kavramlar, bugüne kadar bütün yayınlara rağmen anlaşılamamış ve yanlış yorumlar süregelmiştir. Ayrıntılarına girmeden önce birkaç ana kavramı belirtmekte yarar görüyorum.

İlkin *mîrî arazi*, yani devletin rakabesini (mutlak mülkiyet hakkını) elinde tuttuğu arazi, bütün tarım topraklarını kapsamaz. Mîrî arazi, yalnız hububat ziraati yapılan, tarla olarak kullanılan arazidir. Bağlar ve bahçeler bunun dışında kalır. Çünkü, büyük kitlelerin geçimi, geçimlik ekonomi, ordunun ve şehirlerin iaşesi, hububat ekimine, başlıca buğday-arpa ekimine dayanır. Darlık ve açlık, hububat ekiminde noksandan ileri gelir. Devlet bu yüzdendir ki, tarla ziraatini, hububat ekimini kontrol altında tutmak zorunluluğunu duymuştur. Osmanlı kanûnnâmelerinde kesin bir madde vardır: Tarla, bağ ve bahçe haline getirilemez. Tarlaların devamlı işletimi, kanûnla garanti altına alınmıştır. Aile emek ünitesini, kısaca reâya çiftliğini, devlet daimî kontrol altında tutar. Bir çift öküzü olan aile, bir işletme ünitesi

oluşturur. Hayvanî enerji ünitesinin, yani bir çift öküzün işleyebileceği toprak ünitesi, ekonomik bakımdan en verimli işletme olarak tanınmıştır. Bu raiyyet çiftliği, devlet için tarım ekonomisinin temel ünitesidir. Onun parçalanmasına ve kaybolmasına karşı bir sürü kanûn önlemleri alınmıştır. Özetle, belli bir ekonomik ve sosyal rejimin uygulanması içindir ki, devlet tarla arazisini kendi mutlak kontrolü altına almak gereğini duymuştur. Buna mîrî arazi rejimi diyoruz. Aslında, mîrî arazi kendi başına bir gaye değildir, vazgeçilmez bir düzendir. Bu nokta, şimdiye kadar yeterince anlaşılamadığından, belli bir tarım ekonomisi ve sosyal yapının sürdürülmesi için Osmanlı sosyal yapısı hakkında çeşitli sosyolojik modellerden alınan yetersiz teoriler ileri sürülmüştür. Yukarıda sözünü ettiğimiz bu ana ekonomik sosyal düzene biz *çift-hane sistemi* diyoruz (Tahrîr Defterlerinde *çift-bâ-hâne*).

Mîrî arazi rejiminde, aydınlanmasını gerekli gördüğüm ikinci nokta şudur: Mîrî topraklar dediğimiz devlet toprakları, başlıca iki kategoriye ayrılır: *Tapulu* arazi, *mukata'alı* arazi.

Tapulu Topraklar

Bunlar, köylü aile birliklerine, tapu rejimi dediğimiz özel bir sistem içinde verilen arazilerdir. Tapu rejimine göre, tasarruf edilen, elde tutulan arazi, satılamayan, hibe ve vakf edilemeyen, fakat babadan oğula bir işletme birliği olarak geçen raiyyet çiftlikleridir. Köylü bunu kendisi işlemek zorundadır. Üretim işini kendisi düzenler. Üretim vasıtaları öküz, saban ve tohumu kendisi sağlar ve bağımsız bir işletme ünitesi olarak toprağı kendisi işler. Köylü şu anlamda hür ve bağımsız köylüdür: Devlete ve sipahiye, kanûnların emrettiği bedeni hizmetler dışında karşılıksız hiçbir hizmet yapmaya mecbur değildir. Onun emeğini kimse karşılıksız sömüremez. Devlet bu garantileri vermiştir. Zira, aksi halde, raiyyet çiftliği işlenemez ve vergiler ve sipahi dirliği gerçekleşemez. Düzen bozulur, bir kelime ile raiyyetin statüsünü de, çift-hane sisteminin gerekleri belirlemiştir. Ekâbir, raiyyeti kendi çiftlik veya vakıflarında işletmeye kalkışınca, devlet bunu önler; kanûnlarla, köylünün emek ve hürriyetini garanti altına alır.

Osmanlı İmparatorluğu’nda, toprağın olduğu kadar, köylü emeğinin de devlet kontrolü altında olduğu gerçeğini unutmamak lâzımdır. Hizmetler, angaryalar, bu açıdan incelenmelidir. Özetle, tapu sistemi, köylü aileleri tarafından çiftlik ünitelerinin bağımsız ve devamlı işletilmesini garanti eden

bir sistemden ibarettir. *Patrilineal* irsiyet, yani babadan oğula intikal maddesi de bu devamlılığı sağlamak için konmuştur. İşte tapu rejiminin klâsik dönemdeki temeli budur. Sonraki dönemlerde, raiyyet çiftliği birimi, köylünün bağımsızlığı ve diğer elemanlar değişikliğe uğrayacaktır. Fakat 20. yüzyıla kadar küçük köylü aile işletmeleri rejimi ana hatlarında korunabilmiştir. Bizans ve Osmanlı imparatorluklarında reâya, yani çiftçi aileler ve toprak birimi (yani çiftlik, bir çift öküzle işlenebilen arazi ünitesi) daima titizlikle, büyüklere karşı korunmaya çalışılmıştır. İmparatorluk bürokrasisinin esas vazifelerinden biri, bu rejimi korumaktır. Bizans'ta *dynatoi*, Osmanlı İmparatorluğu'nda *ekâbir*'e karşı köylüler daima "fakir", "yoksul" tabiri ile himayesi gerekli bir sınıf olarak ele alınmıştır. Bu sebeple, bu imparatorlukları *köylü imparatorlukları* diye karakterlendirmekte bir abartma yoktur. Toprak ve reâya üzerinde feodal kontrollerin ortaya çıkmasına karşı merkezî imparatorluk bürokrasisinin savaşması, bu imparatorluklar tarihinin en önemli fasıllarından birini ve belki en önemlisini oluşturur. Belki, bazı sosyolojik modellerin katı çerçevesinde kalmadan, bu savaşı tarihçi dikkatle araştırmakla, bu imparatorluklar tarihini bence en iyi biçimde açıklayabilir. Mîrî tapulu arazi, imparatorluk siyasetinin bulduğu ve korumaya çalıştığı ana imparatorluk rejimi olarak, eski çağlardan beri Akdeniz ve Orta-Doğu tarihine yön vermiş bir temel rejimdir.

Mukata'alı Topraklar

Mîrî tapulu arazi yanında ikinci büyük kategori topraklar, mîrî *mukata'alı* arazidir. Mukata'a sistemi, tapu sistemi yanında, tamamıyla ayrı bir toprak rejimini simgeler. Buradaki anlam ile mukata'a veya *kesim*, bir devlet gelir kaynağını bir özel şahsa belli bir bedel karşılığı kiralamaktır. Bu, genel anlamda bir iltizamdır. Mîrî topraklarda mukata'a sistemi şöyle uygulanmıştır. Tapuya verilmeyen, yani yukarıda açıkladığımız gibi, tapu sistemi denilen özel bir rejim altında bir köylü tasarrufunda bulunmayan araziyi devlet, belli bir *kira* karşılığı kişilere ihale eder. Burada kişi köylü olmayabilir, şehirli, esnaf, hatta asker de olabilir, köylüler de kişi veya toplu olarak mukata'a ile araziyi tutabilirler. Bu çeşit topraklarda, tapu rejiminin kuralları uygulanmaz. Çünkü, hukuk bakımından mukata'a tam bir kiralamadır. Kira bedeli, toplu bir miktar para olarak devletle kişi arasında bir sözleşme, mukavele ile belli olur. *Mukata*'a, *kesim* tabiri de buradan çıkıyor. Burada, karşılıklı bir anlaşma, kesişme ile rantın miktarı belli

olmaktadır. Çoğu zaman, bu bir açık artırma ile belirlenir. Kiralamayı yapan kimse, ancak üzerinde anlaşma yapılan meblağı öder. Tahrîr defterlerinde mukata'alı çiftlik veya mezra'alar üzerinde toptan bir meblağ belirlenmiştir. Meselâ: “Mezra'a-i Pınar der tasarruf-i Ali: 800 akça” gibi.

Devlet neden bazı toprakları mukata'a ile verir? Bunun sebebi şudur: Tapu rejimine göre, reâya tasarrufu dışında, devlet elinde, doğrudan doğruya köylü tarafından işlenmeyen birçok arazi vardır. Örneğin, bir köy halkı çeşitli nedenlerle köyünü bırakıp kaçar. Yahut, bir köyde bir aile raiyyet çiftliğini terk edip gider ve bu arazi işlenmemiş kalır. Bu gibi çiftlik, mezra'a, köy arazisi için, tahrîr defterlerinde *hâlî* kaydını bulmaktayız. Bunların harap durumda kalmaması, başka bir deyişle devlet, gelir kaynaklarını kaybetmemek için, bu tür toprakları mukata'a ile vermeyi ve işletmeyi en iyi yol olarak bulmuştur. Boş kalacağına, devlet hazinesine bir gelir kaynağı olsun ve harap olmasın diye devlet bu toprakları tapu rejiminin kayıtları altında değil, tamamıyla serbest bir kiralama şeklinde kişilerin tasarrufuna verir. İşte, tahrîr defterlerinde gördüğümüz *mukata'alı çiftlikler*, mezra'alar bu çeşit topraklardır. Merkezî bürokrasinin asıl gayesi, bu çeşit mukata'alı toprakları da, sonunda köylünün yerleştiği tapulu arazi şekline getirmektir. Mîrî topraklarda esas rejim, tapulu rejimdir. Gerçekten, biz yeni tahrîrlerde, bu çeşit çiftlik ve mezra'aların, zamanla üzerinde köylü aileleri yerleşerek, tapulu arazi durumuna geldiğini tespit etmekteyiz. Bu süreç, Geç-Roma tarihinde boş kalan *latifundia* arazisi üzerine, dışardan gelen *kolon* ailelerinin yerleştirilmesine benzer. Tahrîr defterlerinde gördüğümüz bu iki hâkim arazi kategorisi, yani tapulu arazi ve mukata'alı arazi ayırımı, yazık ki, şimdiye kadar açık bir şekilde araştırıcılar tarafından belirlenememiş ve bu yüzden yanlış yorumlara sapılmış; mîrî arazinin kişiler eline mülk-çiftlik olarak geçtiği şeklinde yorumlar yıpılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun Bizans ve Selçuklu dönemlerinden devraldığı ve esas olarak Eski İran ve Geç-Roma İmparatorluğu dönemine giden bu temel sistemin ana unsurlarını yukarıda açıklamaya çalıştık. Bu rejimde çift öküzün ve aile emeğinin temel olduğu küçük köylü işletmeleri söz konusudur. Bu sistem, belli bir üretim tarzı, belli bir sosyo-ekonomik yapıyı simgeler. Osmanlı mîrî-tapulu arazi sistemini, ancak *çift-hane* rejimi çerçevesinde anlayabiliriz. Bir çift öküzü ve onun işleyebileceği kadar toprağı, tapu rejimi kuralları dairesinde tasarrufu altında bulunduran köylü ailesi, ziraî rejimin ana ünitesi olarak sistemin temelini oluşturur. Bu ünite,

imparatorluk bürokrasisi için aynı zamanda bir ana vergi ünitesidir. Bu ünite *çift resmi* denilen bir vergi sistemine bağlıdır. Çift-hane bütün sistemin temel ünitesi olduğundan, kanûnnâmelerde ve tahrîr defterlerinde sırada daima ilkin çift resminden söz edilir. Çift-hane, defterlerde hâneyi temsil eden vergi yükümlüsü aile reisi adına bir (ç) harfi ile tespit olunur ve bu çift-hane ünitesini ifade eder. Biz, eski defterlerde "hane-bâ-çift" tâbiriyle bizzat Osmanlı kâtiplerinin bu üniteyi böylece adlandırdıklarını gördük. Bunu, araştırmalarımızda *çift-hane* şeklinde bir terim olarak kabul ettik. Burada, çift aslında bir çift öküz demektir. Bir çift öküzün işleyebildiği tarlaların tümü de, *çiftlik* adı almaktadır. Bizans İmparatorluğu'nda aynı üniteye, çoğu zaman *çift* karşılığı olarak *zeugarion* (ki bu da Farsça *cuft*, Latince *jug* terimleri ile aynı köktendir) denir. Bu, toprak olarak değil, bir çift öküz olarak kabul edilir ve vergi öküz miktarına göre belirlenir. Bazen *zeugarion*, çift öküzü değil, bizzat toprağı gösterir. Osmanlılar ise, toprağı, yani bir çift öküzün işleyebileceği çiftliği esas alırlar. Fakat çok az da olsa, öküzün de vergileme birimi olarak alındığı durumlar vardır.

Hane, köylü ailesidir, daha doğrusu ailenin üretici emek ünitesidir ve bu bakımdan vergilemeye esas sayılmıştır.

Çift-hane sisteminde belirtilmesi gereken esas nokta şudur: Aile emeği, bir çift öküz ve ikisinin birlikte işlediği arazi, tümü, bir üretim ünitesi ve dolayısıyla bir mâlî ünite sayılır. Alınan çift resmi, sadece şahsî (*personal*) vergi değildir. Daha çok, bu ünitenin vergilendirilmesidir. Başka deyimle, birleşik-kombine bir vergidir. Geç-Roma döneminde de *jugum* ve aile, birlikte, *jugum-caput* olarak kabul edilmiştir ve alınan vergi her ikisini kapsayan bir vergidir. Köylü-tarım vergisinin bu kombine niteliği anlaşılıncaya kadar, Batı tarihçileri iki yüzyıldan beri tartışmışlar, bir kısmı bu vergiyi kişi veya ocak vergisi, bir kısmı ise tümüyle bir toprak vergisi saymışlardır. Ancak son zamanlarda bunun *kombine* bir vergi, *jugum-caput* ünitesine ait bir vergi olduğu kesin olarak tespit edilebilmiştir.

Osmanlı çift-hane vergisi, işte bu kombine verginin bir karşılığından ibarettir. Akdeniz bölgesinde kuru ziraatle hububat ekimi yapan bütün memleketlerde esas tarım ve vergi sistemi, daima çift-hane sistemi olarak uygulanmıştır. Ekonomik bakımdan çift-hane, bir köylü ailesinin geçimini sağladığı ve devlete ait vergileri karşılayan bir artı-ürün ürettiği tipik bir üretim birimidir. Bu ünite, imparatorluk bürokrasisinin de titizlikle

korumaya çalıştığı bir sosyal ve mâlî, *fiskal* ünite olarak kabul edilmiştir. Çift-hane, bu temel karakteri ile kır toplumunun temel hücresidir. Marginalist Ekol, aile emeğine dayanan bu üretim örgütünün, insanlığı bulduğu en verimli tarım işletmesi olduğunu ileri sürer. Chayanov'a göre, bu basit bir tarım tipi olmaktan ziyade gerçekte bir üretim tarzıdır. Ona göre bu üretim tarzı Asya'da, bu arada Rusya'da ekonomi ve toplumun tarihî yapısını açıklayan bir üretim tarzı olarak anlaşılmalıdır ve bu itibarla Marksist teorideki feodal üretim tarzı gibi, bağımsız, kendine özgü bir üretim tarzı (*mode of production*) olarak benimsenmelidir.

Asya bürokrasileri için ideal ünite, çift öküze sahip köylü ailesidir, devlete bir altın veya karşılığı 22 veya 25 akça öder. Bekâr erkek, defterlerdeki terimi ile *mücerred*, işgücü kısıtlı olduğundan, çift-hane sisteminin en aşağı basamağında yer alır, 6 akça öder. Gerçi kır toplumunda sosyal realite, bürokratların reçetesine uymaz. Bu toplumda çiftlik tasarruf eden aileler yanında, tabii toprağını kaybetmiş topraksız aileler veya yeterince toprağı olmayan aileler de vardır. İşte devlet bunlara, çift resmi sistemi içinde farklı bir statü vererek ayrı kalemlerde toplar ve vergi yükünü bunlar için toprak esasına göre değil, emek kapasitesine göre belirler. Böylece, vergi bakımından biz raiyyet rüsûmu sisteminde şöyle bir kademelendirme görüyoruz. İlkin, çiftler yani çiftliğe sahip köylü aileleri gelir, sonra bu toprakların yarısı kadar bir araziye sahip nîm-çiftler, ondan sonra aile emeği esas alınarak belirlenen çiftçiler, yani *bennakler*, ondan sonra evli olmayan, fakat bir gelir kaynağı üreten bekârlar yer alır. Bu sonuncular, *mücerred, kara* veya *caha* adıyla anılan köylülerdir. Nihayet, kocasının çiftliğini işletebilen dul kadınlar ki bunlar da *bîve* adıyla aynı sistemde yer alır.

Köylü toplumunu böyle bir şematik vergi sistemi içinde toplayan bu rejim, Osmanlı bürokrasisinin kanûnnâmelerinde ve tahrîr defterlerinde tespit edilmiştir. Çift esasına bağlı raiyyet vergilerini bundan önceleri raiyyet rüsûmu üzerindeki araştırmalarımızla ortaya koymuştuk. Fakat o zaman bu vergi sisteminde alınan resimlerin, kır sosyal yapısına bağlı bir sistem olduğunu tümüyle gösterememiştik. Sistemin, sosyo-ekonomik bir yapıya dayandığını ve imparatorluk bürokrasisinin böyle bir sosyal yapıyı bütün toprak ve vergi sisteminin temeli olarak benimsediğini o zaman fark etmemiştik. Öyle görünüyor ki, Geç-Roma İmparatorluğu'ndaki *colon*, Galya'daki *mansus*, Bizans İmparatorluğu'ndaki *zeugarion* ve Osmanlı *çift-*

hanesi, hepsi daima köylü aile emeğine ve çift öküz-saban teknolojisine dayanan küçük köylü işletmelerini ifade etmektedir.

Bu sistemde bütün kır toplumu, çift sahibi olanlar, az toprak sahibi olanlar, topraksızlar, fakir ırgatlar olarak tasnif olunup, imparatorluk tahrîr defterlerinde belli bir sisteme göre kayıt ve tespit olunmaktadır. Roma ve Bizans'ta olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da, kır bölümünde köylü, defterdeki kayıtlarla *fiskal* bir *statü* kazanmaktadır. Yeni bir tahrîre kadar devam eden bu statü, aynı zamanda kır toplumunu sosyal bakımdan biçimlendirmektedir. Başka bir deyişle, imparatorluk bürokrasisi, toprak ve reâya köylü üzerinde tahrîr sistemi yoluyla yaptığı kontroller sonucunda bizzat bu toplum düzenini bir dereceye kadar etkilemekte, hatta yaratmış olmaktadır. Böylece, kendiliğinden serbestçe ortaya çıkan bir toplum düzeni yerine, daha ziyade devletin ağır bastığı bir düzen, bir *estate*, sınıflandırma düzeni ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber, bu durumu fazla abartmamak gerekir. Zira bürokrasinin yaptığı sınıflandırma kır hayatında kendiliğinden meydana gelen sosyal farklılıkları tamamıyla bertaraf edemez, fiskal sistem daha ziyade ona uymaya çalışır. Devlet, mîrî arazi ve tahrîr sistemi sayesinde, toprak ve reâya üzerinde sıkı kontrolünü sürdürmekte, çiftliklerin dağılmasını önlemeye çalışmakta, tarlaların bağ bahçe haline gelmesini, büyük ekâbir çiftliklerinin ve plantasyonların ortaya çıkmasını önlemekte, sonuç olarak son derece tutucu bir sosyal düzen idame etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ve başka geleneksel imparatorlukların, değişime ve gelişmeye, yeni ekonomik sistemlerin ortaya çıkışına direnmesinde, durgun (*stagnant*) bir sosyo-ekonomik yapıya bağlı olmasında, mîrî arazi rejimi ve çift-hane sistemi başlıca sorumlu görülmektedir. Fakat unutmayalım ki, bu sistem Türkiye'de günümüzde küçük aile işletmelerine dayanan sosyal yapının da tarihi temelidir.

Merkezî kontrolün kaybolduğu yerlerde, meselâ İran'da, toprak ve köylü küçük feodal bir grubun kontrolü altına düştüğü halde, Osmanlı Devleti'nde böyle bir gelişme büyük ölçüde önlenebilmiştir. 18. yüzyılın mâlikâne-mukata'a sisteminde bile, devlet toprak üzerinde rakabe hakkını koruyabilmiştir. Mülkün vakıf haline getirildiği durumlarda bile devlet, toprak ve reâya üzerinde kontrol hakkından vazgeçmemiştir. Âyânların kontrolleri altına geçen köyler ve büyük çiftlikler tekrar devlet müsadaraları sonunda mîrîye geçmiştir. Yani, merkezî devletle eyâletlerde toprak ve köylü emeğini kontrolü altına geçirmeye çalışan "kudret sahipleri" arasında

her dönemde görülen savaş, hiçbir zaman kişilerin üstünlüğü ile bitmemiştir. Marksist yoruma göre, bu savaşın asıl konusu, direkt üretici olan köylü reâyanın artı-ürünü üzerinde olup toprağın esas mülkiyeti üzerinde değildir. Burada sorun, bu artı-ürünü seçkin sınıf içinde hangi grubun ele geçireceği sorunu idi. İmparatorluk düzeni, genel kanûnlar çerçevesinde hareket ettiğinden, daima küçük köylünün koruyucusu olarak ortaya çıkmış, ekâbirin, kudret sahiplerinin, *tekâlif-i şakka* veya angaryalar yoluyla kontrolsüz sömürüsünü önlemeye çalışmıştır. Bu bakımdan da, imparatorluk merkezî idaresi ile küçük köylü arasında bir güven ve bunu ifade eden bir imparatorluk “adâlet” ideolojisi ortaya çıkmıştır. Bu ideolojiyi *adâletnâmeler* çerçevesinde uzun uzadıya anlatmaya çalıştık. (bkz. s. 324-328, “Devletin Yolsuzlukları Ortadan Kaldırmaya Çalışması: Adâletnâmeler”) Bu ideoloji sayesinde, Tuna üzerinde Sırp çiftçisi veya Amasya köyündeki Türk köylüsü, yersel haksızlıklara karşı daima Çarigrad’da, Dersaadet’te oturan pâdişahın himayesini aramıştır. Devletin mâlî, fiskal çıkarları, belli bir sosyal adâlet ve “Dîn u devlet” ideolojisi ile politik bir sistem halinde örgütlenmiş, merkezde uzman bir küttâb sınıfı, gelişmiş bir tahrîr ve defterhâne arşivi ile, ayrıntılı bir defter tutma sistemi sayesinde çift-hane sistemini başarı ile uygulamıştır.

Tabii, sistem realitede, bürokrasinin istediği gibi pürüzsüz işlememiştir. İmparatorluk kanûnlarında ve defterlerde ifadesini bulan ideal düzen ile kır toplumunda gerçek gelişmeler arasında bazen esaslı farklar ve çatışmalar ortaya çıkmıştır. İmparatorluk bürokrasisi, bu çatışmaları gidermek için biteviye yeni kanûnlar çıkarma gereğini duymuştur. Gerçek durumları incelemek için, az kullanılmış olmakla beraber elimizde tahrîr defterleri gibi zengin ve ayrıntılı başka bir kaynak vardır. Bu da köy kadı sicilleri ve terekeleridir. Her kaza dairesi, kadı’nın hükmü altında 40-50, bazen 300 kadar köyü toplamaktadır. Bu köylerde ortaya çıkan hukukî sorunlar, o şehir veya kasaba kadısının mahkemesine gelir. Öyle anlaşılıyor ki, kadı bu köy davaları için çoğu zaman bir nâib atamaktadır. Şer’iyye sicilleri arasında, köy sorunlarını kapsayan özel sicil defterleri, bu arada ölenlerin terekelerindeki eşyayı kıymetleri ile tespit eden tereke defterleri, köy sosyal ve ekonomik hayatı üzerinde başka hiçbir kaynakta bulamadığımız ayrıntıları içermektedir.

Hatırda tutmak gerekir ki, bu köyler şehir ve kasabalara yakın köyler olduğundan, özel koşullar altındadır. Bu yüzden bunlar üzerinde yapılan

genelleştirmelerde dikkatli olmak gerekmektedir. Meselâ, bu köylerde birçok çiftlik ve mezra'a satışlarına bakarak, belli bir dönemde mîrî arazinin geniş ölçüde özel mülkiyete geçtiğine dair genellemeler yapılmıştır. Bu satışlar, çoğu tasarruf hakkının satışından ibaret feraglardır veya mukata'alı arazi satışları, daha doğrusu kiralamalarıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli bölgelerde çeşitli köy tipleri vardır. Fizikî ve etnik şartlar, yerleşim şartları, kültür, politik-askerî faktörler köylerin büyüklüğünü, nüfusunu, yerleşim modelini ve ekonomik faaliyetleri belirler. İmparatorluk ölçüsünde bir Osmanlı köy tipinden söz etmek tabii olası değildir. Bununla beraber, hiç olmazsa imparatorluğun çekirdek bölgesinde, yani Anadolu ve Rumeli'de, Osmanlı toprak ve vergi kanûnlarının etkisi altında, köy yerleşmelerinin özel bir karakter kazanmış olmasından ve böylece Osmanlı İmparatorluğu'na özgü belli bir köy tipinden söz edebiliriz.

Şehir: Ticaret, Kapital Oluşumu, Vakıf[214]

Öyle görünüyor ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik düzeni ve ekonomide ana prensipleri, eski çağlardan beri Orta-Doğu imparatorluklarına hâkim bulunan geleneksel bir devlet-toplum anlayışına dayanmaktadır. Bu anlayış, yöneticilerin düşünce ve davranışlarını belirlemek bakımından pratikte büyük bir önem taşımakta idi. Bu pragmatik devlet anlayışına göre, devlet, temelde hükümdarın kuvvet ve kudretinden ibarettir. Bir tek hükümdarın sınırsız kudretini haklı göstermek için, İslâm düşüncesinde şu yorumlar yerleşmiştir: Eski Yunan düşüncesinden gelen bir akıma göre, toplum üzerinde bir hükümdarın salt otoritesi, insanların toplum halinde yaşayabilmesinin tek yoludur. Öbür yandan, İslâm fakîhlerine göre, siyasî otorite, Şerîatın uygulanabilmesinin tek yoludur. Yorum şekli ne olursa olsun, İslâm devletinde, daha eskiden olduğu gibi, devleti yapan bütün elemanlar, yani ahali, ülkenin zenginlik kaynakları, yalnız ve yalnız hükümdarın kudretini desteklemeye ve artırmaya hizmet etmelidir. Bu nedenle, bütün siyasî-toplumsal örgüt, her türlü ekonomik faaliyet bu amaca göre hükümdar tarafından ayarlanmıştır. Halk, hükümdarın otoritesini temsil edenler (yöneticiler, asker, din adamları) ve tebaa (reâya) olarak ikiye ayrılmıştır. Tebaa üretim işleriyle uğraşır ve vergi verir; bu sınıf içinde hiyerarşik sıra ile *çiftçiler*, *tüccâr* ve *hirfet erbâbı* yer alır. Herkesi kendi sınıfı içinde tutmak ve bir sınıf üyelerinin ötekine geçmesini önlemek devletin birinci görevidir ve siyasî-sosyal düzenin ve uyumun salt koşulu sayılmaktadır.

Sosyal devingenlik (*social mobility*) dediğimiz şey, Orta-Doğu imparatorluklarında felâket sayılmakta idi. Bu rejim, sosyal düzeni olduğu kadar ekonomik düzeni de devletin kontrolü altına almıştır. Gerçekte, üretim ve dağıtım faaliyetlerini belirleyen o zamanki özel koşullar böyle bir rejimi, ideal bir rejim olarak kabul ettirmekte idi. Öyle görünüyor ki, kapitalist bir topluma götüren açık bir rejim, insanlık tarihinde ancak ulaştırmada, üretim araçlarında ve üretim hacminde belli bir düzeye gelindiği zaman olasılık kazanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, klâsik devrinde (15.-16. yüzyıllar) sosyal sınıfları ve ekonomiyi ilgilendiren bütün önlemlerinde, Orta-Doğu imparatorluklarından gelen bir bürokrat grubunun aktardığı böyle bir rejimi ideal olarak benimsemiş ve titizlikle uygulamaya çalışmıştır. Şunu da eklemeliyiz, Orta-Doğu devlet yönetimi, ekonomik faaliyetleri geliştirmek, reâyadan her sınıfın üretimini en yüksek noktaya çıkarmak için önlemler almayı gerekli sayar. Eski Hind–İran uygarlıklarına kadar çıkan *nasîhatnâme*'lerde, devletin bu amaçla bayındırlık işleri yapması ve yollarda güvenliği sağlaması en önemli görevleri arasında sayılmıştır. Fakat, bütün bu faaliyetlerin amacı sonunda hükümdarın hazinesini doldurmak üzere vergi kaynaklarını artırmaktır.

Üretici sınıflar içinde çiftçi ve sanatkârlar, tüccârdan ayrı bir statü altına konmuş, onların üretim faaliyetleri ve kazançları devlet kanûnları ile sıkı kontrol altına alınmıştır. Çünkü bu rejime göre çiftçi ve sanatkârlar, gerekli ihtiyaç maddeleri üreten, böylece üretimleri sosyal-siyasî düzenin korunması ile sıkı ilişkisi bulunan bir sınıftır. Köylünün veya bir hirfet üyesinin tam bir serbestlik içinde, sınırsız üretim faaliyetlerine girişmesine olanak tanınmamıştır. Onlar, ancak devletin koyduğu kural ve kısıtlamalar içinde üretim faaliyetlerini yürütebilirler. Yalnız tüccâr, Orta-Doğu toplumunda kapitalist olma imkânı ve koşullarına sahiptir. Tüccâr demek, yalnız bölgelerarası ticâretle uğraşan veya uzak yerlerden gelen malları satan büyük işadamı demektir. Şehirde kendi yaptığı malı satan hirfet erbabı veya onların malını ikinci elden satan küçük esnaf, kesin olarak tüccâr kavramı dışında bırakılmıştır. Tüccâr, sattıkları mal çeşidine göre hirfet halinde örgütlenmiş olmakla beraber, *hisba* (bkz. s. 266-276) kuralları ile bağımlı değildir. Bu nokta, onları hirfetlerden ayıran en önemli özelliktir. Hirfet erbabının hammadde alışı, üretimi ve satışı kısıtlamalar altında olduğu halde, tüccâr her şekilde, istediği kadar servet biriktirebilir, gittikçe daha fazla servet yapabilir, yani kapitalist amaç peşinde koşabilir. Onun

yatırımlarının çeşidi ve sınırı kısıtlanmamıştır. Orta-Doğu toplumunda esas kapitalizmin, ancak ticarî kapitalizm şeklinde var olduğunu söyleyenler büyük ölçüde haklıdırlar.

İslâm kaynaklarında, tüccârın temel zenginliğinin nakit para olduğu her zaman belirtilmiştir. Onlara göre, esas zenginlik nakit paradır. Bununla beraber, tüccârın zenginliğini çeşitli şekillerde saklaması, yani nakit para ile beraber inci, mücevherat, değerli kumaş, köle, çiftlik ve hayvanat üzerine yatırması örgütlenmiştir. Gerçekten, Osmanlı tereke defterleri (kadı sicillerinde), zenginlerin pratikte bu öğüde uyduklarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu arada, toprağa gömme yöntemi de geniş ölçüde uygulanmaktadır. Buna karşı, esas kapitalist düşünceye uygun olarak, paranın her zaman işletilmesi, nemasız bırakılmaması gerektiği hakkında aynı kitaplarda gördüğümüz öğütler, esasen genel bir eğilimin anlatımıdır. Osmanlılarda, toplumun bütün sınıflarında, nakit serveti işletmek için büyük bir istek vardı. Nakit servetin çoğalması için başvurulabilecek kişi ancak tüccârdır. Nakdî zenginliğin en çok kâr getirdiği yatırım alanı, ticârettir. Küçük büyük nakit servetler, *commenda* (*mudâraba*, *mukârada*) yoluyla ticarî kapital haline gelmektedir. *Mudâraba*, sefere çıkan tüccârla, kârı bölüşmek üzere sermaye yatırım sözleşmesidir; *commenda*, Orta-Doğu toplumunda her zaman önemini korumuştur.

Kitâbu'l-İşâra'da (11.-12. yüzyıllar) tüccâr üç kategoriye ayrılmıştır. 1. Depo eden (*bazzân*) tüccâr. Bu çeşit tüccâr, malı, arz fazla, talep az olduğu, yani fiyatların düşük olduğu zaman alır; bu durum tersine dönünce, yani fiyatlar yükselince satar. Başka bir deyişle, fiyatlarda zamanla oluşan farktan yararlanır. Bu tüccârın, özellikle mevsime bağlı maddeler, en çok tahıl üzerinde uğraştığı verilen örneklerden anlaşılmaktadır. Bu tüccâr, pazara malını birden değil, yavaş yavaş arz etmeye, fiyat iniş ve çıkışlarını izlemeye ve bulunduğu ülkenin siyasî koşullarını araştırmaya dikkat eder. 2. Seyahat yapan (*rakkâd*), malı bir bölgeden ötekine götüren bu tüccâr, bölgelerarasında fiyat farklarından yararlanır. Bu nedenle, her iki bölgedeki fiyat farklarını, yol ve gümrük giderlerini iyi hesaplamak zorundadır. 3. Techiz eden (*mucahhiz*) tüccâr; bu çeşit tüccâr, mal gönderdiği yere güvenilir bir temsilci yerleştirir. Güvenilir kimseler aracılığı ile ona mal gönderir. Bu temsilci, gelen malı satar, karşılığında mal alır. Kararlarında tamamıyla serbesttir. Her çeşit kârda ortaktır.

Kitâbu'l-İşâra, aslında neo-phythagorian Bryson'un eserine dayanmakta ise de, onda gösterilen tüccâr tipleri, İslâm toplumundaki duruma oldukça uymaktadır. Bunu, Helenistik çağdan beri Orta-Doğu'da benzeri ticâret koşullarının ve geleneklerinin devam etmiş olmasıyla da açıklayabiliriz. Osmanlı döneminde, ticârete ait belgelerde iki tip tüccâr, yani kervan ve deniz ticâretiyle uğraşan *tâcir-i saffâr* ve bir merkezde oturup oradan işi yöneten *tâcir-i mütemakkin* veya *mütekâid* ayırt edilmekte idi. Eskiden beri İslâm hukukçuları, şehir yöresinde (*hâzira*) ticâret ile uzak mesafede (*gâ'iba*) ticâreti, ticâretin iki ana şekli olarak belirlemişlerdir. Şehirde oturan tüccârın sattığı mal, normal olarak uzak bölgelerden gelen ithal malıdır. Devlet, tüccârın, yöresel tüketim maddeleri üzerinde ticâret spekülasyonu yapmasına izin vermezdi. Bir yerden ihracına izin verilen mallar ise, devlet tarafından belirlenmiştir. Veya belli bir maldan yerli halk bütün gereksinimlerini karşıladıktan sonra, tüccârın bu malı satın almasına izin verilirdi. Bazı şehirlerde, dış pazar için çalışan bazı sanayi kollarının gelişmiş olduğu bilinmektedir (Osmanlılarda ipekli, pamuklu, sof sanayii). Ticarî kapitalizmin, yerli endüstriyi kendine bağımlı bir hale getirmesi sonucunu veren bu gelişmiş aşama hakkında ileride ayrıca bilgi vereceğiz.

Kitâbu'l-İşâra'da üçüncü tip tüccâr, yani *mücehhiz* tüccâr, Orta-Doğu'da çok uygulanan *commenda* kapsamına girer. Herhalde, burada üç tüccâr tipi de, bölgelerarası ticâretle uğraşırlar. Burada, ticâretin çeşidinden daha çok, yatırımın hukukî temelleri göz önüne alınmıştır. Şunu da eklemek gerekir ki, *Kitâbu'l-İşâra*'da tüccâra verilen öğütlerde esas düşünce, mümkün olduğu kadar, "fazla kâr" sağlamaktır. İslâm hukukunda yer alan ticâretle ilgili esaslar (şirket şeklinden bahseden *Kitâbu'l-Şirka*; ticarî uygulamalardan, bu arada para ticâreti, *murâbaha* ve *ribâ*'dan ve kredi şekillerinden söz eden *Kitâbu'l-Buyû'; commenda*'dan bahseden *Kitâbu'l-Mudâraba*) kuşkusuz, yüzyıllardan beri İslâm toplumunun gereksinmelerine yanıt vermek üzere toplanmıştır. Osmanlı devrindeki kadı sicilleri ve öteki belgeler, bu esasların ticârette tümüyle uygulandığını göstermektedir. Burada, yalnız konumuz bakımından önemli bazı kuralları kısaca hatırlatmak gerekir.

Şirket şekilleri, anaparanın oluşumu, yatırım ve kâr için açık ve tutarlı kurallar koymaktadır. Kredi üzerinde ortaklık (*şirketü'l-vucûh*) ve *commenda* (*mudâraba* veya *mukârada*), anapara ile girişim ve yaratıcılığı ve uzmanlığı bir araya getirmeye yarayan ve sermayenin büyümesini

sağlayan önemli bir şekildir. Aşağıda, Osmanlı toplumunda bunun uygulanmasına ait örnekler vereceğiz. Şirketü'l-vucûh'ta taraflar, kredi ile satın alıp ticâret yaparlar ve belli bir zaman içinde anaparayı sahibine geri verirler. Kâr, ortaklar arasında yarı yarıya veya anlaşma koşullarına göre paylaşılır. *Mudâraba*'ya gelince, bu bir ticarî yatırımdır; taraflardan biri işgücünü, diğeri anaparayı koymak koşulu ile, o malın kârında ortak olmadır. Fıkıh kitaplarında verilen örnek şudur: Bir kimse başka birisine para verir, o bu para ile seyahat edip ticâret yapar. Kazanılan kârı aralarında bölüşürler. Seyahat eden taraf, yolculuk sırasında bu malı tamamen istediği gibi kullanım hakkına sahiptir. Yalnız bu anaparayı borç veya rehin veremez. Kâr hakkında önceden konan bir koşul, mudârabayı bozar. Mal kaybolursa, o bedelini sermaye sahibine ödemek zorunda değildir, kâra ortaktır, ama kârın hepsine hak iddia edemez. Eğer mudâraba sözleşmesi bozulursa, sefer yapan kâr olsun olmasın bir ödenek isteyebilir. Mudâraba, ancak sermaye ortaklık malı olabilecek bir şey ise doğrudur. Anapara, ticâret için değil, bir mal yapımı için verilmiş ise, bu tamamıyla ayrı kategoride bir ortaklıktır (*şirketü'l-sanâyi va't-takabbul*). Bu durumda taraflardan biri, yalnız sermaye, diğeri sadece güç ve yaratıcılığını koyabilir. Yahut, her ikisi anaparayı dışarıdan sağlayarak bir üretim işini ortaklaşa üzerlerine alırlar, kârı paylaşırlar.

Görülüyor ki, bu esaslar, anaparayı yatırım olarak kullanma olanağı veren hukuk prensipleridir. Yatırılan anapara da tabii bu büyümeden payını almaktadır. Bu da, çeşitli yollardan yasal bir şekle sokulan fâiz (*ribâ*) alma şeklidir. İslâm toplumunda fâizle para işletme ve diğer kredi şekilleri hem çok eski, hem çok yaygındır. Osmanlılarda yalnız gayrimüslimler değil, fakat Müslümanların (bu arada din adamlarının ve vakıfların) fâizle para işletmede ileri gittiklerini aşağıda göreceğiz. Bazı fakîhlere göre, *ribâ* (*fâiz*) alınması câiz görülen mallar (*mal ribâvî*) arasında başta altın ve gümüş vardır.

İslâm hukukunda "anonim şirket" kavramının bilinmediği kaydedilir. Bununla beraber, bir anonim kuruluş olarak, İslâmî vakıf kuruluşunun, İngiltere'de ancak 13. yüzyılda meydana çıkmış olan *trust* kuruluşu ile hukukî bakımdan aynı temellere dayandığı savunulmuştur. Ne olursa olsun, han, hamam gibi büyük işletme kuruluşları bakımından ele alındığı zaman, vakfın İslâm toplumunda kapital oluşumu konusunda özel bir yeri vardır.

İslâmî vakfın amacı, bir hayır kurumu meydana getirmektir; vakfın varlığı, Tanrı için hapsedilmiş verim getiren bir şeydir. Onun yalnız verimi, belli bir hayır işi için harcanır. Böylece vakıf, kişisel olmayan ve sürekli-ebedî bir ana sermayeye dayanır. Bu sermayenin işletilmesi, kadı tarafından düzenlenen ve saklanan *vakfiyye* ile saptanmıştır. Vakfiyyede vakfın amacı, gelir kaynakları, bu gelirin nasıl kullanılacağı, nasıl korunup artırılacağı belirlenmiştir. Vakfiyyenin kadı tarafından onaylanması, özellikle Osmanlı Devleti’nde görüldüğü gibi, hükümdarın onayından sonra hukukî nitelik kazanması, onun *şartnâme* (*charter*) niteliğini belirtir. Bununla beraber, vakıf koşullarını kimse, hükümdar bile değiştiremez, bozamaz. Bunlar kesinlikle değiştirilemez dinî-ilâhî sanksiyona dayanır. “Şart-i vâkıf, nass-i şâri' gibidir.” Vakıfta amaç, Allah yolunda bir hayır olmakla beraber, genellikle vakıftan belli bireyler faydalanır. Özellikle, aile (*evladiye* veya *zurrî*) vakıfları, gerçekte belli aile çıkarlarını korumak amacı ile kurulmuştur. Vakfın varlığı, gelir kaynağının çalışmasına bağlı olduğundan, vakfı yöneten kişinin faaliyeti, “sermaye’nin korunması ve artırılması” noktasında toplanır. Birçok vakıf, gelirin artırılmasını ve vakfın genişletilmesini mütevelliye bir görev olarak yüklemiştir.

Bu vakıf, iki grup kuruluşu içine alır. Bir yanda hayır amacıyla kurulmuş olan tesisler (cami, medrese, hastane, imâret, çeşme, köprü, zâviye vb) öbür yanda bu gibi tesislerin giderlerini karşılamak üzere kurulan ekonomik tesisler. Bu ikinciler, kâr getirme amacıyla gerçek iktisadî yatırımlardır. Bu kuruluşlar, bir ziraî işletme, kira getiren akaret, hamam, aşevi, mezbaha gibi kurumlar, emeği işletilen köleler veya sadece *nemâ* getiren bir nakit sermaye şeklinde olabilir.

Vakfın yönetimi için vakıf, bir yönetim müdürü (*mütevellî*) ve büyük vakıflarda onu sürekli kontrolü altında bulunduran bir *nâzır* belirler. *Mütevellî*, vakfın devamından, vakfiyyedeki koşulların yerine getirilmesinden ve gelir kaynağının korunma ve geliştirilmesinden sorumludur. Bu amaçla, o iktisadî yatırımlara girebilir, vakfın gelir fazlasından yeni yatırımlar yapabilir. Vakfın yönetiminden ikinci derecede sorumlu olan hizmetliler ile mütevelli, senede bir kere bir araya gelir, vakfiyyeye göre mütevellinin geçen yıl içindeki işlerini ve hesaplarını gözden geçirir. Heyet gerekirse kadıya başvurup mütevellinin değiştirilmesini isteyebilir. Vakıf muhâsebesi, Osmanlılarda devleti temsil eden biri, genellikle kadı tarafından da ayrıca kontrol edilir; bu kontrol

velâyet-i âmme, yani devletin genel kontrol otoritesi ve kontrol hakkı prensibine dayandırılır; vakıf yönetim bakımından kendi kendini yöneten özel bir kuruluştur. Onun önceden konmuş şartnâmesinin (*charter*), kurallarını kimse değiştiremez ve bozamaz; vakfiyyeye, atanan mütevelli dışında kimse karışamaz veya herhangi bir kullanımda bulunamaz. Başka bir deyişle, vakıf bir özel firmanın hukukî garantilerine sahiptir.

İşte bu güvenceler altında vakıflar, İslâm toplumunda kuruluş ve çalışması bakımından sürekli büyük sermaye yatırımları ve iktisadî işletmeler özelliğini kazanmıştır. İleride, Osmanlı ülkesinde vakfın uygulanması ele alınınca, bu noktalar daha iyi görülecektir.

Yönetici sınıfın idare felsefesini gösteren *nasîhatnâme*lerde ve benzeri kaynaklarda, tüccâr hakkında görüşler olumludur. Hükümdara verdiği nasîhatlerde *Kutadgu Bilig*'de (yazılışı 11. yüzyıl) "daima kâr peşinde koşan, bütün dünyayı dolaşan" tüccârın, hükümdara ve halka, dünyanın başka uzak yerlerinden kıymetli, nâdir eşyâyı bu arada ipeklileri, kürkleri, incileri getirdiği söylenir, onların kâr ve zarar konusunda çok titiz olduklarını hükümdarın unutmaması belirtilir. *Kutadgu Bilig,* tüccârın, uzak yerlerden bilgi getiren ve hükümdarın ününü uzaklara yayan bir eleman olarak önemine de dikkati çeker, bu sebeple kendilerine her zaman iyi davranılması gerektiğini vurgular. Tüccâr hakkında güzel hadîsler ve sözler vardır. "Tüccâr, iki dünya saadetine mazhardır." Tüccâr korporasyonunun pîri, Hazret-i Peygamber Muhammed'dir. 15. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış bir *nasîhatnâme*de, hükümdara şu öğütler yapılır: "Hükümdar memlekette olan tâcirleri hoş göre, dâîm onları reayetle gözliye, onların ticâretiyle memleket abâdân olur ve onların bizâ'atleri [becerileri] ile âlem içi erzan [ucuzluk] olur, onların vasıtasiyle Pâdişahın nâm-ı haseni [güzel adı] etrafa gider ve onların sebebiyle memleket içinde olan emvâl artar."

İslâm toplum idealinin ve hukukunun, başlangıçtan beri, yükselen bir tüccâr sınıfının düşünce ve amaçlarına uygun bir biçim kazandığı hakkındaki görüşlere hak vermek gerekir. Fakat, aslında bunu İslâm dininden ziyâde Orta-Doğu toplumunda İslâm'dan önce hâkim devlet-toplum geleneklerine bağlamak gerekir. Hânefî mezhebinin kurucularından Şaybânî'ye göre, "Ortaya çıkan Müslüman tüccâr sınıfının iyi bir yaşam için çabaları, İslâmiyete aykırı bir şey değildir, bu aksine bir dinî ödevdir." Şaybânî, lüksü, dine aykırı görmez, övülmeye değer bulur.

Özetle, Orta-Doğu toplumunda tüccâr sınıfı birçok fonksiyonları ile devletin ve yönetici sınıfların vazgeçilmez bir yardımcısı olduğundan, devlet ve hukuk ona ayrıcalıklı bir yer tanımıştır. Bu fonksiyonların başlıcaları: Birikmiş büyük nakit servetiyle tüccârın devlet mâliyesinde mültezim sıfatı ile çeşitli biçimlerde hizmet etmesi, böylece halk ile devlet arasında aracı rolü oynaması, gümrüklerde büyük nakit gelir sağlaması, uzak bölgelerden seçkin sınıfın istediği malları getirmesi ve nihayet ajan ve elçilik görevleri görmesi. Öbür yandan devletle bu sıkı işbirliği, tüccâr ve sarrâf sınıfı için anaparayı işletmek ve durmadan artırmak, yani kapital yapmak için olanaklar sağlamakta idi.

Tüccârın Orta-Doğu toplumunda kazandığı ayrıcalıklı durumu, yalnız yönetici sınıflarla çıkar ve işbirliğinde aramak doğru olmaz. Tüccârın, belirli koşulların biçimlendirdiği ekonomi sistemindeki fonksiyonunu hesaba katmak gerekir. Bölgelerarası ticâret yalnız lüks ihtiyacını değil, büyük şehirlerin yiyecek ve hammadde ihtiyacını da karşılamakta, özellikle dokuma endüstrisine ait hammaddeleri (ipek, yün, pamuk, boya, şap) ulaştırmakta ve üretilen mamûl malları uzak pazarlara götürüp dağıtmakta idi. Bu ticâretin durması veya yavaşlaması, şehir ekonomisi için yıkıcı sonuçlar doğurmakta idi. Buna karşı ulaştırmanın son derece güç ve tehlikeli koşullar altında bulunması, tüccârlığın büyük sermaye, özel bilgi, yetenek ve cesaret isteyen bir meslek olması nedeniyle, bölgelerarası ticâret ufak bir grubu çekmekte idi. Bu yüzden büyük tüccâr, *hâceler* (hocalar) bedestanda oturur, bölgelerarası ticârette seferde tecrübe kazanmış kervan tâcirlerini veya kendi âzâdlı kölelerini kullanırlardı. Bölgelerarası ticârette, deniz ve büyük nehirler kıyısında bulunan veya denize yakın merkezler imtiyazlı durumda idi. Bölgelerarası ticâret, ancak fiyat farklarının çok yüksek ve sonuçta kârın yeteri kadar büyük olduğu durumlarda gelişebilirdi. Bu yüzden baharat, ipek ve pahalı kumaş gibi kâr oranı yüksek mallar uluslararası ticâretin ve ticarî kapitalizmin konusu idi. Tüccârın iktisadî fonksiyonu, bölgelerarası fiyat farklarını, bu koşullarda mümkün olan asgariye indirmede idi. Öbür yandan bir seferde yatırılması gereken anapara oldukça büyük olmalı idi. İşte bölgelerarası ticâretin ortaçağ toplumunda imtiyazlı kapitalist, spekülatif karakteri ve büyük kapitalin oluşumu için başlıca ekonomik devinim şekli olması bu koşullardan ileri gelmekte idi.

Sürekli bölgelerarası ticâretle ilgili tüccâr anlamında bezirgân ve sarrâf sınıfına karşı, genellikle lüks ve kapitalist düşünceye karşı ortaçağ toplumunda geniş halk kitlelerinin olumsuz duyguları sadece dinî düşüncelerden kaynaklanmamaktadır. Dinî alanda geniş halk tabakalarının servete karşı duygularını benimseyen dinî tarikatlar, Osmanlılarda özellikle Melâmâtiyye, Bayrâmiyye, Şeyh Bedreddîn burada anımsanabilir. Sünnî İslâmiyette, özellikle Gazalî'nin kuvvetle özümsediği akım, kapitalist düşünceye karşıdır. Kazanç, Gazalî'ye göre dinî amaçlar ve yalnız ailenin geçimi için yapılmalı ve harcanmalıdır. Sırf kazanç, bir amaç olmamalıdır. Ticâret yapan kimse, yeteri kadar kazanınca pazarı terk etmelidir. Bu dünyaya ait nimetler için değil, öteki dünya için çalışmalıdır. Hadsız-hesapsız kazanç peşinde koşmak, dinî ve ahlakî bakımdan bir noksandır. Bu akım; olgun, kâmil insan için, tam bir zâhidlik ile kapitalist düşünce arasında bir orta yol gösterir. Gazalî insanın fazla kazanç amacı ile bir yerden bir yere, bir maldan ötekine gitmesini, bu amaçla deniz seyahatleri yapmasını, yani spekülatif kazancı kötü amellerden sayar ki, bu da onun eleştirilerini hangi sınıfa yöneltmiş olduğunu göstermesi bakımından dikkate değer.

Hirfet, Esnaf

Tüccâra karşı, ulema ve dinî tarikatlar çerçevesinde kalmayarak çoğu şehirlerde halkın çoğunluğu tarafından benimsenmiş olan olumsuz görüşlerin, yalnız soyut dinî görüşlerden değil, Orta-Doğu toplumunun temel sosyal yapısı ile ilgili olduğu kanısındayız. Orta-Doğu şehirlerine egemen olan üretim ve dağıtım tarzı, temel şekli ile *hirfet*/*esnâf* sistemine dayanmakta idi. Uzak pazar için üretim yapan büyük şehirler dışında, şehirlerin çoğunluğu, doğrudan doğruya yakın bölge için üretim yapan, yani belli ve sınırlı bir pazar için çalışan bir üretim tarzıyla bağımlı idi. Kısıtlayıcı ulaştırma koşulları dolayısıyla, küçük şehir endüstrisinin hammaddesi de belli ve sınırlı bir bölgeden gelmekte idi. Bu nedenle, rekabeti ortadan kaldıran hirfet sistemi, toplumun uyumunu ve geçimini güvence altına alan ideal bir düzendi. Rekabet ve kazanç hırsı, bu yönetim ve sosyal düzeni kökünden yıkacak bir suç gibi karşılanıyordu. *Hirfet* yöntemine bağlı zanaatkâr veya satıcı esnaf arasında egemen *futuvva* ahlâkı, Gazalî'nin formüle ettiği ilkeleri aynen benimsemiş bulunmakta idi. Kazanç peşinde koşmak, geçineceğinden fazla kazanmaya çalışmak ahlakî noksanların kaynağı sayılıyordu.

Hirfet üyeleri, fazla zenginleşeni aralarından çıkarır, tüccâr sayarlardı. Tüccârın kazancı, bir çeşit vurgunculuk, spekülasyon ürünü, kanûn dışı kazanç sayılıyordu. El-emeği ile, alın teri ile kazanılan şey, kanûna ve toplum vicdanına uygun bir kazanç sayılıyordu. Rekabeti önlemek, aralarından birinin sivrilip daha çok üretim yapmasına, daha fazla kazanmasına engel olmak için hirfet erbabı, hammaddeyi hirfetin başkanı eliyle toptan alır, herkesin gözü önünde bölüşür ve yapılan mal hirfet adına belli bir yerde satılırdı. Yapılan malın kalitesinde ve biçiminde kesinlikle değişiklik yapılmasına izin verilmez, üretim kontrol edilirdi. Bunun nedeni, malın kalitesini korumak olduğu gibi aralarından birinin daha çok sürüm yaparak pazar dengesini bozmasını önlemekti; alıcı sınırlı olduğundan birisinin daha fazla satması diğerinin aç kalması sonucunu verebilirdi. İşte bunun içindir ki, bu sosyal çevre, yani kasaba pazarı her zaman “daha fazla kâr” ilkesine düşmandı. Bölgelerarası ticâret yapan tüccâr, büyük fiyat farkından yararlanmak için bir yerdeki hammaddeyi toplayıp başka yere götürmeye, bu amaçla fazla fiyat önererek hammadde fiyatlarının artmasına, hatta kıtlığına neden olduğu için hirfet erbabı tarafından kötü kişi, bir sosyal yıkım unsuru sayılır. Osmanlı İmparatorluğu’nda hirfetlerin, bunun için devlete yakınmalarda bulunduğunu belgelerden saptamaktayız. İşte hirfet esnafıyla tüccâr arasında bu ciddi ekonomik karşıtlık, sosyal ve dinî düşünceye de yansımakta idi. Resmî belgelerde tüccâr için kullanılan *bezirgân*, *matrabâz* gibi sözcüklerin, halk arasında muhtekir, hilekâr, karaborsacı gibi kötü anlamlar alması bu sosyal karşılığın ifadesidir. Bununla beraber, özellikle büyük şehirlerde ve dışpazar için çalışan sanayi kollarında, hirfet yönteminin çözülüşüne yol açan kapitalizm benzeri akımların Orta-Doğu toplumunda da kendini gösterdiğine tanık olmaktayız.

Devlet, fiyat kontrolu –*hisba*– görevini yerine getirmek adına, yeni akımlara karşı hirfet erbabı tarafından sürekli harekete geçmeye çağrılmış ve gerçekte de her zaman hirfetleri desteklemiştir. Bilindiği gibi, Orta-Doğu İslâm devletinde pazarda vurgunculuğa, hileye, spekülasyona karşı halkın çıkarlarını korumak amacıyla birtakım geleneksel kurallar, *hisba* adı altında dinî hukukça benimsenmiş ve böylece bunların uygulanması İslâm devletinin başlıca görevleri arasına girmiştir. Devlet bu amaçla, kadı kontrolünde bir memur, *muhtesib* tâ'yin ederdi. Kadı ve muhtesib, haklı fiyatı saptama ve kontrol göreviyle yükümlüdürler. Bu memurlar her türlü spekülasyonu suç olarak izleyecektir. Devlet, malın kalitesi ve ölçüsü ve

buna göre fiyatı üzerinde kontrol işinde, hirfetlerle işbirliği yapar, buna ait ilkeleri birlikte saptarlar; yapım sırasında kontrol hirfet görevlilerine, pazara gönderildikten sonra kontrol muhtesibe aittir. Bütün giderlerden sonra belirlenen kâr oranı yüzde ondur, bazı maddelerde yüzde on iki veya on beşe kadar çıkabilir. Hatırlamak gerekir ki, tüccâr hisbaya bağlı değildir. Hisba kuralları, hirfet düzenine uygun, onu destekleyen kurallardır. Bu bakımdan hisba, toplumda sınıfların geleneksel yerini saklayan ve sosyal uyumu bunda gören klâsik Orta-Doğu devlet idealine uygun bir kuruluştur. Denebilir ki, Orta-Doğu devleti, ekonomik ve sosyal bakımdan hirfet düzeninin devletidir.

Bölgelerarası ticârette genelde hisba uygulanmamakla beraber, halk için gerekli bazı maddelerin ticâretinde sıkı devlet kontrolü uygulanmıştır.

Orta-Doğu devleti, büyük kitlelerin yiyeceği ile ilgili olan ve bazen çok tehlikeli halk hareketlerine yol açan ticâret kolunun, vurgunculuk ve spekülasyon konusu olmasına izin vermemek gerekliliğini anlamıştır. Şerîatın birtakım kuralları, bu arada tahılın *ribâ*, yani spekülatif kazanç konusu olmaktan çıkarılması, eski tecrübelerin bir sonucu olmalıdır. Bununla beraber, tahıl ticâreti, büyük spekülasyonlara ve böylece büyük kapitallerin oluşmasına yardım eden başlıca yollardan biri olmaya devam etmiştir.

Halkın büyük nakit servet biriktirenlere karşı oluşunun bir temel kaynağı da, piyasada kıymetli maden, özellikle gümüş darlığıdır. Yalnız vergi ödeyen halk değil, aynı zamanda hirfet erbabı ve tüccâr, piyasada para darlığından şiddetle yakınmakta idiler. Daha 8. yüzyılda, Buharalılar, hükümetten gümüş paranın kendi şehirleri dışına çıkmasını önleyecek önlemler alınmasını istiyorlardı. 11. yüzyılda Al-Bîrûnî, altın ve gümüşü gizleyerek sürümden kaldırmanın, topluma karşı bir suç olduğunu yazmakta idi. Mogol devrinde İran'da kâğıt para çıkarılması, aslında bu gümüş darlığı ile ilgilidir. İmparatorluk hükümetlerinin saray ve ordu gereksinmeleri ve büyük fetih girişimleri için hazinede altın ve gümüş biriktirmesi, Sasanîlerden beri halkın kötülediği bir davranış olmuş, bu gibi hükümetler adâletsizlikle suçlanmıştır. *Kutadgu Bilig*'e göre iyi hükümet, hazinesini dağıtan hükümettir. Büyük nakit serveti yığdıkları bilinen bezirgân tüccâra, tahıl vurgunculuğu yapanlar gibi kötü gözle bakılması bundan dolayıdır. İltizâm işleri dolayısıyla, devletin tüccâr ve sarraflarla işbirliği yaptığı da

biliniyordu. Bazen devlet, özellikle vergi toplama ve devlet nüfuzundan yararlanarak biriktirilmiş servetlere karşı halk çoğunluğunun duygularını paylaşmış görünerek bu servetlere el koyar, musadaralar yapardı. Bununla beraber devlet, sıradan tüccârın mallarına el koymaktan dikkatle kaçınmıştır. Musadara, özellikle devlet mâliyesiyle ilişki kurarak zengin olan mültezimler ve yöneticiler aleyhine uygulanırdı. Öte yandan büyük Orta-Doğu şehirlerinde halk yığınlarının, şu veya bu nedenle çıkan karışıklıklardan yararlanarak, özellikle zengin tüccârı hedef tuttukları, onların mallarını yağma ettikleri sık sık görülmüştür.

Nakit darlığı, özellikle tüccâr arasındaki ilişkilerde önemli sonuçlar doğurmuştur: Ticârette malı malla değişme veya vâde ile satış şekilleri yaygın yöntemlerdi. İkinci halde bir kredi uygulaması söz konusu olduğundan, malın fiyatı üzerine oldukça önemli oranda bir fâiz eklenirdi.

* * *

Osmanlı İmparatorluğu'nda kapital ve kapitalist hakkında incelemelere temel olabilecek en önemli belgeler, kadıların tuttuğu defterlerdir. Bunlar her çeşit ticarî işlemin kaydedildiği *siciller* ile miras bölüşümü dolayısıyla ölenlerin her çeşit mallarının değerleriyle beraber kaydedildiği *tereke* defterleridir. Burada, 15. yüzyıla ait Bursa kadıları tereke defterlerini ve 16. ve 17. yüzyıla ait Edirne tereke defterlerini kullanarak, kapitalist sıfatı verilebilecek tipleri, servetlerin kaynaklarını ve yatırım alanlarını inceleyeceğiz.

Bursa

Bursa, 15. ve 16. yüzyıllarda Orta-Doğu'nun en önemli ticâret ve sanayi merkezlerinden biri olarak yükselmişti. Doğudan; Orta-Asya, İran, Arabistan ve Hindistan'dan gelen mallar Balkanlar'a ve kuzey ülkelerine oradan dağılmakta idi. Bursa, aynı zamanda iç ve dış pazar için ağır ve hafif ipekli kumaşlar (kemha, kadife, tafta ve atlas) ihraç eden önemli bir ipekli endüstri merkezi idi. 1502 tarihine doğru Bursa'da binden fazla ipekli tezgâhı çalışmaktaydı. (İstanbul'da 16. yüzyıl ortalarında ancak 300 kadar tezgâh vardı).

Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nda ticarî ve sınaî kapitalist sıfatını verebileceğimiz tipleri burada arayabiliriz. Bursa'da 15. yüzyılda kadıların

tuttuğu tereke defterlerine göre, önce servetleri gruplara ayıralım.

	Yüzde
Bursa'da 1467-1468 yıllarına ait 319 terekeden:	
10.000 akçadan aşağı olanlar	84,1
10.000-50.000 akça arasında olanlar	12,6
50.000 akçadan yukarı olanlar	3,3
(bu tarihlerde 1 Venedik altını 44-45 akçadır)	
Bursa'da 1487-1488 yıllarına ait 402 terekeden	
10.000 akçadan aşağı olanlar	88,8
10.000-50.000 akça arasında olanlar	8,2
50.000 akçadan yukarı olanlar	3

Belirtmeye değer ki, en büyük servetler 200.000 akçayı (4.500 altın) çok az geçmektedir. Servetlerinin büyüklüğüne göre, bunlar sarrâf-kuyumcu, tüccâr (özellikle ipekli ve ibrişim tüccârı) ve ipekli dokuyucusudur. 50.000'den yukarı servet bırakmış olanların servetleri, birinci derecede nakit paraya dayanmaktadır. Terekelerde sırasıyla, emlâk ve akar, câriye ve gulâmlar, kıymetli kumaşlar ve ipek başlıca servet unsurlarını oluşturur. Uluslararası ipek ticâreti ve ipekli sanayi merkezi olan Bursa'da kapitalin daha çok bu iki sahada toplanması normaldi. Bununla beraber, en büyük kapitaller, para ticâretiyle uğraşan, fâizle para veren sarrâflar elinde toplanmış idi. Örneğin, bir fâizci olduğu anlaşılan sarrâf Hacı Abda'l-Rahmân'ın 199.035 akça tutan terekesinden 127.500 akçası borçlular üzerine görünmüştür.

Zenginlerin genellikle birkaç câriye ve köle sahibi olması dikkati çeker. Bunlar dokuma işçisi veya ticarî ajan olarak kullanılırdı.

Tanınmış bir yönetici aileden olan Hacı İvaz Paşa oğlu Mahmud Çelebi'nin serveti (67.420 akça), birleşim bakımından farklıdır. Onun terekesi özellikle çiftliğindeki tahıl üretimi, hayvanları ve babasının vakfından gelen gelire dayanmaktadır. Aynı örneği, 16. yüzyıl Edirne askerî-yönetim sınıfı üyelerinde de görüyoruz.

En zengin olanların, hoca oğulları, yani zengin tüccârın oğulları, âzâd edilmiş eski köleler ve çelebiler, yani yönetici sınıfın üst basamağından

olanların oğulları olması dikkati çeker. Ulemadan ticâret ve ipekli endüstrisiyle uğraşanlar da vardır. Âzâd edilmiş köleler, zamanında efendilerine kumaş dokuma işçisi veya ticarî ajan olarak hizmet ettiklerinden, iş hayatında deneyim kazanmışlar, özgür olduklarında bağımsız iş hayatına atılıp kendilerine yeni bir yaşam kurmak için büyük bir çaba göstermiş ve Osmanlı toplumunun enerjik ve yatırımcı bir öğesi haline gelmişlerdir.

Bursa'da önce tüccâr sınıfını ve ticarî işlemleri inceleyelim.

Bursa'ya Suriye'den, Şam'dan ve özellikle Haleb'den gelen çok sayıda tüccâr büyük oranda biber ve diğer baharat, çivit (*indigo*) ve lökboyası gibi pahalı kumaş boyaları getirmektedirler. Bu mallar Haleb–Konya–Kütahya çapraz yolunu izleyen kervanlarla gelirdi ve değerleri büyük rakamlara varırdı. 1479'da Halebli Hoca Sürûr, Edirneli Davûd'a bir defada 730 altın değerinde biber, 1484'te Hoca İbrahim, Yahudi Davud'a 527 altın değerinde biber ve 1500 tarihinde Halebli Ebû Bekir 4.000 altın değerinde biber satmıştı.

Bursalı Türk tüccârın da Haleb ve Şam'a çoğu kez ajanlarını göndererek büyük ticarî işlemlere giriştiklerini kadı sicilleri göstermektedir.

Bu ticâret, sadece lüks maddelerle kısıtlı değildi. Deniz yoluyla Türk tüccârı Arabistan'a tahta, demir, zift ve deri gibi pahada hafif yükte ağır maddeleri gönderiyorlardı. Bu tüccârdan biri olan Hayreddîn'in Bursa kadı sicil defterindeki terekesi ilginç ayrıntılar gösterir. Orada şunu okumaktayız. "Hayreddîn der ki, Hoca Mehmed'in âzâdlısı Hacı Koçi ile kendisi arasında 545.000 akçalık bir ortaklık vardır (bu para 11.000 altın eder), bunun yarısı kendisinin öbür yarısı Hoca Mehmed'indir. Bu paradan 105.000 akçalık tahta, ağaç ve zift kendi oğlum Yûsuf ve Hoca Mehmed'in oğlu İbrahim tarafından Antalya'dan İskenderiye'ye götürülmüştür. Keza adı geçen Mehmed'in köleleri Yusuf ve Hasan 123.000 akça değerinde Bursa kumaşı ve safran alıp Mısır'a kara yolu ile gitmişlerdir. Bundan başka Sultan'ın gemileri ile (Mısır'a) oğlu Yusuf 112.500 akçalık demir, ağaç ve tahta alıp gitmiştir. Ayrıca Mısır'da oğullarına Antalya yolu ile Seyyid Ali adlı kişi ile 12.000 akçalık deri gönderilmiştir. Adı geçen Hoca Mehmed'in Süleyman adlı kölesi 125.000 akça değerinde samur ve vaşak alıp gitmiştir. Hayreddîn ve Hoca Mehmed keza beyan ettiler ki, Mısır'da Vezzânî Şihabeddîn adlı kişide 75 flori alacakları vardır."

Hayreddîn ve ortağının Bursa ve Antalya limanını iş merkezi olarak kullandıkları, köleleri ve oğullarını göndererek Suriye ve Mısır'la ticâretlerini yürüttükleri açıktır. Ortaklık için yatırılan anapara, o dönem için büyük bir paradır. Şirketin koşulu, kâr ve zararda ortak olmaktır. Bu örnek, aynı zamanda Mısır'la ticarî ilişkiler bakımından dikkate değer. İran ipeği transit merkezi olan Bursa'da asıl ipek ticâretinde büyük kapitaller ve büyük kârlar söz konusu idi.

Bursa'ya yıl içinde en az altı ipek kervanı gelirdi. 1513'te bir kervanda aşağı yukarı, 220.000 altın değerinde 400 yük (24.600 kg) ipek gelmişti. İran'dan gelen tüccârın büyük çoğunluğu, Gilan, Şirvan, Tebriz ve Nahcevan'dan gelen Müslüman tâcirlerdi. Bu devirde Ermeniler azınlık idi. Bu tüccâr arasında bu işe büyük sermaye yatıranlar çoktu (örneğin 1467'de Şamahalı Hâce Abdurrahim'in getirdiği bir parti ipeğin değeri 4.400 altına yaklaşıyordu). İranlı bezirgânların başkalarına ait ipekleri de emanet olarak getirip sattıkları anlaşılmaktadır. İran hükümdârları da, eskiden beri bu kârlı ipek ticâretine katılmakta idiler. 1513'te Şah Abbas (1578-1628) daha çok politik nedenlerle İran'ın ipek ihracatını devlet kontrolüne almış, fakat halefi bu yöntemi kaldırmıştır. İpeğin tekrar özel ticâret konusu olması, İran'da ve Türkiye'de büyük sevinç uyandırdı. Öbür yandan Bursalı Türk tâcirleri kendi ajanlarını göndererek, İran'dan doğrudan doğruya ipek almakta idiler. 1576'da Bursalı ipek tâciri Hacı Ali'nin, bir ajanına, 100.000 akça (1.660 altın) vererek İran'a ipek almaya gönderdiği hakkında bir kadı sicili vardır. Doğuya giden Bursalı tüccâr sayısı çoktu. Aynı sicillerde, ticâret amacı ile Mısır'a giden Sun'ullâh'a, 1525'te Hindistan'a giden Ali'ye ve 1555'te İran'da ölen Bursalı tâcir Ömer'e ait kayıtları buluyoruz. Sun'ullâh öldüğünde yanında 1.190 altın duka vardı.

İtalya'da olduğu gibi doğuda da büyük tüccârın, uzak bölgelerle ticâreti genellikle ajanları aracılığı ile yaptığını burada vurgulamak gerekir. Vekilliğe ait işlemler, bir noter görevi gören kadı'nın sicillerinde kaydedilmiş ve saptanmıştır.

Büyük istek gören ipek, büyük kârlar bırakan, ticarî kapitalizmi besleyen en önemli kaynaklardan biri idi. Bursa pazarında *Esterâbâdî (Setta Stravai*) ipeğin değeri Avrupa'dan gittikçe artan talep sonucu sürekli yükselmekte idi. (1 lidre, yani 150 gr ipek 1467'de 60, 1478'de 67 akça idi). Bölgelerarası ipek fiyatı, büyük değişiklikler göstermekte ve sonuçta büyük

kâr getirmekteydi. 1501'de Bursa'da Floransalı firmaların vekili Francesco Maringhi, burada alınan bir *fardello* (Türkçe *yük*: 61,5 kg) ipekten, Floransa'da 70-80 altın duka kâr elde edildiğini yazmaktadır. 1506'da bir *lidre* ipek, Bursa'da 70 akça, Tuna üzerinde Kili'de 100 akça idi.

Maringhi, Bursa'da İtalyan firmalarını temsil eden ajanların ve Yahudilerin, İran'dan gelen kervanları sabırsızlıkla beklediklerini, gecikme sonucu ipek fiyatlarının hızla yükseldiğini ve kervan geldiği zaman ipeği bir an önce alıp İtalya'ya göndermeye çalışan İtalyan firmaları arasında nasıl kuvvetli bir rekabet bulunduğunu canlı bir şekilde betimlemektedir. İranlı tüccâr, malını Avrupalılara doğrudan doğruya satabildiği gibi, yerli Türk tüccârı da aracı olmaktaydı. Avrupalılar, Doğu'da, İran'da ve Orta-Asya'da çok aranan ince Avrupa yünlü kumaşlarını Bursa'da İran ipeği trampa ederler veya altın para öderlerdi. Floransalı, Cenevizli tâcirlerin Bursa'da kumaş satışlarının büyük bir kısmını vadeli satış şeklinde yaptıklarını görüyoruz.

1478'de Bursa'da ölen Floransalı Piero Alessio, Bursa'da çeşitli kişilerden alacaklarını toplamak için Cenevizli Sangiacomi'yi vasî tâ'yin etmişti. İstanbul'da oturan Bursalı tâcir Mustafa, Floransalı Kerpid ve Zenobio ve yine Floransalı Banadid'e (Benedetto), aldığı yünlü kumaşların bedeli olarak 1.252 akça borcunu Bursa kadısı sicillerine kaydettirmişti. Bursa sicillerinde bunun gibi pek çok kayıt vardır. Biz, Bursalı tâcirlerin, Avrupa yünlüleri, İran ipeği veya Hind kökenli biber, baharat ve boyaları, yahut Anadolu'nun işlenmiş ürünlerini (özellikle Ankara sof kumaşı, Batı-Anadolu'nun büyük bir ihraç malı olan pamukluları) Balkanlar'a, Tuna limanlarına ve Karadeniz limanlarına getirdiklerini, bu limanların gümrük defterlerinden saptamaktayız. 1490'da Kefe'ye denizden gelen 157 tüccârdan 16'sı Rum, 4'ü İtalyan, 2'si Ermeni, 3'ü Yahudi, biri Rus, biri Bogdanlı, kalan 130'u Müslümandı. Müslümanlar bu limanlardan öteye çok seyrek giderlerdi. Lehistan, Kırım Hanlığı, Deşt-i Kipçak ve Rusya'ya bu malları götüren yerli tüccâr veya çoğu Osmanlı uyruklu olan Ermeni, Yahudi ve Rumlardı. Bununla beraber, Müslümanların, Avrupa'ya gitmedikleri, Avrupa ülkeleri ile doğrudan doğruya ticâret yapmadıkları savı doğru değildir. Onlar, bu uzak ve tehlikeli ticarî seferlere daha çok kendi ajanlarını, kölelerini veya Müslüman olmuş ve âzâd edilmiş kölelerini gönderirlerdi. 1554'te Bursa'dan Secim adlı tâcir Ferhad adlı Müslüman kölesine 450 altın "sermaye" vererek onu Lehistan'a göndermiş, fakat

Ferhad tekrar eski dinine dönüp orada kalmayı daha kârlı bulmuştur. 1537'de "Moskof diyarına" ticâret için giden ve orada ölen Hacı Receb adında bir Bursalı tüccârın mirâs işleri hakkında Bursa sicillerinde bir kayıt bulunmuştur. Tabii, bir neden olmadığı için sicillere geçmemiş daha ne kadar tüccâr bu taraflara gitmiştir, bilinmez. Öbür yandan araştırmalar ilerledikçe görüyoruz ki, Müslüman tüccâr Venedik ve Ancona gibi ticarî merkezlerde de ticarî hayatın aktif bir elemanı idi ve oralarda Müslüman tüccâr kolonileri yerleşmişti.

Bursa–Edirne–Raguza–Ancona–Floransa ticâret yolu, 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gittikçe artan bir önem kazandı. 1514'te Ancona, Osmanlı tüccârına özel imtiyazlar tanımak zorunda kaldı. Şehirde, *Palatio della Farine*, Türk ve başka Müslüman tüccârın *fondaco*'su haline gelmişti. 16. yüzyıl ortalarında, burada, Osmanlı uyruklu iki yüz kadar "Rum", ticâret evi sayılmıştı. Merkezî İtalya'da panayırlara katılan Türk ve İranlı (Azemini) tüccâr, Venedik'in Levant ticâretini tehlikeye düşürecek kadar önemli bir sayıya yükselmişti. Osmanlı ticâretinin transit merkezi Raguza (Dubrovnik) ile Ancona arasında ticarî bağlar o kadar sıkılaştı ki, bu iki şehir karşılıklı gümrükleri kaldırdılar ve hatta Ancona'nın da Osmanlı egemenliğini kabule hazır olduğu hakkında söylentiler çıkarıldı. Belirtmeye değer ki, Osmanlı kadı sicillerinde, Ancona'ya gitmiş Müslüman tüccârdan bahsedilmektedir: 1559'da Şirvanlı bir tâcir, getirdiği 200 *lidre* ipekle 1.000 altını hizmetkârı Ali b. Abdullah'a (kuşkusuz bir köle) vererek "Ankonaya nâm şehre çuhaya değişmek için" göndermişti.

Venedik'e gelince, burada 16. yüzyılda Müslüman Türk ve İranlı tâcirler diğer yabancı tüccâr arasında önemle belirtilmektedir. 1532'de D. Possot onları şöyle saptamıştır: "*Il y a des marchans turcs, et les cognoist on par ce qu'ilz ne portent point de bonnets mais ilz ont sur leur teste un linge blanc entortillé.*" Daha bu dönemde Türkler, Yahudilerle sıkı işbirliği halinde çalışmakta idiler. Senato'nun 15 Eylül 1537 tarihli bir kararında Venedik'te ve Venedik'e bağlı yerlerde Türklerin ve Türk uyruklu olan Yahudilerin ve başkalarının tutuklanması ve mallarına el konması istenmişti. Venedik'te Türk tâcirleri, Rialto'da oturuyorlardı. 1574'te barış antlaşmasından sonra, Türk tâcirlerini bir arada toplamak üzere bir bina verilmesi için girişimler, beş yıl sonra bir sonuca vardı, bir bina bulundu. Bugüne kadar *Fondaco dei Turchi* adıyla ün almış olan Duca di Ferrara'ya ait binanın verilmesi ise, çok daha sonraları 1621'dedir. Burada, İstanbul ve

“Asya”dan (Anadolu) gelen Türkler ile başka Osmanlı uyruklu Boşnak ve Arnavutların ve İranlılarla Ermenilerin yerleşmesine izin verilmişti.

Yukarıda, Bursa’da bölgelerarası ticâretle ilgili tüccârın çalışmalarını inceledik. Şimdi, tüccârdan tümüyle ayrı bir sosyal sınıf olarak ayırt edilen hirfet erbabı arasında kapitalist eğilimleri araştıracağız. Hirfet sisteminin, aslında kapitalist düşünceye karşı bir sistem olduğunu görmüştük. Fakat, Bursa’da ipek endüstrisi, dış pazar için de çalışan bir endüstri kolu olduğu için, burada hirfet sisteminin gelişmiş bir şeklini görüyoruz.

Bursa ipek endüstrisinde, hirfet içinde farklılaşma ilerlemiş ve büyük miktarda anapara yatıran *dokumacı* tezgâh sahibi patronlarla, onlar için sırf emeği ile çalışan kalfa ve işçiler arasında ayrılma ortaya çıkmış, bir işçi pazarı meydana gelmiştir. 1586’da savaş yüzünden İran’dan ipek gelmemesi üzerine meydana gelen iflâslar, hükümetçe saptandığı zaman şu durum görülmüştü: 483 tezgâh 25 kişi elinde toplanmıştı. Bunlardan:

Kişi sayısı	*Tezgâh sayısı tümü*	*Tezgâh sayısı dağılışı*
7	41	4-9 arasında
10	136	10-20 arasında
6	200	21-40 arasında

Mahmud, 46 tezgâhı ve Mehmed 60 tezgâhı ile en başta gelmektedir. Bir kemha tezgâhı 50-60 altın ve her tezgâha yatırılan hammadde (ipek, altın ve gümüş) ve işçi ücreti hesaplanırsa, 60 tezgâh sahibi Mehmed’in en aşağı anapara yatırımı 5.000 altın üzerinde, on tezgâhı olan başka birisinin yatırımı 1.000 altın üstündedir. İpeğin gelmemesi ve bu yüzden pahalılaşması üzerine, bu 25 kişiden beşi ortadan kayboldu, dördü iflâs etti, beşi öldü, diğerlerinin her birinin elinde ise çalışan ancak 1-5 tezgâh kaldı.

Dokunan ipekli kumaşlar, şehir pazarında belirli dükkânlarda doğrudan doğruya *dokumacı* patronlar adına satılırdı. Saray için alınan çeşitli ipeklilerin doğrudan doğruya dokumacı patronlardan alındığını saptıyoruz: Bölgelerarası ticâret yapan bezirgânlar da, onlardan alırlardı.

Dokumacılar, hammaddeyi Bursa’da ham ipek ticâretiyle ilgili tüccârdan, *hamcılar*dan alırlardı. İran’dan kervanla gelen ipek bedestanına iner, orada hamcılardan her biri hissesini satın alırdı. Ondan sonra hamcılar bu ipeği, her zaman kendi kullanımları altında olarak, *dolabcı* hirfetine verir, sardırır

ve büktürürler, sonra *boyacı* hirfetine boyatırlardı. Bu hirfetler, *hamcılar* için ücretle çalışırlardı. Onların bu bağımlılık durumunu göstermek için onlara *yamak hirfetler* denirdi. Böylece hamcılar, dokumaya hazır bir hale getirdikleri çileleri dokumacılara satarlardı. Görülüyor ki, ipek sanayiinde girişimci (*entrepreneur*) durumda olanlar, hamcılar ile dokumacılardır.

Dokumacılar, dokudukları kumaş çeşidine göre çeşitli hirfetlere ayrılmışlardı. Her hirfetin bir yönetim kurulu vardı. Örneğin, kadifeci hirfetinde eski zengin ustalar arasından seçilmiş altı kişilik bir heyet (*Altılar*) hirfetin düzenini gözetir, başka bir deyişle bu endüstri kolunu kontrolleri altında tutarlardı. Onların başlıca görevlerinden biri, işçi piyasasında dokumacılar arasındaki rekabeti önlemekti. Dokuma endüstrisinde çalışanlar: esirler, çıraklar ve ücretle piyasadan tutulmuş esas işçiler (*ecîr*) olmak üzere üç grupta toplanıyordu. Her cumartesi günü şehrin belli bir yerinde tezgâh sahipleriyle ecîrler bir araya toplanırlar; işçiye gereksinmesi olan için Altılardan *ehl-i hibre* olan kimseler, uygun işçiyi seçerler. Amaç, tezgâh sahipleri arasında rekabeti ve işçi ücretlerinin yükselmesini önlemek ve sanatta en yetenekli işçiyi seçmektir. Her kumaşın değerine göre bir ücret saptanır (kaba ipeklilerde yüzde 10, altınlı kadifede yüzde 12). İşçi haftalık ücreti peşin alır. İşçiyi kontrol altında tutmak, hirfet düzenine göre çalışmasını sağlamak, işini bitirmeden bırakıp başkasının hizmetine geçmesini önlemek, ehl-i hibreye ait bir görevdir. Özetle, hirfet yönetimi, işçiyi kendi amaçları doğrultusunda çalıştırmak için bütün önlemleri almıştır.

Köle satın alıp işletme de, ipek endüstrisinde önemli bir yatırım şeklidir. İslâm hukukuna göre, köleye belli bir işi (örneğin belli miktarda ipekli dokumayı) belli bir zaman içinde yapıp teslim etmesi koşuluyla özgürlüğü bağışlanırdı (bu sözleşmeye *mukâtaba* denmekte idi). Bursa sicillerinde bu şekilde mukâtaba sözleşmelerinin çokluğu ve küçük büyük dokumacıların bir veya birkaç köleye sahip olması bu tarz işçiliğin geniş şekilde uygulandığına şüphe bırakmamaktadır. Kölelerin fiyatları oldukça yüksekti (30-120 altın) ve Bursa'da işlek bir esir pazarı vardı (İtalya'da ve Floransa'da da bu devirde dokumacılıkta köle işçiliği kullanılmakta idi).

Çıraklara (*şâgird*) gelince, bunlar velîleri tarafından sanatı öğrenmek üzere ustalar yanına verilen çocuklar ve gençlerdi. Velî ile usta arasında bir çıraklık sözleşmesi yapılır, usta belli bir zaman içinde (genellikle 1001

günde) sanatı öğretmeyi kabul eder. Genellikle velîye peşin olarak küçük bir ücret ödenir. Çırak ustanın emri altındadır ve ona kesinlikle boyun eğer. Ustalar arasında çırak ayartmaya karşı önlemler alınmıştır. Hirfete bağlı çıraklara ve işçilere, hirfet ahlâkını ve âdâbını öğreten bir zâviye vardır. Ortaçağ *futuvva* ahlâkından gelen bu kurallar, bütün hirfetler için ortak geleneksel bir tüzük halinde saptanmıştır ve aslında çıraklara ve işçilere yardımseverlik, ustaya tam itaat ve kanaatkârlık esaslarını öğütler.

Çalışma, evde tezgâhta yapılır. Fakat aynı zamanda, birçok tezgâhı olan dokumacıların bir *kârhâne*, yani atölyede tezgâhları bir araya topladıkları görülür (1487'de bir kârhâne 80 altın tahmin edilmiştir). Manisa pamuklu sanayiinde, ev tezgâhı dokumasının kârhâne dokumasından her zaman daha geçerli ve pahalı olduğunu saptamaktayız. Bursa'da bir de, doğrudan doğruya tüccârın verdiği ipeği onun için ücretle işleyen dokumacılar da vardı (*Verlag* sistemi).

İşte, Bursa'da bu koşullar altında çalışan ipekli endüstrisini, bir bakıma proto-kapitalist bir üretim şekli olarak sınıflandırabiliriz. Bu endüstri, geniş ölçüde dış pazar için çalışıyor ve bölgelerarası ticâret yapan tüccâra bağımlı bulunuyordu. Bursa'da yapılan ipeklilerden, herkesten önce Osmanlı sarayı için, Bursa'daki *hâssa harç emîni* aracılığı ile, her ay partiler halinde geniş ölçüde kumaş satın alınırdı. Ondan sonra, bölgelerarası ticâret yapan Türk tüccârı ve yabancı tüccâr (bunlar arasında Leh, Rus, Bogdanlı, Raguzalı, en çok İranlı, Arap ve İtalyan) gelmektedir. Kapitalist sıfatını verebileceğimiz büyük ipekli dokumacıları, doğrudan doğruya ihraç işiyle ilgilenmezlerdi. Hammadde bakımından olduğu gibi ihraç bakımından da dokumacılar bölgelerarası tüccâra bağlı idiler.

Tereke defterlerine göre, Bursa'da dokumacılar arasında, sarrâf ve tüccârla boy ölçüşebilecek büyük servet sahiplerine rastlamıyoruz. 15. yüzyılın ikinci yarısına ait terekelerde, sermayesi 500 altını aşan dokumacı azdır. 16. yüzyılda ise çoğunun sermayesi 1.000 altından fazlaydı. Buna bakarak, Bursa ipek dokumacılarını, İtalya'daki kapitalist dokumacılar sırasına koymak olanaksızdır. İpekli dokuyucularının, Osmanlı hirfet erbabı içinde en zenginlerinden olduklarını da belirtmek gerekir.

Genişleyen bir pazar, her zaman fazla talep ve fazla kâr, sınırlı üretimi temel sayan hirfet düzeni ve ahlâkını Bursa'da unutturmuştur. Gerçekten, dokuma ustaları, hirfet kurallarını kendi tekelleri altında tutmaya ve gittikçe

daha çok zenginleşmeye çalışmaktadırlar. Biliyoruz ki, dokumacıların sayısı aslında hirfet kurallarına göre kısıtlanmıştır. Yeni ustaların başka dükkân açmaları ancak onların izni ile, onların verdikleri *icâzetnâme* ile olabilir. Fakat eski zengin ustalardan oluşmuş *Altılar*, pazar ne kadar genişlerse genişlesin, hirfeti eski kadrosu içinde tutmaya çalışırlar: Bu, her şeyden önce kendi çıkarlarına uygundur. Usta sayısı aynı kalmalıdır. Yetişen kalfalar, ancak onların tezgâhlarında ücretle çalışmak zorundadırlar. Ustalar kendileri, tezgâh sayısını çoğaltmak yolunu bulmuş görünmektedirler. Yeni yetişenler, başlangıçta oldukça önemli bir yatırım isteyen (bir tezgâh ve diğer malzeme için en az 80-100 altın gerekir) ipek dokumacılığında kendilerine ait *başka* dükkân açamazlar. Gizli dükkân açan, yeni çeşitler çıkararak talebi körükleyen “âsî”lere karşı, eski ustalar amansız bir savaş açmışlardır. Onların hisba kanûnlarını çiğnediklerini öne sürerek, devleti harekete geçirmeye çalışırlar. Özellikle, malların kalitesini bozduklarını, piyasa koşullarını altüst ettiklerini ve böylece halkı zarara soktuklarını savunurlar. Devlet, genellikle eski ustaların iddia ve isteklerini destekler.

16. yüzyılın sonlarından başlayarak, *usta icâzeti*’nin gittikçe daha zor verilmesi ve sonunda ustalığın, işyerine (*gedik*) bağlı tutulup aile içinde irsî bir hale sokulması suretiyle bu gelişme en ileri evresine varmış (*gedik* sistemi), ustalık bayağı “kastlaşmış”, hirfet içinde sermaye sahibi patronla ücretli kalfa-işçi kesin olarak ayrılmıştır. Bununla beraber, Osmanlı hirfet sisteminde, Batı-Avrupa’da görüldüğü gibi, kalfaların örgütlenip mücadele ettiklerine tanık olmuyoruz. Fakat eski ustalar, kendi amaçları için hirfet kurallarından yararlandıkları gibi, kalfa-işçiler ve yeni ustalar da, mücadelede yine hirfet esaslarından yararlanmışlardır. Büyük şehirlerde, kenar mahallelerde, hirfetin izni olmadan dükkân açanlar (*koltuk*), kendi aralarında bir yönetim kurulu seçip ikinci bir hirfet oluşturmuşlardır. Ana-hirfetin çabasına aldırmayarak yeniler (eskilerin *hâm-dest*, yani *acemi* dedikleri yeni ustalar) çok defa kendilerini resmî otoriteye tanıtma yolunu bulmuşlar ve ayrı hirfetler kurmuşlardır. Ana hirfetler için çalışan *yamak* hirfetlerin çalışmama kararı vererek ana-hirfetleri ücret ve başka konularda isteklerini kabul etmeye zorladıklarını da görüyoruz ki, modern grev yöntemine çok benzer. Belirtmek gerekir ki, bu gelişmeler yalnız büyük şehirlerde meydana gelmektedir.

Osmanlı endüstri hayatında, hirfet dışında, ticarî kapitalizme benzer dikkate değer gelişmeler de olmuştur. Dış pazarlarda büyük sürümü olan

bazı malların üretim işini tüccâr örgütler. Hammaddeyi şehirde veya civar köylerde, evlerinde çalışan tezgâh sahiplerine dağıtır, parça veya ölçü başına bir ücretle onları çalıştırır, sonra işlenmiş malı toplayıp uzak pazarlara gönderir. Bu şekil, Batı-Anadolu bölgesinde, Merzifon, Erzincan, Erzurum havalisinde, Diyarbakır'da çeşitli pamuklu bez ve pamuk ipliği yapımında uygulanmıştır. 15. yüzyıldan beri bu bölgelerden Balkanlar, Kuzey-Karadeniz ülkelerine, Avrupa'ya bu ürün geniş ölçüde gönderiliyordu. Bu durum, hirfet sistemi yanında genişleyen dış pazara mal yetiştiren *Verlag* sisteminden başka bir şey değildir ve ticarî kapitalizmin bir gelişim aşamasıdır.

Büyük yatırımları özendiren ve kapitalist bir üretim şekline doğru taban hazırlayan bir gelişme de, resmî sektörün, devletin özellikle ordu için gittikçe artan ihtiyaçlarıdır. Tabii, burada, devletin *kârhâne*ler halinde çalışan savaş endüstrisini değil, devlet ihtiyaçları için çalışan özel girişimi kastediyoruz. Bunun en iyi örneklerinden biri, Selânik'te 15. yüzyıl sonlarından başlayarak gelişen ve özellikle yeniçeri ordusu için her yıl büyük ölçüde üretim yapan yünlü kumaş endüstrisidir. Osmanlılar tarafından bu şehirde yerleştirilmiş olan yünlü dokuma ustası Yahudi göçmenlerin büyük bir bölümü (Contarini'ye göre 1.000 aile) bu işle uğraşıyordu. Selânik kumaşının (*çuha-i Selânik*) yalnız İstanbul'a yeniçerilere değil, 16. yüzyıl başlarından beri Balkanlar'a ve Tuna ötesi ülkelere büyük ölçüde gönderildiğini, resmî belgeler ortaya koymaktadır. Fakat, bu üretimin büyük bir bölümünü alan yeniçeriler kumaşı pazara satarlardı. Üretimin sürekli, yeter miktarda ve iyi kalitede olması için devlet, bu endüstri üzerinde bir dereceye kadar kontrol kurmuştu. Yeniçeri için kumaş dokuyan Yahudiler, gerekli yapağıyı devlet yardımı ile yeter miktarda ve ucuza sağlamakta idiler. Burada belirtmeye değer ki, üretimi kolaylaştırmak için Yahudilerin önerisiyle, 1664'te, bu işte çalışan tezgâhların büyük bir kârhânede toplanmasına karar verildi.

Bütün bu gelişmeler, endüstride kapitalizme doğru ilk adımları oluşturabilirdi. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nda, o noktadan ileri bir gelişme hiçbir zaman gerçekleşmedi.

İstanbul

Yarım milyonu aşan nüfusuyla geniş bir pazar oluşturan İstanbul'a gelince, burası da *ticarî kapitalizm*in özel bir şekilde geliştiği bir merkez

olmuştur. Burada da, kapitalist yatırımcı (*entrepreneur*) sıfatını verebileceğimiz öğeyi, bölgelerarası ticâretle uğraşan grup arasında bulmaktayız. Aynı zamanda, imparatorluk pâyitahtı olarak İstanbul, devletin büyük kredi ve iltizam işleri, sarayın ve kapıkulu ordusunun büyük ihtiyaçları dolayısıyla, en büyük kapital sahiplerinin toplandığı, büyük kredi ve para spekülasyonlarının yapıldığı bir merkez olmuştur. Büyük ticâret, bankerlik ve iltizam işleri, aynı kişi veya şirket halinde birleşen kişiler tarafından birlikte yürütülmüştür. Devletle kişisel kapital arasında işbirliği, ekonomik sistemin temel taşı ve büyük servetlerin oluşmasında başlıca neden olarak görünmektedir. Nasıl ki, hirfet sistemi de devletin devamlı desteği ile ayakta durabilmekte idi. Devlet, yalnız iltizam sistemiyle değil, ticarî kolaylıklar oluşturarak da yatırım alanı ve spekülatif kazanç olanakları hazırlıyordu.

Devlet, bazı maddelerin ticâretini bir ayrıcalık konusu yapmış idi. Bu ticarî maddeler, gerekli ihtiyaç maddeleri ve hirfetlere gerekli bazı hammaddelerdir –hububat, pamuk, yün, balmumu, deri gibi. Örneğin, serbest kazanç sahibi kişiler elinde spekülasyon konusu olmasını veya yabancı pazarlara akmasını önlemek amacıyla hububatın, serbest ticâreti ve ihracı yasak edilir, yalnız devletin izin verdiği kişiler bunun üzerinde ticâret yapabilirdi. Bu kişiler büyük sermaye sahibi ve saygın tüccâr veya tanınmış gemiciler arasından seçilirdi. Devlet, aynı zamanda fiyatları saptar, yöresel otoriteler bu tüccâra mal toplama ve taşınmasında yardımcı olurlardı. Fakat devlet böylece, istemeden, bir spekülasyon durumu yaratmış olurdu. Devlet, narh fiyatlarını olabildiği kadar aşağı tutmaya çalışsa da, öbür yandan tekel ve kontrol koşulları sonucu olarak fiyatlar yükselirdi. Ayrıca, Avrupalı tüccârın verdiği yüksek fiyatlar, vurgunculuğu ve kaçakçılığı destekleyen bir ortam yaratırdı. Bu yüzden izinli tüccâr, sıkı kontrol altında bulundurulur, örneğin buğday taşıyan gemilere, teslim yerlerine kadar kontrolcü katılırdı. Yine de onların yüklerini daha yüksek fiyat veren yerlere satmasını önlemek, her zaman mümkün olmazdı.

İstanbul için büyük miktarda buğday, pirinç, tuz, et, yağ, balık, bal, balmumu, deri gibi maddeler deniz yoluyla taşınır ve bu ticâretle uğraşanlar en büyük sermaye sahibi bezirgânlardan sayılırdı. Bu tüccâr, çeşitli korporasyonlar halinde örgütlenmişlerdi. 17. yüzyıl ortalarında, birinci grup, kendi gemileriyle taşımacılık ve ticâret yapan gemi kaptanlarıdır. Evliyâ Çelebi’ye göre, bunlar, Müslüman ve Rum Karadeniz reisleri (2.000

kişi) olarak iki büyük gruba ayrılmışlardır. İkinci grup bedestende oturan ve donattıkları gemilerle denizaşırı ticâret yapan armatör tüccârdır ki, aynı kaynağa göre, çok zengin kişilerdir. Bazıları, yediden ona büyük gemiye (*kalyon*) ve dört-beş milyon akça (20-25 bin altın duka) servete sahiptir. “Her birinin Hind, Yemen, Arap, Acem ve Frengistan’da birçok ortakları bulunur.” Onlar, vezirler gibi giyinir, kuşanırlar. Pîrleri, Hazret-i Peygamber Muhammed’dir. Üçüncü bir grup vardır ki, bunlar arpa-buğday ticâretiyle uğraşan navlunculardır. Evliyâ Çelebi’ye göre, bunlar çok güçlü kötü adamlardır. Reislerinin (kaptanların) getirdikleri tahılı ucuza alıp depo ederler, kıtlık dönemlerinde az az piyasaya çıkararak büyük kârlar kazanırlar. Vurgunculuk ve kaçakçılık, özellikle merkezî otoritenin gevşekliği sırasında yaygın bir durum alır. Ege Denizi kıyıları ve adalar, buğday kaçakçılığının vatanı idi. Bu yoldan bu bölgede birçok gemici Rum, büyük servetler yığmıştı. Belirtmeye değer ki, Osmanlı hükümeti bazen kaçakçılığı önleyecek bir önlem olarak fiyatın, üretici ile tüccâr arasında serbest pazarlıkla olmasını kabul ederdi.

Gerekli maddeler ticâretinden servet yapan bir grup da, yönetici sınıftan nüfuzlu kişiler, genellikle saray üyeleri idi. Onlar sahip oldukları timar, arpalık toprakları, çiftlikleri veya kurdukları büyük vakıfların topraklarından elde edilen büyük oranda tahılı ihraç için pâdişahtan izin koparırlar, iç ve dış fiyatlardaki büyük farklar nedeniyle büyük kazançlar sağlarlardı. Örneğin, 1550’de Sultan Süleyman’ın doktoru Yahudi Hamun oğlu Musâ, arpalık timarından elde ettiği 600 *mud* (308 ton) buğdayı yabancılara satmak için izin almıştı.

Osmanlı İmparatorluğu’nda kapital oluşumu incelenirken, 16. yüzyıl ikinci yarısında *Marranolar*’ın faaliyetlerine özel bir yer ayırmak zorunludur (Marranolar Portekiz Yahudileri olup zor altında Hıristiyan olmuşlar, fakat gizlice Yahudi dinine sadık kalmışlardır. Onlar, Portekiz’in Avrupa’da baharat ticâretini ellerine geçirmişlerdi. 1536’dan sonra enkizisyonun kovuşturmaları yüzünden Portekiz’den, daha sonra İtalya’dan göç etmek zorunda kalmışlardır). Biriktirdikleri büyük servet ve Avrupa’nın her yanına dağılmış geniş ticâret şebekesi sayesinde Marranolar İstanbul’da yerleşince, tüccâr, banker ve vergi mültezimi olarak son derece önemli bir rol üstlendiler.

15. yüzyıldan beri Yahudiler, Osmanlı İmparatorluğu ile Batı-Avrupa arasındaki ticârette üstün bir yer sağlamışlardı. 16. yüzyıl ortasına doğru, daha Marranolar gelmeden onların önemli rolünü Nicolas de Nicolay şöyle anlatmaktadır. “Onlar, Levant’taki mal ticâretinin en önemli kısmını ve parayı ellerinde tutmaktadırlar.”

Osmanlılar, kendilerinden çok önce Orta-Doğu devletlerinde uygulanmakta olan bir siyaseti izleyerek, zengin tâcirleri memleketlerine çekmeyi, ülkeyi zenginleştirmek ve devlet hazinesini doldurmak için en etkin bir siyaset olarak benimsediler. Böylece, daha II. Mehmed döneminden beri, özellikle 1492’de Yahudilerin İspanya’dan atılmasından sonra Avrupa’dan göç eden Yahudileri Osmanlı sultanları kendi ülkelerine çağırdılar ve onları imparatorluğun belli başlı ticâret limanlarında, İstanbul, Selânik, Avlona’da yerleştirdiler. 1550’lerde İtalya’da, özellikle Papalık topraklarında Marranolar enkizisyon takibâtına uğrayınca (meydanlarda diri diri yakılıyorlardı), Kanunî Süleyman onları ülkesine çağırdı ve himayesi altına aldı. Bu Marranolar arasında baharat ticâretiyle zenginleşmiş Mendes ailesi de vardı. Ailenin serveti 400.000 altın duka olarak hesaplanıyordu. 1553’te sultanın özel ilgisi ve himayesi altında aile İstanbul’a gelip yerleşti ve Osmanlı hükümetinin özel ilgisi sonucu servetlerinin önemli bir kısmını İstanbul’a getirmeyi başardı. Belli başlı Avrupa şehirlerindeki ajanları sayesinde Avrupa ile ticâreti sürdürdüler. Mendes ailesinin İstanbul’da yerleşmesi, imparatorluğun Avrupa ile ticâretinde gittikçe artan bir önem kazandığı döneme rastlıyordu. Marranolar, Osmanlı ülkesine yalnız ticâretteki bu gelişmeyi hesaplayarak gelmediler, aynı zamanda onlar Osmanlı ülkesine, dinlerinin kurallarını serbestçe yerine getirme imkânını buldukları için de gelmekte idiler. 1555’te Papa IV. Paulus, Osmanlı ülkesiyle sıkı ticâret ilişkileri olan Ancona Marranolarını gizlice eski dinlerine bağlı kalmakla suçlayarak takibâta girişti. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti, Marranoları himaye için harekete geçti; zira Papa’nın Marranoların servetlerine el koyması sonucu, Ancona’da yatırım yapmış olan Selânikli ve İstanbullu birçok Yahudi iflas etmiş ve Osmanlı hazinesine borçlu oldukları paraları ödeyemez duruma düşmüşlerdi. Bu Yahudiler vergi iltizamı dolayısıyla hazineye 400.000 altın duka borçlu durumda idiler. Osmanlı hükümeti tevkif edilmiş olan Marranoların serbest bırakılmasını istedi, bunların bazıları Ancona’da yerleşmiş Osmanlı Türk ve Yahudi tâcirlerinin hizmetinde idi veya iş bağlantıları vardı. O zaman

İstanbul'da Mendes ailesinin başı olan Dona Gracia, Avrupa ile Osmanlı ülkesi arasında önemli buğday, biber ve yapağı ticâretini kontrolü altında tutuyor, meydana getirdiği banka (*dolâb*) ve ortaklık yoluyla Yahudi ve Müslüman sermeyesini milletlerarası ticâret ve vergi iltizam işlerinde işletiyordu. Tabii Dona Gracia, Ancona'daki durum dolayısıyla Osmanlı hükümetini harekete geçirmekte de başrolü oynamakta idi. O, sultanın onayını alarak Osmanlı Yahudilerinin Ancona şehrine karşı boykota gitmesini sağlamaya çalıştı.

II. Selim, Nakşa (Naxos) adasını gözdesi Yahudi işadamı ve banker Yusuf Nasi'ye verdi; o, böylece, adanın eski Venedikli hâkimi gibi *Nakşa Dukası* unvanıyla, Ege'de şarap yapımında başlıca merkezlerden biri olan bu adayı kontrolü altına almış bulunuyordu. Kuzeyde başlıca şarap ithal eden memleketlerden biri olan Lehistan'da ticarî faaliyetlerini o kadar genişletti ki, bu durum Doğu ticâret tekelini ellerinde tutan Lwow tüccârı arasında kaygı yaratmaya başladı. Lehistan kralına açtığı büyük krediler (ki bunun 150.000 dukaya ulaştığı söyleniyordu) karşılığında kraldan çeşitli ticâret imtiyazları elde etti. Meselâ, bu arada, büyük kâr getiren önemli bir ticâret maddesi olan balmumu ticâret tekelini ele geçirdi (bu madde Lehistan'dan İtalya'ya sevk olunuyordu). Şu da bir gerçektir ki Nasi, Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki mâlî ilişkilerde de önemli bir aracı rolü oynamakta idi. 1555'te Fransa Kralı II. Henri, para sıkıntısına düşünce, Fransa'da %12'den %16'ya kadar çıkan bir fâizle istikraz toplamaya kalktı. O zaman, kuşkusuz Yusuf Nasi aracılığı ile birçok Türk, bu arada paşalar bu istikraz için Fransa'ya para yatırdılar. 1562-1565 yılları arasında sultanın Fransa kralına nâmeler göndererek, borcu olan 150.000 altın *scudo*'yu hemen ödemesini istediğini biliyoruz. Bu para ödenmeyince, sultan, paranın Levant limanlarına gelen Fransız tüccâr gemilerinin müsadara edilmesi yoluyla alınması için emirler gönderdi. 1.000 altın üzerinde ticâret eşyası olanlar tutuklanmaya, malın üçte birine el konmaya girişildi. Kral'ın Nasi'ye olan borcu bu şekilde ödetildi. 1569 yılına kadar uzayan bu olay, iki devlet arasındaki ilişkilere gölge düşürdü.

Sarayda kazandığı nüfuzu kullanarak ticâret ve iltizam işleri ile muazzam bir servet yığmış olan Yahudi kadını Esther Kyra, dikkate değer bir başka örnektir. Bu nüfuz sayesinde o ve oğulları devletin gümrük emanetini, haremdeki kadınlar ve ağalar aracılığı ile cizye ve koyun vergisi iltizamlarını ele geçirmişler, dış ticârete büyük sermayeler yatırmışlardı.

1600 tarihinde kapıkulu süvarileri, kendilerine verilmiş olan ayarı bozuk gümüş akçaların, gümrükleri elinde tutan Kyra tarafından hazineye geçmiş olduğunu öne sürerek ayaklandılar, onu ve oğullarından birini öldürdüler. Mallarına el konan Kyra'nın yalnız hazır nakit parası ve ticarî malları 50 milyon akça (yaklaşık 400.000 altın duka) tutuyordu. Ayrıca 42 yerde emlâki, gemilerde ticâret malı ve yatırılmış sermayesi bulunuyordu. Kyra'nın büyük sermayesi askere maaş olarak dağıtılmıştır.

1576 tarihli bir belgeye göre, İran'dan gelen ipeğin nakit para ile toptan alınıp sonra ilgili tüccâr arasında bölüşülmesi geleneğinin yerleşmiş olduğunu, fakat bu toptan ticâretin başında Yahudilerin bulunduğunu görüyoruz. Bursa pazarında, İstanbul'da, gümrük ve her türlü iltizam işlerinde Yahudilerin 15. yüzyıldan beri önemli rol oynadıkları kuşkusuzdur. Fakat o zaman Rum ve Türk sermayedarlar da, büyük iltizam işlerinde daha az aktif değildirler. Örneğin, 1476'da İstanbul gümrüklerinin üç yıllık iltizamı için 11 milyon akça (yaklaşık 245.000 altın) önerilen iltizâmı, Rumlardan oluşmuş beş kişilik bir gruba karşı, iki milyon bir artırma ile dört Müslümandan oluşan (biri âzâdlı bir Müslüman) bir grup almıştır. Ertesi yıl, Edirneli bir Müslüman Türk'le bir Yahudi'nin ortaklaşa yaptıkları artırmaya karşı, Rum grup yeni bir artırma ile iltizamı üzerine aldı. 16. yüzyıl ortalarından itibaren Marranoların gelmesi ile büyük sermaye piyasasında Yahudilerin nüfuz ve egemenliğinin kuvvetlendiği düşünülebilir. Onların Osmanlı ekonomisine yeni bir yön verdiklerine ait ipucu yoktur. Osmanlı hazinesi sürekli artan nakit ihtiyaçları için bu bankerlerin getirdiği büyük sermayelerden yararlanıyor ve onları koruyup desteklemeyi kendi çıkarı olarak görüyordu.

Profesör E. Rivkin, Marranoların İstanbul'a yerleşmeleriyle, Avrupa'nın modern kapitalist teknik ve yöntemleri Osmanlı ülkesine getirdiklerini ve Osmanlı ekonomisine merkantilist bir karakter verdiklerini ileri sürmüştür. Onların, Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyetleri üzerinde ayrıntılı bilgimiz yoktur. Bununla beraber Dona Gracia'nın yeğeni Don Joseph Nasi'nin (Yusuf Nasi) hayatını ve faaliyetlerini incelediğimiz zaman bu konuda bir fikir edinebiliyoruz. Yusuf Nasi, ilkin sarayla ve ileri gelen devlet adamlarıyla ilişki kurmayı ve onların güvenini kazanmayı başardı ki, Osmanlı Devleti'nde bu, iş hayatında sivrilmek için önemli ilk adımdır. Zamanla, dış memleketlerle şarap ticâret tekelini elde etti. Şarap ticâretine Müslümanlar fazla rağbet etmezlerdi. Bu ticâret, Venedik'e büyük kârlar

sağlayan önemli bir ticâret kolu idi (16. yüzyıl başlarında Ege dünyası ile Tuna ötesi ve Doğu-Avrupa memleketleriyle şarap ticâreti, yalnız gümrük olarak devlete yılda 6.000 altın duka sağlamakta idi). Bir Osmanlı arşiv belgesine göre Yusuf Nasi, bu ticâretin tekelini elde ettikten sonra, yalnız Girit'ten (o zaman Venedik egemenliği altında) yılda 1.000 varil şarap satın almakta ve bu ticâretten toplam olarak yılda 15.000 duka kadar bir gelir sağlamaktaydı. Sultan daima mâlî düşüncelerle, Nakşa (Naxos) ve etrafındaki adaların idaresini Venediklilerden alarak Nasi'ye vermişti.

Edirne

Balkan yarımadasının merkezi ve imparatorluğun üçüncü pâyitahtı olan Edirne'de sermaye sahibi sınıfları ve sermayenin oluşması şekillerini inceleyecek, böylece Osmanlı İmparatorluğu için genellemelerimizde bir adım daha ilerlemiş olacağız. Burada, 1550-1650 arasında Edirne'de, çoğu askerî sınıfa mensup 3.128 kişiye ait terekeden Prof. Ö.L. Barkan'ın seçtiği ve yayınladığı 93 tereke içinde, geliri 300.000 akçadan yukarı olanların durumu incelenecektir.

Burada verdiğimiz 300.000 akça üstündeki servetlerin ortalaması yarım milyon akçadır. Bir milyon civarında olanlar dörtte bir oranındadır. Altınla hesap edersek, serveti 10.000 altını aşan 5 kişi, 1605'ten önce yaşamışlardır ve üçü tüccâr ikisi askerî sınıftandır.

Ortalama servet, 16. yüzyılda 8-9 bin, 1584'teki mâlî çöküşten sonra 5-6 bin altındır. İstanbul'da Marranoların topladığı veya askerî sınıfın üst tabakasının eline geçen servetlerle karşılaştırınca bu o kadar büyük bir servet sayılmaz.

Bir sancak beyinin yıllık hâs geliri 200-600 bin akça idi (bu para, 15. yüzyıl sonlarında 4.000-12.000 altın, 1584'ten sonra 1.666-5.000 altın). Bir beylerbeyi ise, yılda hâs geliri olarak bunun iki katını almaktaydı. Bu demektir ki, Osmanlı toplumunda her devirde askerî sınıf, ekonomik bakımdan en üst düzeyde yer almaktadır. Aşağıda yönetici sınıf üyelerinin, büyük servetlerini işletmek ve yatırım yapmak için hangi yollardan yürüdüklerini ayrıca göstermeye çalışacağız.

Edirne'de büyük kapital sahiplerinin servetlerine giren değerlerin çeşitliliği de dikkate değer. Toptan, bütün küçük büyük sermaye sahipleri

göz önüne alınınca, bu bir yüzyıl süresince 175 kişiye ait 49 milyon akçanın yatırım yerleri şöyledir:

	\1	
Ev eşyası ve elbiseler	14,6	
Ev ve dükkânlar	13,7	
Nakit para	19,1	(Biriktirilen nakit, genellikle altın paradır. Aynı zamanda Avrupa gümüş kuruşları ve riyalleri tercih olunur)
Alacaklar	21,2	(Büyük kısmını kredi ile verilmiş mallar oluşturur. Fâizle verilmiş borçlar ve mudâraba sermayeleri de buna dahildir)
Ziraî yatırım (çiftlik ve hayvanlar)	16,6	
Sınaî-ticarî stok mallar	11,9	
Köleler	2,9	

Burada, gerçek anlamda sermaye olarak ziraî, sınaî, ticarî yatırımları, alacakları, nakit para ve köleleri göz önüne alırsak, servetlerin dörtte üçünün kapital niteliğinde olduğu görülür.

Büyük kapitallerin sırasıyla sahipleri: 1. Sarrâf-mücevheratçılar, 2. Bölgelerarası ticâret malları (başta bezzâz ve kumaşçılar olarak keten, lök, kahve, bakır, demir, kalay) ticâreti yapanlar, 3. Ziraî işletme çiftlik sahibi olup pazar için tahıl üreten ve hayvan besleyenler, 4. Fâizcilikle, dükkân kiralamakla, değirmencilikle uğraşanlar veya çeşitli sanatlara “sermaye” yatıranlar şeklinde başlıca dört grupta toplanabilir. Bursa’da gördüğümüz gibi, en büyük kapitaller sarrâf-mücevheratçılar, bezzâz ve kumaşçılar elinde toplanmıştır.

Fakat askerî bir merkez ve sultanların ikinci pâyitahtı olan Edirne’de, askerî sınıf üyeleri en büyük kapital sahipleri arasındadır.

1. Terekelerde en büyük servetleri bırakanlar sarrâf-mücevheratçılardır. Bunların sermayelerinin büyük kısmı altın ve gümüş para, gümüş külçe, çeşitli mücevherat üzerinededir. Büyük ölçüde fâizcilik yapmaktadırlar. Tipik bir örnek olarak Sünbül Hasan’ı ve Ebû Bekir Ağa’yı alacağız. Birincisinin ölümünde serveti 939.000 akçaya (7.833 altın) ulaşmakta, bunun 354.000 akçası evinde ve dükkânındaki mücevherat ve eşyadan, 466.000’i borç verdiği paralar karşılığı aldığı rehin mücevherattan

oluşmaktadır. Fâizden (murâbaha) alacağı 100.000 akça olarak hesaplanmıştır. Ebû Bekir Ağa'ya gelince, o ölümünde iki milyon akça üzerinde bir servet bırakmıştır. Bunun 1.200.000 akçası gümüş külçe, altın ve gümüş paradan oluşmaktadır. Onun, zengin Yahudilerle ve darphâne ile büyük mâlî operasyonlara giriştiği anlaşılmaktadır. Ölümünde Yahudi Avraham'dan 220.000 ve darphâne yazıcısından 450.000 akça alacaklı idi. 339.000 akçalık külçe gümüşü vardı. 760.000 akçalık büyük bir servet bırakmış olan Memi Bey b. Abdullah (kuşkusuz, kökende dönme bir kapıkulu) fâizle büyük kredi veren bir bankerdir. Ölümünde bir Yahudi mültezimden 160.000 akça, başka bir Yahudiden 163.000 akça alacaklı idi. Küçük miktarda ödünç para da veriyordu (Bostancı Niko'ya 1.600 akça).

2. Yünlü kumaş tüccârı (çuhacılar), 16. yüzyılda önemli miktarda ithal malı Avrupa kumaşları (özellikle Floransa, Fransa ve Londra kumaşları ve yerli kumaşlar Selânik kumaşı, İstanbul ve Dubrovnik kumaşları) üzerinde büyük iş yapıyorlardı. Çuhacı Hacı'nın terekesinde, 2.600 altın değerinde Floransa kumaşı çıktı. Onlar doğrudan doğruya Venedik'ten kumaş ithal ediyor, oraya ajanlarıyla Ankara sofu, yapağı, balmumu ve altın para gönderiyorlardı (altının gümüşe göre değeri Avrupa'da daha yüksekti). Bezzâzlar, Batı-Anadolu'dan ve daha çok Mısır, Yemen ve Hindistan'dan pamuklular ithal etmekte idiler. Bu mallardan bir kısmını Edirne pazarında, önemli bir kısmını da Balkanlar'ın belli bölgelerinde satmakta idiler. Çuhacı Hacı, bir yandan Eflak beyine, öbür yandan Şam paşasına ve Doğu-Anadolu beylerine önemli miktarda kumaş satmıştır. Bezzâz Abdulkadir ölümünde, sattığı pamuklulardan ve kumaşlardan Edirne'de 97.000, Dobruca'da 74.000, Belgrad'da 63.000 akça alacaklı idi. Batı-Anadolu'da, pamuklu üretim alanlarında sermaye yatırımı yapmıştı. Mudâraba ile verdiği sermaye 148.000 akçaya yükseliyordu. Büyük bir servet, 13.000 altın sahibi olan bezzâz Musâ ise, Belgrad, Ruscuk, Pravadi gibi Rumeli'nin çeşitli bölgelerinde pamuklu, yünlü ve ipekli kumaş satmıştı. Sarrâc Ahmed, kuzey ülkeleriyle ticâret yapmaktaydı. O, bu yerlere baharat, Hind iplik ve kumaşı, Anadolu pamukluları satmakta, oralardan kürk, deri ithal etmekteydi. Başlangıçta pâdişahın sarrâcı olan Ahmed, herhalde iş hayatına deri ticâretiyle atılmıştır. Ölümünde, Lehistan'da bir Ermeni tüccârda 600 riyal alacağı çıkmış olması dikkate değer. Mısır'dan keten, kahve, kına ve pamuklu ithal eden Ahmed Çelebi, bu ticâreti Mısır'daki ajanlarıyla yürütmekte idi. Ölümünde, Rumeli'nin belli yerlerinde sattığı mallardan

alacağı 208.000 akçaya (3.466 altın) yükseliyordu. Bir demir üretim merkezi olan Sofya civarında Samakov'dan İstanbul'a ve Rumeli'nin başka yerlerine demir gönderen ve demirci esnafı ile alışveriş yapan Kapıcı Mehmed'in çalışmaları da dikkate değer. Burada belirtmek gerekir ki, büyük kapital sahibi bu tüccâr, sürekli bölgelerarası ticâretle ilgilidirler. Sarrâflardan ve askerî sınıftan farklı olarak tüccâr, elinde daha az nakit tutmaktadır. Onların sermayeleri en fazla mal stoklarında ve vâde ile satılan mallar karşılığı alacaklarında görülmektedir. Fakat milyoner bezzâz Musâ, 1596 tarihine doğru, yani paranın kararsız olduğu bir dönemde, servetinin beşte birini altın paraya yatırmıştı. Vâde ile satış, Bursa'da olduğu gibi, Edirne'de de çok yaygın, vazgeçilmez bir ticâret yöntemi olarak görülmektedir. Edirne'de tüccârın servetinin büyük kısmı, bazen yarıdan fazlası, alacaklarda idi. Her tüccârın bir çeşit malda uzmanlaştığı açıktır. Bununla beraber, tâcirlerin çeşitli yerlere yatırım yaptıkları bir gerçektir. Örneğin, zengin bir kumaş tüccârı olan Hoca İshak'ın Cerino adında bir *Frenk* (İtalyan ?) üzerinde, 59.000 ve Edirne'de Yahudi Morduhay dükkânında 90.000 akça sermayesi vardı. Tüccâr, parasını fâizle ödünç verebilirdi. Şehirde yağhaneye, dükkânlara sermaye yatırmış tüccâr da görüyoruz. Çoğunun, aile ihtiyaçları için çiftlik ve bağları vardı.

3. Ziraî işletme ve hayvancılıkla uğraşanlar, Edirne'de büyük kapital sahipleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Bunlar, yönetici sınıfa ait kimseler, yani genellikle hâs ve timar sahibi beyler ve sipahiler, kapıkulları ve ulemadır.

Ölümünde büyük bir servet (352.000 akça) bırakmış olan Bayram Bey b. Sevik'in (ölümü 1604), bu serveti, büyük kısmı itibariyle çiftliği ve hayvanları üzerine yatırılmış bulunuyordu. Çiftliğinde, iki değirmen, 15 kadar sığır ve ineği ve üç evi, beş erkek ve üç kadın kölesi vardı. Bu köleler, kuşkusuz el-emeğini sağlıyorlardı. Onun aynı zamanda ücretle ırgat işlettiğini de görüyoruz. Bayram Bey, büyük ölçüde hayvan satışı ile ilgiliydi. Ölümünde, yaylada 53.000 akçalık koyunu ve hayvan satışlarından ve fâizle verdiği paradan 215.000 akça alacağı vardı. Bilagon, Kozluca, Sultan-yeri köyleri halkından, koyun bedeli olarak 6.000 akça alacağı kayda değer. Cizye vergilerini ödemek üzere Kestanelik köyü halkına 6.000 akça ödün vermiştir.

Büyük bir tarım işletmesi sahibi olan askerî sınıftan Memi Bey b. Abdullah (ölümü 1624) büyük bir çiftlik ve iki bağ sahibidir. Ambarlarındaki tahıl 96.000 akçaya varmaktadır. Bütün serveti 760.000 akçadır. O, buğday ticâretiyle ve fâizcilikle uğraşmaktadır. Servetinin önemli kısmı alacaklardadır. Vergi mültezimi Yahudi Hayda’dan 160.000, başka iki Yahudi’den 163.000 akça alacağı vardır. Böylece o, aynı zamanda bir fâizci banker olarak görünmektedir.

1.217.000 akça bir servet bırakmış olan Bostancı Başı Süleyman Ağa’nın (ölümü 1605) bu serveti büyük hayvan sürülerine (2.651 koyun), çiftliğine (çiftliği 50.000 akça, tahıl stokları 82.000 akça) yatırılmıştı ve çok miktarda kıymetli giyecekleri vardı. Onun, hayvan ve tahıl satışlarından ve ödünç verdiği borç paralardan alacakları, toplam yaklaşık olarak, 180.000 akçaya çıkmaktadır. Borçlular arasında, buğday ve hayvan almış köylüler çoğunluktadır. Emekli Bostancı Başı Hasan Ağa (ölümü 1659), onun kadar büyük bir servet bırakmamış olmakla beraber (583.000 akça) servetini aynı yoldan yaptığı anlaşılmaktadır. Mehmed Ağa’nın da büyük iki çiftliği (72.000 akçalık), bir yaylası, birçok hayvan sürüleri (1.400 koyun, 93 sığır), stok edilmiş ve ekilmiş büyük miktarda tahılı (değeri 55.000 akça), üç değirmeni vardır. Ayrıca 396 altın sikke biriktirmiş bulunmaktadır. Kendisi, Edirne’de pahalı bir evde (100.000 akça) oturmaktadır.

Hâs ve timardan elde edilen tahıl ticâretiyle askerî sınıf üyelerinin önemli servetler yığdıklarını görmekteyiz. Yıllık 25.000 akça gelirli bir timar sahibi olan Mahmud Bey oğlu Mustafa Çelebi’nin servetinin (ölümünde 621.000 akça) önemli bir kısmı, bir bey olan babasından kalmış olabilir. Onun servetinin aslı 48 kocabaş hayvandan, 1.500 koyundan (değeri 10.000 akça) dört değirmenden ve stok tahıldan oluşur. Ölümünde, iki kişide “emânet” 196.000 akçası vardı. Bu paranın 70.000 akçasının timardan geldiği açıklanmıştır. “Emânet” paranın sermaye olarak verilmiş olması olasıdır. Kendisi, köyde oturan Mustafa Çelebi, burada iki eve, dört ahıra ve iki ambara sahiptir. Tahıl ve hayvan bedeli olarak birçok kimseden alacaklı olması (71.000 akça) onun bu mallar üzerinden ticâret yaptığına şüphe bırakmaz. Yılda 80 kile buğday ürettiğini ve ölümünde değeri 20.000 akçayı aşan stok buğday ve peyniri bulunduğunu görüyoruz. Ayrıca, timarına dahil bulunan köylerden yılda 25.000 akçalık tahıl almaktaydı.

Ulema, “askerî” sınıfın diğer üyeleri gibi, pazar için tahıl üretimi ve hayvancılık, aynı zamanda fâizcilik yoluyla servet biriktirmekteydi. Şu örnek tipiktir: Ergene vakıflarının mütevellisi olan Muslihiddîn ölümünde (1548) önemli bir servet (338.000 akça) bırakmıştı. Servetinin yarısını hayvan sürüleri (3.010 koyun ve keçi) ve yaylağı oluşturuyordu. O, aynı zamanda fâizle para işletiyordu. Edirne’de esnafa verdiği borç para toplamı 53.000 akçaya yükselmişti.

Müritleri olan gerçek bir şeyh, Karamanî Muslihiddîn, Edirne civarında edindiği büyük çiftliğinde hayvancılıkla uğraşmakta (840 koyun, 155 camus ve sığır, 34 at); yağhânesinde büyük ölçüde yağ üretmekte idi (ölümünde 34.000 akçalık yağ stoku çıktı). Dört kölesi vardı ve 352.000 akçalık büyük bir servet bırakmıştı.

17. yüzyıl başlarında Anadolu’da Celâlî isyanları nedeniyle köylüler topraklarını bırakıp uzaklara, şehirlere ve berkitilmiş yerlere kaçtıkları zaman, askerî sınıftan olanlar, başta yeniçeriler ve kapıkulları, boş buldukları toprakları benimsemiş ve hayvan yetiştirdikleri gerçek hayvan çiftlikleri haline sokmuşlardır. Bu durum belgelerde aynen şöyle ifade edilmiştir: “Vilâyet halkından sâhib-i mevrûsu gibi mutasarrıf olup (köylünün) firâr eyledikleri yerlerine evler ve ahırlar ve sığır getirip müstakil çiftlik edinmekle, onların havfından reâyası yerlü yerlerine varmağa kâdir olmayup…”. Hükümet, bu gibi toprakların eski sahiplerine geri verilmesi için şiddetli önlemler almışsa da, birçoğunun askerî sınıf elinde çiftlik olarak kaldığına kuşku yoktur. 17. yüzyılda ve sonraları, askerin elindeki bu gibi yerlerin eskisinden çok daha fazla olması dikkati çeker. Konumuz bakımından önemli olan nokta, özellikle ulaştırma kolaylıkları olan denize yakın bölgelerde veya büyük şehirlerin çevresinde pazar için örgütlenmiş büyük çiftliklerin ve mandıraların bir işletme ve yatırım şekli olarak yayılması ve hatırı sayılır sermayelerin oluşmasına zemin hazırlamasıdır. Sonradan, bu gibi sermayelerin, bölgelerarası ticâret veya fâiz işlerine yatırılmak suretiyle daha büyük girişimlerin anaparası haline geldiğine dair örnekler çoktur.

Son olarak, Edirne’de hirfet erbabını ele alalım. Osmanlı şehirlerindeki belli başlı klâsik hirfetler, Osmanlı Rumeli’sinin merkezi ve Avrupa’da yapılan seferlerin toplanma ve harekât noktası olan Edirne’de özel bir gelişme göstermiştir. Özellikle dericilik, ayakkabıcılık ve çizmecilik,

hayvan koşumuna ait her çeşit eşya üretimi burada çok gelişmiş olup bu eşya Balkanlar'ın başka taraflarına büyük ölçüde ihraç olunmakta idi. Dış pazara bağlı bu hirfetlerde, Bursa'daki ipek dokuyucuları gibi, zengin ustalar ortaya çıkıyordu. Burada birkaç tipik örnek verelim:

Deri işleyen ve satan debbâğ Hacı Mehmed'in (ölümü 1606) bir dükkânı ve içinde 45.000 akça tutarında işlenmiş sahtiyanı vardı. Bütün serveti 141.000 akça (1.175 altın) olup bazı vakıflardan aldığı sermaye toplamı, ölümünde 19.000 akçaya varıyordu. On dört büyük baş hayvanla küçük bir çiftliği, iki kölesi ve iki câriyesi vardı. Edirne'de, pahalı sayılabilecek bir evde (316 altın) oturuyordu. Kıldan dokuma her çeşit eşyayı yapan ve satan mutâf Hacı Yunus (ölümü 1549), 286.000 akça (4.766 altın) gibi büyükçe bir servet yapmıştı. Onun, mutâflar çarşısında dört dükkânı, bir atölyesi (kârhâne) vardı. Ölümünde, deposunda 69.000 akçalık, dükkânında 18.000 akçalık mal çıktı. Ayrıca, 49 kişi üzerinde 75.000 akça alacağı, büyük tüccâr gibi hirfet erbabının da, kredi ile iş yaptığını gösteren bir örnektir. Ölümünde nakit olarak 200 altını ve birikmiş 57.000 akçası çıkmıştır ki, bu bir esnaf için büyükçe bir artırmadır. Kayıtlardan, onun devlete mutâf eşya satan büyük bir işletme sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Bir defasında, 12.000 akçalık çuval satmıştı. Esnaf arasında, başkalarının yaptıkları mamul maddeleri alıp satanlar da vardı. Bunlar, yerel tüccâr grubunu oluşturmaktadır. Buna bir örnek olan Ahmed Beşe (aslında bir yeniçeri), kıldan çuval, çul, ip ve hayvan için gerekli her türlü eşyayı satmakta idi; ölümünde serveti 114.000 akça olarak hesaplanmıştır. Servetinin büyük bölümünü dükkânındaki mal oluşturmaktadır. Bu örnekler, Edirne'de hirfet erbabı ve esnaf arasında en zengin olanlar arasından seçilmiştir. Onların servetleri, sarrâf veya tüccârın servetleri yanında, yine de çok gösterişsiz kalmaktadır ve Bursa'da vardığımız sonucu doğrulamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çekirdek bölgesinde, Bursa, İstanbul ve Edirne gibi en önemli üç merkezde yaptığımız araştırmalar açıkça ortaya koymuştur ki, Osmanlı ekonomik yapısı, Orta-Doğu imparatorluklarındaki geleneksel sistemin bir örneğidir. Devlet, kendi mâlî-siyasî amaçlarına bağlı kalarak, üretim ve dağıtımı yakından kontrol etmeye çalışmaktadır. Şunu da eklemek gerekir ki, değişen koşullar altında, bu politika çok defa ekonomik kurallarla çatışma haline gelmiş, devlet ve halk için güç durumlar ortaya çıkmıştır. Devlet, üretim sisteminde yalnız hirfet sistemine, yani kısıtlı bir pazar için kısıtlı üretim sistemine, bunun sonucu olarak hisbaya ve

geleneksel yöntemlere bağlı kalmıştır. Fakat, büyük şehirlerin ve dış pazarın gittikçe artan talebi karşısında ekonomik kanûnlar ağır basmış ve bunun etkisi altında, tabii olarak bazı hirfetlerde dikkate değer gelişmeler izlenmiş ve devlet, yeni problemleri yine hirfet sistemi içinde çözmeye çalışmıştır. Bununla beraber, hiçbir zaman çağdaş Avrupa'da görüldüğü gibi, merkantilist bir ekonomi sistemine yönelmeyi asla düşünmemiştir. Portekizli Yahudi göçmen Marranoların, böyle bir politikayı, 16. yüzyılın ikinci yarısında bir aralık imparatorlukta egemen kıldıkları savı, biraz abartmalıdır.

Osmanlılarda endüstri üretimiyle uğraşan en zengin hirfet mensupları, örneğin kadife dokuyucuları dahi, büyük kapital sahipleri değildiler ve gittikçe genişleyen yatırımlar meydana getirmeyi ve bunun için dış pazarlarda devletin koruma ve desteğini beklememişlerdir. Avrupa'da yükselen burjuvazi ve merkantilizm gelişimi Osmanlılara yabancıdır. Gerçi hükümet, altın ve gümüşün imparatorluk içinde çoğalması gereğini kuvvetle duyduğundan, kıymetli madenler ve yabancı paralar için gümrük bağışıklığı tanımış, kıymetli madenler ithalini bir siyaset olarak desteklemiş, fakat kıymetli maden çekmenin, kapitalist üretim sistemi ve ihracat politikasıyla bağlantısını kavrayamamış görünmektedir.

Yerli endüstrinin büyümesi için, gittikçe genişleyen bir dış pazar gereksinimi, hiçbir zaman düşünülmemiştir. Çünkü, iç pazar ihtiyaçlarını önde tutan bir hirfet sistemine bağlı kalınmaktadır. Osmanlıların 16. yüzyılda kapitülasyonları Batı devletlerine, iyi bir politika eseri imiş gibi, severek bağışlamaları Osmanlı iktisadî ve ticarî politikasının temel ilkesini açıklar: İç pazarda bolluk düşüncesi temel iktisadî kaygıdır. Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda *Tanzimat* dönemine kadar hirfet sistemine sıkı sıkıya bağlı kalmış, endüstri kapitalizmine götürebilecek koşullara karşı durmuştur. Gördüğümüz gibi, endüstri kapitalizmine götürebilecek bazı somut koşullar ortaya çıkmakla beraber, devletin kontrol politikası, egemen geleneksel kültür koşulları ve kültür davranışı, hiçbir zaman Batı dünyasındaki gelişime benzer bir gelişmeye izin vermemiştir.

Gerçekte, Osmanlı ekonomisinde servetlerin büyümesi için ana yatırım alanı, bölgelerarası ticâret ve fâizciliktir. Osmanlı toplumunda sınırsız servet yapma olanağı, bu alanlardakiler ve yönetici sınıfın yüksek tabakası için olasıydı. Toplanan servet bakımından en üst düzeyde olanlar askerî-

yönetici sınıf üyeleri olup servetleri, temelde timar-hâs gelirlerinden, nakit ulûfelerden ve bir tarım veya hayvancılık işletmesi halinde örgütlendirdikleri çiftliklerinden gelmekteydi. Onlar, bu yolla biriktirdikleri servetlerini çoğu kez *commenda* yoluyla, bölgelerarası ticârete veya daha çok fâizle işletmeye yatırmakta idiler. Çoğu kul kökenli olan ve servetlerinin temel kaynağı devletten kaynaklanan yönetici sınıfın serveti, devletin el koymalarına (musadaralara) en fazla elverişli olanı idi. Bu nedenle onların çoğu, en güvenli ve sürekli gelir kaynağı olarak, servetlerini çok defa *evladlık* vakfa bağlı dükkân, kervansaray, hamam gibi kurumlara yatırırlardı. Vakıf Osmanlı toplumunda en önemli yatırım alanlarından olmakla beraber, vakıf yapanın asıl amacı hiçbir zaman sermaye artırımına yönelik değildi; bu kuruluşlar asla gerçek bir kapitalist yatırım niteliği alamamıştır. Bundan başka, yukarıda gösterdiğimiz gibi, devlet, vakıfları da kontrolü altına almış, vakfın fazla gelirini (*ziyâde-i evkâf*) yatırımdan alıkoyarak, devlet hazinesine aktarma yolunu bulmuştur. Şunu eklemek gerekir ki, askerî sınıf üyeleri, 16. yüzyılın ikinci yarısından beri, gittikçe daha çok gerçek işadamları, tüccâr, çiftlik işleten ağa ve fâizci sarrâf durumuna gelmişlerdir.

Osmanlı toplumunda gerçekten kapital niteliğinde yatırım yapanlar, bölgelerarası ticâret yapan tüccâr ile sarrâflardır. Onlar, her şekilde istedikleri kadar servet yığabilirlerdi ve devlet onları bu faaliyetlerinde korur ve desteklerdi. Onlar, bölgelerarasında mal alışverişi için gereken büyük sermayeye sahiptiler, gemi ve kervan seferleri örgütlerlerdi; bazılarının kendi gemileri vardı, birçok yerde ticarî ajanlar bulundururlar veya mudâraba (*commenda*) yöntemini kullanırlardı. Üretim bölgelerinde sermaye yatırımı yapar, ürünü toplayıp başka bölgelere dağıtırlardı. Bu yatırımların her aşamasında, geniş ölçüde krediden yararlanırlardı. Her kaynaktan büyük küçük sermayeleri mudâraba yoluyla toplarlar, çeşitli yatırımlarda bunları çoğaltmaya çalışırlardı. Onlar çoğunlukla bölgelerarası ticâret veya fâizle ödünç verme yolunu tercih ederlerdi. Devlet iltizamları onların en önemli faaliyet alanlarından biriydi. Vâde ile ülkenin çeşitli yerlerine mal verirler ve vâde karşılığı fâiz yüklerlerdi. Bu tüccâr, Orta-Doğu'da yaygın belli bir *muhasebe* yöntemi kullanır, şerî hukuk çerçevesinde çeşitli ortaklıklar kurar, bir noter gibi görev yapan kadıların resmî sicil defterlerinden, ticarî işlemlerin güvenlik içinde gelişmesi amacıyla geniş ölçüde yararlanırlardı. Büyük tüccâr, "khwâce"ler (hocalar),

bu toplumun iyi öğretim görmüş, aydın, saygıdeğer üyeleri olup, şehrin âyân ve esnafı arasında yer alırlardı. Özetle, onları, İtalya'daki çağdaşları ile her bakımdan karşılaştırabiliriz.

Fakat, ancak sarrâflar, servetleri bakımından, askerî-yönetici sınıf üyeleriyle boy ölçüşebilecek durumdadırlar. Kıymetli maden, mücevherat ve para ticâretiyle uğraşan sarrâflar, tüccâra ve esnafa kredi vermek, büyük devlet iltizamlarını üzerlerine almak, yahut bu gibi mültezimlere kredi açmak suretiyle destekleyerek servetlerini çoğaltırlar ve gerçekten büyük kapitaller toplarlardı. Onların aynı zamanda bölgelerarası ticâretle ilgilendiklerini de biliyoruz. Şunu belirtmek gerekir ki, en büyük kapitalleri meydana getiren sarrâflar, yine pâyitahtta devlet mâliyesiyle ilgili işlerde faaliyet gösterenlerdir. Büyük devlet iltizamlarını işletmek için, bunların çok defa ortaklık halinde çalıştıklarını vurgulamalıyız. Bu sarrâfların da, spekülasyon ve iltizam yüzünden, devletçe el koymalara ve başka cezalara hedef olması olağandır.

Büyük tüccâr ve sarrâfların, gayrimüslimlerden oldukları, Müslümanların yalnız askerlik ve idare alanını seçtikleri savı yanlıştır ve burada düzeltmek gerekir. Bu sav, 18. yüzyıldan sonraki bir gelişmeyi, geçmiş yüzyıllara aktarmaktan doğmaktadır. Kesinlikle söylenebilir ki, 18. yüzyıla kadar bu alanlarda Müslümanlar gayrimüslimler kadar, hatta onlardan çok aktif ve kalabalık idiler. Müslüman tüccârın 16. ve 17. yüzyılda, Avrupa'da dahi doğrudan doğruya ticarî yatırımlarda bulunduğu bir gerçektir. Fakat Batı ile ilişkilerde Yahudiler, Ermeniler ve diğer gayrimüslimler, kuşkusuz daha kalabalık ve aktif idiler. Onların sonraları imparatorluk ekonomisinde üstün duruma gelmesi olgusu ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu ile ticâretinin önemini kaybetmesi ve Batı ile ticâretin üstün hale gelmesi arasında kesin bir ilişki vardır.

Müslümanlar arasında kapitalizmin Batı'daki gibi gelişememesinde, tarihçi kuşkusuz başka sebepler aramak zorundadır. Genellikle, kumanda-ekonomisine vücut veren geleneksel Orta-Doğu devlet anlayışının rolüne yukarıda değinmiştik. İslâm miras hukukunun, her nesilde, aile servetini parçalaması noktası üzerinde de durulabilir. Bir de vakıf kurumu hariç, iktisadî alanda hükmî şahsiyete (*legal personality*) dayanan devamlı kurumların kurulmasını sağlayacak hukukî temellerin bulunmaması, yani

firmanın yokluğu, kredi kurumlarının ilkel bir seviyede kalması, güvensizlik ve kredi koşullarının ağır olması noktaları hatırlanmalıdır.

Ölenin mirasının önemli bir bölümü, vasiyetlere, vakıflara, zevcelere ve câriyelere yapılan bağışlara gitmektedir. Ondan sonra mirastan, miras taksimi yapan kadı için kısmet resmi ve diğer görevliler için *kassâmiyye*, *kâtibiyye*, *ihzâriyye* ve *dellâliyye* adları altında bir dizi resimler alınır, bunların toplamı mirasın yirmide birini bulur. Kalan meblağ mirasçılar arasında şerî miras kurallarına göre bölüşülür. Örneğin, Sünbül Hasan'ın 821.000 akçalık mirasından resimlere 29.000 akça kesilmiş, kendisi tarafından vasiyet edilen 21.000 akça ve mahallenin avâriz ve pasbân vergisi için 31.000 akça alınmış, kalandan karısına 97.000, oğullardan her birine 203.000'er, iki kızından her birine 101.000'er akça miras düşmüştür.

Öbür taraftan, birçok mirasta önemli bir yer tutan alacakların tamamen toplanamadığına ait kayıtlar vardır. Sonuç olarak görüyoruz ki, birikmiş kapitaller her nesilde yeniden küçülmeye uğramaktadır. Aileler elinde toplanan devamlı yatırımlara, devamlı ortaklık ve firmalara Osmanlı toplumunda rastlamıyoruz.

Esnaf, Loncalar

Genelde, Osmanlı üretim ve pazarlama sistemi, ortaçağın yerel kasaba ekonomisi kurallarını izliyordu. Bu ekonomi sisteminde üretim, kasaba ve ona bağlı köyler için belli sınırlı bir nüfus için yapılırdı, yani pazar ve üretim sınırlı idi. Esnaf, hirfetler için, liberal bir ekonomide olduğu gibi, daima genişleyen bir pazar için üretim yapma imkânı yoktu. İhtiyaçtan fazla üretim, fiyatların düşmesine, eksik üretim fiyatların artmasına yol açacağından üretici sayısı da sınırlı kalmak zorunda idi. Bu nedenle lonca sisteminde şehir veya kasabanın genişliğine göre her sanatta ustalar belli sayıyı aşmamalıydı. Devlet her şehir ve kasabada hirfet sayısını tespit etmişti. Sanatkârlar ve devlet bu sayıyı titizlikle korumaya çalışırdı. Osmanlı kadı sicilleri, belli sayı dışında dükkân açan ustaları (*koltuk* esnafı) yasaklayan hükümlerle doludur. Esasen, her şehir ve kasabada vakıflara ait dükkân veya işyeri sayısı belli idi. Sanata ait alet edevatı içeren bu belli dükkân ve işyerlerine *gedik* denirdi.

Bu sistem, günümüzde bir şehirde taksi sayısını kısıtlayan belediye nizamına benzer. Bu sistem, tüketiciyi ve üreticiyi aynı zamanda korumayı

amaçlayan ve tüketimle üretimi dengeli tutmaya çalışan kısıtlı donmuş bir pazar ekonomisi düzeyini yansıtır. Osmanlı sanayi ve ekonomisi, genelde pazar imkânları kısıtlı ve kendi kendine yeter bu yerel ortaçağ ekonomi sistemini izlemekteydi. *Lonca* düzeni diye bilinen hirfetler nizamında, üretici ve üretim miktarını kısıtlayan koşullardan en önemlisi, şehir ve bölgelerarası ulaştırma ve taşıma imkânlarının kısıtlı olması, güvence ve korumanın yetersizliğidir. Buna karşı, ortaçağda Levant–Avrupa arası büyük ticârete egemen tüccâr devletleri, Venedik ve Ceneviz, güçlü donanmaları ve kapitülasyon güvenceleri sayesinde Avrupa'da ilk kez denizaşırı genişleyen pazar ekonomisi dönemini açmışlardır.

Levant ticâreti, baharat, ipek, değerli taşlar gibi değerli mallar ve esirler yanında, deniz trafiği sayesinde İtalyan şehirlerinin şiddetle ihtiyaç duyduğu büyük hacimli zaruri eşyayı, buğday, şarap, zeytinyağı, kurubalık, deri, yün gibi ithal mallarını da kapsıyordu. Orta-Doğu'nun Avrupa yünlü kumaşlarına, madenlere, saat, kristal, ayna gibi lüks eşyaya olan talebi, Osmanlı döneminde süregelmiş ve böylece Haleb, İstanbul, Bursa, Selânik, Kahire, Şam, Trablusşam, Beyrut, Basra, Cidde, Bagdad, İzmir (17. yüzyıldan sonra) büyük ticâretin uluslararası pazarları durumuna gelmiştir. Osmanlı ülkesinde büyük şehir pazarlarına vücut veren Doğu–Batı ticâretinin İran ile Doğu kolunu, kervan ticâreti tamamlıyordu. İstanbul, Haleb, Şam, Kahire, Bagdad gibi büyük şehirlerde zengin bedestan tüccârı kervan örgütler ve baharat, ipek, ince pamuklular gibi değerli Doğu mallarını bu kervanlarla getirip Batılı tüccâra veya yerli perakendecilere satarlardı. Bunun önemli bir misâli, Tebriz'den gelen ipek kervanlarıdır.

Nüfusu gittikçe artan büyük şehirler, gittikçe genişleyen pazarları sayesinde, hinterlandda kendi kendine yeten yerel pazarlardan farklı bir pazar yapısına erişmişler, lonca sistemi kuralları yetersiz olmaya başlamıştır. İlginç bir misâlini Bursa ve İstanbul ipekli kumaş üretim ve ticâretinde gözlemliyoruz. Nüfusu biteviye artan bu şehirlerde, orta sınıfın ipekli kumaşa talebi artmış ve bunun sonucu belli sayıda dokuyucu ustalar dışında onun iki üç katı yeni usta grubu faaliyete geçmiş, orta sınıf halk için fiyatları düşürmek ve sürümü artırmak için kumaşa pamuk ve ucuz boya katılmaya başlanmıştır.

Eski ustaların şikâyeti üzerine devlet, lonca kurallarını uygulamaya büyük önem veriyor, yeni işyerlerini yasaklıyor, *ihtisap* kanûnları çıkarılarak ipekli

kumaşların kalitesini korumaya çalışıyordu. Burada açıkça, genişleyen pazar ve talep sonucu, eski kasaba üretim tarzı kısıtlamalarının kırıldığına ve liberal bir sisteme doğru yeni bir gelişimin ortaya çıktığına tanık oluyoruz. Bununla beraber bu gelişme karşısında devletin eski lonca düzenini korumakta ısrarlı bir tutuma girdiği görülüyor. Geleneksel lonca düzeni ancak 19. yüzyılda büyük şehirlerde ortadan kalkacak, Batı dünyasında gördüğümüz liberal pazar ekonomisi yavaş yavaş egemen olmaya başlayacaktır. Osmanlı pazarını genişleyen makine sanayii ürünleri için açmaya çalışan İngiltere’nin kabul ettirdiği 1838 Ticâret Antlaşması, bu yeni gelişmede önemli bir sınır taşı oluşturmuştur. Osmanlı ülkesinde Batılılaşma, serbest pazar koşulları altında birçok yerli sanayi kollarının çöküşü ve Batı’nın ucuz makine yapımı mallarının Doğu pazarlarını istilâsı ile birlikte yürümüştür. Bunun en çarpıcı misâlini büyük pazar kapasitesi olan pamuklularda görüyoruz.

Büyük kapital birikimi imkânı, İstanbul’a denizden buğday, yağ, pirinç, tuz gibi büyük ulaştırma işlerini üzerine alan sınıf, çoğunlukla Rum gemiciler arasında görülüyordu. Vergi yoluyla devlet ve askerî sınıf elinde toplanan buğday, şarap gibi malların satışında, Bizans’tan kalan bir yöntem, *monapolya* yöntemi uygulanırdı. Buna göre askerî sınıfa ait mallar pazarda satılıp bitmeden başkası malını satamazdı.

Ticâret

İç Ticâret

C. Jirecek, Osmanlı idaresi altında Balkan memleketlerinin birleştirilmesi sonucu, eski devletlerarası gümrüklerin kalkmış bulunduğunu vurgular; böylece ticâret ve şehirleşme Osmanlı döneminde, 15.-16. yüzyıllarda gerçek bir gelişme göstermiştir. 16. yüzyılda yarım milyonu geçen nüfusu ile İstanbul, imparatorluğun en önemli ve dünyanın en aktif ticâret merkezlerinden birini oluşturuyordu. İstanbul, Rumeli ve Anadolu, Karadeniz ve Akdeniz arasında, “iki kara ve iki denizin kavşak noktasında” Doğu–Batı, Güney–Kuzey ticâretinin transit merkezi idi. Her şeyden önce, eski Roma gibi büyük nüfusunu beslemek için imparatorluğun her tarafından besin maddeleri ithal etmek zorunda idi.

Bizans’ın son zamanlarında 30-40.000’e inmiş olan İstanbul nüfusu 16. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu’nun yayılışına paralel olarak en az yarım milyona vararak o zaman Avrupa’nın en büyük şehri (17. yüzyılda Londra nüfusu 400.000) durumuna gelmişti. Yükte ağır değerde hafif buğday, arpa, et, yağ, tuz, salamura balık, kuruyemiş, zeytinyağı, şarap gibi besin maddeleri veya deri, tahta, pamuk, demir, bakır, yün, kıl, kenevir gibi geniş hirfet sanayii için gerekli hammaddeler ancak deniz yoluyla ithal olunduğu takdirde yeterince ucuza mal olabilirdi. İstanbul, bu bakımdan dünyanın en elverişli limanlarından biri idi. Kalabalık İtalyan şehirleri gibi buğday ve un ithali hayati bir önem taşıyordu.

18. yüzyılın başlarında İstanbul’un günlük buğday tüketimi 200 ton civarında tahmin edilmiştir. İstanbul’a buğday ve un Trakya’dan, başlıca Tekirdağı limanından, Tuna havzasından (İbrail, İsakça, Köstence limanları), Bulgaristan’dan (Burgaz) veya Dobruca’dan Kırım’a kadar kuzey Karadeniz steplerinden (Akkerman, Azak ve Kefe), Tesalya’dan (Volos limanı), Batı-Anadolu’dan (Foçalar ve İzmir), Mısır’dan (Dimyat ve İskenderiye) gemilerle gönderilmekteydi. İstanbul’da ekmek sıkıntısı ayaklanmalara yol açtığından devlet nakliyat ve depolama işlerini örgütlemeyi en önemli devlet işleri arasında sayıyordu. 17. yüzyıl başlarında hükümet Karadeniz’den İstanbul limanına 17.000 ton buğday ve

un nakli için 118 gemi kiralamış ve bu gemiler 658 sefer yapmış; bu operasyon hükümete 5,5 milyon akçaya mal olmuştu.

1483 tarihli bir belgeye göre bir yılda İstanbul limanına 2.019 gemi ve 2.265 mavna gelmişti. 1520 tarihli başka bir belgeye göre, 70-80 gemi İstanbul ile Trabzon, Samsun ve Sinop limanları arasında aralıksız gidiş-geliş yapmakta idi. Tuna havzası ovalarından gelen buğday ucuzdu, fakat hükümetin bir yandan üretimi teşvik etmek, bir yandan da sipahi timar gelirini korumak amacıyla buğday narh fiyatını belli bir düzeyde tutmak için önlemler aldığını görüyoruz.

Bizans'ın düşüş döneminde, Ceneviz ve Venedik gemileri Karadeniz'in besin maddelerini İtalya'ya alıp gidiyorlardı. Osmanlıların Karadeniz'de Ceneviz kolonilerini birer birer ele geçirmesi (1460 Amasra, 1461 Trabzon, 1475 Kefe) her şeyden önce İstanbul iaşesi için bir zorunluluk olarak gündeme gelmiştir.

İstanbul'a gelen buğday Un-Kapanı'nda devletin gözetimi altında fırınlara dağıtılırdı. Pâdişahın kıyafet değiştirerek yaptığı kontrollerde ve veziriâzamın haftada bir pazar teftişlerinde en çok ekmeğin vezni ve kalitesi üzerinde durduklarını ve hile yapanları şiddetli cezalara çarptırdıklarını biliyoruz.

İstanbul iaşesinde şehre yeteri kadar et sağlanması da devlet gözetimi altında yapılan önemli bir kamu hizmeti sayılırdı. Rumeli ve Anadolu'da zengin kişiler *celep* yazılır ve İstanbul'a belli miktarda koyun getirip kasaplara satması güvence altına alınırdı. Koyun ve sığır, en çok Rumeli'de Besarabya'dan, Bulgaristan'dan, Anadolu'da Konya Ovası (Cihanbeyli) ve Doğu-Anadolu'dan sağlanırdı.

Şehrin başka ihtiyaçları için devlet ülkenin çeşitleri bölgelerini İstanbul pazarına bağlamış, böylece İstanbul etrafında devlet gözetiminde bir trafik ağı kurulmuş bulunuyordu. Bu bağlılık, aynı zamanda bu bölgelerde belli maddelerin tarımı ve ticâretinde özelleşme sonucunu vermiştir. Meselâ, Güney-Marmara havzası ve Batı-Anadolu İstanbul'un sebze ve meyve bahçesi olarak gelişmiştir. Böylece, eski Roma gibi İstanbul da bir imparatorluk ekonomisinin can damarı haline gelmiştir.

Tekstil Sektörü: Bir Tarihçe[215]

1300-1600 arası dönemde Anadolu, ürünlerini yalnızca Balkanlar’a ve Karadeniz’in kuzeyine değil, Batı ülkelerine de ihraç eden yaygın bir tekstil üretim bölgesiydi. Türkiye’de üretilen pahalı kemhalar ve sof kumaşı, Rus çarlarının ve *boyar*larının, İtalyan ve Fransız prens ve prenseslerinin ve İsveç piskoposlarının da aralarında bulunduğu Avrupalı seçkinlerden büyük ilgi gören lüks tekstil ürünleriydi. Bugün en büyük Bursa kemha koleksiyonlarından biri Moskova’dadır. 1400-1600 arası dönemde ise, yalnızca lüks ipekliler değil, Fransa ve İtalya’da *boucassin* ya da *bocassino* diye bilinen ince pamuklular da Türkiye’den yapılan ithalat listesinde yer alıyordu. Türkiye’den Kefe, Akkerman ve Buda’ya ihraç edilen ürünler arasında, ucuz bir pamuklu türü olan *kirbas* gibi daha sıradan dokumalar da vardı. Çeşitli renklerde Ankara sofları Avrupa’da en çok aranan lüks kumaştı. Saraya ve Avrupa’ya geniş ihracat yapan Bursa ipekli sanayiinde 16. yüzyıl başlarında 1.000 kadar tezgâh faaliyette idi. Bundan başka, Aksaray, Gördes, Kula, Uşak halıları da Avrupa, Mısır ve Asya’da aranan lüks mallardı. Denizli, Borlu, Isparta, Karaman, Tire, Menemen, Çorum, Tokat ve Kastamonu’da üretilen çok çeşitli pamuklu kumaşlar, Osmanlı İmparatorluğu’nun her yerine gönderilmekteydi. Kısacası, Avrupa’nın makine ürünü dokumalarının Türk ürünlerini pazarlardan sürüp çıkardığı 19. yüzyıla kadar, Anadolu, dünyanın önemli tekstil üretim merkezlerinden biriydi.

Avrupa kumaş sanayii 16. yüzyılda ipekli, 17. ve 18. yüzyılda pamuklu sanayiinde öne çıkmadan önce orada ihracata yönelik başlıca tekstil sanayii yünlü sanayii idi. Ortaçağın tekstil tarihçesinde İngiltere, İspanya’nın kaba yünlüleri yanında İtalya’nın ince yünlü kumaşları, Osmanlı Orta-Doğusu üzerinden öbür Asya ülkelerine (Çin’e kadar) ihraç ediliyordu. Avrupa, buna karşılık Doğu’dan ipekli, altınlı ve nakışlı kemhalar, kadife, saten ve ince pamuklu ithal etmekteydi. Avrupa’nın Doğu’dan aldığı yünlü ürünler, yalnızca halı ve softu. Avrupa’da 13. yüzyılın ortalarından başlayarak ipekli sanayiinin tek üretim ve ihracat merkezi Lucca’ydı. Bu sanayide dokuma tekniği, boyama ve desende Orta-Doğu örnek olmuştur. Orta-Doğu’dan pamuklu teknolojisini ilk alan Avrupa ülkesi gene İtalya’ydı. Ortaçağda yün ve pamuk karışımı bir Avrupa tekstil ürünü olan *fustian* veya *dimi* dışında, Batı-Avrupa ülkelerinde pamuklu tezgâhları oldukça geç bir zamanda, 17. yüzyılda kuruldu.

Selçuklu Anadolu’sunda yapılmış bir brokar parçasının ortaya çıkarılması, daha 13. yüzyıl başlarında Türkiye’de gelişmiş bir ipekli sanayiinin bulunduğu konusunda kuşkuya yer bırakmamaktadır. İtalyan kaynaklarında aynı yüzyılda Müslüman tüccârın Kuzey-Karadeniz limanlarına ipekli kumaş götürdüğü anlatılır. Tebriz’in güçlü etkisiyle birlikte, Osmanlı Bursa’sında bu Selçuklu gelenek devam etmiş olmalıdır. Osmanlılardan önce Bizans döneminde Batı-Anadolu’da ipekli ve pamuklu sanayiinin faal olduğu bilinmektedir.

Osmanlıların daha 1352’de, Sultan Orhan zamanında Cenevizlilere ticarî ayrıcalıklar tanımış olması ilginçtir. İranlı tüccâr Bursa’ya getirdikleri ipeği, burada, Batı’dan gelen mallarla, özellikle de ince Floransa yünlüleriyle takas ediyorlardı. 14. yüzyıl bir İran kaynağında (*Risâla-yi Falakiyya*) Floransa’nın *skirlat* denilen kırmızı ince yünlülerinden söz edilmektedir. Bertrandon de la Brocquière’in 1432’de tanık olduğu gibi, Türk tüccâr da sık sık Ceneviz Pera’sını ziyaret etmekteydiler. Ham ipek üzerine bu canlı ticâret, Osmanlı hazinesine büyük gelir sağlıyordu. En yüksek düzeye ulaştığı 1487-1513 arası dönemde, Bursa’da ham ipek üzerinden alınan vergilerin toplamı altı milyon akça ya da 130.000 dukaya varıyordu.

1500’e doğru, Bursa’ya her yıl ortalama olarak beş altı İran kervanı geliyor ve bunlar, değeri bir milyon duka altını bulan en az 1.200 balya ipek getiriyordu. 15. yüzyılın sonuna ait Osmanlı belgeleri, bu hammaddenin önemli bir bölümünün Bursa’daki ipek sanayii tarafından kullanıldığını göstermektedir. Osmanlı Bursa’sı yalnızca İran ipeğinin değil, Arap ve Hind baharatlarının, ilâç ve boyalarının da en önemli pazarıydı. Bu değerli mallar, Bursa’ya Mekke–Şam–Haleb üzerinden getirilir, Edirne üzerinden Balkanlar’a, Macaristan’a, Akkerman–Lvov kervan yolu üzerinden de Polonya’ya ve kuzey ülkelerine yeniden ihraç edilirdi.

Bursa’daki ipek sanayii, Türk imalat sektörünün oldukça gelişmiş bir dalıydı. Şehirde kadifeler, kemhalar, saten atlas gibi her çeşit ipek kumaş dokunurdu. Başlıca ipek dokuma türleri arasında en değerlisi, bazen altın ve gümüş sırmalarla süslenen ağır kemhalardı. Froissart’ın bildirdiğine göre, I. Murat (1362-1389), Milano Dükü’ne *drap d’or*, yani altınlı kumaş göndermişti. Bursa brokar ve kemhalarında (bu ad Çince’deki *kamoka* sözcüğünden türemiştir) hem desen hem de dokuma tekniğinde Çin–Uygur etkilerini görmek mümkündür. İtalyan imalâtçılar, Batı ve Levanten

pazarları için ürettikleri kumaşlarda, enfes Bursa brokarlarını taklit ediyorlardı.[216] Türk dokumacı ve tasarımcıların, pazara çıkaracakları mallar için yeni tarzlar oluşturma çabası içinde oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin, 1500’lerde Bursa pazarında *Hacı Ali Kadifesi* diye bilinen bir çeşit çok popüler olmuştu. Hem Doğu’nun hem de Batı’nın hükümdar ve seçkinleri arasında Bursa kumaşları kullanmak moda halini almıştı. Örneğin, Gonzaga II. Francesco karısı için Bursa’dan “*una vesta de brocato d’oro cremesino*” sipariş etmişti.

Moldavya’dan Moskova Prensliğine ve Polonya’ya kadar, Doğu-Avrupa hükümdarları tüccârını Bursa kumaşı satın almak üzere görevlendiriyorlardı. Örneğin, 1567’de Polonya Kralı bir tüccârı, 4.000 altın değerinde Bursa ipeklisi satın alması için vergiden muaf tutmuştu. İsveç’te kilise büyüklerinin tören giysileri Bursa kumaşından yapılırdı. Bursa ipeklileri Doğu’da da büyük ilgi görmekteydi. I. Selim Tebriz’i fethettiğinde Şah’ın hazinesinde Bursa kumaşından yapılmış 91 adet giysi bulmuştu.[217] İpekli kumaşlar çok çeşitli şekillerde kullanılıyordu: 1504 tarihli bir saray envanterinde, kadife, brokar, benek, çatma gibi ipekli kumaşların birinden yapılmış 30 kaftan, 11 fistan, 18 dolama, 9 minder, 22 takke ve bir at örtüsü sayılmaktadır. Halı, türban, gece başlığı, başörtüsü, önlük, havlu, terlik, atkı ve düğme yapımında da ipek kullanılırdı.

Anadolu’da gerçekleştirilen tekstil üretiminin en büyük kısmı ipekli ve pamuklulardı. Daha az olmak üzere de kenevir ve keten mamulleri de yapılmakta idi. Bütün bu dokuma türlerini, 13. yüzyıla kadar belgelerden izleyebiliyoruz. Kuşkusuz, bu türlerden bazılarını Anadolu’ya Türkler getirmişken, bazıları daha önce Anadolu’da yaşayanlar tarafından üretilmekteydi. Meselâ Ankara sof sanayii Ermenilerin elinde idi. Pamuklulardan *kirbas* gibi günlük kullanıma uygun kaba dokumalar yanında *dülbend* denen ince çeşitleri üretilmekteydi. Kirbas, köylü ve kasabalıların iç çamaşırı ve başka birçok gündelik eşya yapımında kullandıkları ucuz pamuklu dokumalardır (kirbas sözcüğü Hindistan’dan, Sanskritçe *karpasi*’den alınmıştır). Kaşgarlı Mahmud’un 11. yüzyılda yazdığı Türkçe sözlükte, bugünkü Türkçede bulunan *bez* ya da *böz* sözcüğüne rastlıyoruz. Küçük Asya’nın kuzeydoğu kıyısının kimi bölgelerinde, aynı zamanda keten ve kenevirden üretilmiş kalın dokumalar yapılıp ihraç olunuyordu. Mısır ketenleri de ünlüydü.

Kirbas üretilen ve önemli bir ihracat kapasitesine sahip başlıca merkezler, Kuzeydoğu-Anadolu'da Kastamonu–Amasya–Tokat-Çorum bölgesi, Orta-Anadolu'da Burdur–Isparta–Konya–Karaman–Kayseri bölgesi ve Batı-Anadolu'da Tire, Bergama, Denizli, Menemen, Akhisar, Nazilli kent ve kasabalarıydı. Hemen her köyde kaba dokuma işleri yapan *cullah*lar (çulha) bulunmaktaysa da, kent ve kasabalarda büyük ölçüde pamuklu kumaş ve iplik üretimi için *selem* usulüne baş vurulurdu: Selem, tüccârın, köylerdeki eğirici ve dokumacılara peşin para iş yaptırma yöntemidir. Selem sistemi, Hindistan'da olduğu gibi, Anadolu'da da hem kentsel hem de kırsal kesimde kalabalık bir emek gücü kullanıyordu. Kefe'de 15. yüzyıl sonuna ait gümrük ve Fransız konsolosunun 1750'lerdeki kayıtları, o zamanlar Karadeniz'in kuzeyindeki ülkelere yapılan ihracatın en büyük kalemini kaba pamuklu kirbasın oluşturduğunu göstermektedir.

Avrupa'ya, özellikle de Fransa'nın Marsilya limanına ihraç edilen kaba pamukluların Batı-Anadolu'daki en önemli üretim ve ticâret merkezi İzmir'di. 18. yüzyılın başında İzmir'den Marsilya'ya yapılan ihracatın üç milyon Fransız lirası gibi yüksek bir meblağa ulaşması, merkantilist Fransız hükümetini telaşa düşürmüştü. Marsilya Ticâret Odası arşivlerinden yararlanan Paul Masson, İzmir'den büyük miktarda ithal edilen beyaz ve mavi renkte kalın pamuklu kumaşın İspanya'ya yeniden ihraç edildiğini, İspanya'nın da bunları plantasyonlarda çalışan köleleri giydirmek üzere Amerika'daki kolonilerine gönderdiğini anlatır. Daha sonra, bu aynı mavi pamuklular Birleşik Devletler'in güney eyâletlerindeki pamuk tarlalarında çalışan siyah köleleri giydirmekte kullanıldı. Bizim bugün *blue jean* diye bildiğimiz bu kumaş, kendilerini emekçi sınıflara yakın hisseden solcu gruplar yoluyla önce Amerika'da, sonra da bütün dünyada gençlerin gözdesi oldu. Blue jean'in boyanmasında kullanılan, Batı dillerinde *indigo* denilen mavi boya, çivit daha 15. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük ithalat kalemleri arasındaydı.

1470'lerde Hoca Mahmud Gavani'nin Hindistan'dan Osmanlı topraklarına adamlarıyla düzenli olarak Hind kumaşı gönderdiğini de söylemeliyiz. Daha sonraki yüzyıllarda Türkiye'nin Hindistan'dan tekstil ithalatı dikkat çekici bir artış gösterdi. Hem İngilizlerin hem de Hollandalıların Doğu Hindistan Şirketlerinin raporlarında, Osmanlılara ait Basra Körfezi'ne gelen yüklerin çoğunun Hind tekstil ürünlerinden oluştuğu belirtilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda hazırlanan,

Hindistan’dan yapılan ithalatla ilgili bir listede, on kadar *bogasi* ya da fitilli dokuma türüyle yirmi kadar ince pamuklu, dülbend ya da müslin türünden söz edilmektedir. Bunların fiyatları, fitilli dokumalar için zirâ (68 cm) başına 12 akça ile 26 akça arasında, müslinler içinse 20 akça ile 66 akça arasında değişmektedir. Müslinin başlıca kullanım yeri sarık, türban yapımıydı. Keşmir şalları dahil, pahalı Hind kumaşları için ödenen altın ve gümüş para öyle büyük miktarlara ulaşmıştı ki, zamanın vakanüvisi Naima şöyle yakınıyordu: “Hind mallarına hazineler gidiyor, Hindistan ise Osmanlı topraklarından hiçbir şey almıyor... dünyanın zenginliği Hindistan’da toplanıyor.”

Osmanlı topraklarında Hind dokumalarının taklitlerinin üretilmeye başlanması bu durumu bir ölçüde değiştirdi. 17. yüzyılda hem seçkinler hem de halk arasında Hind basmalarının moda olması üzerine Avrupa’da da buna benzer bir kriz yaşandı. Yünlü, ipekli ve keten sanayileri paniklediler, Hind tekstil ürünlerine kısıtlamalar, hatta yasaklar getirildi. Bu krizin önemli bir sonucu, Batı’da pamuklu sanayiinin gelişmesi oldu.

Dış Ticâret: Doğu Memleketleri, Avrupa (Kapitülasyonlar)[218]

Batı tarihçileri Levant ticâretini, sadece, Venedik ve Ceneviz açısından değerlendirmişlerdir. Zira onların temel kaynağı, Levant ticâretini kontrolleri altında tutan bu iki İtalyan deniz devletinin arşivleridir. Bu belgeler, birçok konuda çoğu zaman yanıltıcı ve noksandır, çünkü Venedikliler ve Cenevizliler Levant denilen Doğu-Akdeniz ve Karadeniz bölgesindeki iç gelişmelerle doğrudan doğruya az ilgilenirler ve Osmanlı hükümdarlarının siyasetleri ve aldıkları önlemleri, yalnız kendi ticarî çıkarları bakımından değerlendirirler. Wilhelm Heyd gibi Levant ticâretinin büyük bir otoritesi bile, 15. yüzyılda Levant’ta yalnız genel bir ekonomik çöküş saptar ve bu “felâket”i Osmanlı egemenliğinin yayılışıyla açıklamaya çalışır. Fakat nasıl ki ortaçağ Avrupa ekonomisinde bir tarihi dönem veya bölge için genel çöküş teorisi, yapılan yeni araştırmaların ışığı altında yeniden gözden geçirilip genel bir çöküşten ziyade değişmenin sadece sınırlı bir bölgeyi veya bir ekonomik sektörü etkilediği, değişikliğin yalnızca alan değiştirdiği saptanmıştır; Levant bölgesi için de, Doğu kaynaklarına başvurduğumuz zaman, Heyd’in herkesçe kabul edilen görüşlerinden çok değişik bir tablo karşımıza çıkar.

Gerçekten, Levant ticâret tarihi için İtalyan arşivleri karşısında zengin yerel kaynaklara sahip bulunuyoruz. Türkiye arşivleri, dünya ticâreti ve ekonomisinin derin değişikliklere uğradığı 15. yüzyılda Levant ticâretinin genel koşulları ve gelişimi üzerine yeni ışıklar getirmektedir.

Venedik, Ceneviz ve öbür Latinlerin Ege, Karadeniz ve Balkanlar'da Bizans İmparatorluğu'na ait topraklarda kurdukları kolonileri üzerinde Osmanlılar, Bizans'ın eski egemenliğini kendi kontrolleri altında yeniden canlandırmak için etkin ve kararlı bir siyaset güttüler. Osmanlı döneminde; İstanbul ve Galata, Kuzey-Ege'deki adalar ile Midilli, Karadeniz'de Kefe ve öteki Ceneviz kolonileri, Venedik'e ait Agriboz (Euboea) adası, Venedik tarafından kuvvetle berkitilmiş Mora Yarımadası kaleleri Osmanlı egemenliği altına alındı ve kalan İtalyan kolonilerinin çoğu yıllık harâc ödemeye zorlandı. Fâtih'in, koloni devleti Venedik'e karşı Floransa tüccârını nasıl teşvik ettiğini ayrıntılarıyla bilmekteyiz.

İlkin, İstanbul limanında Venedik'in gümrük ödemeyerek sağladığı dış ticâretteki ayrıcalığına son verildi, orada Osmanlı tebaası Yahudiler Venediklilerin yerini aldı; Galata'da yerli Cenevizliler ancak Osmanlı tebaası olarak bir noter kontrolünde ticarî etkinliklerini sürdürdüler, Cenova'dan gelen Ceneviz tüccârı, yabancı sıfatıyla gümrüğe tâbi oldu. Aslında, Osmanlı Devleti, İtalyanların Levant'taki ticâretine son vermeyi hedeflemiyordu; İtalyanların koloni politikasına, siyasî kontrolüne ve ayrıcalıklarına son vermeyi amaçlıyordu. Osmanlı sultanları *'ahdnâme* (kapitülasyon) garantileri bağışlayarak onların serbestçe ticâret yapmalarını teşvik ediyordu. Osmanlılar, Batı mallarına, özellikle yünlü kumaşlar, madeni eşya ve bazı lüks maddelerine daima gereksinim duyuyorlardı; öbür yandan hazinenin o kadar muhtaç olduğu nakit altın ve gümüş, Batı ile ticâretten gümrük geliri olarak sağlanıyordu. İstanbul gümrüğünün hızlı gelişimini ve imkânlarını, gümrük mültezimlerinin kısa zamanda büyük artırmalar yapmalarından anlıyoruz.

14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı ekonomisinin, dolayısıyla, Osmanlı devlet gücünün merkezi ve dayanağı Bursa olmuştur.[219] Osmanlı Devleti'nin 1326-1402 döneminde pâyitahtı, *Dâru's-Saltanat*'ı olan Bursa; Karaman, Suriye ve Mısır ticâretiyle ve aynı yolla Hindistan'a bağlanıyor; öbür yandan Kastamonu ve Amasya–Tokat–Erzincan yoluyla İran ve Orta-Asya ticâretinin terminali durumunda bulunuyordu.

1450-1500 yıllarında Levant'ta Osmanlı kontrolünün yerleşmesi yerli tüccâr için büyük değişiklikler getirmiştir. Birçok alanda, özellikle denizaşırı büyük ticârette yerli tüccâr, Türk, Yahudi, Rum ve Ermeniler, Venedikli ve Cenevizlilerin yerini aldılar. Onlar şimdi *zimmî* statüsü altında *harbî* İtalyanlardan daha az gümrük ödemekte idiler.

İncelemeye, Bursa kadı sicillerine göre 1479-1500 yılları arasında Bursa'ya gelmiş olan Arap tüccârı ve getirdikleri mallar ve değerleri üzerinde düzenlediğimiz aşağıdaki liste ile başlayalım.

Bursa'ya Arap Memleketlerinden Gelen Tüccâr, 1479-1500

Adı ve Geldiği Yer	**Getirdiği mallar**	**Toplam değeri (akça)**	**Bursa'da satın alan kişi ve geldiği yer**	**Bursa'da satan kişi**	**Tarih**
Hoca Surur, Haleb	Biber, Yemen bezi	33.242	Davud, Edirne		1479
Hoca Zeyneddîn	Biber ve karanfil	1.070	Ya'kub, Bursa, Yahudi		1480
Abdu'l-Vahhab	Biber, karanfil ve çivid	3.900	İsmailoğlu Receb, Haleb		1480
Muhammed, Şam	Ham ipek	2.100		El-Hac Kemal	1479
Fadiloğlu Hoca Ali	Lök boyası ve başka mallar, Yemen'den	16.700	İstanbul, Balat'tan Yahudi Ya'kub		1479
Şeyh Abdullah oğlu Ömer (alan)	Vaşak kürkü, kemha	12.400	Hayr'ed-Din ve Şams'ed-Din		1480
Haleb'de yerleşmiş Bursalı Ali (alan)	Kemha	1.000		Hacı Muhammed	1480
Pera'da yerleşmiş Şamlı Ali (alan)	Safran	2.500		Dokumacı Hacı Hali	1480
Hoca Muhammed, Hama (alan)	Ankara sofu, atlas	250 Eşrefi altın		Bursa'da ipek dokumacısı Hacı Abdi	1480
Hacı Hasan	Yünlü kumaş, pamuk	3.200	Abdullah, Musul		1480
Hoca Hüseyin	Samur kürk (sable)	?		Hoca Muhyiddîn	1481

Hüseyin				Muhyiddîn	
Hoca Muslihiddîn	Biber	17.925	İstanbul'dan Yahudi Musâ		1480
Hoca Şahabeddîn	Alaca kumaşı	2.500	Bursa'da Acem Muhammed		1481
Keremullah oğlu Hoca İbrahim	Biber	527 Eşrefli altın	Yahudi Davud		1484
Hoca Hüseyin, Şam (alan)	Samur kürk	?		Hoca Muhyiddîn	1481
Ya'kub, Haleb (alan)	Ham ipek	3.330	Bursa'da kadife dokumacısı İlyas		1481
Endülüslü Hüseyin	Sof	350	Mehemmed		1501
Zeyneddîn, Haleb	Yünlü kumaş	1.600		Hoca Muslihiddîn	1500
El-Hac Yusuf	Çivid, lök boya	9.500	Seferihisar'dan attar Mustafa		1501
Hacı Abubekr, Haleb	Biber (50 kantar), zencefil (15 kantar) ve başka baharat	200.000	?	?	1500 1500 dolayları
Cafer, Haleb	Biber	22.000	Ahmed, Haleb		1500
Hoca Sandemur	?	25.000		Karagöz, Bursa	1500

Alıp sattığı malların çeşitliliği bakımından bu dönemde Bursa'da bulunan büyük Arap tüccârı arasında Şamlı Abdurrahimoğlu Sadreddîn bizim için ilginç bir örnektir.

Mallar	Fiyat (akça)	Kime sattığı	Kimden satın aldığı	Tarih
Biber, gumbenzoine ve başka	15.000	Abdullah oğlu Hamza		1479 Mayıs
Ham ipek	1.000		Mustafa	1479 Mayıs
Bursa kemhası, müzehheb munakkaş kadifesi	3.005		Anadolu Beylerbeyi Mehemmed	1479 Ağustos
Yünlü kumaş ve sof	30.000		Anadolu Beylerbeyi Mehemmed	1479 Ağustos
Bursa kemhası	4.000	fiam'dan Ömer		1479 Eylül
Çivid, biber, karanfil ve başka	12.900	Haleb'den Hoca Muhammed		1479 Eylül
Biber, karanfil, çivid, gumbenzoine vd	52.040	‹stanbul'dan Yahudi ‹lyas oğlu Davud		1479 Eylül
Lök boyası	4.500	‹pekli dokumacısı Abdullah oğlu Yusuf		1480 Nisan
Ham ipek	960	Mehemmed		1480 Mart
Sakız mastiği (133 kantar)	11.600		Hüsameddîn Çelebi	1480
Frenk yünlü kumaş	?	?	?	1480 Ekim

Bu dönemde Bursa'da geniş bir etkinlik gösteren Şamlı Arap taciri Hoca Sadreddîn, bir yandan ithal ettiği baharat ve boya gibi Hind eşyası, öbür yandan Bursa pazarında bulduğu Bursa ipekli kumaşları, Avrupa yünlü kumaşı ve Ankara sofu gibi değerli malların ticâretini yapmaktadır. Ayrıca belirtelim ki, Sakız mastiği (sakızı) için Bursa bu tarihlerde önemli bir pazardır ve Şamlı tâcir Bursa'da 133 kantar (2.429 kg) gibi büyük bir alış yapmıştır. Bursa ve İstanbul tüccârına Bursa'da önemli ağırlıkta çeşitli baharat, bu arada başlıca biber ve çivit boyası satmaktadır. Onun çeşitli menşeden mallar üzerinde ticâreti göz önüne alınırsa, Bursa'da yerleşmiş olduğu, ithalat ve ihracatta bulunduğu düşünülebilir. Onun müşterileri arasında Şamlı hemşehrisi Ömer gibi kendisinden Bursa ipeklileri satın alan Arap tüccârına rastlıyoruz: Sadreddîn, Bursa'da İtalyan tüccârıyla da iş yapmaktadır. Bir kadı siciline göre, Bursa'da 1479 Şubatı'nda ölmüş olan

Floransalı tâcir Piero oğlu Alessio’dan 86.000 akça (2.150 altın duka) gibi büyük bir alacağı vardı.

Bursa’da iş yapan Arap tüccârının büyük bir bölümü Şam ve Haleb’dendir. 28 Arap tüccârından onu Haleb’den, altısı Şam’dan, biri Hamâ’dan, biri Dimyat’tan ve biri Endülüs’tendir. Tabloda adı geçen Bursalı Hoca Muslihiddîn, İstanbul’dan Musâ adlı Yahudi’ye büyük miktarda biber satmıştır; demek ki, bu Osmanlı tüccârı Bursa’da Arap tüccârından alarak veya bizzat Mekke, Şam veya Haleb’den ithal ederek baharat ticâretinde aktif bir rol oynamaktadır. Keza listemizde, Bursa’da Hind malı baharat ve boya satın alan tüccârın çoğunluğunu İstanbul Yahudilerinin oluşturması bir rastlantı değildir. Yahudiler, baharat, Avrupa yünlü kumaşları ve ham ipek ticâretinde yalnız İstanbul’da değil, gümrük defterlerinin kanıtladığı gibi, Akkerman, Kefe, Giurgiu ve Kili’de de çoğunlukta idiler.

Tablomuz, Bursa kadı sicillerinde bu yıllarda adı geçen Arap tâcirlerinin yalnız küçük bir bölümünü içermektedir, biz listeye yalnızca en tipik gördüğümüz kişileri aldık. Bu örneklere göre onların başlıca ithalâtı, Hind baharatı, çivid ve lök boyası gibi ipekli kumaşların boyanmasında kullanılan pahalı Hind boyaları, Yemen kumaşı ve *alaca* gibi dokumalardır. Bir Endülüslü tâcirin satmış olduğu sof, Endülüs’ten ithal malı olmalı. Öte yandan biliyoruz ki, Türkiye’den Batı’ya büyük miktarda Ankara sofu ihraç edilmektedir. Türkiye ile Arap memleketleri arasında ham ipek ticâreti sınırlı miktarda olmalıdır (Lübnan, Batı’ya önemli miktarda ham ipek ihraç etmekte idi). Bursa’ya İran’dan yüksek kaliteli İran ipeği büyük miktarda ithal olunmakta idi.

Batılı devletlere kapitülasyon bağışlanması, başlıca bu ülkeleri Habsburglara karşı desteklemek düşüncesi ile verilmiştir. Bu devletler için gümrük oranı yüzde üç olarak yerleşecektir. Uygun koşullarla Osmanlı Levant pazarlarının açılması, Fransa ve İngiltere’de merkantilizm ve kapitalizmin gelişmesinde, başlangıçta öteki dünya pazarlarından daha önemli bir rol oynamış görünmektedir. Osmanlılar, Hint Okyanusu’nda Portekizlilere karşı bilinçli bir uğraşıya girişmişler, baharat ticâretini yeniden Kızıldeniz ve Basra Körfezi yollarına çekmeyi başarmışlardır. 1540’tan sonra Orta-Doğu’ya gelen baharat miktarı 30.000 kantara yükselmiştir ki, Portekiz eliyle Avrupa’ya sevk edilen baharat da bu

miktarda idi. Bu dönemde kuzeye Osmanlı baharat ihracatı, Lizbon ve Amsterdam’da kaygı uyandırıyordu. Osmanlı Devleti, 1560-1570 döneminde Portekizlilere karşı Hint Okyanusu’nda Gücerat ve Sumatra’da Açe Sultanlığı ile ittifak yapmış ve baharat girişlerini üst düzeyde tutabilmiştir.

İran ipek ticâreti, Osmanlı Devleti’nin başlangıçtan beri başlıca servet kaynaklarından biri olma özelliğini sürdürdü. 1500 tarihlerinde Bursa’da 1.000 kadar ipekli tezgâhı çalışır durumda idi. Şah I. Abbas, İran ipeğinin Hint Okyanusu veya Moskova üzerinden Batı’ya gitmesini sağlamak için büyük çaba göstermiş, Körfez’de Bandar-Abbas limanını yapmış, Avrupa’ya elçiler göndermiş, 1622’de İngilizlerle işbirliği yapıp Hürmüz’ü Portekizlilerden almış ve nihayet Bagdad’ı ele geçirmiştir. Osmanlılar da İran’ın çok ihtiyacı olan altın, gümüş ve bakırın İran’a gitmesini yasaklayarak karşı önlem alıyorlar, böylece iki ülke arasındaki uğraşı, ekonomik bir boyut kazanıyordu. Abbas’ın ölümünden sonra ipek kervanları yeniden Haleb, Bursa ve İzmir’e gelmeye başlamıştı. Osmanlı ekonomisi bakımından bu dönemde en önemli gelişme, Batı merkantilist devletlerine Fransa (1569), İngiltere (1580) ve Hollanda’ya (1612) kapitülasyonlarla imparatorluğun her tarafında serbest ticâret izninin bağışlanmasıdır. Merkantilist düşünceye yabancı kalan Osmanlı devlet adamları, ülkede mal bolluğu sağlamaya ve ticarî vergilerden alınan devlet gelirlerinin azalmamasına dikkat ederlerdi. Şu bir gerçektir ki, kapitülasyonlar, gereksinim duyulan bazı önemli maddelerin (başlıca ince yünlü kumaş, kalay, çelik, barut ve kristal, saat gibi lüks eşya) sağlanması ve hazineye ait gümrük gelirinin artması göz önünde tutularak kaygısızca verilmiştir. Dışarıdan mal getirilmesine bir sınırlama konmadığı halde iç pazarda kıtlık doğurması veya düşmanın işine yarar düşüncesi ile birtakım malların (pamuk, demir, kurşun, hububat, deri, balmumu) ihracı zaman zaman yasak edilmiştir. Osmanlılar için Batı’dan özellikle gümüş ithali büyük önem taşırdı. Bu nedenle altın ve gümüş üzerinden gümrük alınmazdı. Fakat gümüş, Türkiye’den, altına göre daha yüksek paritesi olan Hindistan ve İran’a kaçmakta idi. Gümüş para darlığı, ekonomi ve devlet girişimlerini kısıtlayan önemli bir faktör olmuştur.

16. Yüzyıl Osmanlı Ülkesi, Dünya Ekonomisinin Ekseni

1250-1500 yılları arasındaki dönemde, Levant, yani iktisaden bütünleşmiş iç kesimleri de (hinterlandı) kapsayan Doğu-Akdeniz ülkeleri, 1500'deki büyük keşiflerden önce Doğu ve Batı arasındaki mal alışverişinin en canlı bölgesi idi. 1300-1453 döneminde Osmanlılar önce Fırat'tan Tuna'ya, Kırım'dan Ege adalarına kadar Anadolu ve Balkanlar'ı fethederek tüm bölgeyi egemenlikleri altında birleştirdiler. 1453'te ise, Batı'dan bir haçlı tehdidine rağmen İstanbul'u fethederek şehri imparatorluk başkenti yaptılar ve Boğazlar etrafında Anadolu ve Balkanlar'ı kapsayan büyük bir imparatorluk meydana getirdiler. 16. yüzyılın başlarında imparatorluklarına Suriye, Mısır, Arabistan ve Yemen (1516-1517) gibi Arap topraklarını da kattılar ve Hint Okyanusu'na çıktılar. Burada, Portekizlilerle uzun bir mücadeleye girerek, Hint Okyanusu ve Kızıldeniz üzerinden geçen hac ve ticâret yollarını kontrolleri altına almaya çalıştılar. Tebriz–Bursa ve Tebriz–Haleb ipek yolu üzerinde tam bir kontrol sağlamak amacıyla da, doğuda çeşitli tarihlerde Tebriz (1517, 1534, 1585), Gürcistan (1549) ve Hazar Denizi'nde (1585) hâkimiyet kurdular. Kızıldeniz'den Portekizlileri geri attılar, Yemen, Aden ve Babülmendeb'i kontrolleri altına aldılar ve öte yandan, 1534'te Irak'ın ilhakı ile Basra Körfezi'ne açılıp, burada bir deniz üssü kurarak, Portekizliler ve İran Safevîlerine karşı Basra ve Bagdad üzerinden Hint Okyanusu ticâretini imparatorluk lehine yeniden canlandırdılar. Orta-Doğu, tekrar dünya ticâreti için başlıca bir koridor haline geldi (1517-1630). Vasco da Gama'dan sonra dünya ticâretinin en önemli kesimini oluşturan Hind–Avrupa ticâretinin tümüyle Avrupalıların eline geçtiği iddiası, bugün tarihçiler tarafından reddedilmektedir. 16. yüzyıl ortasında Lizbon'a Ümit Burnu yoluyla 30.000 kental baharat gelirken, aynı ağırlıkta baharat Kızıldeniz ve Basra Körfezi üzerinden Osmanlı ülkesine ulaşıyordu.

1453'te Boğazlar sistemi (Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve İstanbul Boğazı) üzerinde tam hâkimiyet, Osmanlılara Karadeniz ve Doğu-Avrupa ülkelerinin ticâreti üzerinde kontrol sağlayarak önemli stratejik bir konum kazandırmıştır. 1452'de Fâtih, İstanbul Boğazı'nda Boğaz-Kesen (Rumeli) hisarıyla geçişi kontrol altına alırken, öbür yandan Çanakkale'de Sultaniye ve Kilidülbahr (Deniz Kilidi) hisarlarıyla İstanbul ve Karadeniz'e Batı'dan gelebilecek saldırıların önünü kesiyor ve Karadeniz'i bir Osmanlı gölü haline getiriyordu. (1475'te Kırım'daki Ceneviz kolonisinin ve 1484'te Akkerman ve Kili'nin fethi ve 1497'de Moskova ile ilk ticâret antlaşması).

İddia edildiği gibi Osmanlı, Rönesans İtalya'sının Levant ticâretini engellememiş, tersine geliştirme imkânları sağlamıştır. Osmanlıların ilk olarak 1352 yılında Cenevizlilere, daha sonra da Venedik ve Floransa'ya verdiği ticarî imtiyazlar, kapitülasyonlar, bu cumhuriyetlerin Levant ile ticâretlerini sürdürmelerini garanti altına almış ve bu suretle de Rönesans İtalya'sının ekonomik refahına önemli katkıda bulunmuştur. 15. yüzyılda Galata'da 50 kadar Floransa ticâret firması faaliyette idi. Aralarında Medici ailesinden tacirler bulunuyor, Floransa ticâretinin yıllık cirosu 400.000 altın tahmin olunuyordu. Pera, 1453'te teslim olduğu zaman birçok Cenevizli tüccâr[220] "hiçbir şey olmamış" gibi eski ticarî faaliyetlerine devam ettiler. Osmanlı'nın İtalyan tüccâr cumhuriyetleri karşısında yaptığı yegâne değişiklik, onların Bizans'ın zayıf döneminde Ege'de, Anadolu ve Balkan kıyılarında kurdukları kolonileri kendi egemenliği altına sokmasıdır. Sakız (1566) ve Kıbrıs (1570) bu sürecin son halkalarıdır. Venedik, her savaş sonunda Osmanlı ile ticâret imtiyazlarını yenilemekte idi. Yalnız Haleb'de Venedik mal alımı yılda 1,5 milyon altın dukayı bulacaktır. Osmanlı sultanları aynı ticarî imtiyazları 1569'da Fransa'ya, 1580'de İngiltere'ye ve 1612'de de Hollanda'ya vermek suretiyle Avrupa ile ticâreti genişletmişlerdir. 16. ve 17. yüzyıllarda Fransa, dış ticâretinin yarısını Osmanlı ülkeleriyle gerçekleştirirken büyük ticâret kumpanyalarının öncüsü olan İngiltere'de Levant Company, o ülkenin dünyadaki ticarî yayılışının ve kapitalist gelişmesinin temelini atmıştır. Osmanlı'nın Avrupa–Asya arasında süper gücü temsil ettiği o yüzyıllarda, sultanlar bu imtiyazları sadece dost olan ülkelere bir bağış olarak veriyorlardı. O zaman tek taraflı olarak verilen kapitülasyonlar, ancak Rusya'nın 1738'de zorla benzer bir kapitülasyon almasından sonra iki taraflı, bağlayıcı antlaşmalar haline gelmiştir. Ticâret güvenceleri sağlayan ve her yenilenmesinde genişletilen kapitülasyonlar, %3'lük düşük gümrük vergisiyle yürütülmüş (o zaman Fransa gümrüğü %10 üzerinde) ve zamanla Avrupa'nın Orta-Doğu'yu ekonomik sömürü aracı haline gelmiştir. Osmanlıların açık pazar politikası, Avrupa merkantilizminin tamamen tersi bir ekonomik anlayıştan, iç pazarda malların bolluk ve ucuzluğunu ilke edinen bir ekonomi anlayışından (*economy of plenty*) kaynaklanıyordu. Bu politika, sonunda, daha ucuz ve iyi kalite Batı malları karşısında yerli sanayinin çöküşünü hazırlamıştır. 1800-1850 döneminde Osmanlılar, pamuk bezini ve İstanbul için unu bile Batılı ülkelerden ithal etme durumuna düşmüşlerdir. İngilizlere, 1838'de verilen yeni imtiyazlar sonucu, İngiltere'nin Orta-Doğu'ya ihracatı, tüm dış

ticâretinin üçte birine ulaşmıştır. Kısaca denilebilir ki, 1500-1890 arasında, Ön-Asya, Balkanlar ve Arap topraklarını kaplayan geniş Osmanlı pazarı Avrupa'nın iktisadî gelişiminde, ilkin Avrupa–Asya ticâretinde bir antrepo, sonraları bir pazar olarak kesin bir rol oynamıştır.

Osmanlı

Klâsik Devlet Yapısının Bozuluşu

Klâsik Osmanlı Rejimi

Osmanlılardan önce Bizans'ın son döneminde ve Balkan feodal rejimlerinde köylünün içinde bulunduğu koşullar, bir çözülüşü göstermekte idi. Osmanlılar gelmeden önce askeri sınıfa ait *pronoja* topraklarında, manastırlara veya büyük feodallere ait topraklarda köylü birtakım ağır angaryalar altında idi. Eski Osmanlı kanûnnâmelerinden çıkardığımız sonuçlara göre, Osmanlı'nın devraldığı bu rejimlerde *pareikos* durumundaki köylü, toprak sahibine yılda bir araba odun, bir araba ot, yarım araba saman sağlamaya, arabası ile hizmet vermeye ve haftada iki veya üç gün efendisi için angarya çalışmaya mecburdu. Para ekonomisinin gelişmiş olduğu kıyı bölgelerinde veya büyük şehirler dolaylarında, daha Osmanlı öncesi dönemde bu hizmetler karşılığında belli bir para alındığı, yani Batı-Avrupa'da olduğu gibi köylü ile senyör arasında şahsî bağlılıkların gevşediği, angaryaların paraya dönüştüğü görülmekte idi. Çoğu zaman bu son durum, paraya ihtiyacı olan senyör için olduğu gibi köylü için de yeğlenmekte idi. Bu akım, Osmanlıların merkeziyetçi imparatorluğu kurulduğu zaman daha da hızlandı. Bazı bölgelerde, eski angarya hizmetler bırakılmakla beraber, Osmanlılar prensip olarak köylü üzerinde angaryaları kaldırdılar ve hepsi için belli bir tek resim 22 akça *çift resmi*ni koydular. Bu resim, tam çifti olan her köylü ailesinin belli hizmetler karşılığı yılda bir ödemek zorunda olduğu belli bir vergi idi. *Çift-hane sistemi* diye adlandırılan bu politikanın, Osmanlı yayılışını kolaylaştırdığına kuşku yoktur.

Osmanlı sultanları, kökenleri eski Mezopotamya'ya kadar inen geleneksel Orta-Doğu devlet anlayışına uyarak, toprak ve tebaa üzerinde doğrudan doğruya devlet kontrolünü kurmayı temel bir siyaset olarak seçmişlerdir (Hammurabi kanunları ile karş.).[221] Bunun için devlet her türlü şahsî feodal bağlılıkları kaldırmaya çalışıyor; yerel askerî ve idarî otoritelerin faaliyetlerini ve reâyadan alacakları şeyleri kanûn ve nizama bağlıyor; durumu bürokratik yöntemlerle, başlıca *tahrîr* usulüyle sıkı kontrol altında tutuyordu. *Tahrîr*, üretim ve vergi birimi olarak *çift-hane* birimlerini tespit amacıyla yapılıyordu (bkz. s. 245-247, *çift-hane* sistemi). Bir yandan

pâdişahın icra yetkisini taşıyanlar, yani başlıca beylerbeyi, sancak beyleri, öte yandan kendilerine kanûn ve nizâmların uygulanmasını kontrol görevi verilen kadılar, birbirlerini karşılıklı denetler ve bunun için merkezle doğrudan doğruya yazışma halinde bulunurlardı. Devlet idaresinin en önemli görevi, reâyayı yerel otorite sahiplerinin yolsuzluklarından korumaktı. Bununla beraber her dönemde, otorite sahiplerinin yolsuzluklarından söz edilmiştir. Ancak bu gibi yolsuzlukların merkezî otoritenin zayıfladığı, mâlî-ekonomik bunalımların kendini gösterdiği dönemlerde genişlediğini, hatta imparatorluk yapısını sarsan bir ağırlık kazandığını görmekteyiz. Öte yandan kaydetmek gerekir ki, timar sistemi dolayısıyla Osmanlı idaresi köyde sipahiye, reâya ve toprak üzerinde bazı kanûnî haklar tanımak zorunda kalmıştır ki, bu haklar bütün sınırlama ve kontrollere karşın çoğu kez kötüye kullanılmıştır. İlkin, reâyaya, yani özel anlamı ile müslim ve gayrimüslim Hıristiyan köylü tebaaya yüklenmiş olan angaryaları görelim.

Osmanlı kanûnnâmelerine göre, reâya, köyde sipahinin âşar payını ambara, hisar-erininkini kaleye kadar taşımak zorundadır. Keza, köylü bu ürünü en yakın pazara kadar taşıyacaktır. Fakat uzaklık asla bir günlük yolu aşmamalıdır. Reâya, sipahi için ot biçmek zorundadır, fakat bu otun taşınması kanûnda tanınmamıştır. Bütün bu sınırlandırmalara rağmen, sipahilerin reâyanın hayvanını ve arabasını kendi hizmetleri için kullandıkları her zaman şikâyet konusu olmuştur. Kanûnun tanıdığı angaryalardan biri de, reâyanın köyde sipahi için ambar ve ev yapma zorunluluğudur. Reâya, bunun dışında, sipahi için yeniden ev veya başka bir yapı yapmaya zorlanamaz.

Tabii, en önemli angaryalardan biri, reâyanın sipahiye ait hâssa toprak üzerinde angarya çalışma zorunluluğudur. Osmanlı kanûnu bunu, çoğu yerde, yılda yalnız üç gün olarak sınırlandırmıştır. Sipahiye doğrudan doğruya kullanmak üzere verilen *hâssa çiftlik*'in, yahut *hâssa bağ* veya *hâssa bahçe*'nin işlenmesi bu angaryayı zorunlu kılıyordu. Bu angarya, vaktiyle Osmanlı kanûn koyucusu tarafından karşılığında üç akça alınmak suretiyle kaldırılmış ise de, koşullar bu âdetin devamını zorlamış görünmektedir. Bununla beraber 16. yüzyılda bir çok yüzde hâssa topraklar reâyaya kiralanmış, bu angarya kalkmıştır. Doğu-Anadolu'da 1540'tan sonra Osmanlı kanûnlarının uygulanması sırasında bu çeşit angarya hizmet, daima belli bir resim karşılığında kaldırılmıştır. Kıbrıs fethedildiği zaman,

Osmanlılar *pareikos*’ların (serflerin) tâbi oldukları haftada iki gün senyör için şahsî hizmeti, yalnız devlete ait şekerhanelerde bir gün çalışma şekline getirdiler, kısa zaman sonra bunu da tamamıyla kaldırdılar. Eflâklardan her elli hânede bir Eflâk, sancak beyinin hizmetine altı ay için hizmete verilirdi. 1536’da bu angarya da tamamıyla kaldırılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda 14. ve 15. yüzyılda kısıtlı ölçüde mevcut savaş esirlerinden *ortakçı kullar*, devlet serfleri, 16. yüzyılda tamamıyla hür köylü reâya statüsüne getirilmişlerdir.

Kanûnlara aykırı istenen hizmet veya paraya, *tekâlif-i şâkka*, yani kanûn dışı vergiler denirdi. Devlet bazen özel bir emirle, paşa ve beylere bu şekilde *salma vergi*, *salgun* toplama veya hizmet yükleme yetkisi verirdi. Fakat bey ve paşaların kendiliklerinden yaptıkları bu gibi isteklere merkezî otorite, kuvvetli olduğu dönemlerde şiddetli tepki gösterir, görevliyi azlederdi. İdarede merkezî otoritenin zayıfladığı dönemde, reâyanın soyulmasına ve memleketin harap olmasına sebep olan yolsuzlukların başında bu gibi *tekâlif* gelmektedir.

Yolsuzlukların bir kökeni de şudur: Osmanlı idaresi bazı gelir kaynaklarını, idarecilerin, kendi maaşları karşılığı olarak, doğrudan doğruya reâyadan toplaması yöntemini geniş ölçüde uygulamakta idi. Bu yöntem, başlıca dirlik/timar sisteminde uygulanmıştır. Aslında bu, bütün ortaçağ devletlerinde aynı gereklerden doğmuş ortak bir yöntemdir. Merkezî hazinede gelirleri toplamak çok güç ve masraflı idi. Osmanlılar yolsuzluğu önlemek için, mahallinde toplanacak vergilerin miktarını, tahsil zamanını kanûnlarda dikkatle saptamıştır. Biliyoruz ki, bu sistemde sipahi, timar olarak kendisine verilen yerde kanûnla saptanmış belli vergi ve resimleri doğrudan kendisi için toplamaktadır. Her timarın gelir miktarı bellidir. Bu gelirin azalmaması ve kaybolmaması için devlet, sipahiye ayrıca reâyanın toprak tasarrufu üzerinde birtakım kontrol hakları vermiştir. Meselâ, erkek çocuk bırakmadan ölen birine ait toprağın, tapu ile başka birinin tasarrufu altına devredilmesi gibi. Sipahi, bu yetkileri kullanırken birtakım yolsuzluklara sapmaktan çekinmezdi. Beylere ve paşalara verilen ve *hâss* adıyla anılan büyük timarların gelirlerinin tahsiline gelince, bunlar ya özel kişilere iltizama verilerek veya gönderilen ajanlar, *voyvodalar* eliyle toplanırdı. Reâyadan alınan para cezaları, *cerîmeler*, timar gelirine dahildir. Suçluların takibi ve bu cerîmelerin alınması sırasında askerî sınıf yine birçok yolsuzluklara sapardı.

Timar sistemi dışında, doğrudan doğruya devlete veya halka hizmet eden bazı görevlilerin, hizmetleri karşılığı reâyadan belli miktarda bazı resimler toplamasını kanûn kabul etmiştir. Meselâ, vergi tahsildarı kendi geçimi için reâyadan hâne başına ufak bir resim toplardı. Kadılar, reâyaya verdikleri hukukî belgeler için veya miras taksim ederken, kendileri için kanûnla saptanmış belli resimleri alırlardı. Merkezî hükümetin kontrol sistemi iyi işlediği zamanlarda, bu gibi görevlilerin yetkilerini kötüye kullanmaları bir kertede önlenebiliyordu. Yerel kadı şikâyetleri dinler, merkeze bildirirdi.

Nihayet, iltizam sisteminin doğurduğu yolsuzluklara değinmek gerekir. İltizam, devlet gelirlerini veya boş timar ve hâs gelirlerini artırma ile özel kişilere satmaktan ibarettir. Devlet, her an daha fazla teklif eden yeni bir mültezime işi aktarma hakkına sahipti. Yani, toplanacak gelir miktarı bu yolla daima artırılabilirdi. Ayrıca mültezimin faaliyetleri, devletin atadığı bir emîn tarafından sürekli kontrol edilirdi. Bununla beraber, mültezimin, reâyadan alınabilecek azami miktarı koparmaya çalışacağı açıktır. Unutulmamalıdır ki, gelirin toplanmasında devlet kuvvetleri, gerekirse, özel bir kişi olan mültezime yardım ederdi. İltizam yöntemi, ortaçağ devletinde vazgeçilmez bir tahsil yöntemi olup Osmanlı Devleti’nde başlangıçtan beri kullanılmıştır. Devlet, bu yöntemin kötülüklerinden haberdar idi ve bu yöntemi olabildiğince az uygular ve kanûnsuzlukları önlemeye çalışırdı. Fakat 16. yüzyılın ikinci yarısından beri, iltizam yönteminin uygulama alanı ziyadesiyle genişledi. Bunun başlıca sebebi, savaş döneminde hazır para bulma gereği ve timar sisteminin bozuluşudur. Timar topraklarının, köylerde oturan sipahiler yerine şehirlerde veya İstanbul’da oturan *ekâbir* eline geçmesi, yahut doğrudan doğruya hazineye bağlanması sonucu, bu gelirleri toplamak için iltizam usulünden daha iyi bir yöntem kalmıyordu. İltizam usulü o kadar yayıldı ki, kadılar bile kendi kaza bölgelerinde mahkeme nâblerini iltizamla satmaya başladılar. Zira, her mahkeme, kadı adına toplanan resimler dolayısıyla bir gelir kaynağı oluşturmakta idi. İltizamla bir mahkemeyi satın alan kimse, tabii rüşvet yoluna sürükleniyordu. Böylece, bütün devlet mansıpları veya devletin verdiği yetkiler, şahsî bir kazanç aracı haline geliyordu. Mâlî sıkıntı içinde bulunan devlet de, bu mansıp veya yetkileri en çok para verene satmaya başladı. Bunun yanında resmî atamalarda, söz sahibi olanların aldıkları rüşvetleri unutmamalıdır. Tabii, bütün bu yük sonunda reâyanın sırtına binmekte idi.

İşte bütün bunlar, Osmanlı Devleti’nin kendi yapısı içinde taşıdığı bozulma tohumlarıdır. Geleneksel Doğu devlet anlayışına göre, bir devleti ayakta tutan prensiplerin başında adâlet, yani reâyayı mezâlimden, yetkileri kötüye kullanmalara karşı korumak gelir. Zira, deniyordu, reâyanın fakirleşmesi veya dağılması devletin gelir kaynaklarını ortadan kaldırır ve gelirsiz bir devlet de ayakta duramaz (*Adâlet Dâiresî* teorisi). Bu inançla, Osmanlı devlet adamları yolsuzlukları önleyecek önlemler alıyor ve merkezî otorite kuvvetli olduğu sürece, bu önlemleri yürütebiliyorlardı. Fakat 1570’lerden sonra bunu başaramadılar.

Devletin Yolsuzlukları Kaldırmaya Çalışması:

Adâletnâmeler

Merkezî otoritenin sarsıldığı dönemde, Osmanlı idaresindeki bozuklukları bize en yetkili bir biçimde yansıtan kaynak, hiç süphesiz, *adâletnâme*’lerdir. Adâletnâme, devlet otoritesini temsil edenlerin, reâyaya karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını, kanûn, hak ve adâlete aykırı tutumlarını; olağanüstü önlemlerle yasaklayan beyannâme şeklinde pâdişah hükümleridir.

Anadolu Beylerbeyine, sancak beylerine ve kadılara 1595’te

III. Mehmed'in cülûsunda gönderilmiş olan adâletnâme, ilk defa imparatorluğun içine düşmüş olduğu kargaşayı ve yaygın hale gelmiş yolsuzlukları, alışılmamış bir dille ifade eden ve aykırı hareket eden görevlileri şiddetli cezalarla tehdit eden bir adâletnâmedir. Bu adâletnâmede, I. Süleyman dönemi kanûnlarının çiğnendiği, kanûna aykırı birtakım "bid'at"lerle reâyadan alınan resim ve vergilerin ziyadesiyle artırıldığı, genel bir şekilde belirtildikten sonra başlıca yolsuzluklar şöyle sıralanmaktadır:

1. Vezirler, beylerbeyiler, onların vilâyetlerdeki ajanları olan *voyvodalar*, sancak beyleri, subaşılar, evkaf ve emlâki idare edenler, saray gözdelerine verilmiş köylerdeki kâhyalar, vergi toplayan emînler ve mültezimler, kadı nâipleri sık sık, 10 veya 15 atlı ile vilâyete *devr*e çıkmakta, her indikleri köyde reâyaya kendilerini ve hayvanlarını bedava besletmekte, yetkilerini aşarak fazladan para toplamaktadırlar.

2. Vilâyetin güvenliğinden en çok sorumlu olan sancak beyleri ve subaşılar, eşkiyayı yakalayacakları yerde onlarla ortak olmaktadırlar.

3. Vilâyetlerdeki pâdişah kapıkulları veya bu adı takınmış olan bazı kimseler, gruplar halinde köy ve kasabalar üzerine gidip reâyayı soymakta, onların kaçıp dağılmalarına sebep olmaktadırlar.

Adâletnâme, reâyanın bu zulümler yüzünden köylerini bırakıp dağılmış bulundukları noktasını vurgulamaktadır. Bu adâletnâme, III. Mehmed'in Habsburglara karşı büyük seferi arefesinde ilân edilmiştir. Burada, *kapıkulu* adı takınan grupların halk üzerine gittikleri hakkındaki kayıt üzerinde durmak gerektir. Bunun başlangıcı, Kanunî Süleyman'ın son senelerine kadar gider. O zaman taht için rekabet dolayısıyla Anadolu'da merkezî hükümete karşı, şehzâdeler etrafında toplananların kaygı veren direniş hareketleri belirmişti. Şehzâde Bayezid, çoğu Anadolu köylerinden çıkmış başıboş leventleri etrafına toplayarak bir ordu kurdu. Kendilerini, tahta çıkarsa kapıkulu ordusuna almayı vaat etmekte idi. Şehzâde ortadan kaldırıldıktan sonra İran (1578-1590) ve Macaristan harpleri (1593-1606) sırasında, Osmanlı hükümeti, ateşli silâhlarda becerili bu Anadolu askerini orduya ücretli asker olarak aldı ve miktarını biteviye artırdı. *Sarıca ve sekban* adını alan bu kuvvetler, savaş sonunda harçlıksız kaldıkları, devletçe ücretleri ödenmediği zamanlarda, Anadolu'da halk üzerine *salgun* salarak

geçinmekte, salgun vermeyen köy ve kasabaları yakmakta ve halkı yağmalamakta ve katletmekte idiler. Bunlara *Celâlî eşkiyası* adı verilmiştir.

Celâlîlerin çoğu kendiliklerinden *yeniçeri* ve *kapıkulu* adını almakta, onların ayrıcalıklarına ortak olma iddiasında idiler. Öte yandan, şehir ve kasabalara yerleştirilen gerçek yeniçeri ve öteki kapıkulları ise, bulundukları yerlerde otoritelerini, halkı soymak ve sosyal imtiyazlı bir sınıf haline gelmek için kullandılar. Bu durum, Anadolu'yu anarşi içine attı. Hali vakti yerinde olan halkın bir kısmı Rumeli'ye ve başka komşu vilâyetlere kaçtı. İran, 1603'te karşı saldırıya geçtikten ve Azerbaycan'daki Osmanlı askerini Anadolu üzerine attıktan sonra durum felâketli bir hal aldı. Anadolu'da Celâlîlerden kurtulmak için köylüler yerlerini bırakıp kitle halinde kaçışmaya başladılar ki, tarihte bu göç, *Büyük Kaçgun* adıyla bilinmektedir. 1609'da I. Ahmed'in ilân ettiği adâletnâme, o zamanki ağır anarşi durumunu yansıtır. Bu adâletnâmede, Anadolu ve Rumeli'de bulunan beylerbeyi, sancak beyi ve kadılara şöyle denmektedir: Siz vilâyeti dolaşıp suçluları izleme göreviniz için değil, fakat yalnız kanûna aykırı olarak halktan para toplamak için devre çıkmaktasınız. Bu amaçla gereğinden fazla atlı ile bizzat yaptığınız bu "devir"ler sırasında şu yolsuzlukları yaptığınız duyurulmuştur: Birisi ağaçtan düşmüş olsa, siz buna bir katl süsü vererek o köye gidip yerleşiyor, sözde katili ortaya çıkartmak için köylüleri zincire vurmak veya dövmek suretiyle onlara kötü muamele yapıyorsunuz. *Öşr-i diyet* adı altında yüzlerce altın veya guruş aldıktan başka, *salgun* adı altında köylüden ücretsiz at, katır, arpa, saman, odun, ot, koyun, kuzu, tavuk, yağ, bal vesair yiyecek topluyorsunuz. Hâs gelirlerinizi de ölçüsüz olarak voyvodalarınıza iltizama veriyorsunuz. Onlar da, çok sayıda atlı ile devre çıkıyor; hâslarınızdaki gelirleri defterde yazıldığı gibi kanûna göre almakla yetinmiyor, keyiflerince almaya çalışıyorlar. Onlar, suçlu araştırma bahanesiyle, sıradan köylerden başka, bağışıklığı olan pâdişah hâssı, evkaf ve emlâke dahi giriyorlar; her bir köyden, fazladan ayda otuz kırk altın istiyorlar. Padişah onlara hitapla, siz beyler ve voyvodalarınız, eşkiyanın hakkından gelecek yerde onlardan para alıp serbest bıraktığınız için yüz bulan eşkiya, gruplar halinde reâya üzerine düşmüştür. İşte bu gibi zulümler benim kulağıma kadar gelmiştir.

Adâletnâme şöyle devam etmektedir: Sizleri beylerbeyi ve sancak beyi tâ'yin etmekten, hâs vermekten amaç, devre çıkıp mal toplayıp memleketi harap etmeniz için değildir. Orada Şerîat ve kanûn hükümlerini yerine

getirmek ve hiç kimseye zulüm yaptırmamak, ortaya çıkan ve düzeni bozan kimseleri ele geçirmek, gerekiyorsa hapsedip hükümete arz etmek veya oradaki kadı'nın hükmüne göre suçlunun cezasını vermektir; bu yolla memleketi her şekilde korumak abâdan ve refahlı kılmaktır. Reâyadan, katledilenin akrabasına ait olan diyetten başka, *öşr-i diyet* adı altında para alınması kanûna aykırıdır ve yasaklanmıştır. Öşr-i diyet almak için iki-üç yüz atlı ile bir köye inen beyler, o köyün haraplığına sebep olmaktadırlar.

Aynı adâletnâmede kadıların yolsuzluklarına dair şu sözleri buluyoruz: Kadılar ve nâibleri, köylerde suçluları yargılamak veya diğer hukukî işleri görme bahanesiyle voyvodalar ile birlikte köy köy dolaşmakta, maiyyetlerini ve hayvanlarını besletmek için reâyanın koyun, tavuk, yağ, bal, arpa, saman ve otunu ücretini ödemeden almaktadırlar. Kadılar, miras taksiminde, binde 15 veya 20 resim almaya yetkilidirler. Fakat çağrılmadan veya gereksiz miras taksimine karışmakta, ölenlerin gömülmesi için kendilerinden izin alınmasını şart koşmaktadırlar. Gayrimüslimlerden de ölenlerin gömülmesine para almadan izin verilmemektedir. Köyleri devre çıktıkları zaman mezarlıkları geziyor, yeni mezarları sayıyor, izinsiz gömenleri cezalandırıyorlar. Miras taksiminde başka yolsuzluklar da yapmaktadırlar. Aldıkları resimleri yükseltmek amacıyla eşyanın değerini yüksek gösteriyor, yahut taksim edilen bir mirası âdil taksim edilmemiş diye bir daha taksime tâbi tutuyorlar; sonuçta, mirasın büyük bir bölümü kadılar tarafından resim olarak alınıyor. Belli bir bölgede kargaşalığa sebep olanları saptamak veya reâyanın şikâyetini dinlemek üzere merkezî hükümet, zaman zaman kadıları müfettiş tâ'yin ederdi. Kadılar, bu görevi de halkı soymak için kötüye kullanmaktadırlar. Köy köy gezip suçsuz kimseleri suçlamakta, sonra onlardan gerçek dışı suçları için rüşvet almaktadırlar. Kadılar, pâdişah fermanlarını kendi çıkarlarına göre yorumlamaktan da çekinmemekte idiler. Bir kimse, emirde nasıl yazılmış olduğunu görmek istese, onu fermana karşı gelmek suçuyla suçlamakta, para koparmakta idiler.

Yine adı geçen adâletnâmeye göre, kadılar vergi defterlerini düzenlerken vergi yükümlülerini, rüşvet koparmak için, bilerek fazla göstermektedirler. Reâyanın mahkemeden aldıkları belgelerden ve kopyalarından, kanûnda yazılan orantıdan fazla resim almaktadırlar. Keza, bir timar, zâviye veya dinî görev üzerinde aynı zamanda hak iddia eden birden fazla kimse var ise, çok rüşvet verene bu yeri sağlayan belge çıkarmakta, pâdişah emirlerini

dikkate almamaktadırlar. Bu tarihlere doğru yaygın bir yolsuzluk da, nâiblikleri iltizam ile satmaktır. Biliyoruz ki, bir kadı kaza dairesinde nâhiyelere kendine vekil olarak nâibler tâ'yin etme yetkisine sahiptir. Onlar, bu nâiblikleri, kim fazla para verirse ona tevcih etmektedirler. Nâibler ise, sık sık devre çıkmakta, çeşitli resimler toplamak için reâyayı rahatsız etmekte ve kalabalık maiyyetlerini bu ziyaretlerinde köylüye bedava besletmektedirler. Aynı adâletnâme halktan veya askerden bazı zorbaların yolsuzluklarına da işaret etmektedir. Bu gibiler, sözde hediye gibi reâyaya ufak bir şey, bir bıçak, bir takke veya bir kalıp sabun gönderir, sonra karşılığında onlardan koyun, kovan, yahut her köylü ailesinden iki üç ölçek arpa buğday isterler. Bunu çoğu zaman askerler, ihtiyaçlarını karşılamak için yapmaktadırlar. Askerî sınıftan bazı zorbalar da, kasabalara gelen malı, kasaba dışında ucuza alıp sonra kasabada yüksek fiyatla satma usulüyle halkı soymaktadırlar. Nihayet adâletnâme, tefecilerin köylü için nasıl bir âfet haline geldiğini şöyle tasvir etmektedir: Askerî sınıfın kanûnsuz soygunları yüzünden fakir düşen reâya, ister istemez tefecilerden yüksek fâizle para almakta; fâiz miktarı yüzde elliye kadar yükselmektedir. Daima ağırlaşan bu borcu hiçbir zaman ödeyemeyen reâya, ücretsiz tefecinin hizmeti altına girmek zorunda kalmakta, gerçekte onun kulu haline gelmektedir. Karşı geleni, zindana attırmak, tefeci için her zaman kolay bir iştir.

Büyük Çiftliklerin Ortaya Çıkışı

Köylünün ağır vergi yükünden kurtulmak için tek çaresi köyünü bırakıp dağılmaktır. *Mîrî* toprak rejiminde köylü toprağın *sahibi*, *mâliki* olmadığından firar etmek kolaydı. Başka yerde yerleşip bir köy kurmadılarsa, onlar, *haymana* ve *defter kayıtları haricinde kalmış reâya (hâric-ez-defter)* olup *levend*likle başıboş gezerler, ırgadlık yaparlardı; köylü aileleri, izlerini kaybedip başka bir arazide yerleşirlerdi. Aralarından bazıları tabii eşkiyalığa sapardı. Devleti en çok kaygılandıran şeylerden birisi, reâyanın böyle *perakende* olması, yerini yurdunu bırakıp dağılmasıdır. Köylünün bu pasif direnci, merkezî hükümeti en çok kaygılandıran gelişmelerden biridir; devleti adâletnâmeler ilânına zorlayan en etkin bir faktördür. Öbür yandan 17. yüzyıl başlarında Anadolu köylüsünün Celâlîler önünde paniğe kapılarak kalelere ve şehirlere sığınmak üzere nasıl kaçıştıklarını görmüştük. 1609 tarihli *adâletnâme*, bu olay ile askerî sınıfa ait çiftlik ve mandıraların ortaya çıkışı arasındaki ilişkiyi şöyle açıklamaktadır: Köylünün bıraktığı toprakları askerî sınıftan nüfuzlu olanlar kendi mülkleri gibi benimseyip üzerine yerleşmiş, kul ve hizmetkâr getirip buraları işletmeye ve kendi çiftlikleri haline sokmaya başlamışlardır. El-emeğinin azlığı sebebiyle bu gibi topraklar, genellikle çitle çevrilip hayvan beslemeye mahsus mandıralar haline sokulmuştur. Kargaşalık kesildiği zamanda reâya bu askerlerden korkarak köylerine dönememiştir. Pâdişah adâletnâmede, evlerin ve ahırların yıkılıp askerlerin derhal toprakları boşaltmalarını emretmektedir.

Böyle bir emire Rumeli'ye gönderilen adâletnâmelerde rastlanmamaktadır. Fakat 16. ve 17. yüzyıllarda Rumeli'de büyük çiftliklerin oluşması başlıca şu yollarla olmuştur:

1. Boş veya mîrî topraklar üzerinde kurulmuş çiftlikler[222]

Zengin ve nüfuzlu kimseler, devletin resmî defterlerinde kayıtlı bulunmayan, yahut işlenmeyen sahipsiz toprakları para ile satın alıp orada esirleri yerleştirerek çiftlik haline getirmiştir. "Reâya ve toprak pâdişahındır", yani tahıl yetiştirilen arazi doğrudan devletin kontrolü altındadır kuralı, Osmanlılarca hiçbir zaman terk edilmediğinden, devlet defterde kayıtlı mîrî topraklara daima sahip çıkabilirdi. Keza, devletin tahrîr

defterlerinde isimleri ile kayıtlı reâyayı, *yazılı reâya*yı, kişilerin kendi hizmetlerine almaları kolay değildi. Bu sebepledir ki, çoğu zaman özel çiftliklerin mîrî topraklar dışındaki topraklarda kurulduğunu ve çoğu zaman reâya yerine esir işçiliğine dayandığını görüyoruz. Keza, bu gibi çiftliklerde *ırgad* adı altında tarım işçisi olarak ücretle veya *yarıcılık*la çalışan reâya, defter harici kalmış veya toprağını bırakıp kaçmış reâyadır. 17. yüzyıldan beri bu çeşit reâya artmış görünmektedir. Öbür yandan, yeni dönemde, defter kayıtları karmakarışık hale geldiğinden aslında mîrî olan toprakların özel çiftliklere katılması da bir gerçektir. Ayrıca, kayıtlardaki kargaşa ve kadılarca kontrol güçlüğü sonucu, reâyanın tarlalarını satması, yahut kendisinin çiftlik sahiplerinin hizmetine girmesi kolaylaşmıştır. Edirne dolaylarında 16. ve 17. yüzyıla ait kayıtlara göre, buradaki çiftliklerin büyük bir kısmı bu şekilde kurulmuş olup genellikle hayvan yetiştiriciliğiyle uğraşmaktadırlar. Onlar yetiştirdikleri hayvanı köylüye ve hububatı yüksek fiyat veren Avrupalı tüccâra doğrudan doğruya veya kaçak olarak satmaktadırlar. Bu koşullar, çiftliklerin çoğalmasını ve genişlemesini sağlamıştır. Bu çiftlik sahiplerinin çoğunluğu, askerî sınıftandır. Onlar, aynı zamanda tefecidirler, ellerinde biriken parayı köylüye fâizle verip işletmektedirler. Kadı sicil kayıtlarında hayvan borcunu veya aldığı para borcunu ödeyemediği için tarlasını kaybeden köylülere dair misâller çoktur.

2. Mîrî toprakların temlîki yolu ile kurulmuş vakıf-çiftlikler

Saraya yakınlığı olan nüfuzlu kişilerin veya saraylıların, mîrî toprakları mülk olarak kendilerine bağışlatmaları, sonra bu büyük araziyi vakıf haline sokmaları suretiyle, vergiden bağışıklı büyük tarım işletmeleri ortaya çıkmıştır. Bu çeşit vakıf-çiftlikler eski devirlerde de mevcuttu. Fakat çöküş devrinde, merkezî otorite ve kontrolün gevşemesi sonucu, mîrî toprakların bu şekilde mülk ve vakıf haline gelmesi artmıştır. Bu tip vakıfların çoğu *evladlık*tır, yani yüzde on geliri vâkıfın çocukları alır; han, hamam gibi *murakkafât*ın ard arda kiralanması sırasında da onlar büyük gelirler elde ederler. Bu vakıf-çiftliklerin, yukarıda anlattığımız çiftliklerden işletme bakımından büyük bir farkı yoktur. Toprak yine reâya çiftlikleri halinde işlenir, vergi rant halinde mülk sahibine veya vakfa ödenir. Bu çiftliklerde esir işletme ve hayvancılık yaygındır. Ekâbire ait mülkler ve vakıflar, "*mefrûzu'l-kalem ve maktû'u'l-kadem* serbestiyyet üzere" bağışlandığından vergi vermez ve genel otoritelerin müdahalelerinden kurtulmuştur; bu sebepten reâyanın kaçarak bu vakıflara gidip yerleştikleri görülmektedir.

Sonuçta, bu reâya, vakfa veya mülk sahibine kuvvetli bağlarla bağlanmış oluyordu. Böylece, mülk ve vakıf çiftlikler, gerçekten ülkede bağımsız-otonom büyük rant çiftlikleri olarak sayıca gittikçe artmıştır.

3. Mîrî toprakları kiralama yolu ile kurulan çiftlikler

Devletin, hazine elindeki boş timar ve hâs topraklarını, *mukata'a*ya, yani özel kişilere kiraya vermesi sonucu, zengin ve nüfuzlu kimseler birçok köy ve çiftliği kontrolleri altına geçirmişlerdir. Bunun genel iltizamdan farkı, devletin sözleşmeyi her an bozma yetkisine sahip olmamasıdır. Kiralama sözleşmeleri çöküş devrinde hazinenin sıkıntısı dolayısıyla, hayat boyu, hatta irsî olarak verilmeye başlanmış, bu yolla *mukata'a*lar fiilen birer mülk gibi tasarruf olunma yoluna girmiştir. *Malikâne* denilen bu sistemde, mîrî topraklar ve üzerindeki köylü, mukata'a sahibine fiilen bağımlı bir hale gelmekte idi. Halbuki, evvelce, mukata'a sahibi köylü idi; *tapu* sisteminde, köylü, toprağı devletten irsî ve ebedî olarak kiralamış sayılırdı. Köylü, kanûnla saptanmış vergi ve resimleri timar veya hâs sahibine öderdi, başka bir şey ödemeye mecbur değildi. Yeni sistemde, toprağın tasarruf hakkını devletle reâya arasına girmiş olan zengin ve nüfuzlu bir ağalar zümresi elde etmiş olup köylü devlete ait vergilerden başka bu ağalara da ayrıca bir *rant* ödemektedir. Mukata’a sahipleri, çoğunluğu itibariyle askerî sınıftan idiler. Geniş mukata'a topraklarını ele geçirmiş olan ağalar, zamanla mahallî vergilerin toplanması ve asker yazılması, mahallî asayişin sağlanması gibi idarî görevleri de yüklenerek âyânlar devrini açmışlardır. Bu gelişme, 18. yüzyılın ikinci yarısında tam anlamıyla idarî-siyasî bir mahalîleşmeye (*decentralization*) yol açmış, vilâyetleri toptan ele geçiren irsî *hânedân*lar yükselmiştir. Sonuçta, devletin toprak ve reâya üzerindeki kontrolü ve egemenlik hakkı zayıflamıştı. Böylece, klâsik Osmanlı rejimi tarihe karışmış, âyanlar döneminde feodalleşmiş imparatorluk rejimi onun yerini almıştır.

Büyük mukata'a sahipleri ve âyânların ortaya çıkışına denk önemli bir gelişme de şudur: Devlet, bazı vergilerin toplanıp hazineye teslim işini *cema'ât*lere, daha doğrusu cema'ât önderlerine bırakmıştır. Başka bir ifade ile cema'âtler, mültezim durumuna gelmişlerdir ki, bu yönteme *maktu'* sistemi denmektedir. Bunun sonucu olarak, cema'âti temsil eden kişi, kocabaşı, çorbacı veya yerel dinî reis, cema'âti üzerinde bir nevi idarî kontrol hakkı kazanmış, cema'ât yerel bir teşkilâta sahip olmuş, bu teşkilât

zamanla vergiden başka idarî görevler de yüklenmiştir (Kıbrıs’ta başpiskopos’un durumu). Osmanlı Devleti, hazine çıkarlarını ve reâyayı mültezimlerin ve memurların soygunundan kurtarmak için, bu yöntemi birçok bölgede uygulamış, gerçekte reâya hazineye mültezimden daha iyi koşullar önererek vergileri maktu'a bağlamayı sağlamıştır. Buna *maktû'a bağlamak* veya *maktûiyyet* denir. Bu yöntem, yine 18. yüzyılda geniş biçimde uygulanacaktır. Maktûiyyet, özellikle cizye vergisinin toplanmasında, Balkan Hıristiyan bölgelerinde ve bu arada Akdeniz adalarında uygulanmış, bu topluluklara teşkilâtlanma imkânı vererek ileride Osmanlı rejimine karşı isyan faaliyetleri için elverişli bir zemin yaratmıştır.

18. Yüzyılda Merkeziyetciliğin

Zayıflaması, “Âyân-i Vilâyet”

Yeni dönemin en belirgin özelliklerinden biri, merkezî otoritenin zayıflamış olmasının bir sonucu olarak merkeziyetçiliğin zayıflaması, yerel güçlere vergi ve güvenlik işlerinde yetkiler tanınmasıdır. Anadolu’da Celâlîlere karşı gönderilen valiler, adamları ve kapıkulu üyelerinin, ücretli sekban askeri besleme zorunluluğu dolayısıyla reâyadan aidât toplamaları, yani *tekâlîf-i şâkka*, yeni dönemin getirdiği veya yaygınlaştırdığı bir yöntemdi. Onların zorbalığı karşısında hükümet, yerel halkın silâhlanıp karşı koymasını bile onaylamak zorunda kaldı. 1601’de zorbalara hadlerini bildirmek için *âyân-i vilâyet*’den *serdârlar* atandı ve onların yardımı ile köylerde *yiğit-başılar* emrinde halkın örgütlenmesine izin verildi. O zaman âyân şöyle tanımlanmakta idi. “Vilâyetten yarar ve nâmdâr ve müstakim ve mütemevvil [paralı] ve halk arasında sözü ve kelimâti dinlenür kimesneler.” 17. yüzyılda Evliyâ Çelebi, Rumeli şehirlerinde *âyân*ı üç kategoriye ayırmaktadır: Şehrin nüfuzlu zengin tacirleri, ileri gelen ulema ve kapıkulu garnizonlarının ağaları. Örneğin, İslimye’de “ekser âyân-i vilâyetin ticâreti, tüfek, kebe ve renkli velenseler işlemek ve satmaktır” demektedir.

Toplumda ileri gelen ve sözü geçen kişiler, *âyân* ve *eşrâf*, Orta-Doğu devletlerinde ortaçağlardan beri halk ile hükümet arasında aracı sayılmışlardır. Anadolu Selçuklularında, vergi yazılmasında ve ahalî arasında yükümlülüklerin belirlenmesinde bu nüfuzlu kişiler rol oynamakta idiler. Bu dönemde, Anadolu’da âyânın büyük bir bölümünü, esnafın ve işçilerin başı olan *ahîler* meydana getirmekte idi. Osmanlı döneminde de şehirlerde, ilk zamanlardan başlayarak, merkezî yönetim, âyân ve esnafı, daima halkla yönetim arasında aracı olarak kabul etmiştir. Yalnız Müslümanlar arasında değil, Hıristiyanlar arasında da zengin, sözü geçer kişiler veya papazlar, yerel cema'âtin hükümet karşısında temsilcisi sayılmışlardır. İşte bu grup, 16. yüzyıldan sonra, merkezî otorite ve kontrol zayıfladığı zaman, yeni koşullar altında eyâletlerde gittikçe daha büyük bir önem kazanmış, devlet reâyayı ve her türlü vergi kaynaklarını korumak kaygısı ile bunlara düzenin ve güvenliğin korunması, vergi, hatta asker toplama işlerinde geniş yetkiler tanımaya başlamış ve sonuçta 18. yüzyılda yerel yönetim büsbütün bunların eline geçmiştir. O zaman, her kazada halkın seçtiği ve yerel hükümet otoritesi olarak kadı’nın onayladığı bir

âyânın varlığı gerekli sayılmıştır. Eyâletlerde Müslümanlar arasında âyân ve eşrâfı, Hıristiyanlar arasında *knez*, *kocabaşı* ve *çorbacılar* ile Ortodoks ruhbânı ön plana çıkaran koşulları daha yakından inceleyelim.

Önceleri, halk zorbalara, eşkiya ve kanûn dışı vergi toplayanlara karşı uğraşı veren yerel, sözü geçer kişilerin himayesini aramaktan başka çare göremiyordu. Öte yandan, bu âyân ve eşrafın çoğu, öteden beri halka tarım için veya vergisini ödemesi için borç para verir, tefecilik yapar kimselerdi. Yeni dönemde avâriz ve cizye gibi nakdî vergilerin oranı yükselince, halkın bunlara bağlılığı büsbütün kuvvetlendi. Aslında, her kazaya toptan belirlenen avâriz vergisini halk arasında herkesin durumuna göre dağıtma ve toplama görevi, yerel kadı başkanlığında o kazanın âyân ve eşrafına veriliyordu, bu pratik bir gerekti. Hükümet böylece, âyânın kişiliğinde verginin toplanmasını garanti etmiş oluyordu. Bu işlerde öteden beri hükümet adına düzenleyici rol oynayan kadıların nüfuz ve yetkileri gittikçe yerel âyân elinde toplandı. Zaten, yeni dönemde kadıların görev süresi çok kısaltılmıştı (iki yıldan daha az). Sekban askeri toplamak için alınan *sekban akçası*, şimdi avâriz vergileri arasında idi ve âyân aracılığı ile toplanırdı. Gelen hükümet memurları ve yerel asker için toplanan aidât ve yerel giderlerin saptanması işi de, kadı başkanlığında toplanan yerel âyân ve eşraf meclisinin görevleri arasında idi (*eşraf* deyimi, daha çok, din adamı âyân için kullanılır bir deyimdir).

Yeni dönemde gittikçe daha geniş bir şekilde uygulanmaya başlanan *maktû'* ve *iltizam* yöntemleri de[223] yerel âyân ve eşrâfın rolünü artırmaya yardım etmiştir. Vergi iltizamı, âyânın nüfuz ve servetinin temel araçlarından biri haline gelmişti. Devlet, mîrî toprakların vergi gelirini, öteden beri iltizam yöntemiyle toplardı. Yeni rejimde, uzun savaşlar ve mâlî sıkıntılar sonucunda, devlet mültezimlere gittikçe daha geniş yetkiler tanımaya başladı. Hazineye ait gelir kaynakları *mukata'ât*, mültezimlere hayat boyunca, hatta çocuklarına geçmek üzere irsî *mâlikâne* verilmeye başlandı. Bu yolla; çıplak mülkiyeti daima devlete ait sayılmakla beraber, mîrî topraklar gerçekte büyük arazi halinde yerel âyân ve eşraf eline düştü.[224] 19. yüzyılda Balkanlar'da köylü hareketleri, devlet topraklarını ağaların elinden alma amacını güdecektir. Bu dönemde yerel knezler, kocabaşı ve çorbacılar, birçok yerde köylünün başına geçmiş, dışardaki ihtilâlci komitecilerle bir bağlantı halkası oluşturmuşlardır.

Yalnız doğrudan doğruya merkezî hazine elindeki toprakların, yani mukata'aların değil, aynı zamanda paşaların ve beylerin veya şehir ve kasabalarda oturan her çeşit dirlik sahiplerinin gelirleri de iltizam yöntemiyle toplanırdı. Büyük mültezimler, iltizamı parçalar halinde daha küçük yerel mültezimlere iltizama verirlerdi. Bunlar ise, genellikle yerli âyânlardan idiler.

Yeni dönemde genişleyen bir idâre yöntemi de, hükümetin vergi gelirini garanti etmek üzere valilikleri iltizamla vermesidir. Bu yönteme göre, vali her yıl hazineye o vilâyetin vergi geliri olarak, giderler çıktıktan sonra kararlaştırılmış bir para (*bedel*) ödemeyi garanti etmekte idi. Valiler, çoğu zaman, bu gelirlerin toplanmasını yerel âyâna iltizama verirlerdi. Birçok âyân; *voyvoda* veya *mütesellim* adı altında valilerin vekili olarak hizmet eder, gerçekte yönetimi ellerinde bulundururlardı. Kadıların da, kendi kaza bölgelerinde yerel mahkemeleri nâiblere iltizamla sattıklarını biliyoruz.

Maktû' (kesim) yöntemine gelince, bu bir bölgenin vergi geliri için, yerel topluluğun temsilcileri ile mâliye arasında belli (*maktû*') bir miktar üzerinde anlaşmaya varılmasından ibarettir. Bu yöntem, vergi gelirini garanti ediyor, aynı zamanda reâyayı mültezim veya tahsildârın kötü davranışlarından koruyordu. Hükümet, birçok yerlerde, reâyanın bu yöntem için isteklerini, bu gibi kaygılarla onaylamıştır. Eskiden pek seyrek durumlarda ve koşullarda yürürlükte olan bu yöntem, gittikçe yayıldı. Rumeli’de özellikle cizye toplanmasında uygulandı. Böylece Ortodoks ruhban, knezler, kocabaşılar, halkın temsilcileri olarak, gerek hükümet gerek halk karşısında yerel otorite kazandılar. Zamanla bu yöntem, bölgenin idarî ve ekonomik özerkliğine yol açacaktır. Yunanlıların, kocabaşlılardan kurulu *demogerentos* meclisleri, doğrudan doğruya maktû' sistemi ile ilgilidir. Âyân rejimi gibi maktû' sistemi de merkeziyetçiliğin gevşemesini, hatta yerel özerkliğe yol açmasını sağlamıştır.

Osmanlılar, öteden beri önemli şehirlerde pâdişahın otoritesini yürütmek, şehri ve yerel düzeni korumak üzere yeniçeri garnizonları (büyük şehirlerde 500-600 kişi) yerleştirirlerdi. Yeniçeri gibi kapıkulu süvarileri de ülkede yayılmış bulundukları için, bunların başında her bölgede *kethüdayeri* adı verilen bir komutan bulunurdu.[225] Bunlar, oradaki beylerbeyine veya sancak beyine bağlı değildi. *Pâdişah kulu* olarak onların birçok mâlî, kazaî ayrıcalıkları vardı. Kanunî döneminde şehzâde ayaklanmalarından sonra

yeniçeri ve sipahiler, özellikle Anadolu şehirlerinde daha çok yayıldılar. Onların ayrıcalıklarını paylaşmak isteyen yerli askerî gruplar, aralarına giremedikleri zaman onlara karşı uğraşıya başladılar. İşte birçok şehirde bu kapıkulu kumandanları, yerli âyân ve ulema ile birleşerek o yerde gerçek otoriteyi ellerine geçirdiler. Beylerbeyi ve adamlarına karşı gerçekten özerk, serbest yönetimler kurdular ve merkezden kopardıkları unvan ve ayrıcalıklarla bu özerkliği meşrû ve kanûnî bir hale getirdiler. Yeniçeriler, Kuzey-Afrika vilâyetleri, Bagdad gibi uzak eyâletlerde gerçekten bağımsız oligarşik yönetimler bile kurdular. Bosna gibi sınır vilâyetlerinde eski zaimler, *kapetanlar* âyân ile birleşerek muhtar yönetimler oluşturdular ve bunun için sultanın şehre vermiş olduğu eski vergi bağışıklık belgelerinden yararlandılar.[226] Aynı zamanda, Anadolu ve Rumeli'nin birçok şehrinde yeniçeri ve sipahi başbuğları, iltizam ve mukata'alar satın aldılar veya zorbalıkla kudretli âyân durumuna geldiler. 18. yüzyılda bu gibi bölgelerde onların, yerel egemenliği ellerinde tutan gerçek hânedânlar (meselâ, Batı Anadolu'da Karaosman oğulları) kurduklarını biliyoruz. Hatta bazıları, halkı arkalarına alarak Bâb-ı Âlî'yi, paşalık ve vezirlik unvanları ile valilik vermeye dahi zorladılar.

Âyân, yalnız vergi toplama, yerel düzen ve güvenliğin sağlanması işlerinde değil, 17. yüzyıldan başlayarak, devlet adına bölgelerinde asker toplama ve bu askere kumanda etme yetkilerini de aldılar. Böylece, onların bazen paşaların *kapı* kuvvetlerinden daha büyük kuvvetlere sahip olduklarını, pâdişahın seferlerine bu küçük ordular ile katıldıklarını görmekteyiz. Bundan sonra, bu güçlü hânedân kurucuları (Tepedelenli Ali Paşa, Karaosman oğulları gibi) yerel temsilcileri ve küçük âyânı kendi kontrolleri altına soktular. Devlete ait belli başlı yetkilerin miras yolu ile babadan oğula geçmesini sağlayarak, gerçek feodal beyler durumuna geldiler. Devlet ajanları, hatta valiler onlarsız ne asker ne vergi toplayacak güce sahiplerdi. 18. yüzyılın ikinci yarısında hânedânların ortaya çıkması, âyân rejiminde son gelişme dönemini imgeler ve feodalleşme böylece tam sonuna ulaşmış sayılabilirdi. 1807'de Ruscuk âyânı Alemdâr Mustafa'nın İstanbul'da veziriâzam sıfatı ile diktatörlüğü döneminde, âyân ve hânedânlar doğrudan doğruya imparatorluğa egemen oldular.[227] Pâdişaha imzalattıkları bir belge, *Sened-i İttifak* ile eyâletlerde egemenliklerine hukukî bir temel sağlamaya kalkıştılar.

NOTLAR

[1] Beylik durumunu kanıtlayan bir belge bize kadar gelmiştir. Bu belge, Mekece Vakfı'na ait bir tevliyet nişanıdır. Belge sonradan yapılmış bir kopya olmayıp orijinal nüshadır ve 724 yılının Rebi'ülevvel ayının ortalarında/1324 Mart ayında yazılmıştır. Aynı yılda Osman'ın ölümünden hemen sonra düzenlediği açık olan bu belge, tavâşî (hadım) ağalarından Şerefeddîn Mukbil'i zâviyenin mütevelliğine atar. Şahitler arasında Osman Gazî'nin çocukları Çoban, Melik, Hamîd, Bazarlu, Fatma Hatun sıralanıyor. Ömer Bey kızı Malhatun da tanıklar arasında yer alıyor. Farsça gelişmiş bürokratik kurallara göre yazılmış bu belge, Osman'ın bu çeşit belgeleri çıkarabilen kâtiplere, yani bir bürokrasiye sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Zaten, 15. yüzyıl tahrîr defterlerindeki kayıtlar, Osman'ın, Ede-Bali dahil birçok derviş, ahî ve fakıya (fakîh) vakıflar yapmış olduğunu ortaya koymaktadır. Tevliyetin bir hadım ağasına verilmiş olması, Osman'ın bir sarayı olduğuna kanıt kabul edilebilir.

[2] Bursa Kadı Sicilleri.

[3] Bkz. Marc Bloch, *La société féodale, la formation des liens de dependance*, Paris, 1968, s. 210-217.

[4] Bkz. Vladimirtsov, *Mogolların İçtimaî Teşkilâtı*, çev. A. İnan, Ankara, 1960, s. 133-134, 141-146.

[5] H.A.R. Gibb, *The Travels of Ibn Battuta*, Cambridge, 1962, c. II, s. 419-420.

[6] İbn Battuta (Gibb yayını, s. 413-469), o zamanki uc toplumu üzerinde değerli ayrıntılar verir. Bu arada Anadolu'yu dünyanın en güzel memleketlerinden biri ve halkını endam, temizlik, yiyecek ve içecekte üstün ve "Tanrı yaratıklarının en iyi kalplisi" olarak (Gibb yayını, s. 416) tasvir eder. Uc beyleri, vezir ve emîrleriyle saraylarda oturan "sultan"lardır. Beyler cami, medrese, hamam ve pazarları olan şehirlerde oturmaktadır. Zâviyelerin güzel halılar ve kandillerle süslü olduğunu kaydeder.

[7] N. Çağatay, *Bir Türk Kurumu olan Ahilik*, 2. Baskı, Ankara, 1989, s. 145-153.

[8] Pelekanon Zaferi Hammer tarihinde ve onu izleyen tarihçilerimizin eserlerinde Maltepe Savaşı olarak bilinir. Oysa, Maltepe, Pelekanon'dan epey uzaktadır. Pelekanon, Gebze–Eskihisar bölgesindedir.

[9] Bizim vekayinâmelerde Pelekanon Savaşı'ndan söz yoktur. Çok kısa olarak Aydos Hisarı'nda oturan Abdurrahman Gâzî'nin Orhan Gâzî ile beraber bir Bizans kuvvetini püskürttüğü söylenir. Oysa, bizzat o muharebeye katılmış olan Büyük Domestikos Kantakuzinos, bu muharebeyi uzun uzadıya bütün ayrıntılarıyla anlatıyor.

[10] Osmanlı kaynaklarında, 1361 Edirne'nin fethi ve 1371 Çirmen (Sırpsındığı) Savaşı ile, Süleyman Paşa'nın 1352'deki bu harekâtı karıştırılmıştır.

[11] Bkz. H. İnalcık, "Edirne'nin Fethi", *Edirne Armağanı*, Ankara, 1964.

[12] "BÇyezîd", EI2 (H. İnalcık).

[13] Timur ile Batı Hıristiyan devletleri arasında diplomatik ilişkiler üzerinde bkz. J. Delaville Le Roulx, *La France en Orient*, Paris, 1886, s. 389-391; M.M. Alexandrescu-Dersca, *La Campagine de Timur en Anatolie*, Bükreş, 1942, s. 38-40; J.W. Barker, *Manuel II Paleologus*, New Brunswick, 1969, Appendice XVIII; "Byzantine Relations with Timur", s. 504-509.

[14] Ferîdûn, *Münşeât*, I, s. 120-121; krş. İbn 'Arabşah'da Bayezid'in Timur ile yazışmaları s. 80-82.

[15] Alexandrescu-Dersca, *La Campagine de Timur*, 51-52.

[16] Sivas–Çorum–Kırşehir havalisinde oldukça kalabalık Mogol kabileleri, başlıca Barımbay ve Samagarlar yaşamakta ve savaşlarda önemli rol oynamakta idiler (bkz. *Bazm u Razm*); Osmanlı tahrir defterlerinde Timur'la beraber gitmeyip kalan bu grupları *tahrîr*'lerde *Migal* adıyla buluyoruz.

[17] Şâmî, *Zafarnâme*, çev. N. Lugal, Ankara, 1949, s. 297.

[18] Şâmî, *Zafarnâme*, 301.

[19] Neşrî, I, s. 348-354; Rûhî'ye atfedilen Oxford yazmasında (Bodleian, Marsh 313) ilginç ayrıntılar (TTK tıpkıbasım, Belgeler, V. 22-23); Anonim Tevârîh, yay. Fr. Giese; Oruc, yay. Fr. Babinger, I, s. 34-36.

[20] Şâmî, *Zafarnâme*, s. 309.

[21] Şâmî, *Zafarnâme*, s. 310.

[22] Şâmî, *Zafarnâme*, s. 310

[23] Şerefeddîn Ali Yazdî, *Zafernâme*, yay. M. Abbâsî, II, s. 331: "Musulman Çelebi ki be-Asra Yaka gurîhte bûd"; Bayezid'e karşı Timur'un Batı Hıristiyan devletleriyle teması ve Ankara Savaşı'ndan sonra İmparator Manuel'in Timur ile ilişkileri hakkında: J. Barker, *Manuel II*, s. 504-509; Alexandrescu-Dersca, *La Campagne de Timur en Anatolie*, Bucharest, 1942, s. 123-124.

[24] Şerefeddîn Ali Yazdî, *Zafernâme*, s. 336.

[25] Yazdî, *Zafernâme*, s. 339.

[26] Yazdî, *Zafernâme*, s. 341.

[27] Yazdî, *Zafernâme*, s. 343.

[28] Yazdî, *Zafernâme*, s. 348.

[29] Yazdî, *Zafernâme*, s. 349: "Be-gâyet muteellim şud"; *Anonimler* farklı bir rivâyet nakleder: Timur, Semerkand'e götüreceğini söylemiş, Bayezid her türlü ümidini kaybetmiş, "bir yüzüğü vardı, saklardı, kaşında agu vardı, hazır etmiş idi, ol arada kendüye kıydı" (Anonim *Tevârîh*, Paris Bib. Nationale, sup. Turc 1047, v. 29a). Öteki tarihler, bunu söylemekten kaçınırlar; İslâm, intiharı kabul etmez.

[30] Yazdî, *Zafernâme*, s. 349.

[31] Yazdî, *Zafernâme*, s. 350.

[32] Yazdî, *Zafernâme*, s. 402.

[33] Nazmîzâde Murtazâ'nın Türkçe çevirisi (1698), baskı İstanbul 1277 H.

[34] Burada, İbn 'Arabşah'tan Ahmet Beyatlı'nın yaptığı Türkçe çeviriyi kullanıyorum (yazma, Tarih Bölümü, Bilkent Üniversitesi).

[35] W. Barthold, *Ulug Beg*, 74-76.

[36] *Düstürnâme-i Enverî - Medhal*, yay. M. H. Yınanç, İstanbul, 1930, s. 90.

[37] Şerefeddîn, *Zafernâme*, yay. Urunbayev, Taşkent, 1972, s. 424

[38] *Kitab-ı Cihannüma - Neşrî Tarihi*, c. II, yay. F. R. Unat - M. A Köymen, Ankara, 1957, s. 423-551.

[39] *Kitab-ı Cihannüma - Neşrî Tarihi*, c. II, 512-513

[40] Taşan ailesinin menşei hakkında bkz. Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, yay. Kilisli Muallim Rifat, İstanbul, 1928, s. 397.

[41] Hüseyin Hüsameddîn, *Amasya Târihi*, c. III, İstanbul, 1921, s. 157-198

[42] *Kitab-ı Cihannüma - Neşrî Tarihi*, c. II, s. 432, 434, 446, 456, 462, 504, 508

[43] *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman, - Die altosmanischen Anonymen Chroniken*, c. I, yay. F. Giese, Breslau, 1922, s. 47.

[44] *Kitab-ı Cihannüma - Neşrî Tarihi*, c. II, s. 422-450

[45] *Kitab-ı Cihannüma - Neşrî Tarihi*, c. II, s. 473-474

[46] M. M. Alexandrescu-Dersca, "Les relations du prince de Walachie Mirceà", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, X-XI (1968), s. 116-117'de Guboğlu'nu zikrederek 1406 tarihini verir. Neşrî'deki *Menâkibnâme*'de bu tarih tasdik edilir: c. II, s. 478-479; burada Ali Paşa'nın vefat ettiği bilgisi yer alır ki bunun tarihi 17 Receb 809/28 Aralık 1406'dır; bkz. İdrîs-i Bitlisî, *Heşt Bihişt*, TSMK, Hazine, no. 1655, s. 278.

[47] Safer 813/Haziran 1410; bkz. Dersca, “Les relations du prince de Walachie Mirceà” *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, X-XI (1968), s. 122, 123

[48] *Kitab-ı Cihannüma - Neşrî Tarihi*, c. II. 480.

[49] İdrîs-i Bitlisî, *Heşt Bihişt*, s. 281-288; Neşrî, c. II, s. 486-516.

[50] İdrîs-i Bitlisî, *Heşt Bihişt*, s. 286-288; Neşrî, c. II, s. 506-516.

[51] Dukas, *Historia Turco-Byzantina*, çev. H. J. Margoulias, Detroit, 1975, s. 114.

[52] P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche*, İstanbul, 1934, s. 97.

[53] Markîzî, IV, 4a., *Kitab-ı Cihannüma - Neşrî Tarihi*, c. II, s. 519-520.

[54] *Kitab-ı Cihannüma - Neşrî Tarihi*, c. II. s. 516-534.

[55] *Kitab-ı Cihannüma - Neşrî Tarihi*, c. II. s. 516-534.

[56] J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick, 1969, s. 290-353.

[57] Dukas, *Historia Turco-Byzantina*, s. 119, F. Thiriet, *Régistre des déliberations du sénat de Venise*, Paris-The Hague, 1958, II, no. l569, 1573, 1584, 1588, 1597, 1598.

[58] Thiriet, *Régistre…*, II, no. 1563, 1564.

[59] Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Gotha, 1918, c. I, s. 373.

[60] Jorga, *Geschichte…*, I, 374.

[61] Dukas, *Historia Turco-Byzantina*, s. 125.

[62] Jorga, *Geschichte…*, c. I, 374.

[63] İdrîs-i Bitlisî, *Heşt Bihişt*, s. 289-291; Neşrî, c. II, s. 530-534; ilk Osmanlı derlemelerinde, Karaman’a yapılan çeşitli seferler birbirine karıştırılmıştır.

[64] Bu seferin doğru tarihi için bkz. İbn Hacer Askalanî, *Inbâ'ü'l-Gumr bi-Ebnâ el-'Ömr fi't-Tarih*, yay. Muhammed Abdul-muid Han, Beyrut, 1986, c. III, s. 526; Mehmed'in Şahruh'a Şevval 822/Kasım 1419 tarihli mektubu için bkz. Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selatîn*, İstanbul, 1274, c. I, s. 164.

[65] *Kitab-ı Cihannüma - Neşrî Tarihi*, c. II, s. 536; *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman*, yay. F. Giese, no. 1047, vr. 34a-b; burada Mehmed'in bu seferi için verilen 817/1414 ve 819/1416 tarihleri uc beylerinin önceki akınlarına ait olmalıdır; bkz. Dukas, *Historia Turco-Byzantina*, s. 125.

[66] I. Mehmed'e mektubu için bkz. Feridun Bey,*Münşeâtü's-Selatîn*, c. I, s. 150-151.

[67] Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selatîn*, c. I, s. 150-157.

[68] Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selatîn*, c. I, s. 145-146, 104-167.

[69] Dukas, *Historia Turco-Byzantina*, s. 129; Sırp voyvodasıyla aynı nitelikte bir anlaşma için bkz. *Lebensbeschreibung des Despoten Stefan Lazarevic*, yay. M. Braun, Wiesbaden, 1956, s. 56-58.

[70] H. İnalcık, "Murat II", *İA*, V, s. 598-599.

[71] *Lebensbeschreibung des Despoten Stefan Lazarevic*, yay. M. Braun, s. 27, 55

[72] *Kitâb-i Cihan-nümâ* (Neşrî Tarihi), I, haz. F.R. Unat ve M.A. Köymen, Ankara, 1949, s. 350, 364, ayrıntılar bkz. s. 71-75, *"Yılırım Bayezid ve Timur"*.

[73] Antlaşma maddeleri için bkz. John W. Barker, *Manuel II, Palaeologus (1391-1425)*, New Brunswick, 1969, index: Süleyman Çelebi, antlaşma s. 224-228; E.A. Zachariadou, "Süleyman Çelebi in Rumili and the Ottoman Chronicles", *Der Islam*, 60-2 (1983), s. 268-296.

[74] *İskendernâme*, İ. Ünver, faksimile metin, beyit 7849.

[75] Bkz. s. 77-79, "Timur: Anadolu Beyleri, Osmanlı ve Bizans Üzerinde Eğemen"

[76] Neşrî, II, s. 430 (Neşrî'de bu ayrıntılar Ahmedî'den, bkz. s. 91-104).

[77] Çelebi kardeşler arasında saltanat mücadelesi üzerinde Ahmedî'nin şimdiye dek bilinmeyen bir *Menâkibnâme* yazdığı hakkında bkz. s. 91-104, "Fetret Devri Üzerine Çağdaş Bir kaynak".

[78] *Menâkibnâme:* (Neşrî, c. II, s. 472) "Şimdi ol hamamun önü tahıl-pazarı'dır".

[79] Ahmedî, *Menâkibnâme* (Neşrî, c. II, s. 476).

[80] Ahmedî, *Menâkibnâme* (Neşrî c. II, s. 478).

[81] Süleyman, "Bir arada içmeğe otursa bir kaç ay anda kalurdu".

[82] Ahmedî, *Menâkibnâme* (Neşrî, c. II, s. 482).

[83] *Menâkibnâme*'ye göre Musâ dönemi devrimci bir dönemdir. Uc beylerinin "gâzî politikası"na Musâ yön vermiştir. Bu atmosferde Ahmedî gibilerin özlediği yaşam tarzına yer yoktur. Bu dönemi iyi anlayan P. Wittek'in şu makalesine bkz. "De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople", P. Wittek, *La Formation de l'empire Ottoman*, yay. V. Ménage, Londra, 1982. Türkçe çevirisi: "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Fethine", *Belleten*, XXVII (1943, H.İ.), s. 557-589; Wittek, Neşrî'deki rivâyetin, Ahmedî'ye ait sağlam bir kaynağa dayandığını fark etmemiştir. Wittek'in yazısını iyi anlamayan Colin Imber ("Paul Wittek's 'De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople', *Osmanlı Araştırmaları*, V, 1986) haksız yere, yakışık almaz sözlerle, ona saldırmıştır. Wittek, Osmanlı devletine dinamizmini veren *gazâ* üzerinde durarak bir tarihçi olarak gerçeği ifade etmiştir, bunun "Cermen Ulusalcılığı" ile bir ilişkisi yoktur.

[84] *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman* (F. Giese Neşri), haz. N. Azamat, İstanbul, 1992, s. 33, bu neşir tatmin edici bilimsel nitelikte değildir.

[85] Barker, *Manuel II.*, s. 80-81.

[86] Neşrî hakkında bkz. V. Ménage, *Neshrî's History of Ottomans*, Londra, 1914 ve H. İnalcık, "The Rise of Ottoman Historiography", *Historians of the Middle East*, yay. B. Lewis ve P.M. Holt, Londra, 1962, s. 152-167.

[87] Neşrî, Aşpz. ve öteki kaynaklarından aldığı metinleri “rivâyet ederler ki”, “rivâyettir ki” gibi bir deyimle aynen aktarmaktadr.

[88] Bkz. Ménage, *Neshrî’s History of Ottomans,* (“interpolations”, s. 48-49) bu bölümlerin Neşrî’ye sonradan ilave edildiğini tahmin eder. Neşrî’nin bize gelen en eski Menzel nüshasında (1493 Şubat’ında istinsâh edilmiş) (*CihÇnnümÇ*, yay. F. Taeschner, Band I, Einleitung und Text des cod. Menzel, Leipzig, 1951), Niş fethinden I. Murad’ın şehâdetine kadar fasıllar (sayfa 58-83), bizim Ahmedî’ye atfettiğimiz metni içerir. “Ahvâl-i Sultan Mehemmed” Neşrî-Menzel nüshasında sahife 98-141’de yer alır. Bu metinler genişletilmiş Ruhî’ye atfolunan Oxford nüshasında (Bodleian Library, Ms. Marsh, 313) bulunur. Bihiştî’de kısaltılmıştır.

[89] Metnin Ahmedî’ye ait olduğunu ilk kez kısaca, şurada zikrettim: “Ahmedî’s 'Gazânâme’ on the Battle of Kosova”, *Kosovo*, Paris 2000, s. 21-26.

[90] S.W. Reinert, “A Byzantine Source of the Battle of Bileca (?) and Kossovo Polje: Kydones Letters, 396 and 398 Reconsiderd”, *Studies in Ottoman History in Honor of Professor V.L. Ménage*, yay. C. Heywood ve C. Imber, İstanbul, 1994, s. 250.

[91] M. Kiel, “Mevlana Neşrî and the Towns of Medieval Bulgaria”, *Studies in Ottoman History in Honor Professor V.L. Ménage*, İstanbul, 1994, s. 165-187; A. Kuzev, “Notizen zur historischen Geograhpie der Dobrudza”, *Studia Balkanica*, Sofya, 1975, s. 124-136.

[92] Bkz. H. İnalcık, “Murad I”, *IA*.

[93] Ayrıntılar için hazırladığımız şu esere de bkz. “Bir tarihçi olarak Ahmedî’nin *Gazavâtnâme ve Menâkibnâme*’si”.

[94] Ahmedî, *İskendernâme: “Ol melikler ki anları zikr eyledüm”* (beyit 7539).

[95] Son kez K. Sılay tarafından yayınlandı: *History of the Kings of the Ottoman Lineage and their Royal Holy Raids against the Infidels*”, Turkish Sources, Cambridge, 2004.

[96] Şinasi Tekin'in öğrencisi Dimitris J. Kastaritsis, *The Sons of Bayezid* adlı eserinde (Leiden, 2007, s. 220-232) İngilizce çevirisini yayınlamıştır: "Translation of 'Abdülvâsi' Çelebi, *Halîlnâme*.

[97] II. Murad dönemi üzerine ayrıntılar için bkz. *MEB İslâm Ansiklopedisi*, "Murad II" maddesi.

[98] 6 Nisan-29 Mayıs 1453 arasında 54 gün süren İstanbul kuşatması hakkında teferruatlı tasvirler içinde hâlâ en etraflı eserler E. Pears'in *The Destruction of the Greek Empire* (Londra, 1903) ve Agostino Pertusi'nin *La Caduta di Constantinopoli* (Verona, 1976) adlı çalışmalarıdır.

[99] M. Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, Princeton, çev. C.T. Riggs, Princeton, 1954, s. 83.

[100] H. İnalcık, "Islamization of Ottoman Laws on Land and Land Taxation", *Festgabe an Josef Matuz*, yay. C. Fragner ve K.Swartz, Berlin, 1992, s. 100-116.

[101] Ch. Tilly, *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, 1975.

[102] Avrupa'da bu iki "üstün güç" arasındaki dramatik karşılaşma büyük alman tarihçisi L. von Ranke'yi bir eser yazmaya götürmüştür *The Ottoman and the Spanish Empires in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, çev. W. R. Kelley, Londra, 1843; J. Elliott, "Ottoman-Habsburg Rivalry: The European Perspective", *Süleyman the Second and His Time*, İstanbul, 1993, s. 153-162; ayrıntılı olarak bkz. Kenneth Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, I-IV, Philadelphia, 1976-1984; iyi bir özet D. Vaughan, *Europe and The Turk, Liverpool*, 1954.

[103] Ferdinand'ın Pavia savaşından 18 gün sonra yazdığı bir mektupta François'nın Sultan'dan yardım istemeyi düşündüğü, Bosna Paşas ile ilişki kurduğu biliniyor; bkz., Charriére, s. 113, not. 1; bu mektup Charriérede ve *Paléographie Universelle*, Paris 1839'da ve R. Yinanç, *DTCF Dergisi*, VIII XII (1975), 96, yayınlanmıştır.

[104] İbrahim Paşa'nın Ferdinand'ın elçisine sözleri, bkz. Hammer, V, s. 77-81

[105] Otto Kurz ve özellikle Gülru Necipoğlu, “Süleymân the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman Hapsburg-Papal Rivalry” *Süleyman the Second and His Time*, yay. H. İnalcık ve C. Kafadar, İstanbul, 1993, s. 163-194.

[106] Aloisio Gritti’nin Avrupa dış ilişkilerinde önemi için bkz. A. Decei, Aloisio Gritti au service de Soliman Le Magnifique d’après des documents turcs inédits (1533-1534)”, C. Feneşan, J.-L.-Bacqué-Grammont’ın katkıları ile, *Anatolia Moderna-Yeni Anadolu*, III (1992), s. 1-103.

[107] 115.000 altın ödenen dört katlı bu muhteşem tacın imparator ve papa için yapılan taclarla bir karşılaştırışı için bkz. G. Necioğlu, “Süleymân the Magnificent and the Representation of Power…”, s. 163-170.

[108] Necipoğlu, “Süleymân the Magnificent and the Representation of Power…”, s. 170-181.

[109] S. Deswarte-Rosa “l’expédition de Tunis (1535)”, *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance*, Actes de 37e Colloque Internationale du CESR, yay. B. Bennassar-R. Sauzet, Paris, 1998.

[110] C. Isom-Verhaaren, “Ottoman-French Interaction, 1480-1580: A Sixteenth Century *Encounter*”, yayınlanmamış doktora tezi, University of Chicago, History, 1997; Toulon’da Osmanlı donanması için bkz. Charrière, I, s. 570 vd.

[111] Pierre de Bourdeille, *Oeuvres complètes*, yay. L. Lalande, c. XI, s. 179; Süleyman Bender kitabesinde (1538) dünya devleti bilincini şöyle ifade eder:

> *Gemiler yürüden bahr-i Frenk ve Magrib ve Hinde*
> *Şeh-i Bagdad u Kayser-i Rûm Mısr’a Sultanım*

[112] E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, c. II, Paris, 1848, s. 724-726.

[113] “L G. S. avait besoign d’estre aydé”, (E. Charrière, c. III, s. 278).

[114] A. Hess, *The Forgotten Frontier*, Londra, 1978.

[115] H. İnalcık, “Osmanlı–Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü 1569”, *Belleten*, XIII (1948), s. 349-402.

[116] Bkz. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, yay. H. İnalcık with D. Quataert, Cambridge, 1994.

ORTA-AVRUPA’DA SAVAŞ

[117] 1600’den sonraki dış ve iç gelişmeler için bkz. II. cilt.

[118] A. Sorel, *La Question d’Orient*, Paris, 1889, s. 214-216.

[119] Doğu-Avrupa ve bu arada Osmanlıların geri kalmışlığı üzerine. *The Origins of Backwardness in Eastern Europe, Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century,* yay. D. Chirot, Berkeley, 1989; bu cilt içinde Osmanlılara ait bölüm: F. Adanır, “Tradition and Rural Change in Southeastern Europe During Ottoman Rule”, s.131-175; Türkiye’nin geri kalmışlığı sorunu, II. Dünya Savaşı’ndan sonra en çok Türk aydınlarını düşündürmüş ve bir yığın yayına vücut vermiştir. Bu yayınların büyük bölümü Marksist teoriyi izlemiştir. Genel olarak bu teorinin tartışması için bkz. B. Chandra, “Karl Marx, His Theories of Asian Societies, and Colonial Rule”, *Review*, V-1 (1981), s. 13-91; A.M. Bailey ve J.R. Llobera, *The Asiatic Mode of Production: Science and Politics*, London, 1981; Doğu-Avrupa’da Osmanlı toplum yapısı başlangıçta Marx’ın feodal toplum teorisine göre yorumlanmıştır. Bu konuda en esaslı inceleme: V. P. Moutatcieve, *Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries*, New York, 1988; Sosyal yapıyı Marx’ın “Asya Tipi Üretim Tarzı” teorisi bakımından işleyenler, S. Divitçioğlu, *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, İstanbul, 1967; S. Yerasimos, “Le mode de production asialtique et la societe Ottomane”, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, ve çev. B. Kuzucu, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, 3 cilt, İstanbul, 1974; H. İslamoğlu ve Ç. Keyder, “Agenda for Ottoman History”, *Economy and Society*, V-2 (1976), s. 178-196; Asya Tipi Üretim Tarzı’nı Türk yazarları Divitçioğlu’ndan beri Osmanlı’ya özgü farkları belirterek ılımlaştırırlar; daha genel biçimde ele alanlar arasında bkz. M.A. Şevki, *Osmanlı Toplumunun Sosyal Bilimle Açıklanması*, İstanbul, 1968; M. Sencer, *Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul, 1969, s. 186-378; B. Boratav, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara, 1980; R. Aktan, *Türkiye İktisadı*, 3. baskı, Ankara, 1978; Ç. Keyder, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Ankara,

1983; Marx etkisi ile genel sosyolojik analiz için bkz., İbrahim Yasa, *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları*, 2. Baskı Ankara, 1973; J. Hindernik ve M. Belik Kıray, *Social Stratification as an Obstacle to Development, A Study of Four Turkish Villages*, New York, 1970; Osmanlı ekonomisinin durağan (stagnant) karakteri üzerinde tartışmalar da, tarihî verilere dayanacak yerde çoğu zaman olayları teoriye uydurma biçiminde gelişmiştir. "Asya Tipi Üretim Tarzı" teorisi ile I. Wallerstein'in kapitalist Dünya Ekonomisi ve onunla bütünleşme teorisini kaynaştıran ve tarihi veriler ışığında yeni bir yorum getirme çabası için bkz. *The Ottoman Empire and the World-Economy*, yay. H. İslâmoğlu-İnan, Cambridge, 1987, s. 1-26; H. İslamoğlu-İnan., "Les paysans, le marche et l'Etat en Anatolie au XVIe siècle", *Annales*, 5 (1988), s. 1025; toprak ve köylü üzerinde belli fiskal-politik gereklerin doğurduğu çift-hâne ve kentte hirfet rejimi (infra) üretim tarzına bağlanan toplum yapısı teorisinin Max Weber sosyolojisi ile değişik biçimde yorumu için bkz. K. Wittfogel, *Oriental Despotism, A Comparative Study of Total Power*, 5. Baskı, New Haven ve Londra, 1964; Wittfogel Osmanlı İmparatorluğu'nu önemli bir toplum tipi olarak alır, fakat sulamanın esas olduğu Mezopotamya, Mısır, Çin imparatorlukları yanında Osmanlı despotizmi için özel bir üretim tarzı bulamaz; bize göre büyük hidrolik devlet girişimi yerine Osmanlı örneğini belirleyen üretim tarzı, çift-hâne sistemidir; bunun için bu bkz. H. İnalcık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1993, s. 1-14; daha geniş bir biçimde bkz. H. İnalcık, *The Middle East and the Balkans under the Ottomans: Selected Papers on Economy and Society*, Bloomington, 1992; Osmanlı'nın toprağı ve köylü emeğini mutlak devlet kontrolü altında tutması, mîrî sistem, klâsik dönemde Osmanlı rejiminin temeli ve ana karakteridir; çift-hâne sistemi olarak nitelendirdiğimiz bu "üretim tarzı"nı belirleyen baskı veya koşul, İslâm'ı, gittikçe güçlenen bir Haçlı Avrupası karşısında koruma, direnme ve karşı saldırıya geçip Hak sözünü dünyada egemen yapma çabası, yani gazâ ideolojisidir. Osmanlılar toprağı ve köylü emeğini kontrol veya "despotizmi" bununla haklı göstermiş ve topluma kabul ettirmiştir. 13. yüzyılda iki yandan, Mogol ve Haçlı baskısı altında yok olma karşısında kalan İslâm âlemi, Mısır ve Suriye'de Memlûklerin, Anadolu'da Osmanlıların askeri rejimini bir çıkış yolu olarak benimsemiştir. Bu, bir "meşrûlaştırma" ideolojisi olup asıl temel sosyal-ekonomik yapıyı, çift-hâne sisteminde aramak gerekir. Bizim bu açık yorum tarzımız, son yayınlarda hayretle görüyoruz ki, ters ve

noksan biçimde izlenmekte ve bize ait olmayan düşünceler bize atfedilmektedir, meselâ bkz. C. Imber, “The Ottoman Dynastic Myth”, *Turcica*, XV (1987), s. 7-27; bu yazıdaki esas düşünceler için bkz. H. İnalcık, “Pâdişâh”, *İslam Ansiklopedisi (IA)*, IX (1969), s. 491-495; 1964’te çıkmış olan bu yazıda (s. 492-493) hânedânının hâkimiyetini “meşrûlaştırmak” amacı ile, Osmanlıların çeşitli rakip Müslüman hânedânlara karşı hükümdarlık haklarını ve hâkimiyet kaynağını Orta-Asya hanlık geleneğine, Selçuk sultanlarının vârisliğine veya doğrudan Tanrı tarafından verilmiş olduğuna bağladıklarını belirtmiştik. Bir grup sosyolog, Osmanlı İmparatorluğu’nun politik sosyoloji bakımından yapısını, merkeziyetçi-bürokratik imparatorluklar çerçevesinde inceler. Osmanlı örneğine önemli bir yer ayıran böyle bir teori için bkz. S. N. Eisenstadt, *The Political Systems of Empires*, New York, 1969.

[120] Bkz. şerafeddîn Turan, *Kanunî’nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vakası*, Ankara, 1961; Mustafa Akdağ, *Büyük Celâlî Karışıklıklarının Başlaması*, Ankara, 1963; M. Cezar, *Leventler*, İstanbul, 1965.

[121] M. Akdağ, “Türkiye Tarihinde İçtimaî Buhranlar serisinden: Medreseli İsyanları”, *İFM*, XI (1949-50), s. 361-387.

[122] M. Akdağ, “Türkiye Tarihinde İçtimaî Buhranlar serisinden: Medreseli İsyanları”, s. 361-387.

[123] Nüfus baskısı üzerine: M.A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia*, 1450-1600, Londra, 1972; H. İnalcık, “The Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings”, *Review*, I (1978), s. 86-90.

[124] Ö. L. Barkan, “Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, *İFMXV* (1949-50), s. 550-553; H. İnalcık, “Kıbrıs’ta Türk İdaresi Altında Nüfus”, *Kıbrıs ve Türkler*, Ankara, 1964, s. 27-31.

[125] B. Lewis, “Ottoman Observes of Ottoman Decline”, *Islamic Studies*, I-1, Karachi, 1962, s. 71-87; T. Gökbilgin “XVIII. Asırda Osmanlı Devletinde Islâhat İhtiyaç ve Temayülleri ve Kâtip Çelebi”, *Katip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara, 1957, s. 101-119. Çöküş dönemi üzerinde belli başlı Osmanlı yazarları: Mustafa Âlî üzerinde de bkz. C. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âlî* (1541-1600), Princeton, 1986; M. İpşirli, “Hasan

Kâfî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûllü’l-hikem fi Nizâm-i’l-Âlem” *Tarih Enstitüsü Dergisi*, X-XI (1979-1980), s. 239-278; XVII. yüzyıl için bkz. *Koçi Bey Risalesi*, yay. A.K. Aksüt, İstanbul, 1939; Y. Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına dair Kaynaklar: Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlihi’l-Müslimîn ve Menâfi’ül-Mü'minîn, Hırzü’l-Mulûk*, Ankara, 1988.

[126] P. Hörster, *Zur Anvendung des Islamischen Rechts im 16. Jarhundert. “Die juristischen Darlegungen” (Maruzat) des Schejch ul-Islam Ebu’s Su’ud (ges. 1574)*, Stuttgart, 1935. I. Ahmed dönemiyle bağlantılı olan kanûnlar için bkz. “Osmanlı Kanûnnâmeleri”, *Millî Tetebbular Mecmuası*, I, İstanbul, 1331 (1913), s. 49-112, 305-337.

[127] B. Kütükoğlu, *Osmanlı–İran Siyasî Münsâsebetleri*, I, İstanbul, 1962.

[128] Bu konuya ait malzeme, Anadolu için: Ç. Uluçay, *Saruhan’da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1944; idem, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan’da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1955; H. İnalcık, “Adâletnâmeler”, *Belgeler*, III; Celâlî ayaklanmalarının ortaya çıkmasındaki ekonomik ve sosyal nedenler hakkında bkz. M. Akdağ, “Celâlî Fetreti”, *DTCFD*, XVI-1-2 (1958), s. 53-107; M. Akdağ, *Celâlî İsyanları, 1550-1603*, Ankara, 1963; M. Akdağ, “Osmanlı İmparatorluğunun Kurtuluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadî Vaziyeti”, *Belleten*, XIII (1949), s. 497-564, ile XIV (1950), s. 319-418. Tüfek kullanılmasının 16. yüzyıl ikinci yarısında bütün Orta-Doğu ülkelerinde yayılması ve halkın tüfeği kolaylıkla elde etmesi temel sorun olup Celâlîler üzerinde çalışanların gözünden kaçmaktadır: bkz. H. İnalcık, “The Socio-political Effects of the Diffusion of Fire-Arms in the Middle-East”, *War Technology and Society in the Middle East*, Londra, 1974, s. 195-217; H. İnalcık, “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700”, *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s. 283-337; kapısız asker ücretle hizmetini devlete, paşalara sunmakta, bunu bulamayınca eşkiya gruplarına Celâlîlere katılmakta idi. Balkanlar’da haydutların (hayduklar) çoğalması Anadolu’da Celâlîlerin arttığı zamanlara rastlamaktadır. Birçok haydutun Martolos ve Voynuklar arasından geldiğini biliyoruz. Rumeli’deki eşkiyalar için bkz. *Turski izvori za aidutstvoto i aramijstvoto vo Makedonia*, I (1620-1650), II (1650-1700), yay. A. Matkovski, Skopje, 1961; A. Matkovski, *Turski dokumenti za istorijata na*

makedoniskiot narod c. I, 1607-1623, Skopje, 1963; D. Spova, *Makedonja vo XVI i XVII vek. Dokumenti od carigradskite archivi* (1557-1645), Skopje, 1955; F. Adanır "Heiduckentum Osmanische Herrschaft", *Südest Forschungen*, 41 (1992), s. 43-116. B. Cvetkova, "Mouvements antifeodoaux dans les terres bulgares sous domination Ottomane du XVIeme au XVIIIeme siecle" *Etudes Historiques*, II, Sofia, 1965, s. 149-68. Bu hareketlerde hem bir sınıf kavgası hem millî bir karakter arayan adı geçen Balkanlı araştırıcılar, bu tarihlerde Osmanlı devlet ve topluluğunu bütünü ile sarsan diğer büyük tarihî değişiklikleri gözden kaçırmaktadır.

[129] Bütçe açıkları için bkz. A. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, 1985; H. İnalcık, "Djizya", *EI2*, II, s. 562-566. *EI2*, II, s. 562-566.

[130] Bkz. H. İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle" *Belleten*, XV (60), Ankara, 1951, s. 656-66; Ö. L. Barkan "Price Revolution", *IJMES*, *VI*; Halil Sahillioğlu, "The Role of International Monetary and Metal Movements in Ottoman History, 1300-1750", *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern World*, Durham, 1983; C. Kafadar, "Les Troubles monétaires de la fin du XVIeme siècle et la prise de conscience Ottoman du declin", *Annales*, E.S. c. 2 (1991), s. 381-400.

[131] Bkz. Ö.L. Barkan "Price Revolution", *IJMES*; Halil Sahillioğlu, "The Role of International Monetary and Metal Movements in Ottoman History, 1300-1750", *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern World*, Durham, 1983; C. Kafadar, "Les Troubles monétaires de la fin du XVIeme siècle et la prise de conscience Ottoman du declin", *Annales*, E.S. C. 2 (1991), s. 381-400.

[132] Ö. L. Barkan, "Essai sur les donnees statistiques des registres de recensement dans l'empire Ottoman aux Xeme et XVIeme siècles", *JESHO*, I-I, s. 9-39; Ö. L. Barkan, "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları", *Belgeler*, I-1, (1964), s. 1-117; Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *IFM*, XV (1953-54), s. 209-237; N. Todorov "La situation demographique de la Peninsula balkanique au cours des XVe et XVIeme siecles", *Annuaire de l'Université de Sofia*, LIII-2 (1959).

[133] Yörükler için bkz. T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân*, İstanbul, 1957.

[134] Martoloslar için bkz. M. Vasic, "Die Martolosen im Osmanischen Riech", *Zeitschrift für Balkanologie*, II (1964), s. 172-189; R. Anhegger, "Martoloslar hakkında", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII (1940-42), s. 282-320; H. İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara, 1954, s. 179-181.

[135] Topkapı Sarayı Arşivi, no. D. 9524

[136] Bkz. H. İnalcık, "Dobrudja", *EI2*.

[137] Eski Yugoslavya'daki şehirlerin tarihi hakkında bkz. *Historiographie Yougoslave 1955-1965*, Beograd, 1965, s. 133-34; Vakıflar için N. Begoviç, *Vakufi u Jugoslaviji*, Beograd, 1963; Ö.L. Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Belgeler*, I-2 (1965), s. 235-377; T. Gökbilgin, "Edirne ve Paşa Livası", *İstanbuli Structures sociale et development culturel des villes sud-est europeennes et adriatiques aux XVIIe et XVIIIe siecles, Actes du Colloque... Venise 27-30, 1971*, Bucharest, 1975; N. Todorov, *The Balkan City, 1400-1900*, Seattle, 1983; S. Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, Cambridge, 1984; "İstanbul", Halil İnalcık, *EI2*; B. Yediyıldız, *Institution du Vaqf au XVIII siecle en Turquie*, Ankara, 1985; H. Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Jerusalem, 1988; H. İnalcık, "İstanbul: An Islamic City", *JIS*, I (1990), s. 1-23.

[138] Bkz. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, İstanbul, 1941, s. 85-94; H. İnalcık, "GhulÇm", *El2*, s. 108-122; Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, *THIM*, I, s. 208-221, 242-46; M. F. Köprülü, "Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Meseleleri," *Belleten*, XXVIII (1964), s. 275.

[139] Bkz. *Tarih-i Âl-î Selçuk*, Bib. Nationale, Paris Supp. pers. 1553, facsimile neşri, F. Uzluk, Ankara, 1952, s. 52, 57, 66, 71.

[140] *Tarih-i Âl-î Selçuk*, s. 52-53

[141] *Neşrî*, Fr. Taeschner neşri, I, Leipzig, 1951, s. 35

[142] Onun Şaban 761/Haziran 1360 tarihli vakfiyesinde, Uzunçarşılı neşri, *Belleten*, No. 107, 422, levha 16; Evrenkuş Hadım ve Şahin b. Abdullah Orhan'ın bir temliknâmesinde, *Belleten*, No. 19, 280 ve tavaşî Mukbil.

[143] Bkz. *Âşıkpaşazâde*, yay Fr. Giese, Leipzig, 1928, s. 50.

[144] Bilhassa bkz., 835 Hicri tarihli *Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, yay. H. İnalcık, Ankara, 1954.

[145] *Neşrî*, yay. Fr. Taeschner, I, Leipzig, 1951, s.135, 140; Bertrandon de La Brocquière, *Le voyage d'outre-mer*, yay. Ch. Schefer, 1986, s. 182-83.

[146] II. Murad devrinde Yazıcızâde Ali (*Selçuknâme*, Topkapı Sarayı No. 566, 23) pâdişahlığın kullara sahip olmakla mümkün olduğunu ifade etmiştir (karş. N. Machiavelli, *The Prince*, Chapter IV). Kemal Paşazâde (Millet Kütüph., İstanbul, No. 25, v. 11-12) gılmanın hepsi pâdişah kapısında eşit olduklarından hiçbiri diğerleri üstüne çıkmayı ve saltanat iddiasında bulunmayı aklından geçirmez, der.

[147] Bkz. Dukas, *Bizans Tarihi*, çev. V. Mırmıroğlu, İstanbul, 1953, s. 63; H. Hüsameddîn (*Amasya Tarihi*, III, İstanbul) yerli Türk ricali ile dönmeler arasında bu rekabeti mübalağa etmekle beraber, devlet siyasetine ilk devrede bunun önemli bir rol oynadığına şüphe yoktur. Karamanî Mehmet Paşa ile İshak Paşa rekabeti, II. Bayezid devrine Amasya'dan gelen rical ile Gedik Ahmed arasındaki rekabet, Çandarlı Halil ile Zaganuz ve Şahabeddîn Paşa arasındaki rekabet bir bakıma böyle yorumlanabilir.

[148] Bkz. Taşköprülüzâde, *Şakâ'ik-i Nu'maniyye*, Mecdî tercümesi; Angilolello'ya göre (*Historia Turchesca*) kumandan ve başka yüksek mevki sahiplerinin çoğunluğu kul sistemine göre yetişmiş kimselerdendi.

[149] *Koçi Bey Risâlesi*, yay. A.K. Aksüt, s. 51.

[150] H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire*, Cambridge, 1919, s. 263.

[151] B. Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Cambridge, 1941, s. 63.

[152] Bu hizmet grupları hakkında tafsilât için bkz. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 388-464.

[153] Ö. L. Barkan, “Bütçe”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV (1953-1954), s. 300.

[154] Bkz. H. 835 tarihli *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara: TTK, 1954.

[155] B. Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Cambridge, 1941, s. 82.

[156] *Tarîh-i Atâ*, I, s. 162-165.

[157] M. Süreyya, *Nuhbetü’l-Vekayi’*, İstanbul, 1290 H., s. 269.

[158] Resmî kuyudâtta 13. ve 14. yüzyılda İran’da kullanılan bürokratik kurallar hakkında ve muhasebe el-kitaplarına bir misâl olarak: Abdullah Mazandarânî, *Die Resâla-yi Falakiyya*, yay. W. Hinz, Wiesbaden, 1952.

[159] Bkz. K. Wittfogel, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*, 5. baskı, New Haven ve Londra, 1964.

[160] Çift-hane sistemi için bkz. H. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, yay. H. İnalcık with D. Quataert, Cambridge, 1994, s. 143-154; H. İnalcık, *From Empire to Republic*, İstanbul, 1995; H. İnalcık, *Essays on Ottoman and Turkish Social History*, İstanbul, 1995, s. 61-72.

[161] Bkz. H. İnalcık, “Timar”, *EI2*.

[162] *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-ı Mezâmîn-i Defter-i Dîvân*, İstanbul, 1280/1864. Timarlı listeleri ve kanûnlarını veren bu önemli eserin yeni bilimsel bir yayınına gereksinim vardır.

[163] *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, yay. H. İnalcık, Ankara, 1954.

[164] Bkz. *Sûret-i Defter-i Arvanid*, Giriş, XI-XII; orada gösterilen Arnavutluk’a ait defterlerden başka İstanbul Osmanlı Arşivi ve Sofya Millî

Kütüphanesi Osmanlı Belgeler koleksiyonunda II. Murad ve Fâtih dönemlerine ait defterler mevcuttur.

[165] *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, yay. F. Giese, Breslau, 1922, 30.

[166] Bu malzemenin korunduğu devlet arşivimiz, *Hazîne-i Evrak*, devlet yapısı itibariyle batılılaşmanın başladığı Tanzimat devrinde, 1846 tarihinde kuruldu. Bundan önce istatistik niteliği taşıyan defterler, çeşitli vekâletlerin, Bâb-ı Âlî, Mâliye, Defter-i Hakânî, Evkaf vb. devlet dairelerinde saklanmakta idi. Bu nezâretlerde günlük muâmelâta konu olmayan belge koleksiyonları, 1846'da Hazîne-i Evrak'da toplandı. Bugün Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne bağlı Osmanlı Arşivi'nde, kaba bir hesapla yüz elli milyon belge bulunduğu tahmin olunmuştur. Tahrîr veya Tapu Defterleri (Defter-i Hakânî Serisi: B.D.A), Osmanlı Arşivi (İstanbul) ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'nde (Ankara) saklanmaktadır.

[167] Hicri 835 Tarihli *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, 19-20.

[168] Buna mukabil reâya da vergiden kurtulmak için yazılmaktan kaçar. Bu gibiler sonradan hâric emînleri (bkz. Barkan, *Kanunlar*, s. 190) yahut kadılar tarafından bulunarak vergileri tahsil olunur (Barkan, *Kanunlar*, s. 277).

[169] Çeltükciler ve derbent reâyası için hususî hükümleri buraya almayı gereksiz gördük.

[170] Hükümet merkezinde ve mahkemelerde ihtilâfların halli için müracaat olunan sancak kanûnnâmeleri, işte bu suretle meydana gelmektedir. Bu sancak kanûnnâmelerinden yüzden fazlasını bir arada Ömer Lütfi Barkan neşretmiştir ("XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları", I, *Kanunlar*, İstanbul, 1943). Bu kanûn, deftere kaydedildiği gibi ait olduğu sancağın kadısı tarafından da sicill-i mahfûza yazılırdı (Bkz. Barkan, *Kanunlar*, s. 350-351).

[171] Bkz. Ö. L. Barkan'ın neşrettiği belgeler (*İFM*, II, 1, s. 45; II, 2, vesika no. XX, XXIII).

[172] İstihkak sahibinin sonra itirazına meydan bırakmamak için emîn bu tahsisleri yaparken, onların rızâlarını almaya dikkat eder, hatta ekseriya

ziyadesiyle verir (Bkz. Barkan, *İFM*, II, 45, s. vesika 1).

[173] Bu defterlerin hangi konularda bize rakamsal diziler sağladığını yansıtan L. Fekete, Segedin Sancağı mufassal defterinin Macarca çevirisini yayınladı (*Az Esztergomi Szandzsák 1570 Évi Adóösszeirása*, Budapeşte, 1943).

[174] Eldeki tahrîr defterlerine göre sayımlar hangi sancakta hangi tarihlerde yapılmıştır, bunun için bkz. *Osmanlı Arşivleri Rehberi*, s. 189-221. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 1094 defter (1302-1883 yıllarını kapsar) bulunmaktadır. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-i Kadîme koleksiyonunda ise 2320 defter mevcuttur. Bu son koleksiyondaki defterler arasında Kıbrıs'ın tahrîrine ait 1572 tarihli mufassal defter, mükemmel bir örnektir. Defterlerin tarih ve çeşidi, *Osmanlı Arşivleri Rehberi*'nde listelerde işaret olunmuştur. Bu defterlerin önemli bir bölümü baştan veya sondan eksiktir.

[175] Tapu Tahrîr Defterleri: Anadolu için no. 438, 166, 387 ve 998, Rumeli için no. 167 ve 370). Bu defterler, iki bölgenin nüfusunu ve gelir kaynaklarını muhasebe için mevcut mufassal defterlerden özetlemek suretiyle yapılmıştır; yerinde yapılmış yeni tahrîrler değildir. Herhalde 1529'da Viyana Kuşatması gibi olağandışı bir olayla ilgili olarak başdefterdar muhasebe için böyle bir özete ihtiyaç duymuş olabilir. Tüm imparatorluğu kapsayan bu defterlerin arşiv idaresi tarafından bir an önce yayınlanmasını 1991'de önerdik ve değerli arşiv uzmanlarından bir grupla yayın yöntemlerini belirledik. Şimdiye dek Anadolu'ya ait defterler dört cilt halinde basılmıştır.

[176] Defterin aslında K.... harfiyle başlayan bu kayıt siliktir. Herhalde *karye* olmalıdır. Altında yalnızca "on iki ..." kaydını buluyoruz. Arşivist A. Özkılınç'ın araştırmalarına göre "on iki bin" okumak mümkün ise de, bu rakam fazlasıyla yüksektir; krş. II, 9.

[177] Hane katsayısı genellikle 4-5 arasında tahmin olunmaktadır. Ö. L. Barkan, N. Göyünç, L. Erder, S. Faroqhi, W. Hütteroth, B. Yediyıldız, F. Emecen hane için ayrı ayrı katsayı önermişlerse de, her bölge ve yerleşim biriminde bu sayı değişir.

[178] Defter-i Hakânîler üzerinde Türkiye'de ve dışarda şimdiye dek birçok defter yayımlanmıştır. Yayın metodolojisi bakımından güzel bir örnek: F.M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989.

[179] J. Schacht, "The Schools of Law and Later Developments", *Law in the Middle East*, eds. M. Khadduri and H. J. Liebesney, Washington, 1955, s. 73.

[180] "Her kim Allah'ın inzâl ettiği ile hükm etmezse işte kâfirler onlardır" (Mâide suresi, âyet 44).

[181] Bkz. Fuat Köprülü, "Fıkh", *İA*; J. Schacht, *Origins of Muhammedan Jurisprudence*, Oxford, 1953.

[182] Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, 13; Ahmedî, *İskendernâme*, yay. N. S. Banarlı, *Türkiyat Mecmuası*, VI, s. 111.

[183] Makrîzî, *Hitat*, II, s. 220; Ahmedî, a.g.y.

[184] Âşıkpaşazâde, M. Ârif neşri, s. 19-20; Ebül'ulâ Mardin'in bu rivâyetten gerçekte olmuş gibi neticeler çıkarması doğru değildir. Âşıkpaşazâde, bu ve bunun gibi diğer kayıtlar ile, Şerîatı müdafaa eden ve örfî kanûnlarla menfaati halel gören bir sınıfın görüş ve eğilimini aksettirmektedir. Fâtih devrinde örf ve Şerîat çatışması keskin bir şekilde meydana çıkmış olup, Bayezid-i Velî Şerîatın mümessili olarak tahta gelmiştir. Bkz. H. İnalcık, "Mehmed II", *İA*.

[185] Âşıkpaşazâde, *Tevarih*, yay. Atsız, s. 19. Bu, hiç olmazsa müverrihin kendi devri için mühimdir.

[186] Z. V. Togan, "Mogollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *THIM*, c. I, s. 33.

[187] Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-i Kadîme Kolleksiyonu.

[188] Bkz. P. Wittek, "Zu einigen frühosmanischen Urkunden," *WZKM*, c. 54 (1957), s. 252.

[189] *Tevârih-i Âl-i Osman*, yay. Fr. Giese, Breslau, 1922, s. 29-34.

[190] F. Köprülü, Ş. Yaltkaya, Fr. Babinger ve nihayet Kissling tarafından incelenen bu hareketin uclarla ve timar meseleleri ile ilgisi yeter derecede belirtilmemiştir. Şu makaleye bkz.: P. Wittek, “Ankara Bozgunundan İstanbul’un zaptına”, *Belleten*, XXVII (1943).

[191] *Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, yay. H. İnalcık, Ankara, 1954.

[192] Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, Giriş, XXIII.

[193] Bkz., H. İnalcık, “Mehmed II”, *İA*.

[194] Birincisi, Fr. Kraelitz (*Mitteilungen des Osmanischen Geschichte*), ikincisi M. Arif, (TOEM ilâvesi) tarafından yayınlanmıştır.

[195] Ö. L. Barkan, *15. ve 16. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, İstanbul, 1943, Mukaddime, s. XVI-XXIV bu iddiadır.

[196] Ç. Uluçay, *Saruhan’da Eşkiyalık*, İstanbul, 1944, s. 164.

[197] Ancak bugün elimizdeki nüsha, II. Bayezid devrinde 1488 yılında yapılmış değişikliklerle bize gelmiştir. Meselâ Avrupa’dan gelen eşya üzerinden alınan yüzde iki gümrük vergisi, II. Bayezid idaresine ait bir hükümdür. Fâtih devri sonlarında yüzde beş idi. Bununla beraber orijinal Fâtih Kanûnnâmesi üzerinde yapılan değişiklikler bu gibi cüzi noktalardan ibaret olmalıdır. Fâtih, Nişancı Leyszâde’ye, Divan’da amel edilmek üzere devlet işleri üzerinde bir kanûnnâme tanzim etmesini emretmiş, o da Fâtih’ten önce ataları zamanında geçerli kanûnları bir araya getirmiş, bunu pâdişah gözden geçirmiş, eksik kalan hususları bizzat tamamlamıştır. Nişancı, bu kanûnnâmenin pâdişahın ağzından nakil suretiyle meydana getirildiğini işaret etmiştir.

[198] Nişancılık müessesesi herhalde Fâtih’ten önce mevcuttu. 1444’te Nişancı İbrahim Paşa bizce malumdur, bkz. H. İnalcık, *Fatih Devri* 1, Ankara, 1954, s. 87.

[199] *Kanûnnâme*, TOEM, ilâveler, s. 23.

[200] Bkz. H. İnalcık, *Fâtih Devri*, I, Zeyil no. VII, s. 215; idem., *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Giriş.

[201] Dukas, *Bizans Tarihi*, çev. V. Mırmıroğlu, İstanbul, 1953, s. 113.

[202] Fâtih devri teşkilâtı üzerinde çağdaş birtakım Türk ve İtalyan kaynakları vardır ki, resmî kaynakların verdiği bilgileri tamamlamak bakımından mühimdirler. İlkin İdrîs-i Bitlisî'nin Heşt Behişt'inde, Fâtih devri teşkilâtı hakkında verdiği özet, orijinal ve oldukça zengindir. 1475'te Osmanlı Devleti teşkilâtı hakkında Promontorio-de Campis'in eseri, uzun yıllar Osmanlı sarayında içoğlanı olarak hizmet ettikten sonra İtalya'ya kaçarak bir Türk tarihi yazan Jean-Maria Angiolello, İtalyan kaynakları arasında şüphesiz en mühimleridir. Birincisi, Fr. Babinger tarafından neşredilmiştir: Bayer. Akademie der Wissen., Phil. -Hist. Klasse, Sitzungsb. 1957, Heft 8, Münih, 1957. Angiolello ise, I. Ursu tarafından 1911'de Bükreş'te yayınlanmıştır. Bu kaynakların, kanûnnâmelerle ve arşivlerimizdeki diğer zengin malzeme ile karşılaştırılması suretiyle Fâtih devrinde imparatorluğun teşkilâtı tam bir şekilde tasvir olunabilirse de, bu iş henüz yapılmamıştır.

[203] Dr. Fr. Kraelitz tarafından neşredilmiştir: *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, I (1922), s. 13-48.

[204] Konya Koyunoğlu Kütüphanesinde olup N. Beldiceanu ve F. Babinger tarafından yayınlanmıştır.

[205] Bkz. Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, s. XXVII-XXXVI, 23-28.

[206] *Yeni-il Kanunnâmesi* için bkz. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları", *Kanunlar* s. 81.

[207] Meselâ Barkan'ın neşrettiği kanûnnâmelerden, 1540 t. Boz-Ulus, s. 143; 1559 Malatya, s. 117; IV. Mehmed devrine ait Hatvan (Macaristan), s. 317, kanûnnâmelerinde.

[208] Fâtih Kanûnnâmesi, s. 19-23; E. Z. Karal, "I. Selim'in Siyasetnâme'si", *Belleten*, XXI, XXII (1957-58); Süleyman Kanûnnâmesi, yay. M. Ârif, *TOEM*, ilâvelerinden, s. 1-10.

[209] Fâtih devri sonlarına ait bir Bursa kadı sicil defterini tarayarak bulduğumuz bu nevi fermanlardan bazıları için bkz. H. İnalcık, "Bursa

Şer'iye sicillerinde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belleten*, XLIV (1947), s. 697-703.

[210] R. Anhegger- H. İnalcık, *Kanunnâme-i Sultânî ber Mûceb-i 'Örf-i Osmânî*, Ankara, 1956, s. 5-13.

[211] Meselâ "Gümüş Yasaknâmeleri", a.g.e., 3-5.

[212] Bu bütçe için bkz. Ö.L. Barkan "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", *İFM*, XV (1953-1954), s. 239-329.

[213] Bu bölüm için bkz. H. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, I, 1997, s. 143-154; Türkçe çevirisi, çev. H. Berktay, İstanbul, 2000, s. 189-199.

[214] Bu bölüm için bkz. H. İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *JEH*, XXX-1 (1969), s. 97-140, dipnotları için o yazıya başvurulabilir.

[215] Bu konuda ayrıntılar için bkz. H. İnalcık, *Seçme Eserleri 1: Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, 2008.

[216] J. H. Schmidt, "Turkish Brocades and Italian Imitations (Türk brokarları ve İtalyan taklitleri)" başlıklı makalesinde (*The Art Bulletin*, XV-4, 1933) bunları inceler.

[217] T. Öz, *Turkish Textiles and Velvets*, s. 42

[218] Bkz. "Imtiyazat", *EI2*.

[219] H. İnalcık, "Bursa and the Commerce of the Levant", *JESHO*, III, s. 131-147.

[220] G. Pistarino,"The Genoese in Pera-Turkish Galata", *Mediterrannean Historical Review* (1980), s. 63-85.

[221] Bkz. M. Tosun-K. Yalvaç, *Sümer, Babil*, *Assur Kanunları, Ammi Şaduqa Fermanı*, Ankara, 1989.

[222] Bkz. H. İnalcık, "1431 Tarihli Timar Defterine Göre Fâtih Devrinden Önce Timar Sistemi", *IV. Türk Tarih Kongresi, 1948 Zabıtlar*, Ankara,

1952; M. Akdağ, “Timar Rejiminin Bozuluşu” *DTCFD*, c. III-4, 1945, s. 419-431; N. Philipovic, “Pogled na Osmanski feudalizm”, *Godisnajak Istor. Drustava Bosna i Herzegovine IV*, 1952, s. 5-146, Türkçe çevirisi *IFM*, XV (1953-54), s. 155-188; Eski Yugoslavyalı uzmanların bu konudaki önemli çalışmaları için ayrıca bkz. *Historiographie Yougoslave, 1955-1965*, s. 124-27; (iltizam) yolu ile değil, daha çok kasabalardaki özel kişilerin para ile mîrî olmayan toprakları mülk edinmeleri ve bu mülkleri kanûn dışı yollarla genişletmeleri sonucunda ortaya çıktığı düşüncesindedir. Bize göre, bu bölgede de büyük ağa çiftliklerinin kaynağı daha çok mîrî toprakların mukâta’a yolu ile kazanılması sonucunda ortaya çıkmıştır. H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara, 1943; Büyük Çiftlikler hakkında Osmanlı kaynaklarına göre Bulgar araştırıcıları D. Kosev, N. Torodorov, S. Dimitrov ve V.P. Mutafcieva’nın yazıları için bkz. C. Gandev, “Apparation des rapports capitalistes dans l’economie rural de la Bulgarie du Nord-Ouest au cours de XVIIIe siecle”, *Etudes Historiques*, Sofia, 1960 ; Rumeli’nin başka yerlerindeki çiftlikler için bkz. T. Stoianovic, “Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy” 1600-1800, *JEH*, XIII (1953), s. 398-411; S. Dimitrov, “Ciftlickoto stopanstvo prez 50-70 te godini na XIX v. (l’economie des tchifliks durant les annees 50-70 du XIX siecle)”, *Istoriceski Pregled*, I, s. 3-34, Ç. Keyder ve F. Tabak (yay), *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, Albany, 1991.

[223] Bu gibi vergiler üzerinde Ç. Uluçay, *Saruhan’da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*; H. İnalcık, “Military and Fiscal Transformation”, *Archivum Ottomanicum*, VI, 283-337.

[224] 15. yüzyılda iltizam (mukâta’a) hakkında bkz. R. Anhegger-H. İnalcık, *Kanunnâme-i Sultanî ber mûceb-i Örf-i Osmânî*, Ankara, 1956; T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*; H. İnalcık, “Notes on N. Beldiceanu’s translation”, *Der Islam*, Bd. 43/1-2, 1967, s. 139-157.

[225] C. Gandev, “Apparition des rapports capitalistes dans l’economie rurale de la Bulgarie du Nord-Ouest au cours du XVIIIe siecle”, *Etudes Historiques*, Sofia, 1960, s. 207-220.

[226] 17. yüzyıl ortalarında Evliyâ Çelebi, yalnız şehirlerde değil, ufak kasabalarda dahi yeniçeri serdârı, yeniçeri yasakçısı ve sipahî kethüdayeri

gibi kapıkullarını buldu. Bunlardan bazıları çok nüfuzlu ve zengin idiler; Bosna'daki yerel otoriteler için bkz. A. Suceska, "Die örtlichen Vervaltungsorgane des osmanischen Reiches bis Ende des 17. Jh"., *Zeitschrift für Balkanologie*, I (1963), s. 153-181. M. Hadziyahiç "Die privilegierten städte...," *Südost Forschungen*, XX. 1961, s. 130-158.

[227] Hânedânlar hakkında bkz. Ç. Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık*; Ç. Uluçay, "Karaosmanoğulları"; Bosna'daki irsî büyük âyân aileleri için bkz. H. Kresevljakovic, *Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1954; Y. Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık*, Ankara, 1977; S. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*, Princeton, 1971; H. İnalcık, "Centralization in the Ottoman Empire", *The Middle East in the Eighteenth Century*, yay. Naff ve Yowen, Londra ve Amsterdam, 1977.